

244 225 NEJ

ACTA

HISTORICA

NEOSOLIENSIA

TOMUS 5

BANSKÁ BYSTRICA 2002

UK UMB Banská Bystrica

285001000042650

244 225
UNIVERZITNÁ KNÍŽNICA
Univerzity Mateja Bela
Tajovského 40
974 01 BANSKÁ BYSTRICA

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

**Ročenka Katedry histórie Fakulty humanitných vied
Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici**

V. /2002

OBSAH

Zostavovatelia :

prof. PhDr. Karol Fremal, CSc.
prof. PhDr. Pavol Martuliak, CSc.
doc. PhDr. Vladimír Varinský, CSc.

Redakčná rada :

prof. PhDr. Milan Myška, DrSc.
prof. hab. Dr. Adam Suchonski
doc. PhDr. Miroslav Daniš, CSc.
PaedDr. Ján Stanislav, CSc.
prof. PhDr. Július Alberty, CSc.
prof. PhDr. Karol Fremal, CSc.
prof. PhDr. Pavol Martuliak, CSc.
prof. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc.
doc. PhDr. Vladimír Varinský, CSc.

Recenzenti :

prof. PhDr. Július Alberty, CSc., PhDr. Michal Barnovský, DrSc.,
prof. PhDr. Karol Fremal, CSc., doc. PhDr. Blažena Gracová, CSc.,
prof. PhDr. Zdeněk Kárník, DrSc., prof. PhDr. Pavol Martuliak, CSc.,
prof. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc., PaedDr. Ján Stanislav, CSc.,
PhDr. Ján Steinhübel, CSc., doc. PhDr. Daniel Škoviera,

© Katedra histórie FHV UMB, Banská Bystrica, 2002

ISBN 80-8055-703-9v

ÚVOD.....	5
-----------	---

ŠTÚDIE A MATERIÁLY PRACOVNÍKOV A DOKTORANTOV KATEDRY HISTÓRIE FHV UMB V BANSKEJ BYSTRICI

NAGY, I.: Senecov ideálny vladár v konfrontácii s realitou	7
LISKOVÁ, H.: Levočská kronika Gašpara Haina	15
NAGY, I.: Dejiny knižnice Vyššieho katolíckeho gymnázia v Banskej Bystrici	26
FREMAL, K.: Korene bolševizmu na Slovensku.....	34
SUČANSKÁ, M.: Komunistická ideológia a národnostná otázka v Československu do roku 1946.....	56
MIČKO, P.: Drevársky priemysel v Turanoch do roku 1948	65
MATEJKIN, S.: Demokratická strana a spoločenské organizácie v rokoch 1946 – 1947 na strednom Slovensku	72
VARINSKÝ, V.: Čo bola Biela légia ?.....	78
ŠMIGEL, M.: Súvislosti opcie a presídlenia obyvateľov ČSR do Sovietskeho zväzu v roku 1947.....	88
ODROBIŇÁKOVÁ, J.: Banskobystrické rozhlasové štúdio po roku 1945.....	97
MARTULIAK, P.: Banskobystrické stredné školy v systéme zmien po druhej svetovej vojne (1945 – 1960).....	105
RUSNÁKOVÁ, L.: Udalosti v Poľsku v roku 1956 a ich ohlas na Slovensku.....	126

ŠTÚDIE A MATERIÁLY AUTOROV Z INÝCH PRACOVÍSK A ZO ZAHRANIČIA

PANIC, I.: Ideál vládcu v najstaršom Živote Metoda	136
MALINIAK, P.: Príspevok k dejinám zaniknutej osady Žarnosek	145
SCHVARC, M.: Chudoba pod kontrolou osvietenského štátu – výnos o zriaďovaní chudobincov z roku 1787	154
KÁRPÁTY, V.: Územná a organizačná štruktúra NSDAP	165
MELZER, R.: Vojenská služba karpatských Nemcov v zbraniach SS v rokoch 1939 – 1945	176
GRACOVÁ, B.: Významné postavy vedy, umění a politiky ve vědomí české, slovenské a polské studující mládeže	194
LABISCHOVÁ, D.: Stereotypní Europeanství v postojích české mládeže.....	210

RECENZIE

ŠUCH, J.: Paul Ricoeur : Čas a vyprávění.....	219
CHORVÁTOVÁ, Hana: Ženy ve středověku.....	222

ÚVOD

Piate jubilejné číslo ročenky katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici dáva možnosť bilancovať obsah jednotlivých ročníkov od roku 1998, keď sa pred odbornú a laickú verejnosť dostalo prvé číslo tohto periodika. V doterajších piatich ročníkoch ročenka umožnila prezentovať výsledky svojej vedecko-výskumnej, odbornej, pedagogickej, publikačnej a inej činnosti vyše stovke pracovníkov katedry, fakulty, univerzity, autorov z iných vedeckých, výskumných a vysokoškolských pracovísk z celého Slovenska ako aj zo zahraničia. Nezanedbateľným faktom je aj skutočnosť, že v nej svoje prvé publikačné „ostrohy“ nadobudli interní a externí doktoranti katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici ako aj jej študenti, diplomanti a absolventi.

Doteraz v piatich číslach ročenky vyšlo 30 monografií, vedeckých štúdií, odborných článkov a materiálov pracovníkov katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici, 32 vedeckých štúdií a odborných statí domácich autorov z iných vysokoškolských alebo vedeckých pracovísk a inštitúcií z celého Slovenska, 24 prác a materiálov zahraničných autorov (podľa počtu produkcie) z Poľska, Českej republiky, Nemecka, Rakúska, Maďarska, Bulharska a Macedónska, ale tiež 11 prvotín publikačnej činnosti doktorantov, absolventov, diplomantov a študentov katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici. Okrem materiálov z vedeckých zahraničných, medzinárodných a domácich konferencií jednotlivé čísla ročenky uverejňovali aj výstupy z 5 grantových projektov.

Predkladané 5. číslo ročenky katedry histórie pozostáva z vedeckých štúdií, odborných článkov, materiálov a recenzií pracovníkov katedry, jej interných doktorantov, absolventov a autorov z iných pracovísk, najmä Múzea SNP v Banskej Bystrici. Publikujú v nej štúdie aj autori z Českej republiky, Poľska a Nemecka. Sú v nej uverejnené aj výstupy z grantových projektov VEGA, a to konkrétne História a vývoj banskobystrického školstva od najstarších čias do súčasnosti (č. 1/7477/2000) a Korene boľševizmu na Slovensku (č. 1/7478/2000) ako aj Medzinárodného grantového projektu – KSČ a radikálny socializmus v Československu 1918 – 1989 (č. A 8063 101) Grantovej agentúry AV ČR na roky 2001 – 2005.

Redakcia

ŠTÚDIE A MATERIÁLY PRACOVNÍKOV A DOKTORANTOV KATEDRY HISTÓRIE FHV UMB V BANSKEJ BYSTRICI

SENECOV IDEÁLNY VLADÁR V KONFRONTÁCII S REALITOU

(*Historické pozadie vzniku Senecovho spisu De clementia*)

Imrich Nagy

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Dobre riadená spoločnosť je predpokladom úspechu a blahobytu jednotlivca – z tejto premisy vychádzal nespočetný rad úvah o najvhodnejšej, či dokonca o ideálnej forme vlády od počiatkov ľudských dejín, ergo od počiatkov organizovania ľudskej spoločnosti, a tým pádom aj od počiatkov potreby jej riadenia. Antická spisba je v tomto ohľade skutočnou pokladnicou rôznych prezentovaných názorov, ideí a koncepcií na túto tému (stačí si pars pro toto pripomenúť mená ako Platón, Xenofón, Aristoteles, či Cicero alebo Seneca). Zároveň je aj vďačným prameňom pre odkrývanie súvislostí a historického pozadia týchto úvah, keďže každý jeden autor, ktorý takto vyslovil svoj názor, žil v konkrétnych pomeroch, v konkrétnej dobovej situácii a či už vnútroštátnej alebo zahraničnej mocensko-politickej konštelácii. Všetko to našlo svoj viac či menej zjavný odraz aj v uvedených dielach. Podrobné skúmanie a analyzovanie ich názorov a predstáv v takýchto súvislostiach preto môže prispieť k lepšej charakteristike danej doby, a to najmä z pohľadu štátoprávneho.

Takouto „výrečnou“ postavou je aj filozof Lucius Annaeus Seneca. Narodil sa do obdobia stabilizujúceho sa principátu, keď ešte stále prežívajúce republikánske inštitúcie (reprezentované najmä senátom) čoraz viac strácajú na svojom význame, kým na druhej strane sa o to viac posilňuje osobná moc principa – imperátora. Na vlastnej koži okúsil všetky výhody aj nevýhody, ktoré vplývali na život jednotlivca v takto usporiadanom štáte: na strane jednej nadobudnutie osobného vplyvu na riadenie štátu a z toho pochádzajúca moc, bohatstvo aj sláva, nasledovaná na strane druhej spoločenským pádom ústiacim až do nedobrovoľnej smrti. Skúsme dokresliť tieto všeobecne známe fakty podrobnejším vykreslením doby jeho života prostredníctvom analýzy existujúcich prameňov, ale najmä cez jeho vlastné dielo *De clementia (O miernosti)*, v ktorom sa pokúsil o vykreslenie ideálneho vladára pre svoj štát.

Pozadím vzniku Senecovho spisu *De clementia* bola jeho osobná zaviazanosť voči cisárskej rodine, konkrétne voči Iulii Agrippine, matke nastávajúceho cisára Lucia Domitia Nerona.¹ Tá stála za jeho omilostnením z vyhnanstva na Korzike – okrem

¹ Agrippina vďaka svojim intrigám na cisárskom dvore dosiahla jeho adoptovanie predchádzajúcim cisárom Claudiom, takže Nero ako cisár už vystupuje pod menom Nero Claudius Caesar.

priaznivej odozvy vo verejnosti očakávala, že sa Seneca, chýrny svojou učenosťou, stane učiteľom mladého Domitia a svojimi radami mu bude pomáhať dosiahnuť vládu, pričom sám zostane verný Agrippine.² Spolu s Afraniom Burrom sa potom ocitol v pozícii regenta nedospelému cisárovi Neronovi.³ Suetonius vo svojom životopise cisára Neronu uvádza, že už hneď prvú noc, ako prijal túto úlohu, sa Senecovi snívalo, že vyučuje cisára Gaia, čiže ukrutného Caligulu, čo mu malo slúžiť ako predzvesť budúcej Neronovej krutovlády.⁴ Ak si však odmyslíme tento dodatočný Suetoniov dovetok, pre Senecu sa v skutočnosti začala sľubná kariéra na cisárskom dvore, dokonca s možnosťou ovplyvňovať charakter vlády a štátu. Senecov vplyv bol viditeľný najmä v počiatkoch Neronovej vlády, ktorú možno charakterizovať umiernenosťou a ústretovosťou voči senátu a senátorom.⁵ Učiteľ Seneca takto ovplyvňoval cisára Neronu ešte prvých päť rokov jeho vlády, t. j. do roku 59 po Kr., keď cisár dosiahne 22 rokov.⁶ S postupom Neronovej vlády však tento politický vplyv klesal. Tacitus ho napriek tomu hodnotí kladne, keď ho popisuje spojením *bonae artes*.⁷ Seneca si počas svojho pôsobenia na cisárskom dvore získal nielen osobný vplyv, ale aj osobných nepriateľov, vedných vo svojom nepriateľstve najmä závisťou. Práve oni našepkávajú cisárovi, že je čas, aby sa ujal plnohodnotnej vlády a zbavil sa svojho učiteľa – už skôr svojho napomínateľa – a aby sa nechal viesť príkladom svojich predkov.⁸ Suetonius medzi takýchto „našepkávatelov“ expressis verbis radí cisárovu matku Agrippinu.⁹

Seneca z pozície nutnej devótnosti voči cisárovi hodnotí svoje pôsobenie slovami:

² TACITUS, Cornelius: *Annal* XI – XVI. Edidit Kenneth Wellesley. Leipzig : B. G. Teubner, 1986. [12,8,2: At Agrippina, ne malis tantum facinoribus notesceret, veniam exilii pro Annaeo Seneca, simul praeturam impetrat, laetum in publicum rata ob claritudinem studiorum eius, utque Domitii pueritia tali magistro adolesceret et consiliis eiusdem ad spem dominationis uterentur, quia Seneca fidus in Agrippinae memoria beneficii, et infensus Claudio dolore iniuriae, credebatur.]

* Poznámka autora: Vlastný autorský preklad citovaných pasáží z pôvodných prameňov je doplnený iba na tých miestach, kde slúžia na doplnenie hlavného textu.

³ TACITUS: ... 1986. [13,2,1: Hi [Seneca et Burrus] rectores imperatoriae iuventae, et, rarum in societate potentiae, concordēs, diversa arte ex aequo pollebant: Burrus militaribus curis et severitate morum, Seneca praeceptis eloquentiae et comitate honesta, iuvantes invicem, quo facilius lubricam principis aetatem, si virtutem aspernaretur, voluptatibus concessis retinerent.]

⁴ TACITUS, Gaius Tranquillus: *De vita Caesarum*. Text originálu prevzatý z internetovej adresy: The Latin Library, <http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.nero.html> (09.01.03.), konfrontovaný so slovenským prekladom: SUETONIUS, Gaius Tranquillus: *Životopisy rímskych cisárov*. Preložila Etela Šimovičová. Bratislava: Tatran, 1974, 400 s. [VI, 7: Ferunt Senecam proxima nocte visum sibi per quietem C. Caesari praecipere, et fidei somnio Nero brevi fecit prodita immanitate naturae quibus primum potuit experimentis.]

⁵ TACITUS: ... 1986. [13,11,2: Secutaque lenitas in Plautium Lateranum, quem ob adulterium Messalinae ordine demotum, reddidit senatui; clementiam suam obstringens crebris orationibus, quas Seneca testificando, quam honesta praeciperet, vel iactandi ingenii, voce principis vulgabat.]

⁶ ROBERT, Jean-Noël: *Řím 753 př. n. l. až 476 n. l.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 241.

⁷ TACITUS: ... 1986. [15,52,1: Mors Burri infregit Senecae potentiam, quia nec bonis artibus idem virum erat, altero velut duce amoto, et Nero ad deteriores inclinabat.]

V preklade Jána Žiga je toto spojenie vyjadrené slovami: *strana cnosti*. TACITUS: Od skonu božského Augusta. Preložil Ján Žigo. Bratislava: Tatran, 1970, s. 300.

⁸ TACITUS: ... 1986. [14,54,4: Certe finitam Neronis pueritiam et robur iuventae adesse: exueret magistrum, satis amplis doctoribus instructus, maioribus suis.]

⁹ SUETONIUS: *De vita Caesarum* ... VI, 52: Liberalis disciplinas omnis fere puer attigit. Sed a philosophia eum mater avertit monens imperaturo contrariam esse; [= Ako chlapec sa zaoberal takmer všetkým zo slobodných umení. Ale od filozofie ho odklonila matka, napomínajúc ho, že by mu bola ako budúcemu vladárovi škodlivá.]

*spei tuae admotus sum*¹⁰, ako keby bol iba v pozícii pasívneho pozorovateľa Neronovej mladosti, lebo sám mohol budúcemu cisárovi poskytnúť iba štúdiá odtrhnuté od života a už toto samotné zdanie, že bol nápomocný mladickým začiatkom budúceho cisára, je pre neho tou najvyššou odmenou.¹¹ V skutočnosti mohol zo svojho postavenia ťažiť (a naozaj to aj robil) maximum materiálnych výhod pre seba a svoju rodinu. Tým sa jeho praktický život dostal do ostrej kontradikcie so stoickými zásadami ľahostajnosti voči majetku a uprednostňovaním chudoby.¹² Senecova demonštratívna ponuka abdikácie spojená s odstúpením všetkého svojho majetku v prospech cisára, ako to zachytáva Tacitus¹³, je skôr vyjadrením pudu sebazáchovy človeka obávajúceho sa o svoj holý život pred už preukázaným šialenstvom a krutovládou cisára.

Nutnou súčasťou prejavov či rečí k cisárovi je vyjadrenie laudatia osoby cisára. Príznačné sú však slová, ktoré vkladá Tacitus Senecovi do úst: *Superest tibi robur, et tot per annos usui summi fastigii regimen*¹⁴. Príznačným je najmä výber slova *robur* (sila), ktoré nevystihuje silu ušľachtilú: umiernenú, ale pritom vytrvalú silu vladára, ktorá by sa dala označiť aj pojmom *virtus* (čiže mužnosť, statočnosť, alebo sila v duševnej rovine, ako cnosť). Pod výrazom *robur* sa rozumie skôr sila výbušná, nepoddajná, tvrdá, až bezcitná – charakteristiky, ktoré sa logicky viac hodia na Neronovu postavu.

Nero si podľa Tacita cení a vyzdvihuje na svojom učiteľovi najmä jeho rečnícke schopnosti, vďaka ktorým aj on sám zvládol toto umenie¹⁵ – nevyhnutnú výbavu panovníkov a jeho pôsobenie vníma ako poskytovanie trvalých hodnôt v podobe darov ducha, akými sú múdrosť, rady a ponaučenia.¹⁶ Ide o tradičné chápanie učiteľa – radcu, ktorého úlohou je mať na zreteli správny smer, správnu cestu (vládnutia), na nej doprevádzať mladého, či neskúseného vladára a v prípade potreby (nesprávneho odbočenia, či zide-
nia „z cesty“) ho vrátiť späť. U Tacita je jednoznačne vyjadrené, že to, čo treba u Neronu usmerňovať a pevne viesť je práve tá dvojznačná „sila“, čiže *robur*,¹⁷ o ktorej sme sa už zmienili.

S postupom svojej vlády sa Nero zbavoval akéhokoľvek vonkajšieho vplyvu, a teda aj svojich učiteľov – usmerňovateľov. Pre Senecu to znamenalo bezprostredné

¹⁰ TACITUS: ... 1986. [14,53,2: Quartus decimus annus est, Caesar, ex quo spei tuae admotus sum; octavus, ut imperium obtines.]

¹¹ TACITUS: ... 1986. [14,53,4: Ego quid aliud munificentiae tuae adhibere potui, quam studia, ut sic dixerim, in umbra educata, et quibus claritudo venit, quod iuventae tuae rudimentis adfuisse videor, grande huius rei pretium?]

¹² STIEBITZ, Ferdinand: *Stručné dějiny římské literatury*. Brno: Masarykova univerzita, 1991, s. 297.

V tejto súvislosti rečnícka otázka, ktorú vkladá TACITUS: ... 1986. (14,53) do úst Senecovi: Ubi est animus ille modicis contentus? [= Kde je ten duch spokojný so skromnými pomermi?] je aj Tacitovým konštatovaním Senecovej rozporuplnosti.

¹³ TACITUS: ... 1986. [14,54,2-3: Quo modo in militia aut via fessus, adminiculum orarem, ita in hoc itinere vitae senex et levissimis quoque curis impar, cum opes meas ultra sustinere non possim, praesidium peto. Iube rem per procuratores tuos administrari, in tuam fortunam recipi. Nec me in paupertatem ipse detrudam; sed traditis quorum fulgore praestringor, quod temporis hortorum aut villarum curae seponitur, in animum revocabo.]

¹⁴ TACITUS: ... 1986. [14,54]: *Prekypuješ silou a po toľkých rokoch aj skúsenosťou riadenia najvyššej moci.*

¹⁵ TACITUS: ... 1986. [14,55,1: Quod meditatae orationi tuae statim occurram, id primum tui muneris habeo, qui me non tantum praevisa, sed subita expedire docuisti.]

¹⁶ TACITUS: ... 1986. [14,55,3: ...sed, quod praesens condicio poscebat, ratione, consilio, praeceptis pueritiam, dein iuventam meam fovisti. Et tua quidem erga me munera, dum vita suppetet, aeterna erunt.]

¹⁷ TACITUS: ... 1986. [14,56,1: Quin, si qua parte in lubricum adulescentia nostra declinat, revocas, inordinatumque robur subsidio tuo impensius regis.]

ohrozenie života, čo sa snažil riešiť stiahnutím sa z verejného života, a to aj bez súhlasu cisára.¹⁸ Vzťah medzi Neronom a Senecom – medzi žiakom a jeho učiteľom nakoniec zo strany cisára prerástol do chorobnej nenávisti s úmyslom zničiť ho, nech by už na to boli použité akékoľvek prostriedky.¹⁹ Vhodná príležitosť sa mu ponúkla pri odhalení tzv. Pisónovho sprisahania r. 65. Zaangažovanosť samotného Senecu v sprisahaní bola otáznava. Išlo skôr o to, že udržiaval dôverné styky s viacerými osobami z okruhu sprisahancov, takže bolo takmer isté, že o plánoch a zámeroch sprisahancov musel mať vedomosť.²⁰ Šírili sa dokonca aj také chýry, že po chystanom atentáte na Neróna pod vedením Pisóna, mal byť odstránený aj samotný Piso a moc mala byť odovzdaná Senecovi, ako človeku neškodnému, ktorý vďaka svojim vynikajúcim cnostiam bol vhodný pre najvyššiu vládu.²¹ Napriek tomu, že neexistoval nezvratný dôkaz o jeho účasti na sprisahaní, cisár nad ním vyriekol ortieľ smrti v podobe nútenej samovraždy.²² Identicky zachytáva okolnosti Senecovej smrti aj Suetonius, keď nechá Senecu zaprisahávať sa, že by radšej sám zhylnul, než by mal cisárovi škodiť.²³

Spis nazvaný *O miernosti* (De clementia), vznikol bezprostredne po nástupe cisára Nerona na trón (pôvodne obsahoval tri knihy, ale zachovala sa iba kniha prvá a časť druhej knihy). Okolnosti jej vzniku evokujú niektoré otázky. Máme pred sebou zverejnený „študijný program“ a zároveň aj „študijný materiál“ pre určeného cisára, menovite Nerona? Či skôr ide o vykreslenie ideálu vladára, ako ho vnímal Seneca ako predstaviteľ umierneného rímskeho stoicizmu? Alebo azda tento spis treba chápať iba ako nekritickú a devótnu chválu na nového cisára, ktorého priazeň sa takýmto spôsobom snaží Seneca získať? Alebo, ako to už zvyčajne býva, je pravda kdesi uprostred, na tej zlatej strednej ceste, ktorú básnik Horatius považoval za jedinou správnu – *auream quisquis mediocritatem diligit*?²⁴

Seneca svoju pozíciu definuje v polohe neutrálnej, keď ako učiteľ chce vystupovať pravdivo a nekompromisne, bez ohľadu na to, kto je jeho žiakom. Rétorickým obratom dokonca tvrdí, že by radšej použil pravdu, hoci by ňou urážal, než sa snažil zapáčiť lichotením.²⁵ Veľmi dobre si však uvedomuje, že je učiteľom cisára, preto

používa aj miernejšiu definíciu svojho poslania, keď používa podobenstvo o zrkadle, ktoré pravdivo odráža vonkajšiu skutočnosť, nič viac, nič menej.²⁶ Ostatne s takouto definíciou vladárovho učiteľa sa ako s istým *locus communis* môžeme stretnúť aj u iných autorov venujúcich sa rovnakej téme.

V súvislosti s touto jeho prejudikovanou zásadovosťou narážame na prvú vážnu pochybnosť. Pisonovo sprisahanie, ktorého prívržencom, resp. podozrivým z jeho podpory bol aj Seneca,²⁷ bolo namierené nielen proti samotnej osobe cisára Nerona. Poslednýkrát v ňom vážnejšie zazneli aj heslá prerorepublikánske, t. j. namierené proti režimu ako takému.²⁸ V protiklade s tým nachádzame v Senecovej výchove cisára Nerona *De clementia* myšlienky o nenahraditeľnosti a užitočnosti cisárskej vlády, ktorú dokonca posúva do pozície *condicio sine qua non* existencie rímskeho štátu.²⁹ Svoj vzťah k cisárovi, ako aj žiaduci vzťah každého obyvateľa štátu k nemu, pomenúva pojmom láska. Vychádza pritom z idealizovanej filozofickej premisy, že verejné blaho má byť uprednostnené pred blahom súkromným. Ak teda milujeme svojich blízkych ako ochrancov, či tvorcov súkromného blaha, o to viac musíme milovať vladára ako ochranca a tvorcu blaha verejného.³⁰ Z tejto bezhraničnej dôvery v osobu cisára však vyplýva aj cisárova zodpovednosť, ktorú Seneca zdôrazňuje slovami: „štát mu nepatrí, ale naopak on patrí štátu“.³¹ Cisár je hlavou a štát, v ktorom vládne, je telom: od hlavy teda závisí, či telo bude rásť a silnieť, alebo chradnúť a mrieť.³²

Ako už z názvu, ktorým Seneca pomenoval svoje rady budúcemu cisárovi, vyplýva – hlavným kritériom pre posudzovanie dobrého vladára je jeho umiernenosť, zhovievavosť, či veľkodušnosť (*clementia*).³³ Logickým opakom zhovievavosti je krutosť. Podľa filozofa Senecu je krutosťou vladárov vojna.³⁴ Toto tvrdenie je v absolútnom súhlase so stoickým pohľadom na svet. Azda práve vďaka tomuto stoickému pacifizmu sa Seneca odváži aj do obmedzenej kritiky Octaviana Augusta. V čase raného principátu

¹⁸ TACITUS: ... 1986. [15,45,3: Ferebatur Seneca, quo invidiam sacrilegii a semet averteret, longinqui ruris secessum oravisse, et postquam non concedebatur, ficta valetudine, quasi aeger nervis, cubiculum non egressus.]

¹⁹ TACITUS: ... 1986. [15,56,2: [Nero], infensus, Senecae omnes ad eum opprimendum artes conquirebat.]

²⁰ TACITUS: ... 1986. [15,60,3: Solus quippe Natalis et hactenus prompsit, missum se ad aegrotum Senecam, uti viseret conquerereturque, cur Pisonem aditu arceret: melius fore si amicitiam familiari congressu exercuissent. Et respondisse Senecam, sermones mutuos et crebra colloquia neutri conducere; ceterum salutem suam incolumitate Pisonis inniti.]

²¹ TACITUS: ... 1986. [15,65: Fama fuit Subrium Flavum, cum centurionibus, occulto consilio, neque tamen ignorante Seneca, destinavisse, ut, post occisum opera Pisonis Neronem, Piso quoque interficeretur, tradereturque imperium Senecae, quasi insonti et claritudine virtutum ad summum fastigium delecto.]

²² TACITUS: ... 1986. [15,60,2: Sequitur caedes Annaei Senecae laetissima principi, non quia coniurationis manifestum compererat, sed ut ferro grassaretur, quando venenum non processerat.]

²³ SUETONIUS: De vita Caesarum ... [VI, 35: ... [Seneca] ... iurasset suspectum se frustra peritumque potius quam nociturum ei.]

²⁴ HORATIUS, Quintus Flaccus: Q. Horatii Flacci Opera. Edidit Stephanus Borzsár. Leipzig: B. G. Teubner, 1984. Carmina II:10, 5.

²⁵ SENECA, Lucius Annaeus: Ad Neronem Caesarem de clementia. Text originálu prevzatý z internetovej adresy: The Latin Library, <http://www.thelatinlibrary.com/sen.clem.html> (09.01.03.), konfrontovaný s českým prekladom: SENECA, Lucius Annaeus: Seneka vychovateľ a utíšiteľ. Přeložil Josef Hruša. Olomouc: Votobia, 1995, 235 s. [II. kniha, II, 1: ... maluerim veris offendere quam placere adulando.]

²⁶ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. kniha, I, 1: ... ut quodam modo speculi vice fungeret et te tibi ostenderem perventurum ad voluptatem maximam omnium. = aby som fungoval ako zrkadlo, aby som ti ukazoval, aký si, aby si tak dosiahol najvyššiu rozkoš, aká môže byť.]

²⁷ Podľa jednej z existujúcich verzií bol Seneca priamo vodcom sprisahania: GRANT, Michael: Římští císařové. Praha: BB art, 2002, s. 52.

²⁸ BURIAN, Jan: Římské impérium. Praha: Libertas, 1994, s. 20.

²⁹ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. kniha, IV, 1: Ille est enim vinculum cuius ope vires publicae cohaerent, illi spiritus vitalis, quem haec tot milia trahunt nihil ipsa per se futura nisi onus et praeda, si mens illa imperii subtrahatur. = On (t. j. cisár) je totiž tým putom, pomocou ktorého sú zložky štátu držané pokope, on je tým životodárnym duchom, z ktorého čerpajú toľké tisícky ľudí, ktoré by sa samy o sebe stali iba bremenom a korisťou, ak by ten duch bol zbavený vlády.]

³⁰ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. kniha, IV, 3: Ideo principes regesque et quocumque alio nomine sunt tutores status publici non est mirum amari ultra privates etiam necessitudines. = Tak nie je divné, že principovia a králi, alebo akokoľvek inak pomenovaní ochrancovia verejného stavu, sú milovaní viac ako blízki príbuzní.]

³¹ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. kniha, XIX, 8: ... non rem publicam suam esse, sed se rei publicae.]

³² SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [II. kniha, II, 1: A capite bona valetudo in omnes corporis partes exit; omnia vegeta sunt aut languore demissa, prout animus eorum vivit aut marcet. = Od hlavy vychádza životná sila do všetkých častí tela; všetko prekypuje zdravím alebo je ochabnuté tak, ako ich duch žije alebo ochabuje.]

³³ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. kniha, III, 3: Nullum tamen clementia ex omnibus magis quam regem aut principem decet. = Nikomu zo všetkých ľudí predsa zhovievavosť nesluší viac ako kráľovi alebo principovi.]

³⁴ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. kniha, V, 2: ... principum saevitia bellum est.]

bola osoba zakladateľa tejto formy vlády obostretá akousi aureolou dokonalosti. Octavianus Augustus sa tým pádom pre mnohých autorov tej doby stal akosi automaticky vzorom dobrého vladára. Toto uznáva aj Seneca, ale napáda skutočnosť, že sa moci chopil a upevnil si ju vojnou vo vlastnom štáte.³⁵ Obete na ľudských životoch, a to navyše nezmyselné obete na vlastných ľuďoch, sú vážnym prehreškom voči stoeckej morálke, u Senecu navyše vystuženej vedomím rímskeho vlastenectva. Celkom zreteľne to vyznieva aj z ostrého odsúdenia charakteru vlády Lucia Cornelia Sullu, ktorého nazve tyranom (čo chápe ako protiklad k dobrému vladárovi), keď pre upevnenie svojej vlády nechal povraždiť rímskych občanov.³⁶ Odkaz na túto osobu nepriamo vyvoláva dojem analógie s vládou cisára Nerona živenej najmä ako obraz zvráteného krutovládca, ako ho príťažlivo pre široké publikum vykreslil Suetonius vo svojich Životopisoch rímskych cisárov. Takto vytvorený obraz šialeného krutovládca, či tyrana Nerona potom našiel v populárnej, či v beletristickej spisbe vďačných šíriteľov až do tej miery, že v kultúrnom povedomí je pomerne „populárna“ postava cisára Nerona skutočne vnímaná ako synonymum zlosyna a krutovládca. Prirodzene svoj vklad do takéhoto obrazu cisára Nerona celkom oprávnene vložili aj kresťanskí autori, ktorí v ňom videli predovšetkým prvého veľkého organizátora prenasledovania kresťanov v Rímskom impériu, za obeť ktorého padli aj apoštoli Peter a Pavol. Nie, Seneca zmienkou o diktátorovi Sullovi nechce načrtávať analógiu s vládou cisára Nerona, ani prorokovať budúcnosť, ale zrejme tu vystupuje ako mentor voči svojmu učňovi, ktorého chce uvádzaním dobrých a zlých príkladov uviesť na správnu cestu. Seneca nemal ani dôvod sa nazdávať, že by sa Neronova vláda mohla stať práve tým zlým a zavrhnutiahodným príkladom. Už sme spomínali umiernené počiatky jeho vlády a v tejto súvislosti je známe, že rovnako ako jeho vychovávateľ Seneca aj cisár Nero odmietal usmrtenie človeka a tento odpor vzťahol aj na trest smrti.³⁷ Priamy príklad o tom uvádza Seneca, keď tvrdí, že Nero vyslovne nerád a proti svojej vôli podpisoval rozsudky smrti a údajne to raz komentoval slovami: „Kiež by som nevedel písať!“³⁸ Paradoxom je, že práve táto dobrá vlastnosť vladára – umiernenosť a schopnosť odpúšťať, ktorú si Seneca zvolil za hlavnú podmienku existencie dobrej a spravodlivej vlády a takto ňou aj vo svojom filozoficko-edukatívnom diele argumentuje, bola v osobe cisára Nerona postupne potlačená a nivelizovaná. Grant vo svojej drobnokresbe cisára Nerona tvrdí, že nebol človekom neľudským, i keď výmysly o tom, aké nebezpečenstvo hrozí jeho osobe, ho ľahko

dokázali dohnat' k zúrivosti.³⁹ Na tomto mieste sa netreba pokúšať o psychologickú analýzu osobnosti cisára. Stačí si uvedomiť, aká „politická kultúra“ bola nastolená za vlády predchádzajúcich cisárov (Tiberia, Caligulu, Claudia), keď intrigy, sprisahania a politické vraždy sa stali najúčinnjším spôsobom politického boja. Svoj vplyv na to nemali len jednotliví aktéri, ale aj ešte stále prebiehajúci zápas o charakter principátu, do ktorého podľa sily ústrednej vlády rôznou intenzitou vstupovali predstavitelia senátnej nobility, cisárskeho dvora, ale aj silových zložiek štátu. Výsledkom bola logická snaha cisárskej moci o potlačenie akéhokoľvek náznaku odporu, či nespokojnosti. Bolo to v diametrálnom rozpore so Senecovým stoickým presvedčením. Preto sa u neho tak často objavuje popis tyranskej vlády,⁴⁰ ktorý vychádza z predošlých skúseností a ktorý používa ako odstrašujúci príklad. Z rovnakého dôvodu sa nám potom jeho slová môžu zdať prorocké vzhľadom k Neronovej vláde.⁴¹ Ale na tomto mieste treba ešte raz zdôrazniť, že Seneca nechcel byť prorokom, ani nechcel nikoho varovať pred Neronovou vládou. Seneca v tomto svojom diele chcel byť učiteľom, chcel predstaviť svoj ideál vlády založený na monarchii a preň argumentoval. Mal možnosť to učiniť na dvore mladého cisára Nerona, a tak túto možnosť využil. Je pravdepodobné, že by sa jeho názory na dobrého vladára a prijateľnú vládu v daných spoločensko-politických podmienkach nijako nelíšili, aj keby ich nekoncipoval na objednávku a neadresoval budú-cemu cisárovi.

³⁵ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. Kniha, XI, 1-2: Fuit moderatus et clemens, nempe post mare Actiacum Romano cruore infectum, nempe post fractas in Sicilia classes et suas et alienas, nempe post Perusinas aras et proscriptiones; ego vero clementiam non voco lassam crudelitatem; = Hoci bol umiernený a zhovievavý, ale až potom, čo bolo more pri Aktiu zafarbené rímskou krvou, až po zničenie svojho aj cudzieho loďstva pri Sicílii, až po Perusijských obetiach a proskripciách; ja veru už vyčerpanú krutosť nevolám umiernenosťou.]

³⁶ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. Kniha, XII, 1-2: ... et L. Sullam tyrannum appellari quid prohibet, cui occidendi finem fecit inopia hostium? Descenderit licet e dictatura sua et se togae reddiderit, quis tamen umquam tyrannus tam avide humanum sanguinem bibit quam ille, qui septem milia civium Romanorum contrucidari iussit... = a čo bráni nazvať L. Sullu tyranom, pre ktorého až nedostatok nepriateľov znamenal koniec zabíjania? Hoci sa vzdal diktatúry a vrátil sa k civilnému životu, predsa či niekedy nejaký tyran pil tak dychtivo ľudskú krv ako on, ktorý rozkázal zabiť sedemtisíc rímskych občanov.]

³⁷ GRANT, Michael: ... 2002, s. 52.

³⁸ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [II. Kniha, I, 2: Invitus invito cum chartam protulisset traderetque, exclamasti: „Vellem litteras nescirem!“]

³⁹ GRANT, Michael: ... 2002, s. 52.

⁴⁰ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. Kniha, XII, 4: Contrariis in contraria agitur; nam cum invisus sit, quia timetur, timeri vult, quia invisus est, et illo execrabili versu, qui multos praecipites dedit utitur. „Oderint, dum metuant“, ignarus, quanta rabies oriatur, ubi supra modum odia creverunt. = Z krajnosti do krajnosti sa vrhá; lebo, keď je nenávidený, pretože sa ho ľudia boja, chce takým byť, pretože je nenávidený. Využíva pritom ten prekliaty verš, ktorý už mnohých vrhol do záhuby: „Nech aj nenávidia, kým sa boja“, nevediac, aké besnenie začne, len čo nenávisť vzrastie nadmieru.]

⁴¹ SENECA: Ad Neronem Caesarem de clementia... [I. Kniha, XXVI, 1: Aliquando sua praesidia in ipsos consurrexerunt perfidiamque et impietatem et feritatem et, quidquid ab illis didicerant, in ipsos exercuerunt. Quid enim potest quisquam ab eo sperare, quem malum esse docuit? = Stalo sa už, že aj vlastné stráže sa postavili proti svojim pánom a vierolomnosť, bezbožnosť, krutosť, všetko čo sa od nich naučili, na nich samých potom spáchali. Čo totiž môže človek očakávať od toho, koho naučil byť zlým?]

Senecas idealer Herrscher in der Konfrontation mit der Realität

Der Philosoph Lucius Annaeus Seneca hat mit der Schrift *De clementia* seine Ansichten an die ideale Regierungsform und an den idealen Herrscher präsentiert. Es ist ein Paradox, daß dieser nach seinen Ideen erzogene Herrscher der Imperator Nero sein sollte, der durch seine grausame Herrschaft bekannt war. Durch die Analyse der historischen Quellen (Tacitus, Suetonius, als auch selbst Seneca) deckt sich der Hintergrund der Entstehung von diesem Werk Senecas auf. Der Philosoph Seneca hat eine Möglichkeit bekommen, in die Dienste des Imperators einzutreten und er hat diese Möglichkeit ausgenutzt: er hat Einfluß, Macht und Reichtum gewonnen. Gleichzeitig konnte er seine stoischen Meinungen popularisieren, von denen er sich durch sein praktisches Leben entfernte. Dieser Widerspruch zwischen dem Ideal und der Realität ist auch in seinem Werk *De clementia* anwesend. Der Zweck dieses Artikels ist, diese Widersprüche zu erfassen und darauf hinzuweisen, in welchem Grad sie durch historische Umstände beeinflußt waren.

Henrieta Lisková

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Východoslovenské mestá boli už v 14. storočí dôležitým činiteľom v politike Uhorského štátu. Ich zvláštne postavenie v rámci Uhorska dokladá aj existencia Spoločenstva spišských Sasov. Centrum tohto Spoločenstva a teda aj sídlom grófa sa podľa privilégií z roku 1271 stala Levoča, mesto s priaznivou geografickou polohou pre rozvoj obchodu a následne aj remesiel a hospodárstva. Na silnú pozíciu tohto mesta nás upozorňujú nielen informácie o rozvíjajúcom sa zahraničnom obchode, počte a druhoch vtedajších remesiel, o výške daní a dávok, ktoré museli Levočania odovzdávať, či privilégiá a rôzne úľavy, ale aj zaujímavé a dôležité záznamy súvekých kronikárov.

Stredoveké kroniky sú aj napriek viacerým nepravdivým, či skresleným informáciám nevyhnuté pre vytvorenie si obrazu o charaktere sociálnej a hospodárskej úrovne stredovekého mesta a vykreslenie života stredovekej mestskej spoločnosti.

Cieľom nasledujúceho úryvku je aspoň stručne načrtnúť, či priblížiť počiatky dejín Spiša a mesta Levoče očami kronikára, žijúceho a pôsobiaceho v Levoči v 17. storočí.

Nasledujúci úryvok teda pochádza z Levočskej kroniky, ktorej autorom bol richtár, rektor mestskej školy a člen mestskej rady v Levoči, Gašpar Hain. Zostavil ju s najväčšou pravdepodobnosťou v 80-tych rokoch 17. storočia, kedy sa už pre svoju protestantskú náboženskú orientáciu nemohol uplatniť v správe protireformácie zasiahnutého mesta.

Gašpar Hain sa narodil v Košiciach 17. februára roku 1632 v rodine obchodníka Mikuláša Haina a jeho manželky Zuzany rodenej Kramerovej, dcéry levočského veľkoobchodníka Gašpara Kramera. V roku 1637 sa rodina kvôli nezdravému košickému ovzdušiu presťahovala do Levoče. Po absolvovaní mestskej školy sa mladý Hain vybral na štúdiá do Wittenbergu, kde získal klasické latinské vzdelanie so zameraním na literatúru. Rok po návrate zo štúdií ho 6. novembra 1658 zvolili za rektora mestskej školy v Levoči. V tejto funkcii zotrval do roku 1664, kedy sa jej pre svoju zaneprázdnenosť už ako člen levočskej mestskej rady vzdal. V nasledujúcom období vykonal pre mesto veľa užitočných vecí, zúčastnil sa viacerých posolstiev k panovníkovi a v roku 1668 zastupoval Levoču pri obrane Bardejova na koncile v Košiciach. V roku 1674 si ho Levočania pre jeho skúsenosti a schopnosti po prvýkrát zvolili za svojho richtára. Pre nepriazeň osudu a na škodu mesta však v tejto funkcii dlho nezotrval. Už v auguste nasledujúceho roku sa jej pre svoju náboženskú orientáciu, vďaka rekatolizačným snahám panovníckej dynastie Habsburgovcov, musel vzdať. V najvyššej správnej funkcii mesta bol neskôr počas vpádu vojsk Imricha Thökölyho nakrátko obnovený, no po opätovnom víťazstve cisárskych vojsk nadobro opúšťa nie len svoju richtársku funkciu, ale aj členstvo v mestskej rade a napokon 20. apríla roku 1684 umiera.

Hainov dom je dosiaľ jednou z najkrajších budov v historickej časti Levoče. V súčasnosti je v nej umiestnené Spišské múzeum. Podľa toho, že sa dom po Hainovej smrti stal vlastníctvom evanjelickej cirkvi augsburského vyznania, môžeme usudzovať, že nemal dedičov.

Originál kroniky by mal byť, podľa jej neskorších vydavateľov zo Spišskej historickej spoločnosti zo začiatku 20. storočia, vlastníctvom levočskej evanjelickej cirkvi, no podľa neskorších zmienok o rukopise kroniky v literatúre, ako aj podľa môjho vlastného pátrania v Oblastnom archíve mesta Levoče a na evanjelickej fare, je nezvestný. Nasledujúci slovenský preklad je teda prekladom tlačou vydanej Hainovej kroniky¹, dostupnej v Štátnom Oblastnom archíve v Levoči, prípadne v Mestskom a Oblastnom archíve v Košiciach.

V úvodnej časti sa okrem vymenovania autorov kroník a prameňov, s ktorými Hain pracoval, nachádzajú dve kapitoly, venované najskôr krátkemu opisu mesta Levoče, kde Hain vychádzal z vlastnej skúsenosti a svojho pohľadu na mesto a potom stručnému oboznámeniu čitateľa s najstaršími dejinami Spiša a jeho obyvateľov. Autor sa tu pokúša nájsť odpoveď na otázku odkiaľ Spišiaci pochádzajú a ich pôvod sa snaží najskôr odvodiť z Biblie a ďalej od germánskych kmeňov Gótov a Gepidov. Pozoruhodnou je najmä úvaha o spôsobe vzniku názvu „Scepusium“ z názvu „Gepusium“ zámenou „G“ na „S“, alebo Hainova teória o vzniku názvu mesta Levoče.

Tlačou vydaná kronika má pomerne široký záber. Prvým uvedeným dátumom je rok 744 a udalosťou opätovný príchod Maďarov zo Skýtie do Uhorska a Sedmohradska. Posledným 2. júl roku 1711.

V úvodnej časti kroniky, (v tlači zhruba od strany 5 až po stranu 15), prevažuje z jazykového hľadiska stredoveká nemčina. Ide o spracované informácie, ktoré Hain nadobudol vlastným štúdiom, úvahami, skúmaním starších kroník a záznamov v mestskom archíve. V ďalšej časti, (v tlači zhruba od strany 24 až po stranu 85), je v prevahe stredoveká latinčina. Nemecké ani latinské časti v tlači nie sú nijako označené, autor plynulo prechádza z latinčiny na nemčinu a naopak. Latinské časti majú však v tlači na rozdiel od nemeckých súbežný zrkadlovitý maďarský preklad. Celý tlačенý text zároveň obsahuje maďarské marginálie, ktorých obsah sa miestami s latinským textom nezhoduje a poznámky, uvedené pod čiarou.

Nasledujúci úryvok zachytáva vznik a počiatky Uhorského kráľovstva a chronologicky uvedené najdôležitejšie udalosti z najstarších dejín Uhorska a Spiša spolu so založením Levoče a najstarších kláštorov na Slovensku očami kronikára Gašpara Haina.

Príchod starých Maďarov.

Roku Krista 744 znova, už po druhýkrát, prišli Maďari zo Skýtie do Sedmohradska².

Bitka pri Riáde.

Roku 934³ Cisár Henrich Vtáčník pobil pri Morseburgu 40 tisíc Maďarov.

Prijatie kresťanstva.

Roku 1003⁴ počas vlády kráľa Štefana prijali Maďari a obyvatelia Sedmohradska kresťanskú vieru.

¹ Bal, J. - Förster, J. - Kauffmann, A.: Hain Gaspar, Lócsei kronikája, Lócse 1910 - 1913.

² Vydavatelia upozorňujú, že ide o chybný údaj a príchod Maďarov sa datuje do obdobia po roku 893.

³ Vydavatelia upozorňujú, že ide o chybný údaj a správne by malo byť v roku 933 pri Riáde.

⁴ Poznámka vydavateľov informuje, že Svätý Štefan začal vládnuť v roku 997 a k jeho korunovácii došlo v roku 1001.

Postavenie kostola Svätého Ducha alebo Špitálskeho kostola.

(Roku 1045 dvesto rokov pred založením mesta Levoče bol postavený na Katzwinkli Kostol Svätého Ducha alebo inak Špitálsky kostol, ktorý patrí medzi najstaršie kostoly v kraji).⁵

UNIVERZITNÁ KNÍŽNICA

Univerzity Mateja Bela

Tajovského 40

074 01 BANSKÁ BYSTRICA

Príchod Sasov do Sedmohradska.

(Roku 1076 prijal uhorský kráľ Gejza brat svätého Ladislava do Sedmohradska Sasov. Nebol to Karol Veľký, lebo tento cisár nikdy nevedol vojnu v Uhorsku ani v Sedmohradsku).⁶

Spiš sa stáva súčasťou Uhorska.

Roku 1108 vstúpil uhorský kráľ Koloman po podpísaní zmluvy s poľským kráľom Boleslavom v Starej Vsi na Spiši do spolku, v ktorom si obaja prisľúbili spoločnú podporu. V záujme zmluvy si Štefan, syn uhorského kráľa Kolomana, vzal za manželku Juditu, dcéru poľského kráľa Boleslava, ktorý jej ako veno udelil spišskú zem. Od tých čias spadá Spiš do vlastníctva a súdnej právomoci Uhorska.⁷

Založenie kežmarského mníšskeho kláštora.

V roku 1190 bol v Kežmarku na mieste dnešného hradu postavený mníšsky kláštor, ktorý sa vzťahoval.⁸

Založenie košického a štiavnického kláštora.

Roku 1216 boli na predmestí Košíc⁹ a v Štiavniku¹⁰ postavené kláštory.

Založenie kláštora vo Vrbove.

Roku 1222 bol postavený kláštor vo Vrbove.

Založenie Skaly útočiska.

Príchod Tatárov. Založenie a počiatky kláštora na Skale útočiska.

Roku 1241 počas vlády uhorského kráľa Belu IV. vtrhol do Uhorska tatársky chán Batu s 500 tisícovým ozbrojeným vojskom. V plnej zbroji postupoval cez Reussen¹¹ na Pešť a Budín, ktoré mu počas boja opäť podľahli a v boji zahynulo takmer celé uhorské vojsko. Tatári vtedy zostali v Uhorsku takmer tri roky, počas ktorých ľudia nemohli ani

⁵ Vydavatelia poznamenávajú, že spomenutý Špitálsky kostol, ktorý stál na mieste bývalého Kostola Minoritov, vyhorel 22. augusta roku 1747. Postavený bol pravdepodobne v roku 1412. Nasleduje odkaz: Szvm. M. 1910. 153. Zátvorky v texte ohraničujú odsek, ktorý bol napísaný na kuse papiera pravdepodobne ako poznámka tým istým rukopisom.

⁶ Vydavatelia upozorňujú, že ide o chybný údaj a aj Sasi sa v Uhorsku usadili v čase Gejzu II. v polovici 12. storočia. Zátvorkami označený text bol napísaný rovnakým rukopisom na kuse papiera.

⁷ Pri tejto skutočnosti sa v tlači nachádza poznámka, že otázka ešte nie je vyjasnená a je tu odkaz na Levočskú ročenku I. z roku 1888.

⁸ V poznámke v tlači je uvedené, že o tejto udalosti nie sú záznamy.

⁹ Poznámka v tlači uvádza, že o tejto udalosti nie sú záznamy.

¹⁰ V poznámke v tlači sa uvádza, že šlo o cisteriánske opátstvo. Prvý známy opát bol zaznamenaný roku 1256 a posledný roku 1543. V roku 1539 kláštor prešiel do vlastníctva Hieronyma Laskyho, potom mníši odišli. Je tu odkaz na Wagnera III. s. 153.

¹¹ Uvedený miestny názov sa mi nepodarilo identifikovať.

žať, ani siať, ale sa roztrúsení museli ukrývať v lesoch, kde tiež väčšina ľudí zahynula od hladu.

Až keď sa Sas, gróf 24-spišských miest, (*gróf, ktorý sa volal Jordan, správnejšie Rycolphus, Jordan*¹²; bol tiež v roku 1299, pozri stranu 95.),¹³ odobral podľa vtedajšieho rozhodnutia so všetkými richtármi, obcami a strážou na horu, ktorú opevnili, obohnali múrom, a so všetkým ľudom, čel'ad'ou, dobytkom a inými náležitosťami, tu zostali v bezpečí a bez zranenia počas troch rokov. Šlo o Striebornú horu, ktorá ešte nebola obrastená toľkými stromami ako teraz. Postavili si tu kostol, ktorý ohradili múrom a nazvali Kapitula Skaly útočišťa. Pozri rok 1543.¹⁴

Založenie Levoče podľa tradície.

Postavenie a založenie mesta Levoče. V roku 1245 keď Tatári odišli z krajiny, obyvatelia hory ju mali v úmysle, kvôli veľkému nedostatku a kamenistej pôde, opustiť. Núdzu na nich doliehala zo všetkých strán a k tomu bol ich majetok úplne zničený požiarom. Preto sa chceli poobzerať po lepšej príležitosti a najskôr začali pri Spišskej Sobote v tých miestach, kde teraz stojí na rovine postavený opustený kostol. Aj toto miesto však museli pre nedostatok kameňa a pitnej vody opustiť. Preto zamierili do Spišského Podhradia, kde chceli opevniť skaly, nad ktorými práve stojí hrad a v jeho okolí postaviť mesto. No i toto mesto museli opäť, kvôli nedostatku vody a pre ťažký prístup, opustiť. Odbrali sa preto po tretíkrát na mestský vrch, ktorý ale pre nedostatok vody opäť opustili. Napokon túto horu vďaka dobrozdaniu istého stavebného majstra predsa osídlili a teraz tu stojí mesto Levoča. Našli tu aj dostatok pitnej vody. Horu opevnili a so strachom postavili mesto, ktoré nazvali Levočou. Na hore, kde bolo založené mesto Levoča, bol kedysi dubový les, lebo v niektorých pivniciach je ešte možné nájsť korene a kmene. Druhí ľudia sa opäť vrátili na svoje polia, obnovili svoje domy, pričom sa medzi nimi strhla nemalá hádka kvôli majetku.

Názov Levoče „levkos“ alebo: „Ľudia pozerajte!“

Niektorí sa domnievajú, že mesto Levoča prijalo meno už dávnejšie od predkov Bielych Hunov, pretože *levkos* po grécky znamená to, čo *album* (biely) po latinsky alebo *weiss* (biely) po nemecky, a teda odtiaľ pochádza *Levcovia*. No podľa mňa je najpravdepodobnejšie, že mesto prijalo meno od strážneho domu, ktorý sa nachádzal na hore, na východ od mesta, kde sa v súčasnosti nachádza veža. Pretože keď Tatári pohrozili, že opäť pritiahnú, čo sa napokon aj stalo, roľníkov a občanov mesta z výšky varovali a hlasno kričali: „Pozrite ľudia!“ / „Dajte pozor!“ Postavte sa na obranu, nepriateľ prichádza, lebo z výšky, kde teraz stojí veža, (hoci sa takmer zrútila), bol dosť dobrý výhľad do diaľky.¹⁵

¹² K nemu sa v tlači nachádza poznámka, že podľa svedectiev listín je z roku 1270 známe meno prvého saského grófa Ardola de Garga (Görgey), Jordan (1299), pričom je tu odkaz na Wagnera III. s. 249, 251.

¹³ Na tomto mieste sa v tlači nachádza poznámka, že zátvorkami označený text, je napísaný iným rukopisom.

¹⁴ Ku Kapitule na Skale útočišťa sa v tlači vzťahuje poznámka, že o tom píše neznámy kartuzián, a informácie sa vzťahujú aj k roku 1245.

¹⁵ Podľa vydavateľov sú obidve teórie o vzniku názvu Levoče neopodstatnené, pričom je tu odkaz na Demka a jeho Levočské dejiny.

Založenie bratstva 24-och farárov.

Roku 1248 bolo založené Bratstvo 24-och farárov.¹⁶

Nový vpád Tatárov.

Roku 1257 (Tatári znova vtrhli do Uhorska, úplne si ho podmanili a zdržali sa tu sedem rokov. Vtedy poslali Sasi zo Spiša a Sedmohradská kráľovi Belovi veľkú posilu, aby boli Tatári vyhnaní, a keďže trpel nedostatkom peňazí, požičali mu značnú sumu, za čo ich kráľ obdaroval pozemkami a zachoval im ich privilégia. Chron.Hung.)¹⁷

Listina privilégií 24-och farárov.

Roku 1247 kráľ Ladislav obdaroval zvláštnymi privilégiami pochválené Bratstvo 24-och farárov na Spiši.¹⁸

Kláštory v Richnave a Spišskej Belej.

Roku 1261 boli postavené kláštory v Spišskej Belej a Richnave.¹⁹

Obyvatelia Spišského Štvrtka zabili kráľovského človeka.

Roku 1278 zabili ľudia zo Spišského Štvrtka kráľovského človeka²⁰, za čo museli zložiť veľkú sumu peňazí.

Vpád Tatárov.

Roku 1283 po tretíkrát vpadli do Uhorska Tatári, pričom zničili a spustošili všetko, čo bolo obnovené.

Založenie kláštorov v Dravciach, Gelnici a Prešove.

Roku 1288 boli postavené kláštory v Dravciach ako aj v Gelnici a v Prešove a naobudli dobré meno.²¹

Založenie Košíc.

Roku 1290 boli postavené a (múrom obohrané)²² Košice.²³

¹⁶ V tlači sa k tejto skutočnosti nachádza odkaz na Jozefa Hradského a jeho dielo Bratstvo 24-och farárov, ktoré vyšlo v Spišskom Podhradí v roku 1894.

¹⁷ Na zátvorkami označený uvedený odsek sa v tlači vzťahuje poznámka, že bol sice napísaný tým istým rukopisom, no na osobitnom papieri, ktorý sem bol vsunutý. Vydavatelia v súvislosti s tým zároveň upozorňujú, že zvyšky Tatárov naozaj ešte viackrát vpadli z východu, ale že by sedem rokov držali celú krajinu vo svojom zajatí je chybné.

¹⁸ K listine privilégií sa v tlači nachádza odkaz na Wagnera I. s. 262.

¹⁹ K uvedenému faktu vydavatelia uvádzajú že sa bližšie informácie nezachovali.

²⁰ V tlači je zmienka, že šlo o človeka povereného kráľom a k zločinu mohlo dôjsť pri predávaní kráľovských majetkov, pri obchádzke hraníc alebo pri vyšetrovaní.

²¹ K Draveckému kláštoru vydavatelia pripájajú poznámku, že sa tu nachádzali kresťanskí bojovníci sv. Antona a zmienky o nich pochádzajú z obdobia od roku 1313 až 1555, odkaz na Wagnera III. s. 163. Okolo roku 1538 ich majetky obsadili Lasky. Záznamy o ostaných dvoch kláštoroch sa stratili.

²² Zátvorkami označený text bol napísaný nad riadkom a cudzím rukopisom.

²³ Bližšie pozri: Varsík, B.: Osídlenie Košíc a ich okolia vo svetle dvoch neznámych listín z prvej polovice 13. storočia. Historický časopis VIII, 4, 1959.

Obnovenie Bratstva 24-och farárov.

Roku 1298 bolo po druhýkrát na Spiši založené Bratstvo 24-och farárov.²⁴

Založenie kláštora na Skale útočišťa.

Roku 1305 bol na Skale postavený kartuziánsky kláštor a získal dobré meno.²⁵

Bitka pri rieke Toryse.

Roku 1308 Spišania hrdinsky porazili pri rieke Toryse pred uhorským kráľom Karolom rebelantského Demetera a Matúša z Trenčína.

Bitka pri Košiciach.

Roku 1310 Spišiáci alebo košickí Sasi popravili palatína Omodeja. Baróni a šľachtici, ktorí túto udalosť ťažko niesli, obsadili Košice. Panovník Karol usilujúci sa poskytnúť spomenutému mestu pomoc, vtrhol s početným vojskom Sasov na Spiš, a keď sa tu opevnil, zviedol s magnátmi vojnu a mesto oslobodil. Počas tohto boja bol zabitý kastelán a spišský gróf magister Kokus.

Karol Róbert na Spiši. Obnovenie privilégii.

Roku 1312 musel kráľ Karol pred grófom Matúšom z Trenčína opustiť Spišský dom. Košičania, Levočania a Spišiáci preto poslali kráľovi pomoc a pomohli mu grófa vyhnúť, začo im panovník predĺžil platnosť ich predošlých privilégii a slobôd.²⁶ V tom istom roku boli Spišiakom od kráľa Karola potvrdené ich práva (Willkühr), ktoré boli oproti právam, ktoré im z milosti roku 1272 udelil kráľ Štefan, predĺžené a vylepšené.

Hladomor.

V tomto období bol taký veľký 3 roky trvajúci hladomor, že sa ľudia navzájom zabíjali a jedli, a od hladu strhávali aj zlodejov zo šibeníc. Rovnaké to bolo aj medzi dobytkom.

Založenie Bardejova.

Roku 1324 kráľ Karol založil mesto Bardejov a usadil tu obyvateľov.²⁷

Požiar.

Roku 1332 po prvýkrát vyhorelo mesto Levoča.

Mnoho úmrtí.

Roku 1334 bolo tak veľa úmrtí, že živí sotva stačili pochovávať mŕtvych.

Požiar.

Roku 1342 mesto Levoča vyhorelo po druhýkrát.

²⁴ K regulám tohoto bratstva sa v tlači nachádza odkaz na Wagnera I. s. 266, pri roku 1248.

²⁵ Ku kartuziánskemu kláštoru sa vzťahuje poznámka informujúca o tom, že patrila kartuziánskeho rádu a o jeho založení ešte bude reč pri roku 1543 a ďalej sa tu nachádza odkaz na Wagnera II. s. 69.

²⁶ K uvedeným listinám sa vzťahuje odkaz na Wagnera a Schmaucka.

²⁷ K založeniu Bardejova vydavateľia uvádzajú, že výstavba mesta bola povolená už roku 1320, odkaz na Wagnera II. s. 10.

Prešovské mestské múry.

Roku 1394 bol opevnený Prešov, keďže dosiaľ bol k nemu voľný prístup.²⁸

Založenie kláštora v Spišskom Podhradí.

(Založenie Spišskej Kapituly svätého Martina).²⁹

Roku 1396 bol postavený kláštor v Spišskom Podhradí a Spišská Kapitula na hore svätého Martina.³⁰

Obliehanie Levoče.

Roku 1410 gróf obliehal, ale nedobyl mesto Levoču.³¹

Zálohovanie 13-tych spišských miest.

Roku 1412 osem dní po sviatku Všetichsvätých zálohoval cisár Žigmund 13 spišských miest poľskému kráľovi Wladislavovi za 37 tisíc kôp alebo 3,700.000 svetlých českých grošov. Sumu tvorilo 98.000 zlatých mincí, pričom sa za 1 zlatý počítalo 25 grošov, čo činilo 89.000 ríšskych toliarov.

Ročné dane 13-tich spišských miest.

C e n z u s 13-tich s p i š s k ý c h m i e s t

Spišská Belá	platila	18 mariek	12 nesigov
Lubica	platila	33 m.	7n.
Ruskinovce	platili	8 m.	13n.
Tvarožná	platila	15 m.	16n.
Vrbov	platil	15 m.	13n.
Matejovce	platili	12 m.	13n.
Spišská Sobota	platila	4 m.	1 lôt.
Veľká	platila	13 m.	1 firdung.
Poprad	platil	8 m.	5 nesigov.
Stráže	platili	8 m.	1 firdung. Quintl.
Spišská Nová Ves	platila	28 m. mínus	4 nesigy.
Spišské Podhradie	platilo	22 m. mínus	5 nesigov.
Spišské Vlasy	platili	14 m.	3 nesigy.

Pričom: 1 firdung činil 3 nesigy, 1 lôt činil tiež 3 nesigy, 1 nesig činil 4 quintle.³²

Súčet všetkých poplatkov 13-tich spišských miest tvoril 208 mariek.

²⁸ Poznámka v tlači hovorí, že výstavbu mestských hradieb povolil Ľudovít Veľký už roku 1374, v roku 1394 ich podľa Wagnera, II.s.10, dokončili.

²⁹ Poznámka v tlači upozorňuje na nepresné vyjadrenie v názve. Namiesto „Capituli S. Martini“ by malo byť „Clausitri in Capitulo“. Vydavateľia zároveň informujú, že tento údaj bol do pôvodného textu vsunutý a zaznačený iným písmom.

³⁰ Časť vety označená zátvorkami, je k pôvodnému textu priložená a napísaná cudzím písmom. Ku vzniku uvedených inštitúcií sa tu ďalej nachádza odkaz na Hradského a jeho dielo založenie Spišského kláštora a Pirchallove Dejiny spišského prepoštva.

³¹ Odkaz v tlači informuje, že o dobytie sa pokúšal gróf Štefan Lubloi, pričom je tu odkaz na Leibitzeriánsku kroniku, ktorá bola publikovaná vo Wagnerovi II.s.47 a na Wagnera III.s.212.

Po smrti Ľudovíta z dynastie Anjou sa v spore o kráľovský titul mesto Levoča postavilo na stranu Žigmunda Luxemburského, manžela jeho dcéry Márie. Žigmundov odporca Štefa Dobrí chcel mesto získať násilím, nepočítal však s tým, že Levoča bola v tomto období silným opevneným stredovekým mestom. Spišskosobotská kronika túto udalosť datuje do roku 1403, Hain a Leibitzer sa zhodujú v dátume 1400.

³² Pozri: Suchý, M.: Levočské pozemkové a daňové knihy. In: Slovenská archivistika III. č. 1.1968. s.22-39.

Mnoho úmrtí.

V tom istom roku bolo veľa úmrtí.

V roku 1415 Husiti spustošili Uhorsko. Pritiahli do Starej Vsi a odtiaľ odvieďli v putách medzi inými zajatcami aj predstaveného lechnického kláštora.

Cena.

(V roku 1419 sa dal na Spiši kúpiť kôň za 4 zlaté).³³

Ráczovia (husitský?) oddiel na Spiši.

V roku 1422 Spišiáci porazili Raczanov, ktorí chceli ísť násilím do Poľska. Zajatých a zviazaných pánov a veliteľov poslali kráľovi.

Požiar zapríčinený Pukalom.

1. apríla roku 1431 vyhorela vďaka poľskému šľachticovi menom Pukalo takmer celá Levoča, pričom vznikla škoda za 44 291 zlatých, a pri požiari prišlo o život 18 ľudí.

Husitské plienenie. Vypálenie a spustošenie Kežmarku Perdusom.

V roku 1433 bratrci vypálili celú krajinu a 13. júla obsadil ich stotník Perdus mesto Kežmarok. Vypálil ho a spustošil. Mnohých zabil a tých, čo zostali nažive, odvieďol cez Liptov v putách spolu s veľkou korisťou a majetkom.³⁴

Bratrci v Kežmarku.

16. októbra roku 1441 Česi opätovne obsadili mesto Kežmarok.

Opätovné vydobytie Richnavy od Čechov.

V roku 1443 spišské mestá spoločne dobyli od Čechov Richnavu, hoci to bola veľmi silná pevnosť.³⁵

Zemetrasenie.

V tomto roku bolo aj veľké zemetrasenie.

Ján Jiskra vybudoval hradbu okolo kostola v Spišskom Podhradí.

Roku 1455 si Ján Jiskra vybudoval silné opevnenie z kostola v Spišskom Štvrtku, aby opäť ochránil seba a významných ľudí mesta Kežmarok.

Vznik radnice v Kežmarku.

³³ K zátvorkami označenému vetes v tlači vzťahuje poznámka, že ide o vloženú poznámku, napísanú tým istým rukopisom.

³⁴ V tlači je k bratrckému vpádu uvedená poznámka, že podľa Dlugoša je datovaný do roku 1442 a odkaz na Wagnera II. s. 12. Počas vpádu v Kežmarku uhoľela radnica a časť archívu. Kežmarčania to využili a po odchode bratrickov sa ponáhľali za panovníkom, aby mu oznámili, že pri požiari uhoľeli aj všetky privilégiá a poprosili ho o nové. Využívajúc panovníkovu dôverčivosť, sem vsunuli i právo skladu, čo spôsobilo vyostrenie boja medzi nimi a Levočami. Pozri: Chaloupecký, I.: Kežmarok a okolie. Košice 1968.

³⁵ Vydavatelia informujú, že podľa Dlugoša k uvedenému udalosti došlo roku 1442, pričom sa tu nachádza odkaz na Wagnera II. s. 12. Pod označením „Česi“ sa rozumie „bratrci“.

(V roku 1461 bola pozastavená kežmarská radnica).³⁶

Požiar na Špitálskej ulici v Levoči.

V roku 1462 vyhorela v Levoči Špitálska ulica.

Husitské boje.

V tomto roku obsadil Peter Gvendi Striebornú horu, ktorá sa nachádza pri Poprade. Česi alebo Husiti obsadili vrch Teplá pri Markušovciach, Levočania z nich niektorých pochyťali a 60 odvisli na šibenici.

Veľké suchá.

V roku 1473 bolo od Turíc až po sviatok Všetehsvätých také veľké sucho, že sa zapaľovali, lesy, ako aj korene v zemi.

Kráľ Matej odtiahol zo Spiša na Liptov a vyhnal odtiaľ Komorovského.

Roku 1474 vytiahol kráľ Matej z Levoče na Liptov a vyhnal odtiaľ Komorovského, spolu so všetkými jeho prívržencami.

Nájazd kobyliiek.

10. augusta toho roku prileteli do krajiny kobyliky.

Veľký zvon.

V roku 1484 bol v Levoči odliaty veľký zvon, ktorý sa neskôr roku 1550 rozpustil pri požiari.

Požiar na Kláštornej ulici v Levoči.

V roku 1485 vyhorela v Levoči Kláštorná ulica.

Literatúra.

Bal, J.-Kauffmann, A.: Gaspar Hain, Lőcsei Kronikája, Lőcse 1910-1913.

Bálint, I.: Gőmör megye, II. II. Budapest 1946.

Bohuš, I.: Gašpar Hain, In: Vysoké Tatry, č. 2, 1974.

Czambel, S.: Dejiny Slovenska I. (do roku 1526), Bratislava 1987.

Czambel, S.: Dejiny Slovenska II. (do roka 1848), Bratislava 1987.

Demko, K.: Gašpar Hain, In: Szepes megyei történelmi tarsulat millenniumi kiadvanyai, I.-III. kötet, Lőcse 1985.

Encyklopédia Slovenska II., III., Bratislava 1978, 79, 81.

Fridrich, G.: Rukověť křesťanské chronologie, Praha 1997.

Fenyés, E.: Magyarország geographias szótára, I. II. Pest 1851.

Húščava, A.: Poľnohospodárske miery na Slovensku, Bratislava 1972.

Chalupecký, I.: Z minulosti Spiša. Ročenka spišského dejepisného spolku v Levoči II., Levoča 1994.

Chalupecký, I.: Kežmarok a okolie, Košice 1968.

Juck, L.: Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1233-1550) I., Bratislava 1985.

³⁶ Pri označenom texte sa v tlači nachádza poznámka, že ide o vloženú poznámku, napísanú tým istým rukopisom.

- Korabinský, M.: Geografisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungern, Pre-ssburg, 1786.
- Kropilák, M.: Vlastivedný slovník miest a obcí na Slovensku I.-III., Bratislava 1977, 1978.
- Kuzmík, J.: Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi k humanizmu, I.-II., Martin 1976.
- Kuzmík, J.: Slovník starovekých a stredovekých autorov a prameňov a knižných skriptorov so slovenskými vzťahmi, Martin 1983.
- Lipszky, J.: Repetitorium locorum objectorumque Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae, Budae 1808.
- Majtán, M.: Názvy obcí na Slovensku za ostatných 200 rokov, Bratislava 1972.
- Marsina, R.: Spišské mestá v stredoveku, Košice 1974.
- Marsina, R.: Stredoveké uhorské rozprávacie pramene a slovenské dejiny, Zborník SNM, LXXVIII, 4. 24., 1984.
- Sedlák, V.: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae, Bratislava 1987.
- Slovenský biografický slovník II., III., IV., V., IV., Martin 1987, 88, 89, 90, 91.
- Sopko, J.: Kroniky stredovekého Slovenska, Bratislava 1995.
- Zoznam miest na Slovensku za rok 1919, Bratislava 1920.
- Suchý, M.: Dejiny Levoče I., Košice 1974.
- Suchý, M.: Levočské pozemkové a daňové knihy, In: Slovenská archivistika III.: č. 1., 1968, s. 22-39.
- Suchý, M.: Pozemková miera ertach a jej vzťah k levočskému gbelu, In: Historický časopis, č. 3, 1971.
- Spišské múzeum Levoča 1886-1996, Levoča 1996.
- Szinnyei, J.: Magyar trök eléte es munkai a magyar tudomanyos akademia Megbizásabol Irta, Budapest 1886.
- Szilágyi, S.: Hain gaspar, In Szazadok a magyar törtenelemi tarsulat közlönye, Budapest 1882.
- Uličný, F.: K výskumu národnostnej štruktúry stredovekých miest na Slovensku, In: Národnostný vývoj miest na Slovensku do r. 1918, Martin 1984, s. 151-153.
- Uličný, F.: Reformácia na východnom Slovensku v 16 až 18. storočí, Prešov 1998.
- Uličný, F.: Výsady spišských miest z roku 1271. Slovenská archivistika 16/1, 1981.
- Varsík, B.: Osídlenie Košíc a ich okolia vo svetle dvoch neznámych listín z prvej polovice 13. storočia. Historický časopis, VIII, 4, 1959. Wagner, K.: Analecta Scepusii sacri et profani I.-III., Viedeň 1774-1778.

Summary

Gaspar Hains Chronica

In the 14th century towns of Eastern Slovakia played a very important role in the politics of Hungarian Kingdom. One of them was Levoča. Its strong position in this area can be proved by a lot of extant information about development of its foreign trade, high number of crafts, about the height of taxes and rates that had to be paid by citizens or the information about its various privileges and relieves and last but not least of the time chroniclers must be mentioned. Their records are probably the most important and interesting as well.

The main aim of this extract is to describe briefly the beginnings of Spiš area and Levoča town by eyes of a chronicler born and living there in the 17th century.

Gašpar Hain, the Author of the Chronicle was a reeve, a chancellor at the town school as well as a member of the town council. The Chronicle was written in the 17th century. Gašpar Hain was born in Košice on February 17, 1762 as a child of a merchandise, Mikuláš Hain and mother Zuzana nee Kramer. Because of unbearable air pollution in Košice they moved to Levoča in 1637. After finishing his studies he spent his entire life in Levoča where he died in 1684. He worked as a chancellor, a reeve and a member of the town council.

The original chronicle is missing. The following Slovak translation is the translation of the printed version of Hain's Chronicle. It provides us with a very wide view on the history of this region and the whole Kingdom, too. The year 744 is the first date mentioned in this Chronicle, the last one is July 2, 1711. The published extract depicts the beginnings of the Hungarian Kingdom as well as the most important events from the oldest history of Hungary and Spiš altogether with foundation of Levoča.

DEJINY KNIŽNICE VYŠŠIEHO KATOLÍCKEHO GYMNÁZIA V BANSKEJ BYSTRICI

Imrich Nagy

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Počiatky vyššieho katolíckeho gymnázia v Banskej Bystrici sú spojené so zánikom jezuitského kolégia po roku 1773, keď bol jezuitský rád v Habsburskej monarchii výnosom panovníka rozpustený. Ich usadenie v Banskej Bystrici roku 1648 súviselo s rekatolizačnými snahami v meste. Počas svojho viac ako storočného pôsobenia tu vybudovali školu, ktorá okrem svojej ideologickej funkcie – návratu ku katolicizmu, spĺňala aj vysoké vzdelávacie štandardy. Tieto boli zaručené vysokou organizovanosťou a jednotnosťou jezuitských škôl – na všetkých školách vo všetkých krajinách neboli rozdiely v metodike, učive alebo učebniciach. Jednotný študijný poriadok pre jezuitské školy bol vypracovaný ešte v 80. rokoch XVI. storočia a prvýkrát bol publikovaný roku 1591 v Ríme pod titulom *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu*. Výraznejšími zmenami prešiel tento študijný poriadok až roku 1735, keď sa vo výučbe dala väčšia pozornosť tzv. *eruditio*, tak povediac spoločenským vedám – najmä dejepisu. Jednotné školské štandardy znamenali pre vzdelanosť a kultúru v meste skutočne pokrok. Táto minca má prirodzene aj druhú stranu: to, čo bolo na začiatku impulzom k pokroku sa počas desaťročí pôsobenia jezuitov dostávalo do pozície brzdy ďalšieho vývoja. Jednotné školské štandardy stanovovali prísne pravidlá a normy vo všetkých oblastiach výučby, vrátane učebníc, ktoré sa mali používať. Nemohli sa tak uplatniť individuality prítomné v konkrétnych osobách či v *genius loci* samotného mesta.

Jezuiti boli najmä formovateľmi ducha, a teda bolo nevyhnutné, aby disponovali knižnicou, nevyhnutnou pre túto činnosť. O tejto knižnici však nemôžeme v pravom slova zmysle hovoriť ako o školskej knižnici. I keď s tvrdením, že tieto bohaté knižnice nikde neslúžili pre potreby školy, pretože s výnimkou zopár diel historických a niekoľkých starovekých klasikov obsahovali iba práce teologické,¹ by bolo možné polemizovať. Vďaka mnohým donorom, medzi ktorými by sme našli samotné mesto Banská Bystrica, ale aj popredné šľachtické rodiny Csákyovcov či Illésházyovcov a samozrejme vďaka vlastnému nákupu kníh jezuiti vybudovali knižnicu s bohatým fondom.² Jej fond predstavoval podľa poslednej katalogizácie z roku 1778 spolu 4462 zväzkov kníh, čo predstavuje 2547 titulov.³ Na základe katalogizácie sa však zároveň

zistilo, že 256 zväzkov bolo vypožičaných mimo kolégia, z čoho vyplýva, že výpožičky z knižnice jezuitského kolégia mohli žiadať aj osoby stojace mimo rádu a kolégia.⁴ Výsledkom katalogizácií jezuitskej knižnice bolo rozhodnutie, že časť kníh, najmä dejepisných, filozofických, právnických a filozofických diel, mala byť vyčlenená pre potreby univerzitnej knižnice a zvyšná časť knižnice mala byť odpredaná a výťažok mal byť opäť určený pre univerzitnú knižnicu. Vykonaním tohto rozhodnutia bol po vzniku Archigymnázia r. 1788 poverený riaditeľ školy. Podľa Jurkovicha bolo nakoniec do Budapešti poslaných 344 diel v 439 zväzkoch, pričom išlo o tie najvzácnejšie exempláre z jezuitskej knižnice, početné inkunábuly a raritné tlače.⁵ K nariadenému rozpredaju zvyšných kníh nedošlo, keď na strane vykonávateľov tohto nariadenia (boli to bývalí jezuiti) chýbala akákoľvek vôľa. Nakoniec miestodržiteľská rada svojím nariadením č. 14559 zo 7. 5. 1790 zastavila rozpredaj knižnice a ustanovila, aby knihy boli ponechané v správe riaditeľa gymnázia. Kúskovanie fondu sa však tým ešte nezastavilo. Do knižnice bola po smrti profesora Archigymnázia Ignáca Gyurovcsáka⁶ zaradená jeho pozostalosť, z ktorej najvzácnejšie exempláre boli opäť vyžiadané pre budapešťskú univerzitu. Miestodržiteľská rada nakoniec ešte určila, aby teologické knihy boli rozdane medzi chudobnejších kňazov v diecéze. Nie je známe nakoľko sa toto nariadenie uplatnilo v praxi, ale je pravdepodobné, že práve kvôli tomu sa časť teologickej literatúry z jezuitskej kolegiálnej knižnice ocitla v seminárnej knižnici, či v biskupskej knižnici a stala sa tak základom pre budovanie týchto knižníc v Banskej Bystrici.⁷ Ostatné svedčia o tom existujúce provenienčné záznamy jezuitského kolégia v týchto knihách. Zvyšok knižnice sa mal stať základom školskej knižnice katolíckeho gymnázia. Slotá vo svojom náčrte dejín gymnázia v tejto súvislosti konštatuje, že to, čo zostalo po jezuitoch bolo veľmi nepatrné a bezúčelné.⁸ Okrem uvedených príčin, ktoré to spôsobili, treba k tomu pripočítať aj škodu, ktorú knižnica utrpela počas požiaru v roku 1794. V tom čase nikto nevenoval pozornosť záchrane kníh, a tak novovymenovaný riaditeľ gymnázia Balogh, ktorý nastúpil do svojho úradu roku 1796, mohol konštatovať, že knižnicu našiel v stave, akoby tam horelo predvčerom.⁹ K rekognoskácii stavu knižnice došlo až roku 1801, kedy sa škola presťahovala do budovy pretória. Pri tejto príležitosti došlo aj k rekatalogizácii knižnice, keď do každej knihy boli vnesené provenienčné záznamy gymnázia, vročené a ako novum prírastkové číslo. Výsledkom bolo konštatovanie, že knižnica obsahuje cca 400 zväzkov.¹⁰ Aj vzhľadom na skromné podmienky školskej knižnice boli v tomto čase výpožičky mimo gymnázia zakázané. Prírastky knižnice boli veľmi skromné, plynuli iba z darov a z nákupu za peniaze, čo škola obdržala za tzv. *taxa funerarum*.¹¹ Jediný záznam o knižnici z tohto obdobia pochádza z 2. apríla 1842, kedy

¹ JURKOVICH, Emil: *A Besztercebányai kir. kath. főgymnasium története*. In: *A Besztercebányai kir. kath. főgymnasium értéktöze az 1894-1895. tanévről. Közteszt: Lévy István, igazgató. Besztercebányán: Nyomatott Singer és Sonnenfeldnél, 1895, s. 222.*

² Katalogizáciou knižnice po zrušení rádu boli poverení exjezuíta Juraj Misley a mestský hlavný notár František Erczl (*Catalogus librorum in Bibliotheca Collegii Neosoliensis quondam societatis Jesu exstantium. Confectus a Rev. Dno Georgio Misley aboliti ordinis Societatis Jesu sacerdote mp. et Perillustr. Dno Francisco Erczl L. R. Mont. Civitatis Neosoliensi Notario mp. Die 15-a mensis Martii 1744*). O tomto katalógu pozri bližšie: AUGUSTÍNOVÁ, E. – ONDROUŠKOVÁ, J.: *Katalóg Knižnice bansko-bystrického kolégia a katalógy knižníc banskobystriického biskupstva*. IN: KNIHA '95-96. Matica slovenská, Martin, 1997 s. 144-147.

³ MÉSZÁROSOVÁ, Klára: *Katalóg jezuitskej knižnice v Banskej Bystrici z roku 1778*. IN: KNIHA '95-96. Matica slovenská, Martin, 1997 s. 153.

⁴ JURKOVICH, Emil: *A Besztercebányai...*, s.225.

⁵ JURKOVICH, Emil: *A Besztercebányai...*, s.227.

⁶ +26.9.1799

⁷ AUGUSTÍNOVÁ, E. – ONDROUŠKOVÁ, J.: *Katalóg...*, s. 145

⁸ SLOTA, Juraj: *Dejepisný náčrt c. k. státného katolíckeho vyššieho gymnasia v Banské Bystrici*. IN: *Památka vysvěcení nové budovy c. k. katolíckého státného vyššieho gymnasia v Banské Bystrici, které se konalo dne 10. oktobra roku 1858*. V B. Bystrici: tiskem Filipa Macholda, 1860, s. 198.

⁹ JURKOVICH, Emil: *A Besztercebányai...*, s.229.

¹⁰ JURKOVICH, Emil: *A Besztercebányai...*, s.230.

¹¹ Pri veľkých pohreboch bola potreba veľkého počtu smútiacich, na čo boli vhodní študenti gymnázia. Za to prislúchala odmena 5 zlatých (neskôr od roku 1826 10 zlatých) pre učiteľský zbor a 1 zlatý pre kurátora školy.

učiteľská rada rozhodla o revízii knižnice a poverila ňou profesorov školy: Jána Kováryho, Františka Szabláka a Mateja Kamaszyho.¹²

V zmenených spoločenských podmienkach po roku 1848 bol prijatý Organisations-Entwurf – nový organizačný poriadok školstva z roku 1849, ktorý umožnil v ďalších rokoch presadiť slovenský charakter školy. Tieto zmeny prirodzene zasiahli aj školskú knižnicu. Tá si nachádza štedrých donorov nielen spomedzi profesorov školy, či predstaviteľov cirkvi (biskup Moyses, kanonik Berlicza), ale aj významných podporovateľov z Čiech: Božena Němcová, Jan Evangelista Purkyně, grófka Kaunitzová a iní.¹³

Zvýšený prísun kníh do školskej knižnice si následne roku 1853 vyžiadala aj jej reorganizáciu. Od fondu gymnaziálnej knižnice bola oddelená žiacka knižnica, ktorej vedením bol poverený profesor Jan Kříž. Vedením profesorskej knižnice bol poverený profesor Norbert Hajnovský. Celkový stav školskej knižnice v tomto roku predstavoval 659 diel v 958 zväzkoch, 1 glóbus, 12 máp, 10 atlasov a 2 obrázkové knihy. Z tohto počtu bolo 110 zväzkov delimitovaných na žiacku knižnicu, ku ktorým ešte v priebehu školského roka 1854/55 pribudlo 90 zväzkov (išlo o dar českých literárnych spoločností – pražské Svatojanské Dědictví, brnianska Jednota Sv. Cyrila a Metoda a iní). Žiacka knižnica teda disponovala spolu 200 zväzkami.¹⁴ Ustanovila sa aj nová jednotná verzia provenienčnej pečiatky: *Ex Bibliotheca Gymnasii Caes. Reg. Neosoliensis*.

V tomto období zaznamenala knižnica najväčší rozmach od založenia katolíckeho gymnázia. Pre zabezpečenie výučby v slovenčine, resp. češtine sa vo zvýšenej miere začala budovať žiacka knižnica. Išlo predovšetkým o učebnice, a to najmä české. A tak Slota r. 1858 môže konštatovať, že profesorská knižnica obsahuje 1273 zväzkov a žiacka knižnica, ktorá má „slúžiť k zušľachteniu srdca a k nevinnej zábave ducha mládeže“ obsahuje 357 zväzkov.¹⁵ Najväčším a najvýznamnejším darom, ktorý dostala školská knižnica bola tzv. Hamuljakova knižnica.¹⁶ Martin Hamuljak sa zaoberal plánom založiť veľkú knižnicu slovanských diel, ktorú chcel odstúpiť kultúrnemu slovenskému spolku, ktorý však v tom období ešte neexistoval a vznikol až neskôr v podobe Maticy slovenskej. Z uvedeného dôvodu sa svoju knižnicu rozhodol dočasne zveriť banskobystrickému gymnáziu, v ktorom videl najlepšiu garanciu pestovania slovenskej reči a vzdelanosti.¹⁷ Podľa darovacieho protokolu sa gymnázium stalo iba dočasným vlastníkom „Hamuljakiana“, pretože po vzniku slovenskej literárnej spoločnosti bude povinné bezodplatne odovzdať tomuto spolku z daru všetkých slovenských autorov, teologické, právnické a spoločenskovedné práce.¹⁸ Matica slovenská po svojom vzniku roku 1862 ale nepožiadala o tieto knihy, preto ostali vo vlastníctve gymnázia. Hamuljak chcel, aby jeho knižnica spĺňala osvetovú funkciu, t. j. aby bola prístupná širokej verejnosti. Presadil preto, aby VI. bod darovacej zmluvy stanovoval, že knižnica pod dozo-

rom profesorského zboru bude po zaplatení poplatku prístupná verejnosti. Námietať proti tomuto bodu vznieslo vedenie školy aj miestodržiteľská rada (č. 22270 zo 7. októbra 1857), takže Hamuljak sa musel svojej požiadavky vzdať. Okrem samotných kníh daroval Hamuljak aj sumu 100 zlatých na nákup skriň. Knihovníkom Hamuljakovej knižnice sa stal profesor Jan Kříž, ktorý knižnicu usporiadal, zriadil pre ňu zvláštnu sieň a urobil potrebný katalóg.¹⁹ Neskôr, keď škola potrebovala väčšie priestory, došlo k zlúčeniu Hamuljakovej knižnice s profesorskou knižnicou gymnázia. Hamuljakovu knižnicu predstavovalo 2471 zväzkov, k nim patrilo ešte 626 duplikátov, 270 kusov obrazov a väčší počet rukopisov.²⁰ 40 kusov almanachu Zora a rytiny zobrazujúce významné postavy histórie mali byť podľa darovacej zmluvy určené na odmeny vynikajúcim žiakom. Či sa tak skutočne aj dialo, nemáme priamo doložené, ale výročná správa z roku 1863/64 uvádza, že žiaci, ktorí dosiahli vynikajúce študijné výsledky boli odmenení jednak finančnými príspevkami z fondov, ktoré boli pri škole založené a jednak knihami, medzi ktorými nájdeme Heinichens Lexicon, Georges Lexicon, ale tiež Lipu III., Sládkovičove spisy, Šafárikove Starožitnosti, či Hollého spisy.²¹ Ale už v školskom roku 1864/65 sú na odmeny vynikajúcim žiakom určené iba knihy maďarské.

Nasledujúce obdobia boli charakteristické systematickou prácou pri budovaní knižnice, ktorá bola jedným z hlavných predpokladov zvyšovania úrovne vzdelávania na Vyššom štátnom katolíckom gymnáziu v Banskej Bystrici. Každoročne sa na akvizíciu nových kníh do knižnice vyčleňovala istá suma peňazí. Vďaka tomu, ako aj vďaka rôznym finančným, resp. knižným darom knižnica každoročne evidovala prírastky svojho knižničného fondu. Pre ilustráciu tohto procesu sme zhromaždili informácie o stave profesorskej a žiackej knižnice katolíckeho gymnázia z prierezu výročných správ školy.

¹² JURKOVICH, Emil: *A Beszterczebányai...*, s. 230.

¹³ ČULEN, Konštantín: *Roky slovenských nádejí a sklamaní 1848 – 1875*. V Bratislave: Vydalo ústredie slovenského katolíckeho študentstva, 1932, s. 25.

¹⁴ JURKOVICH, Emil: *A Beszterczebányai...*, s. 231.

¹⁵ SLOTA, Juraj: *Dějepisný...*, s. 198.

¹⁶ Vo výročnej správe školy z roku 1858 je poznámka, že M. Hamuljak poslal veľkú bedňu vzácných kníh v cene 300 zlatých z Oravy. VI. PROGRAMM des k. k. kath. Staats-Gymnasiums zu Neusohl. Veröffentlichung am Schlusse der Schuljahres 1858. Neusohl: Druck von Philipp Machold, 1858, 38 s.

¹⁷ ČULEN, Konštantín: *Roky...*, s. 25.

¹⁸ Znenie darovacej zmluvy v nemeckom origináli je reprodukované u: JURKOVICH, Emil: *A Beszterczebányai...*, s. 232-235.

¹⁹ ČULEN, Konštantín: *Roky...*, s. 26.

²⁰ Tieto čísla zahŕňali aj tie diela, ktoré podľa darovacej listiny mali byť prevedené na slovanský literárny spolok, keď taký na území Slovenska vznikne. Konkrétne to malo byť 169 zväzkov a 96 duplikátov obsahu bohoslovného, 212 zväzkov a 12 duplikátov obsahu právnického, 311 zväzkov a 49 duplikátov obsahu dejepisného a iného a nakoniec Jordanove letopisy, čo tvorilo viac ako štvrtinu celého fondu Hamuljakovej knižnice. Údaje citované podľa: SLOTA, Juraj: *Dějepisný...*, s. 199. Takisto doložené z výročných správ školy z rokov 1860 a 1861, v ktorých sa hovorí o *Der Hamuljakschen Gymnasialbibliothek*, resp. *Hamuljak'sche Bibliothek*.

²¹ CLASSIFICATIO alumnorum regii rom. cath. gymnasii Neosoliensis pro anno scholastico 1863-64. semestri aestivo. Nesolii: typis Philippi Machold, 1864, 12 s.

Profesorská knižnica

Šk. rok	Stav knižnice	Prírastok
1853/54	427 diel v 664 zv.	145 diel v 251 zv.
1854/55	863 zv.	199 zv.
1855/56	944 zv.	81 zv.
1856/57	1194 zv.	250 zv.
1857/58	1271 zv. ²²	77 zv.
1858/59	1440 zv.	* 98 zv. kúpou a 101 zv. darom
1859/60	1574 zv.	* 69 zv. kúpou a 113 zv. darom
1860/61	1649 zv.	* 39 zv. kúpou a 45 zv. darom
1869/70	1933 zv., 1505 zošitov, 73 máp, 3 glóbusy	-
1870/71	3336 zv., 1501 zošitov, 273 obrazov, 117 máp, 3 glóbusy	-
1876/77	4390 zv., 2010 zošitov, 267 obrazov, 160 máp, 3 glóbusy	-
1894/95	3200 diel charakteru odborných monografií v 5212 zv., 602 iných diel v 1637 zväzkoch, 4565 ks. Školských správ, 89 máp, 3 glóbusy a 21 iných pomôcok	-
1896/97	3279 diel charakteru odborných monografií v 5350 zv., 627 iných diel v 1623 zväzkoch, 4911 výročných školských správ a dejepisná a filologická zbierka s 51 dielami v 404 zv.	-
1899/00	3353 diel charakteru odborných monografií v 5742 zv., 683 iných diel v 1772 zv., 5304 výročných školských správ, 20 titulov vedeckých časopisov, 103 máp, 4 glóbusy a 21 iných pomôcok	-
1910/11	4757 diel v 8462 zv. v cene 39 089 kor. 69 hal.	-
1911/12	4872 diel v 8604 zv. v cene 40 077 kor. 61 hal.	-
1912/13	4969 diel v 8784 zv. v cene 41 385 kor. 43 hal.	-
1913/14	5052 diel v 8923 zv. v cene 42 411 kor. 41 hal.	-
1914/15	5104 diel v 9030 zv. v cene 43 105 kor. 20 hal.	-

Pre ilustráciu si môžeme priblížiť obsahovú skladbu profesorskej knižnice na základe podrobného ročného výkazu, ktorý bol uverejnený vo výročnej správe školy z roku 1915.²³ Ako je zrejmé aj z tabuľky, ku koncu školského roka 1913/14 evidovala profesorská knižnica 5052 diel v 8923 zväzkoch.

²² Slota uvádza stav profesorskej knižnice v tomto roku 1273 zv. SLOTA, Juraj: *Dějepisný...*, s. 198.

²³ A Besztercebányai kir. kath. főgimnázium értesítője az 1914-15. iskolai tanévről. Közveteszi Csallóközi Jenő igazgató. Besztercebánya: Machold F. könyvnyomdája, 1915, s. 28-30.

Tematika kníh	Počet diel	Počet zväzkov
náboženstvo	357	403
maďarský jazyk a literatúra	514	1177
nemecký jazyk a literatúra	215	546
Slovanská jazykoveda	147	319
klasická filológia	804	1523
dejepis a zemepis	877	985
matematika	187	271
prírodopis	367	514
Fyzika a chémia	312	457
Pedagogika	337	371
Rozličné	935	2357
Spolu	5052	8923

Aj z tohto stručného prehľadu je evidentné, že prevahu vo fonde mali jednoznačne diela spoločenskovedné, a to najmä filologické. Tým sa dá vysvetliť aj samostatná existencia dejepisnej a filologickej zbierky zo školského roku 1896/97, ktorú spravoval vlastný knihovník. Funkciu knihovníkov profesorskej knižnice zastávali profesori školy. V deväťdesiatych rokoch 19. storočia túto funkciu zastával aj Emil Jurkovich, vtedajší profesor klasických jazykov na tunajšom gymnázium, jeho neskorší riaditeľ a oblasťný školský inšpektor.

Ako sme spomenuli po roku 1853 došlo k reorganizácii školskej knižnice, v zmysle ktorej bola časť kníh, ktoré používali najmä študenti školy, delimitovaná na žiacku knižnicu. Nasledujúca tabuľka poskytuje stručný prehľad budovania tejto knižnice podľa údajov, ktoré sú k dispozícii z výročných správ katolíckeho gymnázia.

Žiacka knižnica

Šk. rok	Stav knižnice	Prírastok
1854/55	110 zv.	-
1855/56	197 zv.	87 zv.
1856/57	380 zv.	183 zv.
1857/58	357 ²⁴ zv.	* 11 zv. kúpou a 19 zv. darom
1858/59	370 zv.	12 zv. kúpou a 1 zv. darom
1859/60	406 zv.	11 zv. kúpou a 25 zv. darom
1860/61	448 zv.	21 zv. kúpou a 26 zv. darom
1869/70	532 zv.	-
1870/71	498 zv. a 289 zošitov	-
1876/77	811 zv.	-
1894/95	2020 zv. kníh, 415 zv. používaných učebníc a 135 zošitov	-
1896/97	2557 zv., 175 zošitov	-
1898/99	3037 zv.	-
1899/00	3194 zv.	-
1911/12	4354 zv. v cene 11 383 kor. 61 hal.	-
1912/13	4378 zv. v cene 11 499 kor. 54 hal.	-
1913/14	4484 zv. v cene 11 791 kor. 34 hal.	-

²⁴ Podľa výročnej správy bolo v tomto roku zo žiackej knižnice vyňatých 53 zväzkov.

Žiacka knižnica obsahovala predovšetkým základnú študijnú literatúru potrebnú pre žiakov školy. Z toho vyplývala krátka životnosť kníh, keď tie poškodené boli každoročne vyradované z fondu knižnice. Napriek tejto finančnej náročnosti udržiavania a zveľaďovania fondu žiackej knižnice, tento sa najmä v posledných troch dekádach existencie školy rozrástol čo do počtosti. Knihy z tejto knižnice boli vo veľkej frekvencii požičiavané, preto došlo v školskom roku 1886/87 k administratívnej úprave: špeciálne na to ustavený výbor pozostávajúci z profesorov školy pod vedením vtedajšieho riaditeľa školy Ľudovíta Spitkóa sa rozhodol preskúmať po obsahovej stránke celý knižný fond žiackej knižnice, ktorý následne rozdelili na tri skupiny.²⁵ Skupina A obsahovala knihy vhodné pre žiakov I., II. a III. triedy gymnázia; skupina B obsahovala knihy vhodné pre žiakov IV., V. a VI. triedy gymnázia a skupina C obsahovala knihy vhodné pre žiakov VII. a VIII. triedy gymnázia. Každá skupina mala svojho knihovníka spomedzi profesorov školy, ktorí zabezpečili bezproblémový chod žiackej knižnice. Okrem spomínaných skupín vznikla aj skupina D, do ktorej boli zaradené používané učebnice. Pre úplnosť treba dodať, že spomínaný výbor niektoré knihy označil za nevhodné pre študentov gymnázia, tieto vyčlenil z katalógu žiackej knižnice a podriadil ich špeciálnej správe.²⁶ Takto boli do skupiny E začlenené neúplné a zastaralé učebnice, do skupiny F neúplné a po obsahovej stránke nevhodné knihy a do skupiny G slovenské knihy rozličného obsahu. V neskorších školských správach sa však vo fonde žiackej knižnice vykazujú iba knihy prvých troch skupín.²⁷

Školské knižnice neboli iba nutnou výbavou vyšších stredných škôl, za akú musíme právom považovať aj Vyššie štátne katolícke gymnázium v Banskej Bystrici. Pri absencii verejných knižníc spĺňali aj širšiu kultúrnu a vzdelávaciu funkciu nevyhnutnú nielen pri rozvoji samotnej školy, ale aj mesta a regiónu. Hoci na to primárne neboli určené, niekde mohli priamo suplovať pozíciu absentujúcej verejnej knižnice. V prípade školskej knižnice banskobystrického katolíckeho gymnázia sa s takouto snahou môžeme stretnúť prvýkrát, ako sme už spomínali, pri darovaní Hamuljakovej knižnice. Vtedy táto iniciatíva skončila neúspechom. Vo výročných správach z rokov 1869/70 a 1870/71 sa však už môžeme stretnúť s údajom, že z obidvoch častí školskej knižnice, t. j. aj z profesorskej knižnice, aj zo žiackej knižnice si môže ktokoľvek z verejnosti vypožičať knihu so zárukou jedného profesora gymnázia.²⁸

Možnosti ďalšieho rozvoja školskej knižnice boli samozrejme limitované možnosťami školy. Jej rozkvet na začiatku 20. storočia, hoci do značnej miery poznačený duchom maďarizácie, bol náhle pribrzdený udalosťami 1. svetovej vojny, ktorej neblahý vplyv zasiahol aj Banskú Bystricu a prirodzene aj chod školy. Tak napríklad hneď po vypuknutí vojny bolo oznámené, že pre účely vojenskej záložnej nemocnice bola obsa-

dená novostavba budovy školy.²⁹ Prirodzene, že okrem priamych dôsledkov vojny pociťovala škola aj vplyvy nepriame. Staré rímska zákonitosť *Inter arma silent Musae* platila mutatis mutandis aj v prípade Katolíckeho gymnázia: vojnové hospodárstvo si žiadalo všetky voľné a dostupné prostriedky, takže prostriedky na zabezpečenie chodu a zveľaďovania školy sa obmedzili na minimálnu možnú mieru. Odzrkadlilo sa to aj na stave školskej knižnice, keď je zabrzdený nákup nových kníh.

Ukončenie 1. svetovej vojny a vznik 1. ČSR znamenali pre život školy vážny zlom. Katolícke gymnázium bolo úradne prevzaté do česko-slovenskej správy vo februári 1919 a následne bolo premenované na Štátne gymnázium Andreja Sládkoviča.³⁰ Politické a spoločenské zmeny mali prirodzene svoj dopad nielen na samotnú školu, ale aj na jej nedeliteľnú súčasť – školskú knižnicu. Tá sa pre svoj dominantne maďarský až maďarizačný charakter, ktorý získala najmä v posledných dekádach svojej existencie, stala takmer nepoužívateľnou. Po presťahovaní školy do budovy na Tajovského ulici č. 8, ktorá bola pôvodne vystavaná práve pre účely katolíckeho gymnázia, sa školská knižnica stala takpovediac trpeným inventárom budovy, ktorý nikto nevyužíval. Ako taký potom prechádzal do rúk nových majiteľov, resp. správcov budovy. Stopy po jednotlivých vlastníkoch sa sporadicky nachádzajú v dodnes existujúcich fragmentoch knižnice Vyššieho katolíckeho gymnázia.³¹ Knižnica bola postupne kúskovaná a knihy sa z nej väčšinou vyradovali zrejme ako druhotná surovina. O tomto smutnom osude svedčí fakt, že podľa aktuálnych prehľadov historických knižných fondov na území mesta Banská Bystrica je podchytených iba 26 kníh, ktoré dokázateľne pochádzajú zo školskej knižnice Vyššieho katolíckeho gymnázia v Banskej Bystrici. A tá ku koncu existencie školy disponovala približne 15.000 zväzkami kníh.

Zusammenfassung

Geschichte der Bibliothek des höheren katholischen Gymnasiums in Banská Bystrica

Die Schulen waren in der Geschichte ein wichtiger Impuls für die Entwicklung der Stadtgemeinschaft. Sie verbreiteten die Bildung um sich und sie halfen auch bei der Anknüpfung der Kontakte von der Stadtgemeinschaft mit der breiteren Umgebung. Eine beträchtliche Rolle spielte dabei das Buch als ein Mittel der Kommunikation und der Überbringung der Kenntnisse. Das höhere katholische Gymnasium in Banská Bystrica wurde auf der Basis des ehemaligen Jesuitenkollegs gegründet. Gerade die Jesuiten errichteten die erste grosse Bibliothek in der Stadt und ihre Reste wurden ins Eigentum des katholischen Gymnasiums überführt. Während der 130-jähriger Existenz wurde eine Schulbibliothek errichtet, die zu Ende ihrer Existenz 15 000 Bände Bücher besessen hat, die nicht nur von Schülern und Professoren der Schule, sondern auch von der Stadtöffentlichkeit benutzt werden konnten. Der Beitrag bietet die Übersicht der wichtigsten Umbruchsetapen im Leben der Schule und der Bibliothek und verfolgt das Schicksal der Schulbibliothek nach der Auflösung der Schule.

²⁵ JURKOVICH, Emil: *A Besztercebányai...*, s.236

²⁶ JURKOVICH, Emil: *A Besztercebányai...*, s.237

²⁷ A Besztercebányai kir. kath. főgymnasium értesítője az 1896-1897. tanévről. Közzéteszi: Lévy István, igazgató. Besztercebányán: nyomtatott Sonnenfeld Mór könyvnyomtatójában, 1897, s. 68.

²⁸ A Besztercebányai kath. kir. államfőgymnasium értesítője 1869-70. Ročná zpráva o Baňsko-Bystrickom kat. kr. štátnom hlavnom Gymnasiume. 1869-70. Jahresbericht des kath. kön. Staatsobergymnasiums zu Neusohl. 1869-70. Besztercebányán: nyomtatott Machold Fülöp özvegyénél, 1870, s. 22. A Besztercebányai kath. kir. államfőgymnasium értesítője. Ročná zpráva o Baňsko-Bystrickom kath. kr. štátnom hlavnom gymnasiume. Jahres-Bericht des kath. königl. Staats-Obergymnasiums zu Neusohl. 1870-71. Besztercebányán: nyomtatott Machold Fülöp özvegyénél, 1871, s. 28.

²⁹ A Besztercebányai kir. kath. főgymnasium értesítője az 1914-15. iskolai tanévről. Közzéteszi Csallóközi Jenő igazgató. Besztercebánya: Machold F. könyvnyomdája, 1915, s. 34.

³⁰ MARTULIAK, Pavol: Banská Bystrica ako významné centrum vzdelávania od stredoveku po súčasnosť. Banská Bystrica 1999. ISBN 80-8055-248-7, s. 33.

³¹ Okrem samotného Gymnázia Andreja Sládkoviča to bola neskôr Vyššia pedagogická škola, či Pedagogický inštitút ako predchodkyňa Pedagogickej fakulty založenej v roku 1964.

Iné pohľady na formovanie a vznik marxistickej ľavice

Karol Fremal

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Po roku 1989 nastala pre slovenských historikov zaoberajúcich sa výskumom, spracovaním a popularizáciou národných dejín v 20. storočí úplne nová situácia. Po vyše 40 rokoch deformácií, poloprávd a klamstiev, najmä o prvej Česko-Slovenskej republike (ČSR), prvej Slovenskej republike, odboji a SNP mohli objektívne a pravdivo pristupovať ku všetkým otázkam a problémom osvetlenia a spracovania týchto najčastejšie opisovaných, hodnotených a popularizovaných tém našich národných dejín. Tým viac to platí pre prioritnú tému tohto obdobia - problematiku dejín robotníckeho hnutia a Komunistickej strany Československa (KSČ). Robotnícke a komunistické hnutie v rokoch 1918 – 1938, vznik marxistickej ľavice, KSČ, jej činnosť a všetko čo s ňou súviselo boli spracované v stovkách monografií a zborníkov, v tisíckach štúdií a článkov z celoslovenského i regionálneho hľadiska. Všetky väčšie mestá a obce, takmer všetky okresy na Slovensku majú osobitné monografie a zborníky (alebo aspoň štúdiu či článok) venované komunistickému hnutiu a jeho činnosti. Tento všeobecný ošiaľ čo najpodrobnejšieho a najrozsiahlejšieho spracovania dejín robotníckeho a komunistického hnutia v rokoch 1918 – 1945, ale aj po februári 1948 vyvrcholil oslavnými prácami V. Plevzu, z ktorých vynikajú dvojzväzkové „Trvalé hodnoty“¹. Aké to boli trvalé hodnoty názorne a presvedčivo ukázal rok 1989 a nasledujúci vývoj po páde komunistickej totality.

Do roku 1989 dejiny robotníckeho hnutia a KSČ boli hlavnou témou československej, českej a slovenskej historiografie, najmä od formovania a vzniku tejto strany do roku 1948. Potom nastal radikálny obrat. Prakticky v súčasnosti sa takmer nikto nezaobráťa týmito otázkami, problémami a témou. Pritom je nevyhnutné všetko, čo sa doteraz napísalo a popísalo v súvislosti s bolševizmom na Slovensku, prehodnotiť a podať celkom iný, nový, objektívny a pravdivý obraz o slovenskom robotníckom, socialistickom a komunistickom hnutí. Na XII. zjazde Slovenskej historickej spoločnosti v Smoleniciach v roku 2001 viacerí poprední historici konštatovali, „že dodnes nemáme fundované dejiny politických strán. Napriek mnohým prácam neexistujú spoľahlivé dejiny KSS a nikomu sa do tejto témy nechce. Nemáme solídne dejiny robotníckeho a odborového hnutia“². „Pri razantnom prechode od tzv. marxisticko-leninského hodnotenia dejinného procesu k demokratickému, pluralistickému prístupu bolo pre slovenskú

historiografiu typické, že sa vzdala alebo začala ignorovať výskum robotníckeho hnutia, dejín komunistickej strany a do značnej miery socialistického hnutia vôbec“³.

Autor predkladanej záverečnej správy a štúdie o koreňoch bolševizmu na Slovensku už v roku 1999 predložil komisii VEGA samostatný grantový projekt toho istého názvu s podtitulom Jeho nositelia, predstavitelia, funkcionári, členovia KSČ a stúpenci a voliči v rokoch 1918 – 1938. Tento projekt bol schválený na roky 2000 – 2002. Hlavným cieľom projektu bolo dokázať neprijatie bolševizmu a jeho ideológie prevažnou väčšinou slovenského obyvateľstva (národa) v rokoch 1918 – 1938, že boli cudzie spôsobu života, zmýšľaniu a svetonázoru väčšiny slovenskej komunity. Slováci mali minimálne skúsenosti s marxistickou a komunistickou ideológiou. Protináboženský charakter bolševizmu bol všeobecne známy už od jeho nástupu k moci v Rusku. Preto nás nemôže prekvapiť skutočnosť, že v slovenskom národe, duchovne a názorovo formovaným najmä kresťanským náboženstvom, si komunistická ideológia nemohla získať a ani nezískala trvalé a pevné pozície. Ak sa komunistické myšlienky v niektorých regiónoch viac-menej aj uchytili, bolo to pod vplyvom ťažkých sociálnych, hospodárskych materiálnych a iných podmienok života tamjších ľudí, najmä v prvých rokoch po skončení prvej svetovej vojny alebo v rokoch svetovej hospodárskej krízy. Cieľom projektu bolo dokázať, že bolševizmus, bolševická ideológia, komunistické myšlienky, predstavy, ciele, ideály, ich pôsobenie na Slovensku boli prinesené z vonku – zo sovietskeho Ruska, neskoršie Sovietskeho zväzu, z Maďarska prostredníctvom maďarskej komúny (Maďarská republika rád a jej výplod Slovenská republika rád), ale tiež aj z českých krajín. Ich hlavnými nositeľmi boli najmä funkcionári najprv marxistickej ľavice a neskoršie KSČ cudzieho neslovenského pôvodu v tomto poradí: českého, maďarského, nemeckého pôvodu, ale aj americkí Slováci.⁴

Podľa doterajšieho dlhoročného výskumu autora projektu najviac prívržencov, voličov a sympatizantov KSČ, jej ideológie a činnosti bolo z radov robotníkov, predovšetkým priemyselní, stavební, poľnohospodárski robotníci (podľa sčítania ľudu v roku 1921 na Slovensku bolo zamestnaných v odvetviach priemyslu 138 tisíc robotníkov) a z radov slovenskej inteligencie. Najlepšie volebné výsledky KSČ dosahovala v oblastiach kompaktne obývanými obyvateľstvom maďarskej (napr. v parlamentných voľbách v novembri 1925 získala KSČ len v košickom a novozámockom volebnom kraji vyše polovice všetkých hlasov pre stranu z celého Slovenska) a nemeckej národnosti. Z konfesijného hľadiska zas v oblastiach s prevahou evanjelického obyvateľstva alebo nekatolíckeho vierovyznania. V regiónoch, v ktorých väčšinu obyvateľstva predstavovali rímski katolíci, KSČ, ale aj iné socialistické strany (napr. sociálni demokrati a národní socialisti), dostali najmenší počet voličských hlasov. V rokoch 1918 – 1938 sa na Slovensku vo všetkých voľbách volilo podľa národnostných, konfesijných, profesných a sociálnych kritérií. Aj preto analýza výsledkov volieb, najmä parlamentných v rokoch 1925, 1929 a 1935 v súvislosti s témou bolševizmu na Slovensku, jeho nositeľmi, voličmi a sympatizantmi je podľa môjho názoru, najlepším kritériom a

¹ PLEVZA, V.: Trvalé hodnoty. 1. zväzok Proti kapitálu. 2. zväzok Zápas za socialistické premeny. Bratislava: Pravda, 1976.

² KOVÁČ, D.: Pohľad na desať rokov vývoja. Slovenská historiografia 10 rokov po. Zámery a ich realizácia. Vystúpenie na XII. zjazde SHS. In: Historický časopis (HČ), 2002/1, s. 9.

³ BYSTRICKÝ, V.: K niektorým problémom vývoja historiografie na Slovensku v 90. rokoch 20. storočia. Vystúpenie na XII. zjazde SHS. In: HČ, 2002/1, s. 16.

⁴ Pri vzniku marxistickej ľavice, pri vzniku KSČ a v jej ďalšej činnosti významnú úlohu bezpochyby zohrali americkí Slováci, ktorých sformovalo robotnícke hnutie v USA a ktorí po roku 1918 prišli na Slovensko. Boli to napr. J. Schiffel, M. Čulen, Š. Dubček, R. Martanovič a iní.

garantom na overenie dosiahnutých výsledkov a záverov, ku ktorým som sa dopracoval a ktoré prezentujem záverečnou správou a predkladanou štúdiou.

Najviac popísali o dejinách KSČ na Slovensku v rokoch 1918 – 1938 J. Mlynárik a V. Plevza. J. Mlynárik napísal desiatky monografií a štúdií o robotníckom a komunistickom hnutí na Slovensku. Treba oceniť jeho monografiu Robotnícke hnutie v Turci⁵, ktorá zodpovedá kritériám kladeným na historické dielo dnešnej doby. Autor kriticky zhodnotil protičeskoslovenské postoje robotníkov z Vrútok, boľševizačný proces a jeho výsledky v Turci, kritizoval činnosť K. Gottwalda na Slovensku. Na rozdiel od dovtedajších prác objektívne a podrobne spracoval aj robotnícke hnutie pod vplyvom a vedením sociálnodemokratickej a národne socialistickej strany ako aj činnosť a výsledky týchto socialistických strán. Nie div, že kniha vyvolala ostrú polemiku a kritiku J. Mlynárika. V rokoch normalizácie ju komunisti dali na index a jej negatívne hodnotenie poslúžilo na politickú, občiansku a profesionálnu diskrimináciu autora. Cenné poznatky k danej téme poskytuje aj monografia J. Mlynárika pod názvom Od októbra 1917 ku vzniku KSČ na strednom Slovensku.⁶

Z početných prác V. Plevzu sa dá pri štúdiu podobnej témy najviac využiť jeho monografia KSČ a revolučné hnutie na Slovensku 1929 – 1938.⁷ Napriek poplatnosti marxisticko-leninským kritériám hodnotenia historických udalostí, zo všetkých jeho prác sa najviac podobá historickému dielu. Ostatné pokladám za nekritickú apologetiku a propagandu činnosti KSČ.

Po roku 1989 som najviac využil štúdie a práce viacerých autorov, napr. V. Bystrického⁸, I. Kučmu⁹, J. Mlynárika¹⁰ a českého autora P. Prokša¹¹. Témy sa dotkol aj F. Vnuk v článku Boľševický import na Slovensko s podtitulom Pred 80 rokmi bola založená KSS, v ktorom reaguje na Ľubochniansky zjazd marxistickej ľavice v januári 2001.¹²

Prvé správy o boľševickom prevrate v Rusku uverejnili vtedajšie noviny a časopisy medzi nimi aj Robotnícke noviny v novembri 1917 napr. článok „Nová vzbura v Petrohrade“.¹³ Do vzniku KSČ o situácii v Rusku najčastejšie informovala robotnícka tlač, najmä noviny a časopisy, ktoré reprezentovali formujúcu sa marxistickú ľavicu na Slovensku, ako Pravda chudoby, Kassai Munkás, Népszava, Munkáslap (Forradalom), Az ifjú gárda, Népakarat, Volksstimme, Proletár, Priekopník, Kovorobotník, Hlas ľudu, po vzniku KSČ aj Proletárka, Spartakus a niektoré ďalšie.

Oveľa väčší vplyv na slovenské obyvateľstvo v súvislosti so šírením správ o boľševickom Rusku a komunistických myšlienok a ideálov mali bývalí vojnoví zajatci –

⁵ MLYNÁRIK, J.: Robotnícke hnutie v Turci 1918 – 1938. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo (SSV), 1969.

⁶ MLYNÁRIK, J.: Od októbra 1917 ku vzniku KSČ na strednom Slovensku. Banská Bystrica : SSV, 1967.

⁷ PLEVZA, V.: KSČ a revolučné hnutie na Slovensku 1929 – 1938. Bratislava : SAV, 1965.

⁸ BYSTRICKÝ, V.: Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938. In : HČ, 1992/4, s. 438 – 456.

⁹ KUČMA, I.: Politickí predstavitelia Slovenskej republiky rád roku 1919. In : HČ, 1994/3, s. 535 – 552.

¹⁰ MLYNÁRIK, J.: Začiatky komunistického hnutia na Slovensku a jeho vedúce osobnosti. Spor o Júliusa Verčika. In : HČ, 1994/2, s. 341 – 360.

¹¹ PROKŠ, P.: Politikové a vznik republiky 1914 – 1918. Praha : PROSPEKTRUM, 1998.

¹² VNUK, F.: Boľševický import na Slovensko – Pred 80 rokmi bola založená KSS. In: Národný kalendár 2001. Žilina : 2000, s. 152 – 154.

¹³ Robotnícke noviny z 15. novembra 1917. Ďalší článok o boľševickom prevrate v Rusku uverejnili Robotnícke noviny 22. novembra 1917.

navrátilci z Ruska po uzavretí Brest-litovského mieru. I keď málokto z nich chápal význam a dosah udalostí v Rusku, všade šírili a rozprávali, „že v Rusku sa pre vojakov skončila vojna, že ruskí roľníci dostávajú pôdu, robotníci preberajú závody a podniky do vlastných rúk, národy a národnosti cárskeho impéria získavajú právo na sebaurčenie a rovnoprávne postavenie“.¹⁴ Pod ich vplyvom a za ich aktívnej účasti sa odohrali takmer všetky väčšie nepokoje a vzbury v rakúsko-uhorskej armáde v roku 1918, okrem iných v Rimavskej Sobote, Bratislave, Lučenci a najväčšia a najznámejšia vzbura slovenských vojakov Trenčianskeho pluku v Kragujevaci.

Po skončení občianskej vojny v Rusku sa do Československej republiky vrátili tisíce českých a slovenských účastníkov občianskej vojny v Rusku na strane Červenej armády. P. Prokš odhaduje ich počet na 8 – 10 tisíc komunistov, radikálnych socialistov a príslušníkov Červenej armády¹⁵, ktorí doma šírili boľševickú ideológiu, významnou mierou sa pričínili o formovanie marxistickej ľavice, podieľali sa na založení KSČ, organizovali a viedli jej činnosť v celoštátnom alebo regionálnom rozmere v 20. a 30. rokoch 20. storočia. Viacerí z nich pôsobili na Slovensku.¹⁶

Rozhodujúcu úlohu v šírení boľševickej ideológie a komunistických myšlienok na Slovensku ako aj vo formovaní ľavice v sociálnodemokratickej strane na Slovensku zohrala do roku 1921 Maďarská republika rád a jej import na Slovensko v podobe Slovenskej republiky rád. Maďarské robotnícke a komunistické hnutie tvorilo významnú súčasť ľavicového spektra nielen Podkarpatskej Rusi ako napísal Š. Šutaj,¹⁷ ale aj južného a východného Slovenska. Komunistickú propagandu uskutočňoval na Slovensku budapeštiansky sekretariát Socialistickej strany Maďarska, ktorý ešte pred vyhlásením Maďarskej republiky rád sa staral o promaďarskú propagandu na slovenskom území. 21.

¹⁴ Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku I. diel (1917 – 1928). Bratislava : ÚML ÚV KSS, 1981, s. 24 – 25. Ministerstvo vnútra v Budapešti nariaďuje, aby sa sledovalo šírenie revolučných ideí vojnovými zajatcami vracajúcimi sa z Ruska.

¹⁵ PROKŠ, P.: Politikové a vznik republiky..., s. 104.

¹⁶ Klasickým príkladom je činnosť českého komunistického funkcionára L. Schwarzca. Ako československý legionár vo februári 1918 počas bojov pri Kijeve previedol na stranu Červenej armády plne vyzbrojenú rotu 7. pluku československých légii, tj. na stranu nepriateľa. Zrejme za tieto zásluhy ho boľševici vymenovali do funkcie zástupcu veliteľa ČEKY Kijevskej oblasti. V januári 1919 už vystupuje ako politický pracovník v Budapešti. Po vyhlásení Slovenskej republiky rád v Prešove zastával funkciu ľudového komisára pre spravodlivosť. Po páde maďarskej komúny prichádza do Československej republiky, proti ktorej už dvakrát bojoval alebo pôsobil. A československá demokracia mu umožňuje, aby sa už po tretkrát usiloval o jej zničenie. V rokoch 1921 – 1925 vykonával funkciu oblastného a zároveň okresného tajomníka KSČ v Banskej Bystrici. Bol zakladateľom a vysokým funkcionárom politickej strany, ktorá sa nikdy netajila plánmi na zničenie československého demokratického systému a režimu. Zaslúženému trestu za protištátnu a štátobornú činnosť (napr. tlačové delikty, vydávanie a rozširovanie ilegálnej protištátnej tlače a letákov, organizovanie a účasť na nepovolených demonštráciách a akciách, protištátne výroky na verejných zhromaždeniach KSČ atď. - celkovo tri roky väzenia) sa vyhol emigráciou do „svojej vytúženej vlasti“ Sovietskeho zväzu, kde sa v 30. rokoch stal aj so svojou manželkou B. Bezlerovou-Švarcovou obeťou stalinského teroru.

MOTOŠKA, V.: Z prvých bojov a víťazstiev. Banská Bystrica : ONV, 1976., s. 109 – 112.

KUČMA, I.: Politickí predstavitelia Slovenskej republiky rád roku 1919. In : HČ, 1994/3, s. 545.

PROKŠ, P.: Politikové a vznik republiky 1914 – 1918..., s. 99 – 104.

FREMAL, K., MOTOŠKA, V.: Vývoj a problémy revolučného robotníckeho a komunistického hnutia v Banskej Bystrici v rokoch 1918 – 1938. Banská Bystrica : ONV, 1981, s. 24 – 26, 28, 31, 37 – 38.

¹⁷ ŠUTAJ, Š.: Bibliografický a prameňoznačkový popis radikálneho komunistického a robotníckeho hnutia na východnom Slovensku a Podkarpatskej Rusi v rokoch 1918 – 1935. In : Věstník grantu KSČ a radikální socializmus v Československu 1918 – 1989. Č. 2/2002, březen 2002. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2002, s. 65.

marca 1919 prevzali sekretariát komunisti na čele s A. Janouškom. Tlačili časopisy Červené noviny a Armáda proletárů. Spolu s letákmi ich letecky dopravovali na slovenské územie. Na sekretariáte pracovalo až 130 ľudí - maďarskí, českí a slovenskí komunisti. Boli to agitátori, ktorí uskutočňovali na Slovensku komunistickú propagandu.¹⁸ Boli rozdelení do 5 skupín a každá mala stanovenú určitú oblasť na Slovensku.

Maďarská republika rád bola transformovaním myšlienok z bolševického Ruska. Podľa názoru Z. Kárnika maďarských komunistov poverili splniť strategický cieľ – šíriť bolševické myšlienky a ideológiu v strednej Európe, vrátane Slovenska a českých krajín.¹⁹ Aj keď mnohí slovenskí historici považujú Slovenskú republiku rád za posledný zúfalý pokus Maďarska ako udržať Slovensko v rámci maďarského štátu, treba prihliadať tiež na záujmy sovietskeho Ruska v súvislosti s vývozom socialistickej revolúcie. To však nič nemení na skutočnosti, že maďarská a slovenská komúna a jej protagonisti v rokoch 1919 – 1921 sa stali hlavným činiteľom uchytenia sa bolševizmu na Slovensku.

Ofenzíva maďarskej ČA na Slovensko znamenala aj formovanie vlastných mocenských orgánov. Súbežne s ňou postupovali členovia Slovenskej sekcie Komunistickej strany Maďarska, ktorí zakladali vlastné propagandistické skupiny na obsadených územiach južného a východného Slovenska. 16. júna 1919 vyhlásili v Prešove Slovenskú republiku rád (SRR) a 20. júna 1919 v Košiciach začala pracovať Revolučná vládna rada na čele s predsedom A. Janouškom. Mala 20 členov – ľudových komisárov z maďarských, českých a slovenských komunistov, žijúcich dovtedy v Budapešti. Tvorili ju postavy späté s protičeskoslovenskou a veľkomaďarskou orientáciou.²⁰ Po porážke maďarskej komúny okolo 30 tisíc jej priamych účastníkov (patria sem aj účastníci SRR) prišli do Československa hľadať záchranu pred horthyovským terorom. „Celé vedenie skrachovanej marxistickej revolúcie a jej garda novinárov dostali azyl v Československu

¹⁸ MLYNÁRIK, J.: Od októbra 1917 ku vzniku KSČ na strednom Slovensku..., s. 49.

¹⁹ KÁRNÍK, Z.: České země v éře první republiky (1918 – 1938). Díl první, Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929). Praha: Libri, 2000, s. 47.

²⁰ Z podrobnej charakteristiky popredných funkcionárov SSR ako ju spracoval I. Kučma vyplýva, že ústrednou postavou bol český komunista A. Janoušek, predseda slovenskej sekcie Komunistickej strany Maďarska, spoluzakladateľ a šéfredaktor Červených novín, predseda Revolučnej vládnej rady v Košiciach a ľudový komisár zahraničia. Českého pôvodu okrem neho boli Š. Stehlík, ľudový komisár verejného zásobovania, V. Fridrich, ľudový komisár vzdelávania, J. Hanzlík, ľudový komisár financií a L. Schwarz, ľudový komisár spravodlivosti.

Slovenského pôvodu boli len Š. Mokráň, ľudový komisár poľnohospodárstva, J. Sluka (Szluka), ľudový komisár vnútra a E. Balaštiak, ľudový komisár vzdelávania. Väčšina členov Revolučnej vládnej rady (až 12 jej členov) bola maďarského alebo iného pôvodu. Bližšie pozri: KUČMA, I.: Politickí predstavitelia SSR roku 1919..., s. 535 – 552. Tiež pozri Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku..., s. 31 – 34. Správa o vytvorení Revolučnej vládnej rady SSR a jej prvých opatreniach. V diele Robotnícke hnutie v Turci 1918 – 1938 je J. Szluka, predstaviteľ KSČ vo Vrútkach, charakterizovaný ako intímny priateľ a spojenec A. Janouška, popredný účastník MRR a SRR a ako hlavný predstaviteľ maďarskej iredenty v Turci. MLYNÁRIK, J.: Robotnícke hnutie v Turci..., s. 47. O atmosfére a situácii v Košiciach počas ich okupácie maďarskou Červenou armádou bližšie pozri KORDÍKOVÁ, M.: Príspevok k dejinám robotníckeho hnutia v Košiciach (1917 – 1921). In: Štúdie z dejín robotníckeho hnutia na Slovensku 1917 – 1923. Bratislava: Ústav dejín KSS, 1967, s. 194 – 197. Autorka v súvislosti s príchodom československých vojsk do mesta píše „o obsadení Košíc“ (s. 190), naopak príchod vojenských jednotiek maďarskej komúny znamená pre ňu oslobodenie mesta (s. 194). „Väčšina obyvateľstva víta Červenú armádu s nadšením“. Celé strany venuje „represáliám, teroru a zákazom“ zo strany československých orgánov a jednotiek s. 190 – 194 a s. 198–199 a nadšene opisuje „demokratické pomery v meste“ počas prítomnosti maďarských bolševických vojsk (s. 194–197). Takýmto spôsobom písala slovenská autorka (a nielen ona) ešte v roku 1967 o tejto neslávnej epizóde našej histórie.

a slobodné pole pre ďalšie rozvíjanie svojich ideí“.²¹ Maďarský historik F. Boros napísal, „že v týždňoch bezprostredne po porážke republiky rád sa hufne hrnuli cez československé hranice revolucionári, ktorí prešli školou Maďarskej republiky rád, medzi nimi stovky maďarských emigrantov, aktívnych účastníkov proletárskej diktatúry, ktorí očakávali azyl a podporu od československého proletariátu a od tam žijúcich maďarských pracujúcich“.²² Zároveň ich charakterizuje ako skúsených pracovníkov v rámci medzinárodného robotníckeho hnutia, ktorí spolu „s desaťtisícami červených gardistov stali sa nesmiernymi posilami do tohto času po ideologickej a organizačnej stránke slabého slovenského robotníckeho hnutia“.²³ Okrem nich sa do boja o vytvorenie komunistickej strany na Slovensku hromadne zapojili maďarskí príslušníci sociálnodemokratickej strany, predovšetkým na východnom a južnom Slovensku. Väčšina z nich politicky pracovala v prospech MRR a SRR alebo bojovala v radoch maďarskej Červenej armády ako napr. poprední funkcionári KSČ na Slovensku maďarského pôvodu, napr. Š. Major, F. Zupka, Š. Mezö, Š. Szabó, G. Steiner a desiatky ďalších.²⁴ Československí maďarskí komunisti a maďarskí emigranti vo veľkej miere prispeli k posilneniu robotníckeho hnutia na Slovensku a významne sa pričínili o formovanie marxistickej ľavice a potom o založenie komunistickej strany v dňoch 16. – 17. januára 1921 v Lubochni. O tejto skutočnosti nepochybovali slovenskí,²⁵ českí²⁶ a maďarskí²⁷ historici do roku 1989 a o jej pravdivosti je presvedčený aj autor predkladanej správy a štúdie.²⁸

²¹ CSIZMADIA, D.: K problémom vzťahov československých a maďarských pokrokových síl medzi dvoma svetovými vojnami (1918 – 1938). In: HČ, 1970/3, s. 410.

²² BOROS, F.: K vzťahom maďarskej komunistickej emigrácie a československej marxistickej ľavice. In: HČ, 1959/4, s. 523 – 524.

²³ BOROS, F.: K vzťahom maďarskej komunistickej emigrácie a československej marxistickej ľavice..., s. 523.

²⁴ Jeden príklad za všetkých. G. Steinera v horthyovskom Maďarsku odsúdili za činnosť počas maďarskej komúny na trest smrti. I keď bol maďarskej národnosti, po porážke MRR sa mohol vrátiť do svojho rodného mesta Komárna. Dostal možnosť pokračovať v politickej činnosti. Založil v Komárne miestnu organizáciu (MO) KSČ, stal sa poslancom československého parlamentu, senátorom a členom ÚV KSČ. „Vyzbrojený bohatými skúsenosťami, ktoré získal v bojoch MRR, stal sa jedným z popredných organizátorov a vodcov maďarského pracujúceho ľudu v Československu“. CZIZMADIA, D.: K problémom vzťahov československých a maďarských pokrokových síl..., s. 410.

²⁵ „V uvedomovacom procese v robotníckom hnutí na Slovensku pripadlo významné miesto účastníkom MRR a SRR, ale aj tým maďarským občanom, ktorí museli utiecť pred horthyovským terorom a hľadať záchranu na území ČSR. Vykonávali organizačnú činnosť a významne zasiahli do revolučného varu. Za hlavné strediská týchto organizátorov a funkcionárov sa považovali Košice a Vrútky“. MLYNÁRIK, J.: Od októbra 1917 ku vzniku KSČ..., s. 85. „Po nastolení kontrarevolúcie v Maďarsku stovky maďarských revolucionárov, aj aktívnych účastníkov Slovenskej republiky rád, emigrovali do Československa, kde sa usilovali postupne splynúť s tunajším maďarským a potom s celým československým revolučným robotníckym hnutím. Na Slovensku mohli žiť a tiež realizovať sa ako príslušníci komunistického hnutia“. HOLOTÍKOVÁ, Z., VARTÍKOVÁ, M. et. al.: KSČ a vývoj revolučného procesu na Slovensku. I. diel. 1848 – 1948. Bratislava: ÚML ÚV KSS, 1987, s. 85 a 105.

²⁶ „Sociálne a triedne vyhranenejšie nemecko-maďarské organizácie SDS, posilnené mnohými skúsenými revolučnými funkcionármi, ktorí museli ujsť z Maďarska, podmiňovali a umocnili dozrievanie ľavice v jednotlivých mestách a oblastiach. Tento proces bol markantný na južnom a východnom Slovensku. Od prelomu rokov 1919 – 1920 sa však začína presadzovať aj v ďalších oblastiach Slovenska, ako bol Ružomberok, Vrútky, Rybárpele, Malacky, Piešťany, Nitra, Hlohovec atď.“ ČADA, V.: Vznik a vývoj marxistickej ľavice. 1917 – 1921. Bratislava: Pravda, 1980, s. 142.

²⁷ Veľká časť maďarských komunistov sa už od začiatku (hneď po príchode na územie ČSR – poznámka K. Fremala) aktívne zapojila do hnutia revolučného robotníctva na Slovensku a na Zakarpatskej Ukrajine, hlavne do sociálnodemokratických organizácií maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku. Stali sa významnými posilami v ďalších bojoch, podstatne prispeli k posilneniu marxistickej ľavice na Slovensku.

Pri formovaní marxistickej ľavice na Slovensku dôležitú úlohu zohrali Vrútky a Košice. Pracovali v nich početné a vplyvné organizácie sociálnodemokratickej strany. Vrútockí činitelia a členovia SDS sa stali nechvalne známymi už koncom roka 1918. Vo Vrútkach 26. októbra 1918 vznikla Robotnícka rada a Červená garda, ktoré prevzali všetku výkonnú a správnu moc v obci a ozbrojili vrútockých robotníkov. Od 2. novembra 1918 sa začal ozbrojený boj o Slovensko medzi Prahou a Budapešťou. Po obsadení Žiliny postupovalo české vojsko zložené zo Sokolov, žandárov, dobrovoľníkov atď. do Turca, kde 15. novembra 1918 došlo pri Sučanoch k ťažkým bojom s maďarským vojskom. Na maďarskej strane bojovali aj ozbrojení vrútockí robotníci, ktorí postavili improvizovaný obrnený vlak „a spôsobili českému vojsku porážku, to sa rozbité a porazené zastavilo až v Moravskej Ostrave“.²⁹ Neskoršie vyšetrovanie tohto prípadu plne preukázalo ozbrojenú účasť vrútockého robotníctva na porážkach českých dobrovoľníkov pri Sučanoch a Žiline na jeseň 1918. Na železničnej stanici a vo vrútockých železničných dielňach pracovali totiž tisíce maďarských robotníkov a úradníkov. Podľa správy veliteľa stanice vo Vrútkach z 20. júna 1919 „zo 7 000 obyvateľov obce je asi 4 000 maďarských robotníkov, boľševicky zmýšľajúcich a nepriateľsky naladených k republike“. Správa ďalej konštatuje, že „Vrútky sú centrom boľševizmu a protičeskoslovenskej agitácie. Až na malé percento Slovákov je obyvateľstvo predchnuté boľševizmom a zbytok obyvateľov Židia a Maďari vystupujú skryte v zmysle protivládnom.“³⁰

Okrem Vrútok promaďarské stanovisko zastávali aj robotníci v Košiciach, Bratislave, Tmave, Kremnici, Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici, vo Zvolene a o juhoslovenských a východoslovenských mestách ani nehovoriac. V týchto regiónoch sa táto skutočnosť najviac prejavila pri postupe maďarskej Červenej armády na južnom a východnom Slovensku. Desiatky takýchto príkladov uviedli K Medvecký v knihe Slovenský prevrat,³¹ M. Dzvónik Ohlas veľkej októbrovej revolúcie na Slovensku (1918 – 1919)³² a J. Bolfík v monografii Z dejín robotníckeho hnutia v Gemeri.³³ Ako konšta-

k rozšíreniu myšlienky diktatúry proletariátu. BOROS, F.: K vzťahom maďarskej komunistickej emigrácie..., s. 524, 527 a s. 534 – 535.

²⁸ Na Ľubochňianskom zjazde marxistickej ľavice sa zúčastnila 36-členná maďarská delegácia (čo predstavovalo jednu štvrtinu zo všetkých delegátov – poznámka K. Fremala) „zástupcov politicky uvedomelých maďarských pracujúcich“. GOSIOROVSKÝ, M.: Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia. Bratislava: 1951, s. 135.

²⁹ Výnimočný podiel na týchto porážkach a stratách českej jednotky mal veliteľ červenej gardy z Vrútok hungarofil Štefan Daruľa, ktorý pozval proti Čechom maďarské jednotky z Lučenca a úzko spolupracoval s veliteľom maďarského vojska plk. Mágrom. Neskoršie sa stal významným predstaviteľom a funkcionárom marxistickej ľavice a KSČ na Slovensku. Podrobnejšie pozri: MLYNÁRIK, J.: Robotnícke hnutie v Turci..., s. 16 – 20.

³⁰ MLYNÁRIK, J.: Od októbra 1917 ku vzniku KSČ na strednom Slovensku..., s. 55 a 57.

³¹ MEDVECKÝ, K. A.: Slovenský prevrat III. Tmava: 1931. „V údolí rieky Rimavy bolo územie celkom zboľševizované a ozbrojené skupiny napadli československé zásobovacie vlaky. Podobne okolo Rožňavy, Betliara a Veľkej Polomy prekázalo obyvateľstvo československému vojsku v akciách a podporovalo jednotky maďarskej Červenej armády.“ S. 308 a nasledujúce.

³² DZVONÍK, M.: Ohlas VOSR na Slovensku (1918 – 1919). Bratislava: SVPL, 1957. „Keď prešla maďarská Červená armáda do protiútok, robotníctvo na mnohých miestach samo zaútočilo na československé vojsko, a tak podporovalo akcie proletárskej armády, alebo sa k nej pridalo v ozbrojených formáciách. Tak sa to stalo napr. v Dobšinej, Nových Zámkoch, Tardoškede, Tomale, Slovenskom Mederi, Štiavnicí, ďalej v Ipeľských Šahách, Rudňanoch, Žarnovici, Kálnici, Lučenci, Krupine, Rimavskej Sobote, na trati Ózd – Nádažd, v okolí Betliarov a Veľkej Polomy a na iných miestach. S. 148 – 149.

toval J. Mlynárik „Nemecké a maďarské robotníctvo na Slovensku, ako aj slovenskí maďarofilskí robotníci a ich predstavitelia sa v prvých rokoch existencie ČSR ostro postavili proti tomuto štátnemu útvaru a mnohými činmi podporili snahy zachovať Uhorsko.“³⁴ V tejto činnosti pokračovali aj v období formovania a vzniku marxistickej ľavice na Slovensku, ktoré tak výrazne ovplyvnila maďarská a slovenská komúna, jej predstavitelia a účastníci. Na Slovensku bola robotnícka trieda národnostne rozdelená. Slovenskí robotníci v porovnaní s maďarskými a nemeckými (pracovali tu aj českí robotníci) predstavovali jej podstatne menšiu časť. Najpočetnejšiu zložku robotníckeho hnutia na Slovensku tvorila jeho maďarská časť, ktorá mala centrum v Košiciach, Nových Zámkoch, na Vrútkach a v Bratislave, kde sa navyše spájala s nemeckým robotníckym hnutím. Autori monografie KSČ a vývoj revolučného procesu na Slovensku až v roku 1987 potvrdili vyššie uvedený názor J. Mlynárika zo 60. rokov 20. storočia o protičeskoslovenskom postoji robotníckej triedy na Slovensku v rokoch 1918 – 1921, najmä jej maďarskej a nemeckej časti: „Prevažná časť príslušníkov maďarskej a nemeckej robotníckej triedy na Slovensku stála na platforme zachovania starého Uhorska v jeho pôvodných hraniciach“.³⁵ V mnohých prípadoch za túto protičeskoslovenskú a promaďarskú platformu aktívne vystupovali a bojovali aj so zbraňou v ruke (poznámka K. Fremala).

³³ BOLFÍK, J.: Z dejín robotníckeho hnutia v Gemeri. Bratislava: Obzor, 1971. „V bojoch v okolí Tisovca, Hnúšte, Hačavy, Likiera a Rimavskej Pily sa vo väčšom počte zúčastnili aj slovenskí robotníci. Boli to jednak členovia českej a slovenskej sekcie Komunistickej strany Maďarska, jednak dobrovoľníci a zmobilizovaní robotníci z Gemersko-malohontskej župy. O Tisovec bojovali v rámci Červenej armády aj Tisovčania, ktorí v tom čase pracovali v Maďarsku a prihlásili sa do proletárskej brannej moci. Bolo ich 25.“ S. 71. Priam neuveriteľne vyznieva Bolfíkovo konštatovanie, vzhládajúc na národovecké tradície Tisovca (poznámka K. Fremala), že „prichádzajúcu maďarskú Červenú armádu na námestí v Tisovci vítali robotníci s hudbou a v meste sa zorganizovala Jánošíkova družina, ktorá očakávala červené jednotky a pomáhala im v boji proti československým vojskám. Do radov Červenej armády sa z Tisovca prihlasovali najmä mladí robotníci zo železiarní.“ S. 72. O protičeskoslovenskej aktivite robotníkov, odhladnuc od ich pôvodu a národnostnej príslušnosti, informujú aj iné práce slovenských historikov. Napr. v štúdiu L. HUBENÁKA pod názvom K vzniku KSČ na západnom Slovensku (1917 – 1921) v zborníku Štúdie z dejín robotníckeho hnutia na Slovensku. Bratislava: Ústav dejín KSS, 1967 na s. 28 autor konštatuje, že „robotníci prechádzali na stranu útočiackej maďarskej Červenej armády, aktívne sa zúčastňovali na bojoch, sťažovali akcie československých vojsk. Tak to bolo pri Nových Zámkoch, Leviciach, Šahách, Kálnej, Tvrdošovciach, Zlatých Moravciach, Jelenci a inde.“ S. 28. Postupu maďarskej ČA napomáhali ozbrojenými akciami robotníci aj pri dobýjaní Zvolena. V Banskej Štiavnici počas prítomnosti maďarskej ČA v meste prevzalo správu do svojich rúk trojčlenné direktórium na čele s robotníkom A. Báthorym. Zorganizovala sa revolučná garda – Bányász garda a vyšlo jedno číslo miestnych revolučných novín – Selmecbányai vörösszág. 60-člennú červenú gardu si založili aj robotníci vo Vyhniach. In: 50 rokov práce a bojov komunistov v Stredoslovenskom kraji. Banská Bystrica: SSV, 1971, s. 132 a 142. Takýchto príkladov som našiel desiatky. Som si vedomý, že okrem Medveckého, všetci vyššie uvedení historici sú predstavitelia marxisticko-leninskej historiografie a písali tak, ako to vyžadovala doba komunistickej totality, že si podobné pramene priamo vyhľadávali, svojsky interpretovali, prispôbovali a patrične zveličovali a zovšeobecňovali. Napriek tomu som presvedčený, že drvivá väčšina funkcionárov maďarského, nemeckého, českého pôvodu v SDS na Slovensku, maďarského a nemeckého proletariátu ako aj značná časť slovenského robotníctva, v rokoch 1918 – 1920 zastávala silné protičeskoslovenské postoje, aktívne vystupovala proti česko-slovenskej štátnosti v záujme zachovania územnej integrity veľkého Uhorska. Iných zase získali komunistické ideály, boľševická ideológia a myšlienka proletárskeho internacionalizmu.

³⁴ MLYNÁRIK, J.: Robotnícke hnutie v Turci..., s. 21.

³⁵ HOLOTÍKOVÁ, Z., VARTÍKOVÁ, M. et. al.: KSČ a vývoj revolučného procesu na Slovensku. I. diel. 1848 – 1948. Bratislava: ÚML ÚV KSS, 1987, s. 79.

Za kolísku marxistickej ľavice na Slovensku možno považovať Košice. Tamojšia organizácia – odbočka sociálno-demokratickej strany ako jedna z prvých na Slovensku prijala 21 podmienok vstupu do Komunistickej internacionály (KI). Je tlačovým orgánom boli noviny Kassai Munkás. V dňoch 29. – 30. júna 1920 sa v Košiciach konal celoslovenský zjazd (podľa Kassai Munkás z 1. júla 1920 Slovenský kongres)) formujúcej sa marxistickej ľavice Slovenska a Zakarpatskej Ukrajiny, na ktorom sa zúčastnilo 134 delegátov zo 46 miest Zakarpatskej Ukrajiny, východného a južného Slovenska. Zjazd (kongres) výrazne ovplyvnil proces politického, ideového a organizačného zjednotenia ľavicových síl v SDS na Slovensku a predbežne na ňom založili „Medzinárodnú socialistickú stranu Československa“, ktorá mala štyri výbory alebo sekcie – maďarskú, nemeckú, českú a slovensko-rusínsku.³⁶ Ešte predtým z podnetu košickej sociálnodemokratickej organizácie na čele L. Sajóm (vysoký činiteľ MRR – poznámka K. Fremala) sa konala konferencia maďarských a nemeckých odborových organizácií na Slovensku 14. marca 1920 v Žiline, ktorá podmienila zjednotenie proletariátu na Slovensku pod vedenie Krajinskej odborevej rady na čele s českým komunistom K. Světlíkom z Ružomberka.³⁷ Ako prví na Slovensku sa k III. internacionále prihlásili spišskí robotníci a baníci na čele s krompašskou organizáciou SDS už 21. marca 1920, ktorí podľa M. Dzvoníka „predstavovali najvyspelejší proletariát Slovenska“.³⁸ Väčšina z nich sa hlásila k nemeckej a maďarskej národnosti.

Rôzne dobové pramene hovoria o postupnom obsadzovaní vplyvných miest v sociálnodemokratických organizáciách na Slovensku českými, nemeckými, ale predovšetkým maďarskými predstaviteľmi a funkcionármi orientovanými na boľševickú revolúciu v Rusku, jej myšlienky a ideológiu ako aj na Komunistickú internacionálu v Moskve.³⁹ Aj väčšia časť členskej základne SDS sa postupne prikláňala k tejto orientácii marxistickej ľavice na Slovensku.

³⁶ Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku. I. diel. (1917 – 1928)..., s. 44 – 45. F. Vnuk vo svojom článku Boľševický import na Slovensko..., s. 152 chybné určil dátum konania tohto podujatia na dni 27. – 30. júla 1920.

³⁷ Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku I. diel. (1917 – 1928)..., s. 6. „Významnú úlohu zohrali aj maďarskí komunisti, ktorí aktivizovali revolučné hnutie najmä na južnom a východnom Slovensku. Okrem iného boli aj iniciátormi konferencie maďarských a nemeckých ľavicových sociálnych demokratov 14. marca 1920 v Žiline, ktorá položila základy pre zrod marxistickej ľavice na Slovensku“. Krajinská odborová rada v Ružomberku vydávala aj tlačový orgán marxistickej ľavice na Slovensku Pravdu chudoby. Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku (1917 – 1928). I. diel..., s. 43 – 44.

³⁸ DZVONÍK, M.: Ohlas VOSR na Slovensku (1917 – 1919). Bratislava: SVPL, 1957, s. 185.

³⁹ Najviac takýchto prameňov rôznej proveniencie zozbieral a publikoval J. Mlynárik vo svojich monografiách Robotnícke hnutie v Turci a Od októbra 1917 ku vzniku KSČ na strednom Slovensku. „Myšlienka boľševizmu nadobudla v poslednom čase opäť pôdu, za príčinu toho možno označiť nedostatočné zásobovanie a to využívajú z Maďarska vracajúci sa komunisti k ich propagande“. (Hlásenie Zemského čestníctva v Bratislave vo februári 1920). „Boľševické hnutie je veľmi často podporované nepriateľskými maďarskými živlami. Boľševická myšlienka je na celom Slovensku silne propagovaná. Väčšina továrenského a poľnohospodárskeho robotníctva je pre boľševickú myšlienku zaujatá“. „Dôvody veľkého rozmachu komunizmu na Slovensku treba hľadať najmä v zlých výživových pomeroch chudobnejšieho robotného ľudu, v agitácii podvratných štátu nepriateľských živlov – Maďarov, maďarónov a Židov, ktorí nielen boľševickú agitáciu podporujú, ale štvú ľud proti republike a Čechom“ (Situačné správy za jún a júl 1920). „Len Maďari a maďarskí robotníci sú komunisti – boľševici, tj. tí isti červení gardisti ktorí vlni už raz zradili republiku, keď bojovali proti nám“ (z hlásenia gemerského župana J. Jesenského zo septembra 1920). „Je jasné, že vlna boľševická je ovládaná živlami maďarskými, nepriateľskými našej republiky a Slovensku, ktorým pomáhajú Česi a Slováci veriaci v internacionalizmus Nemcov a Maďarov (zo správy národného demokrata J. Hobla v Banskej Bystrici československým úradom z 19. júna 1920). „Slovenský robotnícky ľud je dnes ovládaný maďarskými sekretármi, ktorými sa Slovensko len tak hemží

Kľúčovú úlohu pri vzniku politickej strany marxistickej ľavice na Slovensku mal XIII. zjazd Slovenskej sociálnodemokratickej strany. 19. augusta 1920 oznámil Slovenský výkonný výbor Československej sociálnodemokratickej strany robotníckej na Slovensku, že dňa 19. septembra 1920 sa bude konať v Turčianskom Svätom Martine zjazd slovenských organizácií strany. 2. septembra 1920 však výkonný výbor zjazd odvolal. Proti odvolaniu zjazdu sa okrem vedenia Bratislavskej župy postavili všetky župné vedenia SDS na Slovensku.⁴⁰

Na XIII. zjazde sociálnodemokratickej strany v Turčianskom Svätom Martine 19. septembra 1920 sa zúčastnilo 152 delegátov zo Slovenska a Podkarpatskej Rusi.⁴¹ Medzi prítomnými mali mimoriadne veľké zastúpenie maďarskí delegáti najmä z východného a južného Slovenska ako aj s Podkarpatskej Rusi, ktoré bolo početnejšie ako slovenské a ukrajinské zastúpenie, takže väčšinu na zjazde mali maďarskí komunisti. V predsedníctve zjazdu figuroval J. Varecha, podľa J. Mlynárika, agent revizionistických maďarských kruhov, dobrodruh, ktorý sa z ministerského kresla v Dvorcsákovej vláde (separatistická promaďarská Slovjacka nezávislá republika na východnom Slovensku v roku 1918 – poznámka K. Fremala) ocitol vo vláde Slovenskej republiky rád. Na martinskom zjazde ho zvolili do akčného výboru marxistickej ľavice na Slovensku a Zakarpatskej Ukrajiny.⁴² Na zjazd prišiel aj popredný funkcionár Československej sociálnodemokratickej strany robotníckej v Československu I. Dérer. Po oboznámení sa so situáciou, že ide o zosadenie legitímneho vedenia SDS na Slovensku v Bratislave, o vznik marxistickej ľavice vo vnútri strany a po odmietnutí zjazdom jeho požiadavky, aby sa rokovanie slovenských a maďarských delegátov konalo osobitne, spolu so svojimi prívržencami a sympatizantmi zo zjazdu demonštratívne odišiel so slovami „Kto ste sociálni demokrati a Slováci za mnou!“⁴³

a ktorí ho zneužívajú ku svojim zámerom“. (Článok v Národných listoch z 8. septembra 1920). „Komunistickí agitátori vo Vrútkach sú cudzinci Maďari, Židia a čo je najzaujímavejšie sú to mnohokrát českí inteligenti, ľudia stojaci v štátnych službách“. Podrobnejšie pozri: MLYNÁRIK, J.: Od októbra 1917 do vzniku KSČ na strednom Slovensku..., s. 85, 103, 105, 111, 116, tiež MLYNÁRIK, J.: Robotnícke hnutie v Turci..., s. 64 – 66.

⁴⁰ Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku. I. diel. (1917 – 1928)..., s. 48. Výzva štrnástich župných výborov SDS na Slovensku za uskutočnenie zjazdu strany 19. septembra 1920 v Turčianskom Svätom Martine. Výzvu podpísali predstavitelia župy Liptovskej, Zvolenskej, Trenčianskej, Turčianskej, Oravskej, Špišskej, Šarišskej, Gemerskej, Abuajskej, Novohradskej, Nitrianskej, Zemplínskej, Hontianskej a Tekovskej.

⁴¹ Údaje o počte delegátov zjazdu sa v rôznych prameňoch rozchádzajú. Údaj o 152 delegátoch uvádza J. Mlynárik v monografii Robotnícke hnutie v Turci na s. 53. Pravda chudoby z 23. septembra 1920 píše o 128 delegátoch, V. Motoška v monografii Vývoj a problémy revolučného robotníckeho a komunistického hnutia v Banskej Bystrici v rokoch 1918 – 1938 na s. 16 hovorí o 129 delegátoch zjazdu. Všetky pramene sa zhodli v tom, že väčšinu delegátov zjazdu tvorili Maďari, Nemci, Rusíni, Česi. Slováci až na poslednom mieste, aj to väčšinou s promaďarskou štátnou koncepciou. Potvrdzuje to aj správa Ministerstva pre Slovensko z 26. novembra 1920, ktorú citoval J. Mlynárik v monografii Od októbra 1917 ku vzniku KSČ na strednom Slovensku..., na s. 110.

⁴² MLYNÁRIK, J.: Robotnícke hnutie v Turci..., s. 53.

⁴³ Aj tu sa v jednotlivých prameňoch rozchádza počet delegátov, ktorí odišli s I. Dérerom. Pravda chudoby z 23. septembra 1920 uvádza ich počet číslom 11, toto číslo je totožné aj v monografii Fremal, K., Motoška, V.: Vývoj a problémy revolučného a komunistického hnutia v Banskej Bystrici, s. 16, spomínaná správa Ministerstva pre správu Slovenska uvádza 15 delegátov, čo je aj v článku F. Vnuka – Boševický import na Slovensko. Naproti tomu J. Mlynárik v monografii Robotnícke hnutie v Turci píše na s. 53, že s I. Dérerom odišlo 12 delegátov. V záujme objektívneho hodnotenia tejto udalosti je potrebné dať na správnu mieru aj niektoré tvrdenia a vyjadrenia v súvislosti s atmosférou na martinskom zjazde. J. Mlynárik v monografii Od októbra 1917 ku vzniku KSČ na s. 109 citoval správu Ministerstva pre Slo-

XIII. zjazd delegátov SDS na Slovensku v Turčianskom Svätom Martine 19. septembra 1920 zosadil vedenie v Bratislave (Slovenský krajinský výkonný výbor SDS – poznámka K. Fremala) a vedením strany na Slovensku poveril „akčný výbor zložený zo slovenských, maďarských, českých a rusínskych súdruhov“.⁴⁴ Vyjadril sa za prijatie 21 podmienok vstupu strany do Komunistickej internacionály a zjednotil všetkých prívržencov a stúpencov marxistickej ľavice na Slovensku, ktorá od tohto zjazdu vystupuje prakticky ako samostatná politická strana. Cesta k ustanovujúcemu zjazdu slovenskej marxistickej ľavice bola otvorená.

V dňoch 16. a 17. januára 1921 sa konal v Ľubochni a Ružomberku zjazd marxistickej ľavice, na ktorom sa zúčastnilo 149 delegátov zo Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Podľa národnostného zloženia tam bolo 88 Slovákov a Čechov, 36 Maďarov, 15 Nemcov, 6 Ukrajincov a 4 zástupcovia židovskej organizácie Poale Zion.⁴⁵ Zjazd prijal 21 podmienok vstupu strany do Komunistickej internacionály okrem názvu novej strany (prívlastok komunistická strana), čo prenechal celoštátnemu zjazdu, na ktorom mala vzniknúť Komunistická strana Československa. Bol zvolený aj akčný výbor na čele s M. Čulenom a J. Schiffelom, ktorý spolu s Krajinským výkonným výborom v Ružomberku (presťahoval sa tam z Liptovského Sv. Mikuláša) riadil novú politickú stranu na Slovensku a Zakarpatskej Ukrajine až do ustanovujúceho zjazdu KSČ.

Zjazd marxistickej ľavice v Ľubochni a Ružomberku sa stal ideologickou a organizačnou križovatkou v slovenskom robotníckom hnutí. Vznikla nová politická strana ľavicového, komunistického zamerania na princípoch marxizmu-leninizmu, ktorá na stranu bolševizmu, bolševickej ideológie a myšlienok priviedla väčšinu členskej základne sociálnodemokratickej strany na Slovensku.

V rokoch prvej svetovej vojny a bezprostredne po jej skončení politický vývoj aj na Slovensku išiel prudko doľava. Dokazujú to, okrem už uvedeného, aj výsledky prvých parlamentných volieb v apríli 1920. Na Slovensku, tak ako v celej Republike, zvíťazila sociálnodemokratická strana, ktorá dostala 618 887 hlasov, čo predstavovalo 46,2%. Bolo to skoro trikrát viac než Slovenská ľudová strana na čele s A. Hlinkom.⁴⁶ O formovanie a vznik marxistickej ľavice na Slovensku sa najviac pričínili M. Čulen, M. Kršiak, F. Kubač, J. Schiffel a J. Verčík. Okrem nich tiež R. Appelt, E. Balaštiak, J. Balogh, I. Bardoss, J. Czápaj, J. Daruľa, F. Féher, G. Felcán, F. Fidlík, K. Světlík, F. Hajtai, J. Grossmann, J. Hanzlík, A. Herz, H. Hoffmann, V. Chlumecký, B. Illés, L. Jakab, J. Kopasz, L. Koreň, I. Koziner, P. Kušnier, Š. Major, Š. Mezo, Š. Mokrání, M. Molnár, J. Nagy, A. Németh, E. Poor, F. Pfifferling, L. Sajó, K. Schmidt, K. Schmiedtke, (Šmidke), A. Seiden, V. Séles (Široký), A. Svraka, L. Surányi, G. Steiner, J. Szaba-

vensko z 26. novembra 1920, v ktorej okrem iného uviedol, že „po odchode I. Dérrera a jeho 15 prívržencov, ľavičiar pod predsedníctvom poslanca K. Světlíka demonštratívne v maďarskej reči spievali proletársku hymnu Internacionálu“. Podľa môjho výskumu Internacionálu zaspievali okrem maďarského aj v slovenskom a nemeckom jazyku. Pravda chudoby z 23. septembra 1920.

⁴⁴ Pravda chudoby z 30. septembra 1920.

⁴⁵ VARTÍKOVÁ, M.: Historické zjazdy KSČ. Bratislava: SPN, 1974, s. 10. Tiež GOSIOROVSKÝ, M.: Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia..., s. 135 alebo HOLOTÍKOVÁ, Z., VARTÍKOVÁ, M. et. al.: KSČ a vývoj revolučného procesu na Slovensku..., s. 97.

⁴⁶ Práve z tohto obdobia po parlamentných voľbách a získavaní prevahy marxistickej ľavice v sociálnodemokratickej strane pochádza jeden z najznámejších výrokov A. Hlinku: „Budem pracovať vo dne i v noci do tých čias, kým z rudého (F. Vnuk uvádza prívlastok červeného) Slovenska nebude Slovensko biele, Slovensko slovenské a kresťanské“. BARTLOVÁ, A.: Andrej Hlinka. Bratislava: Obzor, 1991, s. 71.

dos, Š. Szabó, J. Szluka, D. Szilágyi, H. Taussig, J. Varecha, J. Varga, A. Várnai, G. Weiss, F. Wolf, F. Zupka, a desiatky ďalších.⁴⁷

II. časť

Funkcionári KSČ v rokoch 1921 – 1938

Obdobie činnosti KSČ na Slovensku od vzniku na Ustanovujúcom zjazde v dňoch 14. – 16. mája 1921 v Prahe až do vyhlásenia autonómie Slovenska 6. októbra 1938 sa dá politicky a chronologicky rozdeliť na dve obdobia vnútropolitického vývoja a politickej činnosti tejto strany. Prvé obdobie možno ohraničiť od vzniku strany do konca 20. rokov, keď kulminoval bolševizačný proces, V. zjazdom KSČ a vyvrcholením hlbokkej vnútro politickej krízy v rokoch 1929 – 1930. Na Slovensku toto prvé obdobie skončilo celoslovenskou poradou popredných funkcionárov strany v dňoch 18. – 19. januára 1930 v Žiline. Najdôležitejším výsledkom žilinskej rady bolo vytvorenie celoslovenského kraja KSČ s vlastným vedením a sekretariátom v Bratislave. Uskutočnila sa aj územná reorganizácia strany na Slovensku. Celoslovenská organizácia KSČ sa rozdelila do 9 oblastí pozostávajúcich zo 7 – 12 stranických okresov.⁴⁸ Nie je mojou úlohou analyzovať a hodnotiť činnosť strany v jednotlivých jej etapách od vzniku až po jeseň 1938. Z hľadiska skúmanej témy je dôležitá skutočnosť, že v tomto druhom období, keď sa strany zmocnili bolševickí extrémisti a ich stúpenci, podľa môjho názoru, v súvislosti s pravicovým oportunizmom, likvidátorstvom, trockizmom, prežitkami tzv. sociálnodemokratizmu, očistou od maloburžoázných živlov atď. sa odstránili z vedenia komunistickej strany na Slovensku poprední slovenskí funkcionári, napr. J. Verčík, M. Kršiak, M. Čulen alebo P. Kušnier a ich miesta až do októbra 1938 zaujali vo veľkej väčšine funkcionári neslovenského inonárodného pôvodu.⁴⁹ Preto si dovoľím vysloviť tézu, že bolševizačný proces v KSČ na Slovensku mal okrem iného aj protislovenský charakter, čo sa najmä prejavilo odstránením slovenských alebo proslovenských (napr. V. Chlumecký) vedúcich činiteľov a funkcionárov komunistickej strany.

⁴⁷ Prevažná väčšina z nich bola inonárodného neslovenského pôvodu. Z 54 uvedených predstaviteľov marxistickej ľavice na Slovensku boli 13 slovenského pôvodu alebo sa hlásili k slovenskej národnosti, t.j. len 24,07%.

⁴⁸ Boli to oblasti bratislavská, novozámocká, trenčianska, banskobystrická, žilinská, rožňavská, popradská, košická a michalovská. Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku (1929 – 1938). Bratislava: ÚML ÚV KSS, 1980, s. 51 – 52, dokument č. 6, tiež Pravda z 23. januára 1930. Podrobnejšie pozri: PLEVZA, V.: KSČ a revolučné hnutie na Slovensku 1929 – 1938. Bratislava: SAV, 1965, s. 73 – 75. Pred žilinskou poradou činnosť KSČ na Slovensku (v rokoch 1922 – 1930) riadili štyri krajské výkonné výbory – XX. Bratislavský, XXI. Žilinský, XXII. Banskobystrický a XXIII. Košický a inštruktor ÚVV KSČ pre Slovensko – poznámka K. Fremala.

⁴⁹ J. Verčík v druhej polovici 20. rokov vykonával vedúcu funkciu v komunistickej strane na Slovensku. Bol inštruktorom ÚV KSČ pre Slovensko. Tejto funkcie ho zbavili na konferencii v Bratislave 12. januára 1929. Po V. zjazde KSČ zo strany vystúpil. Celý rad komunistických funkcionárov slovenského pôvodu najmä zo západného Slovenska boli vylúčení, napr. M. Čulen, L. Pezlár, A. Felcán a iní. Prevahu inonárodných funkcionárov v KSČ na Slovensku potvrdil aj M. Filo, keď v úvode tlačenej prameňov pod názvom Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku (1929 – 1938). Bratislava: ÚML ÚV KSS, 1980 na s. 6 napísal: „KSČ na Slovensku sa hneď od svojho vzniku riadila zásadami proletárskeho internacionalizmu. V jej radoch pracovalo veľa súdruhov nielen slovenskej národnosti, ale aj maďarskej, nemeckej a českej národnosti, ba možno povedať, že vo funkcionárskom kádri mali títo súdruovia prevahu“.

Aj v tomto období (1921 – 1938) hlavnými nositeľmi komunistických ideálov, bolševizmu a jeho ideológie na Slovensku boli funkcionári komunistickej strany v prevažnej väčšine inonárodného pôvodu. Na rozdiel od obdobia formovania a vzniku marxistickej ľavice, keď vysoko prevažovali funkcionári maďarského pôvodu, po vzniku KSČ sú to českí komunisti. V minulosti to viacerí autori zdôvodňovali absolútnym nedostatkom vodcov slovenského proletariátu. „Slovenské komunistické hnutie ako také nemalo vlastného vodcu, ktorý by vyrástol z domáceho hnutia a ktorého by slovenské robotnícke hnutie vychovalo. A tak tu boli funkcionári amerických Slovákov alebo českého a maďarského pôvodu“.⁵⁰ „V súvislosti s hodnotením charakteru komunistického hnutia na Slovensku v 20. rokoch treba poukázať ešte na jednu skutočnosť determinujúcu vývin a úroveň tohto hnutia – na nedostatok vodcov slovenskej robotníckej triedy. Zo slovenských vodcov, ktorí v hnutí niečo znamenali je to v podstate iba niekoľko osobností – J. Schiffel, M. Čulen, ktorých v pravom slova zmysle ani neformovalo samo hnutie na Slovensku. Dozrievajú a rástli v USA, kam sa pred vojnou vysťahovali, v povojnových časoch sa vrátili a svojimi životnými a politickými skúsenosťami podstatne pomohli progresu slovenského komunistického hnutia. Za tejto situácie v hnutí na Slovensku významne účinkovali funkcionári maďarskej národnosti (J. Nagy, S. Mezö, G. Steiner a iní). Títo komunisti prešli zväčša školou Maďarskej republiky rád, mali značné politické a organizačné skúsenosti. Potom tu boli českí komunisti, ktorí sa angažovali pri výstavbe hnutia na Slovensku, medzi nimi na prvom mieste K. Gottwald“.⁵¹

Podobné úvahy zavŕšil V. Plevza v monografii KSČ a revolučné hnutie na Slovensku 1929 – 1938, keď napísal: „Komunistické hnutie na Slovensku vo svojich počiatkoch trpelo nedostatkom skúsených funkcionárskych kádrov, osobitne slovenských. Jadro funkcionárov tvorili hlavne maďarskí, postupne českí súdruhovia. V takýchto pomeroch nebolo náhodné, že predstavitelia ÚVV KSČ požadovali na Ustanovujúcom zjazde obsadiť krajské sekretariáty strany na Slovensku funkcionármi z českých krajín. Desiatky nadšených a obetavých súdruhov našli na Slovensku svoj druhý domov“.⁵² Citovaným autorom vôbec nevadilo, že požiadavku „dosadenia na slovenské sekretariáty súdruhov s dlhšou organizačnou praxou z Čiech a Moravy, ktorí musia položiť prvé základy budúcej politickej organizácie“⁵³ (teda komunistickej strany na Slovensku – poznámka K. Fremala) predniesol na Ustanovujúcom zjazde KSČ veľmi

⁵⁰ HOLOTÍKOVÁ, Z.: Niektoré problémy slovenskej politiky v rokoch 1921 – 1923. In: Historický časopis (HČ). 1963/3, s. 447 – 448.

⁵¹ Dejiny Slovenska V. Bratislava: VEDA, 1985, s. 107. Úloha K. Gottwalda v komunistickom hnutí na Slovensku je značne nadnesená. V prvých rokoch svojho pobytu na Slovensku 1921 – 1923 K. Gottwald pôsobil v Banskej Bystrici a vo Vrútkach vo funkcii administrátora a redaktora komunistickej tlače (Hlas ľudu, Spartakus, Proletárka, neskoršie Pravda chudoby) a vystupoval ako jednatel Federatívnych robotníckych telovýchovných jednôt (FRTJ) v okrese Banská Bystrica, neskoršie banskobystrického kraja KSČ, teda ako funkcionár tretieho alebo štvrtého rangu. Až v septembri roku 1925 počas svojho pôsobenia v Ostrave ako redaktor slovenskej komunistickej tlače, bol za Slovensko delegátom III. zjazdu KSČ, na ktorom ho zvolili za člena ÚV, stal sa členom politbyra a organizačného byra a v roku 1926 preberá funkciu predsedu ústrednej agitačnej a propagačnej komisie ÚV KSČ v Prahe – poznámka K. Fremala.

⁵² PLEVZA, V.: KSČ a revolučné hnutie na Slovensku..., s. 21. Funkcie krajských tajomníkov KSČ boli vzhľadom na pomery na Slovensku celkom dobre platené. Napr. v ťažkých rokoch svetovej hospodárskej krízy oblastný tajomník KSČ v Banskej Bystrici K. Schmiedtke bral funkčný plat vo výške 600 korún mesačne, pokým priemerný plat stavebného robotníka za mesiac predstavoval sumu okolo 300 korún – poznámka K. Fremala.

⁵³ Protokoly sjezdů KSČ. Zväzok 1., Praha: 1958, s. 41 – 42.

neomalene a úražlivo B. Jílek, jeden z najviac kritizovaných a odsudzovaných „pravicových oportunistov a likvidátorov“ v dejinách KSČ. Táto jeho požiadavka sa dostala aj do uznesenia Ustanovujúceho zjazdu KSČ.⁵⁴

S názormi, že v komunistickom hnutí na Slovensku chýbali skúsení funkcionári, ktorí by „niečo znamenali“ zo slovenských historikov polemizoval len J. Mlynárik. Prvýkrát už v 60. rokoch minulého storočia vo svojej práci Od októbra 1917 ku vzniku KSČ na strednom Slovensku, keď kritizoval príslušné pasáže o situácii v slovenskom komunistickom hnutí v referáte B. Jílka na ustanovujúcom zjazde KSČ.⁵⁵ Druhýkrát to urobil uverejnením svojej štúdie v Historickom časopise pod názvom Začiatky komunistického hnutia na Slovensku a jeho vedúce osobnosti s podtitulom Spor o J. Verčíka.⁵⁶ V obidvoch prípadoch tvrdil, že na Slovensku pracovali aj v začínajúcom komunistickom hnutí skúsení funkcionári, predovšetkým J. Verčík a potom J. Schiffel,⁵⁷ M. Kršiak a M. Čulen. Infiltrácia slovenského komunistického hnutia funkcionármi z Čiech už aj vzhľadom na veľký počet maďarských, nemeckých a iných vedúcich činiteľov v KSČ na Slovensku, ktorí počtom prevyšovali slovenských predstaviteľov, nebola podľa J. Mlynárika až taká žiaduca a nevyhnutná.⁵⁸ Takže oblastné sekretariáty KSČ na Slovensku v 20. a 30. rokoch obsadzovali prevažne „skúsení súdruhovia“ z českých krajín. Typickým príkladom tohto javu je XXII. banskobystrický kraj KSČ a v 30. rokoch už banskobystrická stranická oblasť. Vo funkcii krajského (oblastného) tajomníka sa tu postupne vystriedali L. Švarc, G. Weiss, E. Šafránko, M. Klein, K. Bacílek, L. Benada, K. Schmiedtke, J. Janouš a J. Štaudinger. Na krajskom (oblastnom) sekretariáte pracovali aj P. Jilemnický, V. Chlumecký, K. Gottwald, B. Rezlerová – Švarcová, K. Deutsch, P. Munels, F. Ehrenwald, L. Singer a iní. V druhej polovici 30. rokov vo funkcii oblastného tajomníka prechodne pôsobili aj Slováci – G. Lacko, J. Walló a A. Grznár.⁵⁹

Už počas konania Ustanovujúceho zjazdu v dňoch 14. – 16. mája 1921 a Zlučovacieho zjazdu 30. októbra – 2. novembra 1921 v Prahe na viacerých miestach Slovenska vznikali miestne organizácie (MO) KSČ. Na západnom, južnom a východnom

⁵⁴ Podrobnejšie pozri MLYNÁRIK, J.: Od októbra 1917 ku vzniku KSČ na strednom Slovensku. B. Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo (SSV), 1967, s. 139 – 141.

⁵⁵ MLYNÁRIK, J.: Od októbra 1917 ku vzniku KSČ..., s. 143 – 145. Kritizovať „pravicového oportunistu“ B. Jílka z akýchkoľvek pozícií bolo dovolené počas celých 40 rokov komunistickej totality – poznámka K. Fremala.

⁵⁶ MLYNÁRIK, J.: Začiatky komunistického hnutia na Slovensku a jeho vedúce osobnosti. Spor o J. Verčíka. In: HČ 1994/2, s. 343 – 356.

⁵⁷ Na rozhraní rokov 1922 – 1923 sa J. Schiffel znechutený pomermi v komunistickom hnutí na Slovensku vrátil do USA. Hlavnou príčinou jeho odchodu bolo odstavenie českými a maďarskými funkcionármi na druhú koľaj. Neušla sa mu totiž ani jedna z rozhodujúcich a platených funkcií v hierarchii KSČ na Slovensku – poznámka K. Fremala.

⁵⁸ MLYNÁRIK, J.: Začiatky komunistického hnutia na Slovensku..., s. 344 – 345.

⁵⁹ FREMAL, K., MOTOŠKA, V.: Vývoj a problémy revolučného robotníckeho a komunistického hnutia v Banskej Bystrici v rokoch 1918 – 1938. Banská Bystrica: ONV, 1981. Je zaujímavé, že tento trend sa udržal aj počas ilegality v rokoch 1938 – 1944. Vedúcimi oblastného vedenia ilegálnej KSS v Banskej Bystrici boli zväčša funkcionári neslovenského pôvodu, napr. K. Černocký, P. Tonhauser, J. Štaudinger – poznámka K. Fremala. V 20. rokoch a začiatkom 30. rokov niektorí poprední funkcionári KSČ akoby sa za svoje slovenské a slovanské mená hanbili. Tak V. Široký sa podpisoval ako Schiroky našiel som aj verziu Schyroky, K. Šmidke ako Schmiedtke, J. Valo bol Walló a tento jav pozorujeme aj v regionoch, napr. V. Štríc z Banskej Bystrice sa podpisoval ako Schtricz, K. Šmid a G. Vajs z Horehronia vystupovali ako Schmidt a Weiss. Myslím si, že aj takýmto spôsobom chceli demonštrovať svoj internacionalizmus a niektorí z nich aj svoj neslovenský pôvod. Samozrejme, najmä po roku 1945 sa už písali slovensky a slovansky – poznámka K. Fremala.

Slovensku pri ich vzniku a v prvých rokoch ich činnosti stáli v prevažnej väčšine predstavitelia, členovia a prívrženci marxistickej ľavice, účastníci maďarskej a slovenskej komúny ako aj príslušníci maďarskej Červenej armády.⁶⁰ Túto skutočnosť, tak charakteristickú pre vyššie spomínané regióny, môžeme však pozorovať aj v iných okresoch a mestách na Slovensku, osobitne na strednom a severnom Slovensku. V Turci rozhodujúcu úlohu pri zakladaní MO KSČ zohrali hungarofilskí predstavitelia marxistickej ľavice akými boli J. Szluka, J. Kopasz, J. Daruľa, J. Šťastný a E. Koreň.⁶¹ Pričinili sa okrem iných o pomerne (v porovnaní s inými regiónmi) hustú sieť MO KSČ. Okrem Vrútok tieto vznikli v roku 1921 vo vápenke na Dubnej Skale, v roku 1922 základné organizácie v celulóžke, stoličkovej továrni a tehelni v Martine, MO KSČ v Sučanoch 1921, v Hornej Štubni, Bystričke, Dražkovciach 1924, v Necpaloch, Příbovciach, Vrícku, Košťanoch, Žabokrekochoch a v Turčianskom Sv. Petri v roku 1925, v Sklabíni, Mošovciach, Diviackoch a v Trebostove v roku 1926.⁶² Snažili sa zakladať MO KSČ aj na Orave, ale bez väčšieho úspechu. V roku 1922 vznikla komunistická organizácia v Trstenej na podnet vrútockých komunistov zo železničných robotníkov. Čoskoro sa však rozpadla ako aj MO KSČ v Lokci založená koncom 20. rokov minulého storočia. Do roku 1934 v oravskom regióne nepracovala ani jedna organizácia komunistickej strany, čím bol na strednom Slovensku z tohto hľadiska výnimočným.⁶³ Podobná situácia bola aj na Kysuciach. Prvú MO KSČ tu založili koncom roka 1921 v Ochodnici, druhú v Kysuckom Novom Meste 1923 a tretiu v Rudine v roku 1924. Na horných Kysuciach vznikla MO KSČ len v Svrčinovci z iniciatívy P. Jilemnického.⁶⁴

Podobná situácia v zakladaní MO KSČ ako v Turci vznikla aj na Horehroní v okrese Brezno. Centrom činnosti KSČ v 20. a 30. rokoch sa stal Hronec, kde vplyv MRR a SRR bol mimoriadne silný. Viacerí obyvatelia Hronca sa zúčastnili bojov proti československej štátnosti v radoch maďarskej Červenej armády. Boli to V. Kleiber, K. Prukner, V. Štolc, J. Szabó, V. Šediba, Š. Mlynárik Š. Štolc, G. Peťko, K. Schmidt a G. Weiss. Piatí posledne menovaní sa najviac zaslúžili o vznik a aktívnu činnosť miestnych organizácií komunistickej strany v tomto regióne a môžeme ich zaradiť k funkcionárom KSČ okresného a oblastného významu vzhľadom na zastávané funkcie v 20. a 30. rokoch minulého storočia.⁶⁵

K organizátorom komunistického hnutia v Banskej Štiavnici a okrese patrili K. Schmiedtke a F. Zupka. Posledne menovaný sa v roku 1919 zúčastnil bojov v radoch maďarskej ČA. Po návrate z Maďarska v roku 1920 sa stal horlivým propagátorom

a organizátorom komunistického hnutia v meste a celom okrese. Aj iní zakladajúci členovia KSČ v Banskej Štiavnici boli účastníkmi MRR a príslušníkmi jej ČA, s ktorou odišli do Maďarska a neskoršie sa vrátili na Slovensko, napr. J. Zachar a A. Lovás.⁶⁶ Od augusta 1922 pôsobil v Banskej Štiavnici vo funkcii okresného tajomníka KSČ významný funkcionár MRR a SRR E. Balaštiak. Aj ich zásluhou vznikli v roku 1923 MO KSČ na Piargoch, v Hornej Rovni, Štefultove, Antole, Iliji a Banskej Belej.⁶⁷ V Kremnici založili MO KSČ 19. júna 1921 baníci a robotníci najmä nemeckého pôvodu F. Prokein, J. Neuschl, E. Schmidt. Veľmi zaujímavá je skutočnosť, že v mestách Nová Baňa a Žarnovica vznikli MO KSČ až v roku 1932.⁶⁸

Bezprostredne po vzniku KSČ a v prvej polovici 20. rokov mnohí komunisti maďarského pôvodu, účastníci MRR a SRR ako aj bývalí príslušníci maďarskej ČA nepovažovali novovzniknutý štát – Československú republiku – za niečo trvalé a stabilné. Dúfali a spoliehali sa na návrat a obnovenie veľkého Uhorska. Podľa môjho názoru, zmenu vtedajšieho stavu chceli dosiahnuť aj účasťou v komunistickom hnutí a s jeho pomocou vrátiť na Slovensko pomery spred 28. a 30. októbra 1918. Nasvedčuje tomu aj vystúpenie J. Verčika na Ustanovujúcom zjazde KSČ v Prahe, keď pateticky ubezpečoval českých súdruhov, že Slovensko (rozumej komunisti na Slovensku) „nechce byť odstredivou silou vzhľadom na ich vzťah k československému štátu“. Doslova „prosil delegátov vyslaných na zjazd Komunistickej internacionály, aby tam vyvracali mylné názory následkom vplyvov maďarských, že sú nesprávne informovaní o Slovensku, že Slovensko nesleduje ciele protičeské (rozumej protičeskoslovenské), že Slovensko sa nestane „Ukrajinou maďarskou“.⁶⁹ Dôrazne a temperamentne ubezpečoval delegátov zjazdu, že slovenský proletariát nepokladá „za potrebné, aby Slovensko bolo odtrhnuté od jednotného československého štátu“.⁷⁰

Koncom 20. rokov po V. zjazde KSČ, na ktorom sa vedenia strany zmocnili stalinskí radikáli a stúpenci boľševizačného procesu na čele s K. Gottwaldom, komunistickú stranu zachvátila hlboká vnútrostranícka kríza. Trvala od leta 1928 prakticky až do roku 1931. Aplikácia spôsobov činnosti, formy a metódy straníckej práce ruských boľševikov, preberanie ich „skúseností“, stalinské spôsoby vedenia strany, vylučovanie členov a funkcionárov, ktorí nesúhlasili s procesom tzv. boľševizácie, priviedli KSČ k najväčšiemu úpadku od jej vzniku v máji 1921.

Stranícka kríza sa okrem iného prejavila najmä masovým úbytkom členskej základne, stratou prívržencov, sympatizantov i voličov. Nový boľševický (rozumej stalinský) kurz „nepochopila“ väčšina členov a funkcionárov strany a neuznala ho za správny. Mnohí preto prestúpili do iných socialistických strán, sociálnodemokratickej a národne socialistickej strany, časť do Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) a viacerí sa vzdali aktívneho politického života a jednoducho zo strany vystúpili. Mnohých vylúčili z jej radov, pretože sa odmietli podriaďovať novému gotwaldovskému (skutočne boľševickému) vedeniu strany. Počet členov KSČ v roku 1921 bol 350 tisíc, ešte v roku 1927 pred vypuknutím krízy v dôsledku procesu boľševizácie to bolo 90 tisíc a po V. zjazde

⁶⁰ Napr. v Lučenci založili MO KSČ už 25. mája 1921 A. Herz, A. Nográdi-Grunbaum a J. Varga. Otvplyvnili aj vznik MO KSČ v okrese – v Opatovej, Cinobani, Fiľakove, Mikušiciach, Radzovciach a Poltári. ČEVENÁK, J.: Stručné dejiny robotníckeho hnutia a KSČ v okrese Lučenec. Fiľakovo : Novohradské múzeum, 1981, s. 9.

⁶¹ O J. Szlukovi, J. Kopaszovi, J. Daruľovi už bola reč. E. Koreňa charakterizuje J. Mlynárik ako „známeho iredentistu, spolupracovníka Jehliczku, ktorý až do svojej emigrácie v roku 1933 do Rakúska a neskoršie do USA bol neustále v službách maďarskej iredenty“. In : MLYNÁRIK, J.: Robotnícke hnutie v Turci..., s. 74.

⁶² 50 rokov práce a bojov komunistov v Stredoslovenskom kraji. Banská Bystrica : SSV, 1971, s. 87.

⁶³ V roku 1934 vznikla organizácia KSČ v Podbieli a v roku 1935 v Žaškove. 50 rokov práce a bojov..., s. 58 – 59.

⁶⁴ KRCHO, M.: Dejiny robotníckeho hnutia na Kysuciach. Autor neúspechy v šírení komunistického hnutia a v zakladaní MO KSČ v regióne zdôvodnil „silným vplyvom ľudáctva“.

⁶⁵ Podrobnejšie pozri : PEŤKO, E.: Cestou revolúcie. Bratislava : ÚML ÚV KSS, 1979, s. 42 – 44 a 60 – 62.

⁶⁶ MLYNÁRIK, J.: Od októbra 1917 ku vzniku KSČ..., s. 160.

⁶⁷ 50 rokov práce a bojov..., s. 143 – 144.

⁶⁸ 50 rokov práce a bojov..., s. 143.

⁶⁹ Protokoly Ustavujúceho a Slučovacieho sjazdu KSČ. Praha 1981, s. 164.

⁷⁰ HOLOTÍKOVÁ, Z., VARTÍKOVÁ, M. et. al.: KSČ a vývoj revolučného procesu na Slovensku. I. diel. 1848 – 1948. Bratislava : ÚML ÚV KSS, 1987, s. 107.

KSČ už len 21 tisíc v celej republike, vrátane Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Na Slovensku v roku 1927 bolo ešte 16 – 17 tisíc komunistov. Na začiatku roka 1930 už len 2 700.⁷¹ V roku 1930 došlo na Slovensku k reorganizácii organizačnej štruktúry KSČ. Zo štyroch slovenských krajov bol vytvorený jeden, celoslovenský. Príčiny boli zrejmé – nedostatok skúsených funkcionárov, veľký úbytok členskej základne, nedostatok financií a pod.⁷² Celoslovenský kraj sa delil na stranické oblasti, v ktorých počet členov KSČ sa počítal na stovky. Napr. na severozápadnom Slovensku, t.j. v žilinskej oblasti KSČ počet členov strany začiatkom roka 1930 činil 218 členov a o niečo viac v banskobystrickej oblasti – 260 komunistov.⁷³ Ešte menší počet členov vykazovali popradská oblasť 102 a michalovská len 60 členov KSČ. Tradične najviac komunistov zaznamenali pramene v Novozámočkej oblasti (skladala sa z okresov s prevahou alebo so značným počtom maďarského obyvateľstva – Nové Zámky, Šaľa, Komárno, Dunajská Streda, Stará Ľubňa, Parkan, Nitra, Vráble, Levice) – 1 100 príslušníkov KSČ.⁷⁴ V Novozámočkej oblasti bolo aj najviac voličov komunistickej strany. V parlamentných voľbách v roku 1925 KSČ v tejto oblasti získala až 61 575 hlasov, čo predstavovalo celú jednu tretinu získaných hlasov na celom Slovensku.⁷⁵ Bratislavská oblasť KSČ mala v tomto období 550 členov KSČ, z čoho dve tretiny boli nemeckého pôvodu.⁷⁶

V priebehu celého roka 1929, ale aj nasledujúceho 1930, administratívne a policajné úrady a orgány prvej Československej republiky s veľkým zadostučinením a uspokojením konštatovali v správach a hláseniach nadriadeným orgánom, že „následkom vnútrostraníckej krízy komunistické hnutie živorí, je rozbité a rozštiepené, činnosť jednotlivých orgánov a organizácii celkom upadla a že možno očakávať ich skorý zánik“.⁷⁷ Predpovedali KSČ premenu na uzavretú sektu ultraradikálov bez vplyvu a dosahu na politický život v krajine, regióne, bez väčšej podpory obyvateľstva a prepad

⁷¹ PLEVZA, V.: KSČ a revolučné hnutie na Slovensku..., s. 52. Údaj V. Plevzu o počte členov KSČ na Slovensku v roku 1927 16 – 17 tisíc sa mi zdá nadsadený. Dokument č. 106 z knihy Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku (1917 – 1928)..., s. 353 o štatistických údajoch o členstve v komunistickej strane v roku 1926 uvádza počty členov strany v jednotlivých krajoch KSČ – XX. Bratislavský – 7 145 členov, XXI. Žilinský – 1 353 členov, XXII. Banskobystrický 2 439 členov a Košický 2 735 členov. Za celé Slovensko to bolo presne 13 672 členov. Keďže v druhej polovici 20. rokov členská základňa KSČ v celom štáte a aj na Slovensku neustále klesala nie je reálne, aby v roku 1927 na Slovensku vzrástla zhruba o 4 000 nových členov – poznámka K. Fremala.

⁷² MLYNÁRIK, J.: Robotnícke hnutie v Turci 1918 – 1938. Banská Bystrica: SSV, 1970, s. 152.

⁷³ FREMAL, K., MOTOŠKA, V.: Vývoj a problémy revolučného robotníckeho a komunistického hnutia v Banskej Bystrici..., s. 94.

⁷⁴ PLEVZA, V.: KSČ a revolučné hnutie na Slovensku..., s. 88.

⁷⁵ Druhou najúspešnejšou oblasťou bola Košická, kde hlas KSČ odovzdalo v týchto voľbách 39 693 voličov. HUBENÁK, L.: Parlamentné voľby v roku 1925. IN: HČ, č. 6/1984, s. 919.

⁷⁶ Bratislavská organizácia KSČ preto veľmi často realizovala schôdze a zhromaždenia v nemeckom jazyku, napr. 11. septembra 1922 na protestnej schôdzi proti odbúravaniu priemyslu, nezamestnanosti a drahote. Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku (1917 – 1928). I. diel..., s. 147. Na predvolebnom zhromaždení KSČ v Bratislave 27. septembra 1923 rečníci vystupovali len v českom, nemeckom a maďarskom jazyku. Dokumenty..., s. 155. Situácia v tejto súvislosti sa nezmenila ani v nasledujúcich rokoch. Slováci v KSČ v bratislavskom kraji predstavovali len 35,5% z celkového počtu. IN: MLYNÁRIK, J.: Robotnícke hnutie v Turci..., s. 75. V Bratislavskom kraji KSČ v roku 1927 bolo organizovaných 600 členov hnutia mládeže KSČ. Z toho bolo 100 Slovákov a 500 Maďarov. Celkove pracovalo 72 buniek mládeže, z toho 50 s maďarskou jednacou rečou a 22 slovenských buniek. Medzi nemeckými mladými ľuďmi sa v tomto období len začalo pracovať. IN: Dokumenty..., s. 349. Správa sekretariátu Bratislavského kraja KSČ z 11. februára 1927.

⁷⁷ Štátny okresný archív (ŠOKA) Banská Bystrica, f. Okresný úrad (OÚ), Obvodný notársky úrad (ONÚ), Mestský úrad (MÚ) v Banskej Bystrici, správy o činnosti politických strán, č. 458/1929 prez.

v obecných či parlamentných voľbách v budúcnosti. Nič podobného sa však nestalo. Hlavnú príčinu vidím v skutočnosti, že v roku 1930 v Československu začala veľká (svetová) hospodárska kríza s ťažkými hospodárskymi, sociálnymi a materiálnymi dôsledkami na obyvateľstvo, predovšetkým na Slovensku. Charakteristickým sprievodným znakom a najťažším dôsledkom pre pracujúcich ľudí bola masová nezamestnanosť, ktorá mala na Slovensku vzostupnú tendenciu až do začiatku roka 1934. Prudko sa zhoršilo postavenie väčšiny obyvateľstva, klesali mzdy, rástli rady nezamestnaných, zhoršila sa ich životná úroveň. Vývoj išiel prudko doľava. V takejto situácii KSČ svojím premysleným programom, aktívnou politikou a aj sociálnou demagógiou v prospech najnižších a najbiednejších vrstiev, získavala ich podporu, vplyv, zvyšoval sa počet jej členov a prívržencov. Postupne sa spamätala a zbavovala dôsledkov vnútro- stranickej krízy, konsolidovala svoje rady a už v roku 1931 sa stala dôležitým faktorom a aktívnou súčasťou politického života na Slovensku. Dokazuje to nielen nárast členskej základne, prívržencov, stúpencov, ale aj voličov a výsledky volieb v rokoch 1931, 1935 a 1938. Koncom roka 1930 stúpol počet členov KSČ na 4 000 a v marci 1931 už dosiahol 5 382 členov.⁷⁸

Na základe výsledkov volieb do miestnych zastupiteľstiev v septembri 1931 mohlo krajské vedenie KSČ na Slovensku v rezolúcii zo 17. – 18. októbra 1931 s uspokojením konštatovať: „Výsledky obecných volieb na Slovensku svedčia o vzraste vplyvu komunistickej strany na pracujúce masy Slovenska. V týchto voľbách sme totiž prekročili výsledky parlamentných volieb z roku 1929 priemerne o 21%. Zaznamenávame vzrast v dôležitých mestách. Najväčší vzrast máme v juhoslovenských maďarských okresoch: Galanta, Šaľa nad Váhom, Komárno, Dunajská Streda a potom Prievidza, Gelnica, Rožňava. Sú to okresy, v ktorých je komunistická strana najsilnejšou stranou.“⁷⁹ Po HSĽS a agrárnej strane KSČ na Slovensku získala najviac hlasov a mandátov v miestnych zastupiteľských orgánoch. Stala sa tak treťou najsilnejšou politickou stranou na Slovensku. Komunistické časopisy a noviny vyzdvihovali volebné úspechy strany najmä v mestách Trnava, Lučenec, Ružomberok, Banská Bystrica, Zvolen, Skalica, celý okres Brezno atď.⁸⁰

Po vylúčení z radov KSČ alebo po odvolaní z vysokých funkcií vedúcich predstaviteľov tejto strany slovenského pôvodu⁸¹ ich miesta zaujali českí, maďarskí, nemeckí

⁷⁸ PLEVZA, V.: KSČ a revolučné hnutie na Slovensku..., s. 88 a 112.

⁷⁹ Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku (1929 – 1938). 2. diel. Bratislava: Pravda, 1980, s. 123. Rezolúcia Krajského vedenia KSČ zo 17. – 18. októbra 1931 k referátu O výsledkoch obecných volieb a ďalších úlohách KSČ na Slovensku. V okresoch Gelnica a Prievidza žili početné enklávy obyvateľov nemeckej národnosti – poznámka K. Fremala.

⁸⁰ Slovenský denník z 3. októbra 1931. Musím skonštatovať, že okrem Lučenca, ostatné uvedené mestá mali v roku 1931 väčšinu slovenského obyvateľstva – poznámka K. Fremala.

⁸¹ Niektorí poprední funkcionári z KSČ vystúpili ako napr. J. Verčík v novembri 1930. Okrem pravicového oportunizmu, úchylkárstva a sektárstva, snahy likvidovať komunistickú stranu atď. padli aj obvinenia z nacionalizmu a fašizmu. Ultraľaví extrémisti E. Fried, E. Klinger a E. Urx obvinili J. Verčíka z autorstva „nacionalistického a autonomistického“ žilinského manifestu pod názvom „Vypracte Slovensko“ (od českého utlačovateľského aparátu- doplnil K. Fremal), ktorého autorom však bol K. Gottwald. Ani ho nenapadlo priznať sa k autorstvu a zastal sa J. Verčíka! – poznámka K. Fremala. E. Urx ostro napadol J. Verčíka aj na V. zjazde KSČ 19. februára 1929 a jeho činnosť na Slovensku označil okrem iného „za katastrofu“, ktorá sa na Slovensku prejavila „v hrozivých formách“. Podobne hovorili aj iní inonárodní delegáti zo Slovenska – G. Weiss, G. Steiner a J. Farkas. IN: Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku. (1929 – 1938). 2. diel. Bratislava: ÚML ÚV KSS, 1980, s. 46. Dokument č. 4 Slovensko a bolševizácia. Diskusný príspevok E. Urxa na V. zjazde KSČ. Tiež pozri HOLOTÍKOVÁ, Z., VARTÍKOVÁ, M. et. al.:

a iní inonárodní funkcionári. Po V. zjazde členmi ÚV KSČ za Slovensko sa stali E. Farkas, E. Klinger, Š. Major, G. Steiner, P. Torok, J. Loukota, E. Šafranko a V. Široký. Bývalých inštruktorov ÚV KSČ pre Slovensko M. Kršiaka a J. Verčíka vystriedali od roku 1930 vedúci (krajinskí tajomníci) celoslovenského kraja KSČ. V rokoch 1930 – 1938 sa v tejto najvyššej straníckej funkcii na Slovensku postupne vystriedali E. Klinger, Š. Major, K. Schmiedtke, K. Moškovič, V. Široký. Vo funkcii organizačného tajomníka počas celého tohto obdobia pôsobil K. Bacílek. Vedením sekretariátu v Bratislave poverili E. Klingera.⁸² Podobná situácia v súvislosti s vedúcimi funkcionármi KSČ bola aj v oblastných vedeniach strany. V roku 1930 a v nasledujúcich bol vedúcim tajomníkom novozámockej oblasti G. Steiner, banskobystrickej K. Bacílek, po jeho odchode do Bratislavy za organizačného tajomníka predsedníctva (byra) Krajinského vedenia KSČ L. Benada, rožňavskej Š. Fidlík, po ňom funkciu prebrali J. Révay a J. Richweiss, trenčianskej J. Kello a neskôr J. Teringer, popradskej O. Kohler, košickej J. Walló a potom E. Báneth. Vedenia komunistických odborových zväzov na Slovensku tzv. Červených odborov (ČO) sa zmocnili K. Schmiedtke a F. Zupka. Platené miesta odborových tajomníkov zaujali českí, maďarskí a iní inonárodní funkcionári KSČ. I. Prechtl dokonca viedol dva odborové zväzy - textilných robotníkov a aj kovorobotníkov. ČO stavebných robotníkov viedol A. Kollár, ktorého zástupcom bol I. Kiss, ČO robotníkov sklárskeho a lučebného zväzu Š. Madárász, banícky odborový zväz ČO J. Teringer a Zväz poľnohospodárskych a lesných robotníkov J. Hlaváč a S. Weiss. Dokonca dlhoročným vedúcim funkcionárom aj takej organizácie akou bol Zväz priateľov ZSSR na Slovensku bol český komunista A. Nedvěd.⁸³ Organizátorkou hnutia komunistických žien na Slovensku a prvou predsedníčkou Sekcie komunistických žien na Slovensku sa stala od roku 1922 česká komunistka B. Rezlerová-Švarcová.

K najaktívnejším nositeľom boľševickej ideológie a boľševizmu vôbec v 20. a 30. rokoch 20. storočia na Slovensku patrili: G. Apfel, R. Appelt, K. Bacílek, E. Balaštiak, E. Báneth, L. Benada, R. Blažovský, J. Bránik, J. Czápaj, (Capaj), S. Czapo, V. Clementis, F. Čáp, M. Čulen, Š. Daruľa, P. David, J. Demian, K. Deutsch, Š. Dubček, J.

KSČ a vývoj revolučného procesu na Slovensku..., s. 167 – 174. Najaktívnejšie proti novému stalinskému vedeniu KSČ po V. zjazde na Slovensku vystúpili na západnom Slovensku funkcionári a členovia pod vedením M. Čulena a A. Felcána. Opozícia proti gottwaldovskému vedeniu vychádzala z platformy tzv. Hlohovského memoranda. Ultrafavičari typu E. Urxa, E. Klingera a K. Moškoviča neváhali celú skupinu aj ich platformu označiť nielen za likvidátorskú, ale aj fašistickú. E. Urx na V. zjazde KSČ doslova vyhlásil: "Čo iného je Hlohovské memorandum, to je fašizmus vo vlastných radoch. Je veľmi zaujímavé, že títo hlohoveckí fašisti (M. Čulen, A. Felcán a spol.) chcú likvidáciu strany, Červených odborov, triedneho boja, prevedenie strany do tábora fašizmu". E. Urx ostro napadol J. Verčíka a Hlohovské memorandum aj na konferencii XXII. Banskobystrického kraja KSČ 20. januára 1929 vo Zvolene ešte pred konaním V. zjazdu KSČ. Dokumenty, I. diel..., s. 420 – 422. E. Klinger hodnotil celú komunistickú opozíciu (proti novému gottwaldovskému vedeniu) ako "propagáciu fašistickej ideológie v komunistickej strane". Sympatické na tejto skupine je to, že už v roku 1929 zdôrazňovali boj proti diktatúre Stalina a terajším metódam Komunistickej internacionály vo vzťahu k ostatným (nesovietskym) komunistickým stranám – poznámka K. Fremala. In: Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku (1929 – 1938). 2. diel..., s. 46 – 47. Tiež Pravda zo 7. februára 1929.

⁸² Teda ani jeden Slováč. Podobná situácia bola aj v zložení byra (predsedníctva) Celokrajinského vedenia KSČ na Slovensku. Členovia slovenského pôvodu boli v rokoch 1930 – 1938 vždy v menšine – poznámka K. Fremala. Napr. v roku 1936 vo vedení celoslovenského kraja KSČ boli: V. Široký, K. Bacílek, J. Walló, G. Steiner, Š. Fidlík, Š. Košík, F. Zupka, Š. Major, A. Ťažký, K. Schmiedtke a D. Varga.

⁸³ Spracované podľa vlastného výskumu.

Đuriš, F. Ehrenwald, L. Exnár, J. Fabianič, Z. Fábry, M. Farkas,⁸⁴ F. Fehér, A. Felcán, G., Felcán, Š. Fidlík, M. Fijala, E. Fried, G. Goldhammer, R. Gottier, K. Gottwald, A. Grünwald, A. Grznár, J. Hanzlík, A. Herz, J. Hirossik, (Hirošík) J. Hlaváč, Z. Holanová, V. Huszty, V. Chlumecký, J. Janouš, L. Jakab, J. Jelenčík, P. Jilemnický, J. Jonáš, F. Józsa, J. Kello, I. Kiss, M. Klein, E. Klinger, G. Kolláriková, A. Kollár, J. Kopasz, L. Koreň, O. Kohler, M. Krajňák, O. Krajňák, R. Králik, M. Kršiak, F. Kubač, Š. Kušík, P. Kušnir, G. Lacko, J. Lörincz, J. Luprich, Š. Madarász, Š. Major, R. Mareček, J. Mašek, J. Maurer, J. Mazúr, V. Mihalus, J. Minárik, Š. Mezö, K. Moškovič, P. Munels, F. Munk, J. Nagy, A. Nogrady-Grünbaum, L. Novomeský, D. Okáli, J. Osoha, G. Peťko, L. Pezlár, M. Pfeilmayerová, J. Poníčan, J. Pospíšil, E. Poor, I. Prechtl, Š. Réthy, J. Révay, M. Richter, J. Richweiss, I. Róth, J. Rybák, A. Sirácky, Š. Szabó, L. Szantó, J. Schön, Z. Schönherz, J. Schönfeld, A. Sedláček, E. Seidler, J. Schiffel, K. Schmidt, L. Singer, J. Svítok, A. Svarka, J. Szluka, G. Steiner, K. Svétlik, J. Szluka, E. Šafranko, J. Šefránek, K. Šmidke (Schmiedtke), V. Široký (Schiroky), J. Štaudinger, J. Šťastný, L. Švarc, B. Rezlerová-Švarcová, H. Taussig, J. Teringer, F. Tochol, P. Tonhauser, J. Török, A. Ťažký, M. Ungár, E. Urx, J. Valo (Walló), D. Varga, Š. Varga, J. Varga, A. Várnai, J. Verčík, G. Weiss, S. Weiss, F. Zupka.⁸⁵

V druhej polovici 20. rokov a po celé 30. roky 20. storočia poprednú a významnú úlohu v šírení boľševickej ideológie najmä v kruhoch slovenskej inteligencie zohrali

⁸⁴ Niektorí československí komunisti maďarského pôvodu dosiahli vysoké stranícké funkcie v Komunistickej strane Maďarska a po roku 1945 sa stali významnými činiteľmi stalinského režimu M. Rákosiho a J. Kádára. Najďalej to dotiahol M. Farkas, ktorý pochádzal z Košíc. Pomerne dobre poznal pomery v Československu a osobne sa poznal s V. Širokým. "Po vojne, keď sa stal najbližším spolupracovníkom M. Rákosiho a politickým šéfom maďarskej štátnej bezpečnosti, sa spolu stretávali a odovzdávali si informácie. M. Rákosi a M. Farkas obviňovali V. Clementisa z buržoázneho nacionalizmu (podobne ako V. Široký – poznámka K. Fremala) zrejme už v čase parížskej mierovej konferencie, ktorá rokovala o odsune maďarského obyvateľstva z Československa a na ktorej V. Clementis zastupoval československú vládu". In: UHER, J.: Zo zákulisia rehabilitácií. Bratislava: Kalligram, 2001, s. 50 – 51. V. Clementis bol aj pri výmene obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom. To sú hlavné dôvody, prečo sa meno V. Clementisa objavilo medzi prvými na zozname niekoľko desiatok vysokých československých straníckych a štátnych funkcionárov, ktorý po Rajkovom procese poslal M. Rákosi K. Gottwaldovi. Aj z vyššie uvedeného vyplýva, že hlavnú zodpovednosť za smrť V. Clementisa mal, okrem iných, V. Široký – poznámka K. Fremala.

⁸⁵ Prehľad najaktívnejších a najznámejších nositeľov boľševizmu na Slovensku v rokoch 1921 – 1938 pozostáva z funkcionárov KSČ, ktorí vykonávali najvyššie stranícké funkcie na Slovensku, t.j. vedúcich Krajinského akčného výboru pre Slovensko a Zakarpatskú Ukrajinu a jeho sekretariátu v rokoch 1921 – 1922, inštruktorov ÚVV KSČ pre Slovensko a vedúcich krajských výkonných výborov a členov krajského vedenia KSČ v XX. Bratislavskom, XXI. Žilinskom, XXII. Banskobystrickom a XXIII. Košickom kraji KSČ v rokoch 1923 – 1930, vedúcich Celoslovenského kraja KSČ, jeho predsedníctva a sekretariátu a straníckych oblastí na Slovensku v rokoch 1930 – 1938, vedúcich predstaviteľov komunistických odborov najprv Medzinárodného všeodborového zväzu, po V. zjazde KSČ Červených odborov, tajomníkov jednotlivých odborových zväzov ČO, členov skupiny DAV, redaktorov komunistických novín a časopisov, funkcionárov komunistickej mládeže, komunistického hnutia žien a typických predstaviteľov KSČ v regiónoch a okresoch (napr. L. Ťažký – Čierny Balog, G. Peťko – Hronec, R. Blažovský – Zvolen, G. Lacko – Kremnica, L. Exnár – Banská Štiavnica, A. Herz – Lučenec atď.). Zoznam najaktívnejších predstaviteľov boľševizmu na Slovensku nie je samozrejme úplný, bude sa dopĺňať v priebehu ďalšej práce na danej problematike. Pre nedostatok času sa tento prehľad nedoplnil základnými údajmi o činnosti uvedených predstaviteľov KSČ, konkrétne aké funkcie zastávali, kde, kedy, aký bol ich pôvod, povolanie a národná príslušnosť. Aj z vyššie uvedeného zoznamu vyplýva, že nositeľmi boľševizmu, jeho myšlienok a ideológie na Slovensku v uvedenom období boli funkcionári a členovia KSČ neslovenského a inonárodného pôvodu. Zo 135 uvedených funkcionárov a predstaviteľov KSČ boli len 34 Slováci, t.j. 25, 1%.

slovenskí, českí a maďarskí členovia skupiny DAV združení od roku 1925 okolo časopisu toho istého názvu. Boli to predovšetkým V. Clementis, L. Novomeský, A. Sirácky, D. Okáli, Ján Rob Poničan, P. Jilemnický, E. Urx, E. Klinger, J. Rybák, K. Světlík ml., L. Szantó, Z. Fábry a niektorí ďalší. Boľševizmom a komunistickými ideálmi či myšlienkami ovplyvnili celé generácie slovenskej inteligencie. V. Plevza a Š. Drug napísali v 60.-80. rokoch celý rad oslavných prác na skupinu ako celok, na jej jednotlivých členov a mnohokrát analyzovali jednotlivé čísla časopisu DAV, ktorý vyšiel aj v reedícii. Z hľadiska mojej témy ich nemôžem v nijakom prípade hodnotiť pozitívne. Davisti ako jediní reprezentanti komunistickej inteligencie na Slovensku (na rozdiel od mnohých svojich českých kolegov – umelcov, spisovateľov, publicistov atď.) sa jednoznačne postavili za gotwaldovské (rozumej stalinské) vedenie KSČ a za politickú líniu stanovenú V. zjazdom KSČ, t.j. za boľševizačný proces v strane.⁸⁶ „Stali sa aktívnymi vojakmi triedneho boja, prehľadili spätosť s komunistickou stranou a revolučnou robotníckou triedou a umožnili boľševizačný proces na Slovensku“.⁸⁷ Alebo: „V. Clementis patril k tej nepočetnej skupine slovenskej inteligencie, ktorá sa ako prvá primkla ku komunistickej strane a svojou široko rozvetvenou činnosťou pomáhala rozširovať základňu ideového a politického vplyvu KSČ medzi nerobotníckymi vrstvami“.⁸⁸ Jednou z ich charakteristických činností vysoko hodnotených normalizačným režimom a marxisticko-leninskou historiografiou v 70. a 80. rokoch minulého storočia bol ich vzťah k stalinskému Sovietskemu zväzu, ospevovanie a propagovanie jeho obľudného totalitného režimu, čo sa u niektorých z nich (L. Novomeský, D. Okáli) prejavovalo okrem iného aj schvaľovaním okupácie Československa od 21. augusta 1968 a podporou tvrdého normalizačného režimu nastolenom po násilnom potlačení obrodného procesu v Československu.

⁸⁶ „Karlínští kluci“, ako nazvali K. Gottwalda, R. Slánskeho, V. Kopeckého a spol. tzv. pravicoví oportunisti typu V. Bolena a V. Jílka, sa slovenským členom DAV-u odplatili za túto podporu po komunistickom puči vo februári 1948 a po prevzatí moci obvinením z buržoázneho nacionalizmu, rozsudkami smrti (V. Clementis) a dlhoročným kriminálom (L. Novomeský, D. Okáli).

⁸⁷ PLEVZA, V.: KSČ a revolučné hnutie na Slovensku..., s. 50.

⁸⁸ PLEVZA, V., PLEVZOVÁ, V.: Slovenská inteligencia v komunistickom hnutí. Bratislava : Pravda, 1979, s. 284.

Summary

The Roots of bolshevism in Slovakia

Bolshevism, its ideology, and activity were brought to Slovakia by its carriers, representatives, functionaries, and followers from abroad (Soviet Russia, later the Soviet Union, Hungary and Czech). The majority of functionaries of KSČ (Communist Party of Czechoslovakia) in Slovakia was of other than Slovak origin – Czech, Hungarian, German and the American Slovaks. Members, followers, and electors of KSČ were mostly workers (industrial, building and agricultural workers) and Slovak intelligence. The best electoral results in Slovakia reached KSČ in those regions which were compactly inhabited by Hungarian, German and other nationalities. From the confessional aspect, it reached least voices in regions inhabited mostly by the Roman Catholics. Bolshevik ideology, imaginations and aims were extraneous to the thinking and way of life of the majority of the Slovaks. Therefore, only a smaller part of the country went them under in the years 1918 – 1938.

KOMUNISTICKÁ IDEOLÓGIA A NÁRODNOSTNÁ OTÁZKA V ČESKOSLOVENSKU DO ROKU 1946

Mária Sučanská

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Vznik Československej republiky po druhej svetovej vojne bol sprevádzaný množstvom diskusií a jednaní o jej charaktere, predovšetkým v otázke vzťahu českého a slovenského národa. I keď úvahy o charaktere novej ČSR boli rôznej kvality i obsahu, zo všetkých sa nakoniec ako najpriateľnejšia zdala teória vytvorenia /znovuobnovenia/ Československej republiky na princípe vzťahu dvoch národov Čechov a Slovákov ako "rovný s rovným". Myšlienka vskutku vznešená a demokratická. Mohol sa však tento princíp zosúladiť s charakterom komunistickej ideológie v ČSR, respektíve marxistickej teórie o národnostnej otázke v spojitosti s otázkou o triednom boji, poznačenou Stalinoým vplyvom?

V nasledujúcich úvahách uvidíme, že princíp "rovný s rovným" tak, ako bol formulovaný v Košickom vládnom programe, kde sa ešte počíta aj s rovnosťou v štátno-politickej oblasti /hlavne v otázke funkcií SNR a ZP/ nemohol vyhovieť komunistickej ideológii o rovnosti národov, ich práva na sebaurčenie a triedneho boja. A zároveň od roku 1945 nemohol vyhovovať ani snahe KSČ o postupné uchopenie moci, to znamená, že už v roku 1945 sa objavili tendencie oslabiť štátnopolitické práva SNR, ale zároveň aj KSS.¹

Existujú minimálne dve príčiny, prečo sa po roku 1945 v ČSR nemohol princíp "rovný s rovným" v štátnopolitickom živote slovenského národa uskutočniť.

- 1- ideologický obsah marxistickej teórie v znamení "Stalinovno tieňa".
- 2- zámer a spôsob uchopenia a po roku 1948 udržania štátnej moci v rukách KSČ.

Pristúpime teraz k analýze týchto aspektov, ktoré samozrejme spolu úzko súvisia, a predovšetkým druhý nemožno vysvetliť bez prvého. Tento vzťah si dovoľme nazvať "implikáciou vývoja vzťahu komunistickej ideológie v ČSR k národnostnej otázke".

¹ Veľmi zložitou je v otázke vyrovnávania otázka ekonomická, nakoľko práve ekonomické vyrovnávanie oboch národov /tzv. industrializácia Slovenska/ malo byť hlavným cieľom riešenia tzv. "slovenskej otázky" v ČSR. Bolo by veľmi povrchné hľadať podstatu ekonomickej politiky KSČ vo vzťahu k Slovensku len v rovine akejsi "bratskej pomoci" chudobnejšiemu Slovensku. Celý politický aspekt vzťahu KSČ k Slovensku (teda nielen politický, ale aj a možno predovšetkým národný) musel a dovoľme si tvrdiť, že aj mal hlbší zmysel a cieľ. Pregnantne sa nám do úvahy ponúka názor o snahe českých komunistov zachovať spoločnú hranicu so ZSSR, ktorá v spojitosti s už existujúcou fóbiou (stereotypom) o "zrade Slovákov" a strachu z opakovania minulosti, mohla vyvolať tendencie postupného politického okliešťovania štátnopolitických aktivít Slovenského národa v otázke vyrovnávania sa českému národu. V tejto štúdii sa však nechceme venovať problému ek. politiky v povojnovej ČSR vo vzťahu k Slovensku. Chceli sme len upozorniť na fakt, že národnostná otázka v ČSR sa dá vidieť a skúmať aj z tohto pohľadu. Tiež musíme upozorniť na názor o nereálnosti uskutočnenia princípu "rovný s rovným" ako "absurdnej" požiadavky, "protože formální rovnoprávnost ještě neznamená rovnost a slabší slovenský celek nemohl být nikdy rovný se silnějším celkem českým..." RYCHLÍK Jan: Možnosti řešení česko-slovenského vztahu 1945-1948. In: Od diktatury k diktatúre. Michal Barnovský /ed./ 1. vyd. Bratislava : Veda, 1995. 196 strán. ISBN 80-224-0407-1. s. 20.

1. Ideológia marxistickej teórie v otázke rovnosti národov a práva národov na sebaurčenie:

Je zrejme, že marxistická teória v období po roku 1945 bola vysvetľovaná hlavne z pozície Stalinovho vplyvu a s tým šíriaceho sa kultu osobnosti, avšak nie príliš sa vzdávala Leninovmu chápaniu národnostného programu marxistov, podľa ktorého tento "háji za prvé rovnoprávnosť národů a jazyků, nepřípustnost jakýchkoli výsad v tomto směru /jakož i právo národů na sebeurčení/ a za druhé zásadu internacionalizmu a nesmiřitelného boje proti infikování proletariátu buržoázním nacionalizmem, byť i seberaťfinovanějším..."²

Problematika vzťahov medzi národmi, resp. národnostná otázka bola spájaná s problémom tzv. "antagonizmov" v týchto vzťahoch. Nerovnosť potom vyplývala z útlaku, rozporov a existencie tried, ktoré sú ich príčinami. Ak sa odstránia tieto príčiny v rámci jednotlivých národov, odstráni sa útlak i hospodárske, ekonomické rozdiely medzi národmi – tie si budú rovné a tým sa "vyrieši" aj otázka národnostná. Zdá sa to veľmi jednoduché, avšak je to skutočne len zdanie. Na prvý pohľad totiž úvahy o národnostnej otázke vyvolávajú pocit o skutočnom záujme dať národom "priestor na život", možnosť hospodárskeho rastu, kultúrnej vyspelosti, čím by sa logicky mali posilniť aj ich politické práva. Veď je zrejme, že národ na to, aby mohol sám riešiť otázky hospodárske, ekonomické, kultúrne, musí v prvom rade ukázať svoju štátno-politickú silu. Krásne slová o právach národov sa v prejavoch komunistických činiteľov vyskytovali pomerne často, avšak postupom času sa z nich stali len "prázdne vety" dokazujúce, že sľuby a úvahy o možnosti dať národom čo možno najviac priestoru na realizáciu ich štátno-politických, hospodárskych a kultúrnych práv v spojení so sociálnym riešením ich stavu, sú vhodným prostriedkom na získanie vplyvu v týchto národoch. Dňa 30. 7. 1924 vyšiel v Pravde chudoby článok od Klementa Gottwalda s názvom "Národnostná otázka a komunistická strana". V ňom okrem iného píše

"...Pokial' sa osobitne Slovenska týka, v priebehu diskusie českí súdruhovia nahodili potrebu žiadať teritoriálnu autonómiu Slovenska. Toto, podľa mojej mienky, nestačí. Je treba ísť ďalej, a to už z dôvodu, že masy, ktoré viedli doterajší meštiacki autonomisti, tiež išli ďalej. U nich slovo autonómia znamená v skutočnosti požiadavku úplnej samostatnosti Slovenska. Takto musíme my otázku postaviť a riešiť. Nepochybujem ani na okamih, že s touto požiadavkou, spojenou s požiadavkou sociálneho rázu, získa naša strana na Slovensku medzi najširšími vrstvami robotníkov a maloroľníkov bez rozdielu národnosti obrovský súhlas. Tie vrstvy chudobného ľudu... sa priklonia k nám!..."³ Lenin a Stalin boli často predstavovaní ako nielen tvorcovia, ale aj ochrancovia bolševického národnostného programu, ktorého základom bolo

"...Rešpektovanie práv všetkých národov veľkých i malých, uznanie ich práva na samostatné rozhodovanie o vlastnom osude, odmietanie všetkých foriem donucovania

² ŠINDELKA Jan: K některým teoretickým východiskům národnostní otázky. In: 50 let /1918-1968/ Československa. Ke vztahu Čechů a Slováků. 1. Vyd. Praha : Ideologické oddělení ÚV KSČ, 1968. 114 strán. s. 19. Porovnaj tiež LENIN, V. I. : Spisy. sv. 20. Praha, 1957. s. 19-20.

³ GOTTWALD Klement: Národnostná otázka a komunistická strana. Pravda chudoby. 30. 7. 1924. s. 1-2. Porovnaj tiež GOTTWALD Klement: Národnostná otázka a komunistická strana. In: Klement Gottwald a Slovensko. Články z rokov 1921- 1924. 1. vyd. Bratislava : Pravda, 1974. 199 strán. s. 193.

voči národnostiam, uznanie, že prvý /asi pravý - pozn. autora/ zväzok národov je možný len na základe dobrovoľnosti a rovnoprávnosti až po svrhnutí jarma kapitálu..."⁴

Ako paradoxné môže s odstupom času znieť Husákovo odvolávanie sa na Stalinové slová "...národ má právo slobodne určovať svoj osud..."⁵ Dnes by sme len doplnili ...určovať svoj osud pod kuratelou sovietskej moci. Veď ako inak by sme mohli vysvetliť perzekúcie voči "ukrajinským nacionalistom" už v 1. pol. 20. storočia, i keď vtedy sa dotýkali "len" územia ZSSR a Mongolska, pretože pred vojnou okrem ZSSR a Mongolska neexistovali iné komunistické štáty⁶.

Po vojne, s upevňovaním sovietskej moci vo Východnom bloku si Stalinova politika "vyžadovala" /aby dosiahla svoj cieľ/ porušenie väčšiny doterajších zásad národnostnej otázky. Predovšetkým pre viacnárrodné štáty, akým bola aj ČSR, to znamenalo silnú centralizáciu, porušovanie a postupné odstránenie deklarovaných zásad rovnosti národov aj v štátno-politických, administratívnych oblastiach medzi národmi v jednom štáte. Politika ZSSR, hlavne po roku 1945, smerovala k čo najväčšiemu okliešteniu národov vo Východnom bloku. Preto akékoľvek úvahy o štátno-politickej sile národov boli scestné a neprijateľné. V maximálnej miere sa tak začala uplatňovať, už predtým známa, teória o podriadenosti národnostnej otázky otázke triedneho boja a budovania socializmu. Nie je potrebné veľa argumentov na to, aby sme pochopili, že takáto téza vedie k prekračovaniu práv jednotlivých národov smerom k nadmernému preceňovaniu medzinárodnej - tzv. internacionálnej spolupráce a triedneho boja. To nakoniec viedlo k presvedčeniu, že

"...národnostní problematika není řešitelná sama o sobě, ale že národnostní problémy nelze důsledně řešit bez řešení základních otázek společenského pokroku, bez usilování o socialismus...tam, kde se dostávají národní zájmy do rozporu s internacionálními...mají zájmy celospolečenského progresu přednost..."⁷

Pokrok, progres, internacionálna spolupráca, boj proti triednemu nepriateľovi...to všetko dospelo k zanedbávaniu a podceňovaniu základnej požiadavky každého národa - požiadavky na slobodný rozvoj národného vedomia. Vo vzťahu Čechov a Slovákov to však ani zďaleka neplatilo len o Slovákoch. Aj Český národ ako taký sa musel navonok vzdať časti svojich čisto národných /českých/ požiadaviek. Pretože ani Česi, ani Slováci neboli skutočne slobodní. "...vládnoucí moc v Československu není ze své podstaty ani česká, ani slovenská, ať už hraje na jakoukoli národní strunu...není vlastenecká...nepřítelem slovenské a české svobody nejsou příslušníci toho druhého národa, ale že je to totalitní, nedemokratická moc, v níž národnost hraje podružnou úlohu..."⁸.

Zhubné uplatňovanie tézy o nadradenosti triedneho boja a internacionalizmu nad národnostnú otázku sa prejavilo jej využitím na oklieštenie práv jednotlivých národov Východného bloku, počnúc "problémom" s Titovou Juhosláviou cez hľadanie naciona-

listov v ostatných národoch, až po "buržoázných nacionalistov" v Československu. Stalinova snaha ovládnuť vnútorný život týchto národov viedla k maximálnej represii voči vlastným súdruhom, čo sa dialo vďaka téze o zostrení triedneho boja a hľadaní nepriateľa vo vnútri strany, keď sa úloha "nacionalistov" po vyradení občianskych strán a skupín /najskôr ľudáci, potom DS/ preniesla do vnútra komunistickej strany.⁹ Tak sa v otázke národnostnej nacionalizmu /alebo akékoľvek, čo i len malé národné prejavy/ stal zbraňou imperializmu. Jedným zo spôsobov boja proti nacionalizmu sa potom stal triedny boj a internacionalizmus.

Najlepším spôsobom, ako eliminovať národné prejavy, ktoré by v štátnopolitických otázkach mohli ohroziť jednotu Východného bloku v boji proti "vonkajšiemu imperializmu" bola maximálna miera centralizácie. Pokiaľ centrom Východného bloku bola Moskva, vo viacnárrodných štátoch to mohla byť len jedna administratívna "jednotka" - mesto s výkonnými, zákonodárnymi a súdnymi právomocami pre celú republiku. Táto potom v základných politických otázkach podliehala centru v Moskve. Vo viacnárrodných štátoch mohlo potom subsumované centrum /v ČSR Bratislava/ oplývať len takou mierou výkonnej, zákonodárnej a súdnej moci, ktorá by nemohla ohroziť celistvosť štátu /i keď táto hrozba v ČSR bola viac umelo vyrobenou ako reálnou hrozbou/. Zásada "rovný s rovným" v štátno-politickom živote sa tak nemohla v Československu uskutočniť. Bolo "potrebné" vytvoriť silný centralizovaný štát, riadený z jedného centra, ktoré by priamo podliehalo Moskve.

Existuje jedna bájka, hovoriaca o tom, ako Stalin vysvetľoval svojim spolupracovníkom, ako treba vládnuť.

"...prikázal /Stalin/, aby mu priniesli sliepku. Pred všetkými zaživa ošklbal sliepku, celú do posledného pierka, až na holú kožu, ostal jej iba hrebienok na hlave. A teraz sa pozrite...a pustil ošklbanú sliepku na slobodu. Mala by sa rozbehnúť, kam by ju oči viedli, ale neodbehne - v tieni je jej zima. A pritláča sa, chudera, k sáram Stalinových číziem. A vtedy jej vodca hodil za priehrstie zrna- a ona za ním, kam on, ta i ona, inak by, to je predsa jasné, skapala sliepka od hladu. Takto treba vládnuť ľudu, povedal..."¹⁰

I keď sa táto bájka priamo vzťahuje na ľud v ZSSR, po hlbšom zamyslení by sme mohli vidieť aj paralely s národnostnou otázkou. Ošklbaným perím by boli práva národov na slobodný rozvoj národného vedomia a jeho prejavov v štátno-politickej oblasti. Pocitom chladu, ktorý prinúti sliepku pritisknúť sa k "Stalinovým sáram" by boli represie, prenasledovania a smrť. Zrnom by sa stali umelé ideály a sny o ochrane národa "sovietskym bratom" pred "zlým imperialistom".

2.- Zámer uchopenia a po roku 1948 udržania štátnej moci v rukách KSČ:

Vzťah samotnej KSČ k národnostnej otázke v ČSR sa profiloval súbežne s profiláciou miesta, aké komunistická strana v ČSR zastávala, avšak aj v návaznosti na ideológiu ZSSR k tejto otázke.

Niet pochyb, že aj v období 20-tych rokov 20. storočia mala v ideológii KSČ prímárne postavenie myšlienka nadradenosti záujmov robotníckej triedy nad záujem národa a celé riešenie národnostnej otázky malo skôr triedny a sociálny charakter, čo súvisí aj s tým že celé obdobie existencie 1. ČSR malo postavenie KSČ opozičný charakter voči národnostnej otázke vládnych strán. Najviac bola kritizovaná idea jedného česko-

⁴ PENTKOVSKAJA, V.: O národnoosloboditeľskom hnutí národov koloniálnych a závislých krajín. Pravda, 21. 1. 1950. s. 3.

⁵ HUSÁK Gustáv: Strašidlá v československom pomere. In: Slovenská otázka v 20. storočí. 1. Vyd. Bratislava: Kalligram, 1997. 564 strán. ISBN 80-7149-155-1 s. 326.

⁶ RYCHLÍK Jan: Česi a Slováci ve 20. století. Česko - Slovenské vztahy 1945-1992. 1. vyd. Bratislava: Academic DTP, 1998. 554 strán. ISBN 80-88880-11-4. s. 147.

⁷ ŠINDELKA Jan: K některým teoretickým východiskům národnostní otázky. In: 50 let /1918-1968/ Československa..., s. 8.

⁸ PREČAN Vilém: V kradeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973-1993. 1. vyd. Brno: Doplněk, 1994. 620 strán. ISBN 80-85765-23-3. s. 483, 489.

⁹ UHER Ján: Kampaň proti buržoáznemu nacionalizmu. In: Od diktatúry k diktatúre..., s. 106-107.

¹⁰ AJTMATOV Čingiz: Podkopávají sa základy? In: Fenomén Stalina. Výber z novinových článkov. 1. vyd. Moskva: Novosti, 1988. 70 strán. s. 11.

slovenského národa, a to predovšetkým na I. /február 1923/ a II. /november 1924/ zjazde KSČ. I napriek tomu, že II. zjazd posunul postavenie KSČ v tejto otázke do jasnejšieho svetla ako prvý, štátnopolitický, oficiálne proklamovaný program vtedy ešte KSČ nevytvorila.

Kritika "buržoáznej československej vlády" vychádzala z premisy: Český národ cez svoju buržoáznu vládu utláča národ slovenský /takéto tvrdenia sa stali postupne stereotypmi/, "...komunistom panujúcej národnosti sa ukladá v ich činnosti zdôrazňovať právo národov na sebaurčenie až do odtrhnutia, komunistom potlačovaných národností sa ukladá pri hlásaní práva na sebaurčenie a politickú samostatnosť svojho národa hlásať povinnosti na zlúčenie s českou pracujúcou triedou v triednom boji..."¹¹ Táto rezolúcia o národnostnej otázke sa snažila "dokresliť" nielen pomer medzi oboma národmi, ale predostierala aj presvedčenie komunistov o ešte stále silných nacionálnych náladách v proletariáte¹², proti čomu komunisti postavili teóriu triedneho boja, v znamení širokej internacionálnej spolupráce.

Ideu jednotného československého národa odmietol aj V. kongres Komunistickej internacionály /leto 1924/, na základe čoho sa aj KSČ "dištancovala od teórie čechoslovakizmu a prijala zásadu práva národov na sebaurčenie až do oddelenia..."¹³. Je zaujímavé, že slovné spojenia ako "oddelenie sa od štátu", "autonómia a rovnoprávnosť" sa vo vyhláseniach KSČ vyskytovali aj v 30-tych rokoch často. Ako inak by sme to mohli nazvať ako Macchiavelovským "účel svätí prostriedky", i keď prostriedkami by boli len vyhlásenia a účelové tvrdenia a účelom jednoznačná príprava cesty k uchopeniu moci v ČSR, ktorá je z ideológie a vyhlásení komunistickej strany jasná už v 20. a 30. rokoch? Domnievať sa, že komunisti tento cieľ nesledovali by bolo krátkozraké. KSČ skutočne na VI. Zjazde v marci 1931 hovorí o samourčovanom práve národov, s možnosťou nielen odtrhnutia od štátu, ale aj autonómnej existencie národa v rámci jeho rovnoprávného spolužitia s iným národom.¹⁴

Historik si síce nemôže postaviť otázku "Čo by bolo keby..." – Čo by bolo, keby sa v Nemecku neobjavil fašizmus a snahy HSLS o autonómiu by sa nezačali považovať za separatistické. Kedy a akým spôsobom by zmenila /a či vôbec/ KSČ svoje vyjadrenia o samourčovanom práve národov a autonómii. Nie je v nikoho moci odpovedať na podobné otázky. Za povšimnutie však stojí nielen fakt o zmene komunistického prístupu v národnostnej otázke – minimálne od roku 1936, ale predovšetkým to, ako sa kreoval prístup KSČ k národnostnej otázke ako takej po roku 1939. Domnievame sa, že udalosti okolo vyhlásenia autonómie na Slovensku a vyhlásenia Slovenského štátu poznačili politiku českých komunistov tak ako aj politiku nekomunistov. Komunisti však boli vo vyhláseniach o Slovensku v otázke budúceho usporiadania ČSR "obozretnejší" a dá sa povedať "taktickejší". Pokiaľ sa nekomunisti, na čele s prezidentom Benešom, nijak netajili obnovou ČSR v predmníchovskej "verzii" a ideou československého národa, komunistická strana nechávala vo svojich vyhláseniach priestor na úvahy o rovnoprávnom postavení Slovenského národa /známe sú i radikálnejšie vyjadrenia slovenských

komunistov o sovietskom Slovensku/. Istú váhu pri vyhláseniach o rovnoprávnosti národov v roku 1945 musela zohrať aj celková politická situácia v ČSR ako takej a na Slovensku zvlášť. Vyhlásenia a postoje DS k tejto otázke, ktorá sa tiež vyhlasovala za "politickú organizáciu všetkých vrstiev občianstva" a zastávala myšlienku "nedeliteľnej Československej republiky s rovnoprávnym postavením národa slovenského a národa českého. Je za republiku demokratickú, pokrokovú a sociálne spravodlivú, ktorá vo vzťahoch medzinárodných bude sa v prvom rade opierať o Sovietsky zväz, úzko spolupracovať s ostatnými slovanskými štátmi a udržiavať priateľské styky so západnými demokraciami..."¹⁵, boli pre slovenského občana /a najmä, ak uvažíme, že DS sa opierala hlavne o roľníctvo¹⁶/ a teda nádejného voliča príťažlivé.

Pokiaľ sa u českých nekomunistických síl hovorilo o "mníchovskom syndróme" a "kudle Slovákov do českých zad", čo sa odrazilo v ich prístupe k otázke budúceho štátoprávneho usporiadania, u českých komunistov tiež existovali príčiny, prečo na jednej strane o "rovnoprávnosti národov" je lepšie len hovoriť /prípadne deklarovať niektorými oficiálnymi aj vládnymi vyhláseniami -viď. Košický vládný program/, ale na druhej strane postupne deklarované princípy rovnoprávnosti zmenšovať až rušiť. Jednou z nich mohla byť, podľa nás, aj istá nedôvera českých komunistov v silu a prácu slovenských komunistov, poznačená do istej miery /i keď asi nie rozhodujúcej/už existujúcim stereotypom "slovenskej zrady".

KSS síce neproklamovala myšlienky samostatnosti alebo odtrhnutia, avšak aj samotné úvahy o autonómii, či federácii mohli vzbudzovať neistotu na českej strane, i keď v oficiálnych vyjadreniach do roku 1946 bola aj možnosť federácie celkom prijateľná.¹⁷ Jedným z príkladov tohto faktu môže byť i samotný Košický vládný program, ktorý sám už bol ústupkom KSS voči KSČ. Marta Vartíková videla tento ústupok v tlaku KSČ na KSS, pretože KSČ chcelo vytvoriť program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, a pod tlakom stanoviska národných socialistov, ktorí sa úplne nevzdali prvkov čechoslovakizmu a nesúhlasili s pôvodnou koncepciou Moskovských rokovaní, pristali na kompromis.¹⁸

Dovoľme si nesúhlasiť len s takýmto vysvetlením postoja KSČ ku KSS a Košickému vládnemu programu. Istú váhu samozrejme postoj sociálnych demokratov mal, ale dôležitou príčinou tlaku KSČ na KSS už v tomto období vidíme aj v už vtedy existujúcej snahe po čo najväčšej straníckej a programovej centralizácii strany. Postoj sociálnych demokratov mohol byť v tomto prípade výbornou zámienkou. KSČ si ešte v tomto

¹¹ Protokol II. řádného sjezdu KSČ. Praha, 1925. s. 9. Porovnaj tiež HUBENÁK, L.: Řešení národnostnej otázky v politice KSČ. In: Rozvoj Slovenska v politice a programe KSČ. Zborník referátov z vedeckej konferencie Ekonomického ústavu SAV, Sociologického ústavu SAV a Ústavu štátu a práva SAV. V Bratislave /ed./ 1. vyd. Bratislava : SAV, 1973. 340 strán. s. 127.

¹² Protokol II. řádného sjezdu KSČ...s. 9.

¹³ HUBENÁK, L.: Řešení národnostnej otázky v politice KSČ...s. 127.

¹⁴ Protokol VI. řádného sjezdu komunistickej strany Československa. Praha, 1931. s. 300.

¹⁵ Za demokratickú, pokrokovú a sociálne spravodlivú republiku. Čas. č. 4. 22. 4. 1945 Porovnaj tiež ŠUTAJ Štefan: Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944-1948. 1. vyd. Bratislava : Veda, 1999. 308 strán. ISBN 80224-0583-3. s. 55.

¹⁶ ŠUTAJ, Š. : Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944-1948....s. 48.

¹⁷ V tomto bode súhlasíme s názorom Vladimíra Goněca, že v otázke federácie "...komunistům nešlo o federaci, ale celkově o sovětský model mocenského mechanismu, s jeho fiktivní federací a fiktivní samosprávou, s federací a svébytností Slovenska a s "lidosprávou" umně manipulovali, aby je ve výhodném momentě vyměnili za jednoznačnější mechanismy extrémně centralizovaného státu." GONĚC Vladimír: Experti při ústavním výboru Národního shromáždění /1946-1948/. Postavení Slovenska, decentralizace, samospráva. In: Od diktatury k diktatuře....s.33. O nemožnosti federácie hovorí aj Jan Rychlík, podľa ktorého jednou z podstát moci komunistickej ideológie je tzv. "demokratický centralizmus" nezlučiteľný s myšlienkou delenia suverenity národov vo federácii. RYCHLÍK Jan: Možnosti řešení česko-slovenského vztahu 1945-1948. In: Od diktatury k diktatuře...., s.25.

¹⁸ VARTÍKOVÁ Marta: K problému postavenia Slovenského národa v ČSR v rokoch 1945-1948. In: 50 let /1918-1968/ Československa....s. 74. Porovnaj tiež HUBENÁK, L.: Řešení národnostnej otázky v politice KSČ. In: Rozvoj Slovenska v politice a programe KSČ....s. 141.

období nemohla dovoliť rózny, otvorený tlak a myšlienky centralizácie. S postupným získavaním moci sa však aj národnostná otázka vzťahu Čechov a Slovákov dostávala pod tlak stranických záujmov. Dôkazom, že už v roku 1945 smerovala KSČ k okliešteniu plnohodnotného postavenia KSS voči KSČ a de facto aj oklieštenia národných záujmov Slovenska je viac, a napokon uvádza ich aj sama Marta Vartíková. Už od apríla 1945, kedy vznikol ÚV KSČ /8. 4. 1945/ sa vzťah medzi KSČ a KSS začína profilovať do pozície nerovnomernosti. KSČ začína kritizovať SNR a niektorých členov KSS /napr. Husáka/ za jej vzťah k vláde /schôdza ÚV KSČ 17. 7. 1945/

„...slovenskí vedúci činitelia KSS boli kritizovaní za komplex otázok sféry národnostnej...prevládol názor...že treba” zmeniť kurz”, orientovať sa na ľudové masy, vlastnú iniciatívu, opierať sa o český národ, o centrálnu vládu...získať spojenca aj na Slovensku v ľudoch československej orientácie...pomer k vláde bol označený za separatizmus...padli slová...”Slovensko zradou”...”¹⁹

Spory o kompetencie vo verejnom živote vyústili do viacerých otvorených sporov /napr. otázka stavby mostov na severozápadnom Slovensku²⁰/ a to aj napriek už existujúcej 1. Pražskej dohode. Je jasné, že ústredná vláda sa nechcela zmieriť s možnosťou ”straty vplyvu” vo verejných otázkach na Slovensku. Českí komunisti, ktorí v nej mali významné zastúpenie, mohli v podstate ako jediní čiastočne ovplyvňovať situáciu na Slovensku cez slovenských komunistov, keďže ostatné strany NF nemali celoštátne zastúpenie /bez ohľadu na to, že KSČ vystupovala len ako česká politická strana/. Slovenskí komunisti im však museli byť maximálne oddaní, a zároveň Demokratická strana mala byť tým faktorom, ktorý zodpovedá za všetky neúspechy vo vzťahoch SNR-vláda. Zabezpečiť, aby KSS ”robila politiku” KSČ mohli len slovenskí komunisti nie tak pronárodne orientovaní, ako boli pre KSČ napr. Husák a Novomeský. Tí síce zastávali významné funkcie v Zbore povereníkov, ale rozhodovanie v KSS sa už od polovice roka 1946 začalo prenášať na tých, pre ktorých boli národnostné otázky druhoradé v porovnaní s otázkami socialistickej revolúcie - ako napr. V. Široký.²¹

Práve v odôvodňovaní regulácie práv slovenských národných orgánov aj cez otázku socialistickej revolúcie vidíme mierny rozdiel podielu KSČ na formovaní 2. a 3. Pražskej dohody. Pokiaľ 2. Pražská dohoda - presnejšie Protokol z 11. 4. 1946 bola vytvorená aj vďaka silnej iniciatíve nekomunistických síl v Prahe, 3. Pražská dohoda bola nevyhnutná hlavne pre komunistov. Tí mali /podľa Brněnského analytického oddelení pro vědeckou politiku Zemské kulturní rady národně socialistické strany/ po voľbách 1946 už vo svojom neoficiálnom programe jediný cieľ ”stržení veškeré moci na sebe”²²

Cez hrozby, vo forme stereotypov, o možnosti obnovy ľudáckeho režimu po voľbách a snahe DS vytvoriť súšťatie do značnej miery ovplyvnili aj české nekomunistické strany. Ovplyvňovanie postoja českých nekomunistických strán k udalostiam na Slovensku po voľbách nedochádzalo len zo strany KSČ. ”Autentické” hlasy o protištátnych úmysloch DS prichádzali aj od ľudí zo Slovenska. Takým bol aj list istého Jozefa Zabaka, hospodárskeho správcu Výčapky v okrese Nitra z 8. 4. 1948, adresovaný ÚS KSČ. V tomto liste sa opisujú udalosti pred voľieb, ako DS ovplyvňovala voľčov a útočila

¹⁹ VARTÍKOVÁ, M.: K problému postavenia Slovenského národa v ČSR v rokoch 1945-1948.....s. 83.

²⁰ VARTÍKOVÁ, M.: K problému postavenia Slovenského národa v ČSR v rokoch 1945-1948.....s. 84.

²¹ RYCHLÍK, J.: Možnosti řešení česko-slovenského vztahu 1945-1948.....s.23.

²² KOCIAN Jiří: Národní socialisté a slovenská otázka 1945-1948. In: Od diktatury k diktaturě.....s. 61.

proti komunistickéj strane obvineniami medzi ľuďmi o tom, že komunisti chcú zvoliť za prezidenta Gottwalda „no toto by sme vraj potrebovali ešte žida za prezidenta atď. a takto zvíťazila strana Demokratická, lebo...hlasovali, že komunisti chcú žida za prezidenta, budú vám kostole páliť...spravia z toho maštale...”²³ Spájanie DS s ”ľudákmi” jasne vidieť v obvinení z protižidovského postoja DS. Podobne informovali české politické strany aj poprední slovenskí komunisti. Husák napríklad na pléne ÚV KSS vyhlásil, že DS je vtiahnutá do vôd ľudáctva a už len KSS sa pridrižiava svojho pôvodného povstaleckého programu.²⁴

Z hľadiska komunistickej ideológie, obmedzenie práv slovenských národných orgánov v 3. Pražskej dohode bolo vysvetľované nutnosťou

”...upevnenia pozícií pokrokových síl a rozvíjania procesu prerastania revolúcie v revolúciu socialistickú, pre upevnenie ľudodemokratického zriadenia bolo potrebné obmedziť práva slovenských národných orgánov, v ktorých dočasne a prechodne získala prevahu reakcia...stalo sa tak...aby sa znemožnil jednotný blok českej a slovenskej buržoázie a aby sa revolučné zmeny mohli zabezpečovať aj cestou zhora...”²⁵

No už pred voľbami sa stretneme s názormi o nebezpečenstve návratu ”starých pomerov”. V ”Stanovisku komunistickej strany Slovenska k otázke pomeru slovenského a českého národa” sa dočítame, že ”..Na Slovensku niektoré reakčné skupiny, ktoré prezerajú /!/ novú úpravu česko-slovenského vzťahu, chceli by pestovať atmosféru protičeskej nenávisťi, pestovanej minulým režimom ...”²⁶ V tomto vyhlásení sa však dočítame aj to, že vnútorné usporiadanie štátu nesmie vychádzať z myšlienky administratívnej decentralizácie, ”..ktorou sa chce maskovať staré centralistické chápanie jednotného národa československého...” no zároveň ”..Slováci majú byť pánmi vo svojej slovenskej zemi práve tak ako Česi vo svojej českej domovine a spoločné štátne útvary majú byť obstarávané spoločnými štátnymi orgánmi...”²⁷ Z uvedeného je jasne viditeľná účelovosť tvrdenia, nehladiaca na protirečivosť dvoch na seba naväzujúcich myšlienok. Administratívna decentralizácia je priam nevyhnutná pre plnohodnotný život /byť ”pánom” na svojom území/ národa na svojom území vo viacnáródnom štáte.

Okliešťovanie práv slovenských národných orgánov malo teda jasný cieľ - centralizácia moci v rukách KSČ s celoštátnou, medzi národmi nedeliteľnou platnosťou. Existencia KSS na Slovensku nebola dostatočným dôvodom pre komunistov na ponechanie týchto práv. Musíme zdôrazniť, že táto centralizácia moci, v zmysle podriadenia práv SNR a ZP ústrednej vláde, nebola čisto ”dielom” českých komunistov. Slovenskí komunisti, veriaci marxisticko-leninskej teórii o socialistickej revolúcii ochotne podriadili záujem národa záujmu strany. Tí, ktorí sprvu nesúhlasili, boli postupne vyradovaní a obviňovaní z nacionalizmu, čo bolo jedno z najnebezpečnejších obvinení v komunizme ako takom.

²³ SNA, f. GT ÚV KSS Baššovanský. a.j. 150. čk 2130.

²⁴ SNA, f. ÚV KSS, plénum 31. 5. 1946.

²⁵ HUBENÁK, L.: Riešenie národnostnej otázky v politike KSČ....s. 143.

²⁶ SNA, f. GT ÚV KSS Baššovanský. a.j. 2. čk. 2119.

²⁷ SNA, f. GT ÚC KSS Baššovanský. a.j. 2. čk. 2119.

Summary

Ideology of Kommunism and National Question in the Czechoslovak Republic to the year 1946

History of the ČSR was influenced by relations between Czech and Slovak nation. ČSR came into being after the WWII with the principle of equality of rights in the political life. But the communistic party wanted to get a power and it aimed at a break of this principle. The principle of equality of rights couldn't stay alive from various purposes.

1.: Ideology of communism about conflict among clases. This ideology was superior to all of the problems – to questions among nations too.

2.: Effort of KSČ to acquire the power. Centralism is in its basis against federalism.

These purposes affected the elimination of rights of the Slovak national organs and all national requirements were evaluated as nationalism.

DREVÁRSKY PRIEMYSEL V TURANOCH DO ROKU 1948

Peter Mičko

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Jednou zo základných charakteristík Slovenska je množstvo drevnej hmoty nachádzajúcej sa na jeho území. V minulosti aj súčasnosti (Slovensko zaujíma v Európe 4.miesto v ploche pokrytia drevinami) drevná surovina predstavovala jeden z najdôležitejších prvkov priemyselnej výroby. Ťažba a následné spracovanie dreva bolo charakteristické aj pre stredoslovenský región, známy bohatstvom ihličnatých i listnatých stromov.

Medzi najdôležitejšie strediská spracovania dreva nielen v oblasti stredného Slovenska, ale neskôr aj v celoslovenskom meradle patrila drevársky závod v Turanoch. Stredoslovenská obec Turany sa nachádza neďaleko Martina v dolnej časti turčianskej kotliny na aluviálnej naplavenine pravého brehu Váhu v úpätí Malej Fatry pod Veľkým Fatranským Kriváňom a Chlebom. V Malej Fatre sa vyskytuje veľké množstvo drevín vhodných na ťažbu a ďalšie spracovanie. Dostatok drevnej hmoty a blízkosť vodných tokov, dopomohli Turanom stať sa významným drevárskym strediskom.

Spracovanie dreva v obci má dlhodobú tradíciu. Prvá zmienka o existencii drevárstva v Turanoch pochádza z roku 1699. V urbári sklabinského hradného panstva, ktoré patrilo rodine Révayovcov sa spomína, že v obci bola súčasťou vodného mlyna aj píla. Dostatok dreva podporoval chod píly a v roku 1712 sa druhýkrát spomína v archívnych materiáloch. V tomto roku podal turiansky notár Ján Michalík sťažnosť mestečka Turany proti svojvôli zemepánov, v ktorej spomína odcudzenie mlyna a píly.¹

K veľkému rozvoju drevárskeho priemyslu v Uhorsku došlo v 70-tych rokoch 19.storočia. Spomenutý rast súvisel s celkovou priemyselnou konjunktúrou krajiny. Po rakúsko - maďarskom vyrovnaní sa Budapešť stala politickým a hospodárskym centrom Uhorska. Bolo teda potrebné napojiť hospodársky vyspelé oblasti krajiny, medzi ktoré patrilo aj stredné Slovensko, na uhorské trhy. Týmto sa určoval aj nový smer železníc, ktoré sa zbíjali do hlavného mesta. Dôležitým úsekom bola aj košicko - bohumínska železnica. Na jej výstavbe sa okrem iných podieľala firma Schultz a Pollák. Táto firma sa rozhodla využiť blízkosť železnice, lesné bohatstvo severného Slovenska, splavnosť rieky Váh a prenajala si od obce Turany pozemky na brehu Váhu. Dňa 2. júna 1874 bola podpísaná zmluva " árendárny kontrakt " medzi firmou a Turanmi. Mestečko Turany v zastúpení tamjšieho richtára Jána Lojša - Kubáňa, prenajalo na dobu troch rokov budapeštianskej firme Schultz a Pollák : brehy Váhu tzv. "Brvná až po Motuské", "Motuské a Pleso" až po železničnú trať, brežné právo ležiace na Sučianskej sihoti a patriace mestečku Turany. Zmluva nadobudla platnosť 1.novembra 1874. Firma sa zaviazala platiť ročné nájomné vo výške 160 zlatých a 70 grajciarov na splátky.²

Najskôr ťažili štrk a piesok, ktorý poskytovali na výstavbu košicko - bohumínskej železnice. Neskôr začala firma dodávať na stavbu aj drevo. Turianske lesy neprinášali

¹ MARSINA, R. a KUŠÍK, M.: *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II. (XVII. stor.)*. Bratislava: SAV, 1959, 596s., s.477 – 482.

² Archív Drevina Turany (ďalej ADT), fond : Parná píla Turany, Inv.č.1./ 2.6. 1874.

vhodné drevo, preto sa muselo plfami splavovať z Oravy a Liptova. Prístupné brehy Váhu boli dôležitým faktorom pre rozvoj drevárskeho priemyslu v Turanoch. Na výstavbu železnice však bolo potrebné aj rezivo, a už v roku 1885 sa začalo s výstavbou parnej pily.³ Prvý parný stroj bol spustený do prevádzky 6. februára 1886.⁴ Jej plnohodnotný výkon sa datuje od roku 1887. Parná píla v Turanoch vznikla v čase, keď na Slovensku bolo asi 583 prevažne vodných píl. Koncom 19. stor. vzrástol dopyt po rezive a majitelia sa snažili rozšíriť výrobu. Väčšia časť reziva sa vyvážala železnicou. Tento spôsob expedície bol pre firmu nákladný a zdĺhavý. Z tohto dôvodu sa majitelia rozhodli vybudovať vlastnú železničnú vlečku od železničnej stanice k pile. Druhého augusta 1888 došlo k rokovaniu medzi obcou a firmou.⁵ Po počiatočných nezhodách sa obe strany dohodli a už 14. októbra 1888 začala železničná vlečka premávať. Stavba umožnila majiteľom pily zvýšiť expedíciu drevených výrobkov po železnici, najmä do južných oblastí vtedajšieho Rakúsko - Uhorska. V roku 1888 zamestnávala píla okolo 50 robotníkov, prevažne obyvateľov Turian.⁶ Okrem nich tu na vedúcich postoch pracovalo aj niekoľko cudzincov. Správcom pily bol Ľudovít Neufeld.

V roku 1896 dochádza k zmene vlastníka a turianska píla sa stala majetkom firmy Dampf - Sage baróna Alexandra von Poppera.⁷ Popperovci boli významnou drevárskou a podnikateľskou rodinou. Nový majiteľ rozšíril priestory pily a od prvovýroby prešiel k druhovýrobe. V dôsledku slabých bezpečnostných opatrení vznikol 12. októbra 1899 na parnej pile požiar. Po tomto požiari majiteľ závod zväčšil a výroba bola preorientovaná na stolársku. V roku 1900 bola postavená pri pile dielňa na výrobu debien pre cukrovar v Šuranoch. Jej vedením bol 24. októbra 1900 poverený Šimon Chabada.⁸ Závod v tomto čase zamestnával okolo 100 robotníkov a patrila medzi drevárske podniky a najväčšou hnacou silou. K ďalšiemu predĺženiu nájomnej zmluvy medzi obcou Turany a drevárskou firmou baróna Alexandra von Poppera došlo 8. mája 1905. Na jednaní Turany zastupovali starosta Jozef Ranto a obvodný notár Bartolomej Jelínek. Za Dampf - Sage bol prítomný J.D. Hoffman. Pôvodná nájomná zmluva bola predĺžená o desať rokov, od 1. januára 1906 do 31. decembra 1915. Podľa uzatvorenej zmluvy mali majitelia platiť obci 1400 korún ročne, čo bolo o 300 korún viac, ako podľa dovtedy platnej dohody. Dodatkom uzatvoreného kontraktu sú ešte výhrady zo strany obce, týkajúce sa práva na pasenie dobytká, dolovanie štrku a piesku a používanie brehov Váhu. Turany dali súhlas aj na prípadný prenos práv na budapeštiansku firmu Alexander a Július Greiner.⁹

K naplneniu uvedenej časti zmluvy došlo v krátkom čase už v roku 1906. Budapeštianska firma bratov Greinerovcov sa teda stáva novým majiteľom turianskeho závodu. Noví vlastníci sa od začiatku prejavovali ako schopní podnikatelia. Aby si firma zabezpečila dostatok trvalých pracovníkov, požiadala v nasledujúcom roku 1907 sučianskeho obvodného notára o povolenie výstavby robotníckych a úradníckych bytov na Plese. Žiadosť bola obvodným notárom v Sučanoch povolená 16.7.1907. Nový vlastník sa pokúšal ďalej rozširovať výrobu. Dňa 8. apríla 1908 žiadal o povolenie na stavbu

³ ŠOBA Bytča, fond: Slúžnovský úrad v Martine (1851 - 1921), Inv.č.288 III/1885.

⁴ LACKO,R.: 100 rokov drevárskej výroby v Turanoch (1887 - 1987). Martin: Tlačiarne SNP, 1987, 254 s., s.26.

⁵ ADT, fond: Parná píla Turany, Inv.č.4/1888.

⁶ LACKO,R.: Cit.4, s.28.

⁷ LACKO,R.: Cit.4, s.29.

⁸ ADT, fond: Parná píla Turany, Inv.č. 104/1900.

⁹ ADT, fond: Parná píla Turany, Inv.č. 109/1906.

novej časti závodu - glejárne. Už 25. apríla 1908 bolo stavebné povolenie na výstavbu glejárne doručené majiteľovi.¹⁰ Popri raste výroby však vedenie pily zabúdalo na požiaro-bezpečnostné opatrenia. Žandárska stanica v Sučanoch hlásila 23.marca 1908 Hlavnému slúžnemu v Turč. sv. Martine: "23. marca 1908 ráno o pol piatej hodine vypukol požiar na pile turianskej. Zhorela drevená budova, pokrytá šindľom aj s materiálom v nej sa nachodiacim a rozšírením sa požiaru na sklad reziva, zhorelo aj množstvo reziva čím vznikla škoda v celkovej sume K 14.100..."¹¹

Slubný rozvoj závodu bol týmto požiarom veľmi narušený, ale prevádzka pily ešte pokračovala až do leta 1914. Vtedy postihla závod ďalšia katastrofa. Opäť vypukol požiar, ktorý tento raz zničil celý závod. Majitelia pily po pohrome prevádzku neobnovili. Zriekli sa pozemkov a zrušili nájomnú zmluvu s obcou. Svoj postoj odôvodnili vypuknutím 1.sv.vojny. Ich rozhodnutie pravdepodobne ovplyvnila aj celková priemyselná kríza, ktorá začala v monarchii v roku 1913. Pod vplyvom krízy neprosperovala v poslednom období ani turianska píla. Počas rokov 1914 - 1918 bola teda kontinuita drevárskeho závodu prerušená a na turianskom Plese zostali len rumoviská.

Rok 1918 neznamenal len ukončenie 1.sv. vojny, ale do slovenských národných dejín vošiel aj ako rok vytvorenia Československej republiky. Vznikom novej republiky si Slováci uchovali svoju národnú kultúru a sociálnu identitu.

Čo sa týka drevárskeho priemyslu, ten zaznamenal v povojnových rokoch 1919-1922 konjunktúru. Tá súvisela predovšetkým s obnoveným stavebným ruchom. Drevo zo Slovenska sa vyvážalo do mnohých európskych krajín, predovšetkým do Belgicka a Francúzska. Tvorilo však aj zásobáreň pre drevársky priemysel českých krajín. Povojný progres znamenal obnovu turianskeho závodu. V roku 1918, po ukončení vojny, si prenajala pozemky na turianskom Plese, Ružomerská továreň na celulózu a papier. Bola to účastinárska spoločnosť, ktorú založili ružomerskí obchodníci, lekári, právnici a mnoho iných podielnikov. Ružomerská továreň na celulózu a papier, úč. spol., vlastnila ešte pily v Rybárpoli, Turčianskej Štiavničke, Liptovskej Osade a Liptovskom Hrádku.¹² Noví majitelia sa snažili využiť rast v drevárskom priemysle, a preto začali s rýchlou výstavbou pily. Obnova rýchlo napredovala. Po dostavaní pily a stolárskej dielne začali koncom roka 1919 s výrobou. Píla pracovala najskôr s troma gátrami, v roku 1920 pribudol nový a v neskorších rokoch bolo v závode 5 gátrov. Firma zamestnávala v tomto období 50 - 100 robotníkov a vyrábala hlavne drevárske produkty pre výstavbu vojnou zničených objektov. Povojnú konjunktúru však v krátkom čase vystriedala kríza a nadvýroba. Rok 1922 bol pre drevársky priemysel mimoriadne nepriaznivý. Na základe zlých možností odbytu zamestnávateľa hromadne znižovali mzdy a prepúšťali zo zamestnania. Kríza sa naplno prejavila aj v turianskom závode. Už 9. októbra 1922 Krajinská odborová rada pre Slovensko a Podkarpatskú Rus so sídlom v Ružomberku oznamuje Slúžnovskému úradu v Turč. sv. Martine: "Oznamujeme Vám, že správa turianskej pily dňa 30. septembra 1922 dala všetkému robotníctvu výpoveď z práce, alebo jestli chce pracovať, tak môže za zníženú mzdu o 15%."¹³

Vzniknutú situáciu riešil 16. októbra 1922 Slúžnovský úrad v Turč. sv. Martine. Pri rokovaní nedosiahli zúčastnené strany spoločné stanovisko. Následne na to

¹⁰ ADT, fond: Parná píla Turany, Inv.č. 207/1908.

¹¹ ADT, fond: Parná píla Turany, Inv.č. 208/1908.

¹² LACKO,R.: Cit.4, s.42.

¹³ ADT, fond: Parná píla Turany, Inv.č. 301/1922.

17.októbra 1922 zamestnanci vyhlásili štrajk. Už 19.októbra 1922 však robotníci a správa našli spoločné riešenie sporu. Dohodli zníženie miezd o 5% s platnosťou od 1.januára 1923. Dvadsaťohtého októbra nastúpilo do práce 20 robotníkov a celková prevádzka začala 23.októbra 1922. Stabilita v závode netrvala dlho, už v marci 1923 mala píla na sklade 400 vagónov reziva, pre ktoré nemala odbytiská.¹⁴ Situáciu nevyriešil ani začínajúci stavebný rast. Nezlepšené sociálne podmienky zákonite iniciovali 5.februára 1924 štrajk. Krátko na to síce bola podpísaná dohoda, no už 29.augusta 1924 prepustila parná píla 60 robotníkov a na štyri roky zastavila prevádzku. V roku 1928 začal závod znova pracovať. Správcovstvo prešlo po Arnoldovi Weinbergerovi na Artura Bednára. Píla však pracuje už iba v obmedzenom rozsahu. Robí sa sezónne iba niekoľko mesiacov v roku. Pre porovnanie v roku 1924 zamestnávala píla 70 stálych pracovníkov, v roku 1933 už iba 40 stálych a 65 sezónnych robotníkov. Hlboká hospodárska kríza 30-tych rokov opäť tvrdo zasiahla turiansky závod. Vyvolala vlnu štrajkov a veľkú nezamestnanosť. Mnohí ľudia odchádzali za prácou do Kanady, USA, Argentíny či Belgicka. Zložitú situáciu rieši v roku 1936 Ružomerská továreň odpredajom pozemkov aj píly. Novým majiteľom sa stáva Solo - Spojené akciové čs. sirkárny a lučební továrny Praha II.¹⁵ V turianskom závode zamestnala 64 robotníkov a 4 úradníkov. Situácia sa zmenou vlastníka nezlepšila. Chod závodu bol od 3. novembra 1936 do 17. januára 1937 pre nedostatok guľatiny prerušený. Píla pracovala iba vtedy, keď bol na sklade dostatok guľatiny, takže prevádzka bola často zastavovaná.

Pomaly sa však blížil 29.september 1938 a s ním mníchovský diktát. Týmto dokumentom sa ČSR a s ňou aj celá Európa dostali do hlbkej krízy. Nacistický tlak znamenal aj rozpad ČSR a vznik Slovenského štátu 14.marca 1939. Výrazné politické zmeny samozrejme nemohli obísť ani hospodársky profil Slovenska. Drevársky priemysel zaznamenal konjunktúru, ktorá bola spôsobená na jednej strane 2.sv.vojnou a na strane druhej príchodom nemeckého kapitálu. O nemeckých investíciách na Slovensku píše už noviny Slováč vo svojom novoročnom čísle z roku 1939: "Nemecký kapitál, ktorý by vítal aj spoluúčasť slovenského kapitálu, pomýšľa na postavenie a zriadenie dvoch nových drevárskych podnikov na Slovensku, a to v Turanoch a v Poprade, kde by prevzal aj miestne, už postavené píly na spracovanie dreva a vyrábali by vo veľkom pre domácu spotrebu a pre vývoz do štátov s hodnotnými valutama stavebný materiál..."¹⁶

Začiatkom roka 1939 začala spoločnosť Solo vykazovať vysoké straty, preto súhlasila so zlúčením so Spolkom pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe. Dvanásteho apríla 1940 predal Spolok pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe parnú pílu Spojenej drevárskej a priemyselnej účastinárskej spoločnosti v Bratislave. Bratislavská spoločnosť však už bola úplne pod vplyvom nemeckého kapitálu, konkrétne koncernu SUD-OST- HOLZ Berlín. Firma získala aj urbársky majetok v priestore Močidlá, Briežky a Doliny v Turanoch vo výmere 56 jutár a 645 štvorcových siah za 2 200 000 KS.¹⁷ Pri kúpe sa Spojená drevárska a priem. úč. spoločnosť zaviazala vybudovať v Turanoch priemyselný drevársky podnik. Mala povinnosť začať stavbu v roku 1940 a ukončiť v roku 1942. Finančný obnos bol platený cez Union banku v Prahe. Dvadsaťohtého decembra 1940 uzatvára spoločnosť s bývalými urbarialistami obce nájomnú zmluvu na dobu

25 rokov, t.j. od 1.1.1941 do 31.12.1965 za ročné nájomné 20 000 KS.¹⁸ Podľa tejto zmluvy vidíme, že nemeckí majitelia počítali s úspešným nacistickým ťažením a predpokladali dlhodobý pobyt v turianskom závode.

Prvého októbra 1941 sa začalo s prestavbou píly. Za plánovanie a výstavbu boli zodpovední H. Schwiertz z Berlína a Augustín Daniels z Bratislavy. Na 26 ha bola postavená štvorgátrová píla, hobliareň, tri haly na montovanie drevených barakov, stoláreň, tesárska hala a iné. Okrem výrobných hál postavila spoločnosť aj jednoposchodovú správnu budovu, byty pre riaditeľa, úradníkov a robotníkov. Pri výstavbe závodu spoločnosti výdatne pomáhali slovenské a nemecké úrady. Najvyššie veliteľstvo nemeckej brannej moci dalo firme právomoc používať jeho autoritu pri prekonávaní ťažkostí, ktoré súviseli s budovaním závodu. Podnik sa po dobudovaní stal hlavným závodom spoločnosti. Keďže firma bola ovládaná nemeckým kapitálom muselo sa to prejavovať aj na vedúcich postoch. Generálnym riaditeľom Spojenej drevárskej a priem. úč. spoločnosti v Bratislave bol Karol Tschortner. Za lesnú časť bol zodpovedný Dr. von Monroy. Priemyselné odvetvie podniku riadili Dr.Metz a Ph. F. Reemtsma. Zmeny samozrejme nemohli obísť ani turiansky závod. V januári 1941 sa riaditeľom Spojenej drevárskej a priemyselnej spoločnosti a.s. Turany stal August Oberlein.¹⁹

Výroba začala už v lete 1941 a naplno sa rozbieha v roku 1942. Pri plnej prevádzke rezala píla v priemere 500 m³ guľatiny. Okrem iných výrobkov produkovala ľahko zmontovateľné drevené baraky, ktoré vyvážali do Nemecka, kde ich používali na hromadné ubytovanie ľudí v koncentračných táboroch a tiež ako provizórne ubytovanie pre obyvateľov zbombardovaných miest. V závode pracovalo 1600 - 1800 robotníkov a 120 úradníkov. Koncom roka 1943 dosahovala výroba svoje najvyššie výkony. V tomto období však fašistické vojská ustupujú na všetkých frontoch a na Slovensku sa začínajú organizovať partizánske skupiny. Z tohto dôvodu sa v závode koncom roka 1943 zriadila závodná ochrana - Werkschutz. Veliteľom závodnej ochrany bol K. Achtberger. V lete 1944 vrcholili prípravy SNP. Ešte pred jeho oficiálnym začiatkom, 29.8. 1944, uskutočnili partizáni 24.8. 1944 prepád na píle v Turanoch. Prepádovú skupinu viedol Andrej Lach s Konstantínom Popovom, obidvaja príslušníci Veličkovho desantu. Partizáni pri akcii zastrelili Karla Achtbergera a zobrali pokladnicu s 2.mil.KS. Zvesti o partizánskom prepade v Turanoch sa ihneď dostali do Bratislavy. Ešte tej noci gen. Čatloš telefonicky informoval gen. Turanca. Turanec na základe dohovoru s Čatlošom odvelil dve čaty slovenských vojakov z Trenčína do Turian. Týmto krokom fakticky len pribudli dve čaty vojakov pre povstanie.²⁰ Do SNP sa zapojilo aj veľa pracovníkov závodu, takže výroba pokračovala v obmedzenej miere. Dňa 14.septembra 1944 obsadilo nemecké vojsko obec i závod. Nemci v závode ponechali vojenskú jednotku a začali s represáliami.

V polovici októbra 1944 začína závod s výrobou no už iba v čiastočnej prevádzke. Začiatkom roka 1945 sa front rýchlo približoval. Na žiadosť vedenia turianskej píly sa správna rada spoločnosti v Bratislave ešte na jeseň 1944 zaoberala evakuáciou strojného zariadenia a materiálu zo závodu v Turanoch. Zariadenie sa malo odviezť do západných Čiech alebo do Bavorska. Vo februári až apríli 1945 bolo odvezené strojné zariadenie a materiál do Rehau v Bavorsku. To, čo nemohli Nemci odviezť začali ničiť. Prerezávali

¹⁴ LACKO,R.: Cit.4, s.43.

¹⁵ LACKO,R.: Cit.4, s.44.

¹⁶ Nové drevárske podniky ! Slováč, roč.20, Nový rok, 1939, s.8.

¹⁷ LACKO,R.: Cit.4, s.47.

¹⁸ ADT, fond: Parná píla Turany, Inv.č. 415/ 1941.

¹⁹ Informáciu poskytol August Oberlein, riaditeľ závodu v rokoch 1941 - 1945.

²⁰ JABLONICKÝ,J.: Povstanie bez legend. Bratislava: Obzor, 1990, 360s., s.125, ISBN 80-215-0077-8.

koľajnice, výbušnami trhali telefónne vedenie, kladivami rozbíjali dôležité časti strojov. Plánovali zničiť celý závod, ale na zásah prokuristu Augusta Oberleina k tomu nedošlo. Začiatkom apríla 1945 bol závod úplne rozvrátený. Nemeckí ženisti ešte stihli zničiť železničný most ponad Váh. Poslední Nemci odišli zo závodu 8. apríla 1945. Dňa 9. apríla 1945 boli Turany oslobodené 1. československým armádnym zborom v ZSSR a Červenou armádou.²¹

Drevársky závod v Turanoch zostal po oslobodení a po odchode Nemcov v dezo-látom stave. Pracovné haly boli prázdne. Stroje, technický materiál, kancelárske potreby aj nábytok boli odvezené do Bavorska. Škody, ktoré vznikli v dôsledku vojny predstavovali viac ako 12 miliónov korún.

Národný výbor v Turanoch sa už na svojom druhom zasadnutí dňa 11. apríla 1945 zaoberal otázkou závodu na Plese. Pri rokovaní určil za " vnúteného správcu " Ing. Vladimíra Fraňu a za jeho pomocníka Daniela Morgoša.²² Výroba sa po vojne rozbiehala len v obmedzenej miere. Hlavným produktom boli baraky pre vojnu zničené východné Slovensko. Prevádzku však sťažoval nedostatok strojov a finančné problémy. V tejto neľahkej situácii bol závod Turany 27.6.1945 v zmysle dekrétu 108/ 1945 Zb. daný pod národnú správu, a to výmerom Povereníctva priemyslu a obchodu č.510 - 10042/ 45. Národným správcom bol menovaný Ing. Ladislav Končko. Prevzatie správy a majetku Spojenej drevárskej a priemyselnej úč. spoločnosti bolo uskutočnené 26.11.1945 so stavom k 11.6.1945. V krátkom čase však opäť dochádza k majetkovým zmenám. Podľa paragrafu 17. dekrétu prezidenta republiky čis. 100/ 45 Zb. zákonov a nariadení o znárodnení dolov a niektorých priemyselných podnikov a podľa vyhlášky ministerstva priemyslu zo dňa 7.marca 1946 uverejnenej v čis.35 Úradného vestníka dňa 14.mája 1946, pod číslom vyhlášky 1129, vkladá sa vlastnícke právo Drevokonštruktívy - Turany v prospech Drevoúnie, n. p. Žilina.²³ Počas roka 1946 sa uskutočnilo rokovanie o vrátení odvezených strojov a materiálu, medzi čs. misiou pre vrátenie majetku v Hochste pri Frankfurte a úradmi USA v Nemecku. Po diplomatickom vybavení s úradmi USA odišiel v roku 1947 do Nemecka Ján Rzepiel, aby zabezpečil návrat strojov. Nakoniec bolo od mája do októbra 1947 vrátených okolo 90% odsunutého zariadenia.

Spoločenská situácia v ČSR a vyostrené politické konflikty dávali tušiť, že blížiacce sa mocensko-politické zmeny budú mať vplyv aj na fungovanie turianskeho závodu. Politický prechod moci vo februári 1948 bol nerozlučne spätý aj so zmenami v hospodárstve, či to už bolo centrálne plánované hospodárstvo, alebo znárodnenie priemyslu. " Novým " hospodárskym poriadkom sa nevyhol ani turiansky závod. Na základe nariadenia ministerstva priemyslu č.260 377/1948 - IV/1 z 25.júla 1948 s účinnosťou od 1.1.1949 vzniká Drevina, národný podnik Turany. Podnikové riaditeľstvo novoutvoreného podniku začalo s činnosťou už 1. októbra 1948. Za riaditeľa podniku a súčasne vedúceho základného závodu Turany bol menovaný Ing. Ján Zvara. Do podniku sa pričlenili aj závody Slovles Sučany a Krásno nad Kysucou.²⁴

Prvý január 1949 teda predstavoval novú, 40 ročnú etapu, v organizovaní a fungovaní drevárskeho závodu v Turanoch. V krátkom čase sa k podniku pričlenili nové

závody a Turany si udržali významné miesto medzi strediskami drevárskeho priemyslu na Slovensku.

Zusammenfassung

Holzindustrie in Turany bis dem Jahr 1948

Anfänge der Holzindustrie in Turany greifen bis in das 19. Jahrhundert, doch die Holzverarbeitung hatte im Dorf tiefere Wurzeln. In meiner Arbeit versuchte ich die geschichtliche Betriebsentwicklung im Kontext zum gesamtslowakischen und europäischen Geschehen anzunähern, das gewichtiger Art und Weise dessen Aufbau und Existenz bewirkte. Die günstigen Faktoren waren die wirtschaftliche Konjunktur nach dem Österreich - ungarischen Ausgleich, Wirtschaftskrise vor dem ersten Weltkrieg, wie auch der Krieg selbst, Entstehung der Tschechoslowakischen Republik, zwei wirtschaftliche Weltkrisen, Zugang des deutschen Kapitals, die Einführung der kommunistischen Totalität. Die angedeuteten geschichtlichen Ereignisse beweisen, dass mit der Existenz solches bedeutenden und wichtigen Betriebes auch das Anschließen der Bewohner von Turany in die wichtigsten gesamtgesellschaftlichen Ereignisse eng zusammenhängt.

²¹ JERŠOVÁ,M.: 700 rokov Turian. Martin: Obzor, 1968, 188s., s.68.

²² ADT, fond: Parná píla Turany, Inv.č. 501/ 1945.

²³ LACKO,L.: Cit.4, s.69.

²⁴ JERŠOVÁ,M.: Cit.21, s. 70.

DEMOKRATICKÁ STRANA A SPOLOČENSKÉ ORGANIZÁCIE V ROKOCH 1946 – 1947 NA STREDNOM SLOVENSKU

Stanislav Matejkin

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Demokratická strana si začala uvedomovať, aj keď dosť neskoro význam spoločenských organizácií v politickom živote, najmä keď zistila, že sú ovládané monopolne jednou politickou stranou – komunistickou, ktorá ich využila v mnohých nátlakových akciách proti DS. Pekne znejúca zásada nepolitických a nadstranických spoločenských organizácií umožnila zahaliť na potrebný čas veľmi úspešnú prácu komunistov, ktorí ich úplne ovládli.

Najsilnejšou z nich bola odborová organizácia, ktorá veľkou mierou ovplyvňovala početnú masu robotníkov, ktorá bola sociálnou demagógiou ľahko manipulovateľná. Na ktorej stane stoja odbory, ukázali veľmi jednoznačne počas rokovaní o znárodňovacích dekrétov, alebo po májových voľbách, počas vystúpení proti DS.

V snahe aspoň čiastočne preniknúť do tejto domény komunistickej strany vydal 27. júla 1946 Ústredný sekretariát DS obežník, ktorý oznamoval rozhodnutie založiť národnohospodársky úsek s viacerými oddeleniami. Dokument uvádzal, že DS sa bude usilovať: „... vnášať do sociálnej politiky kresťanského ducha. Vychádzajúc z tohoto stanoviska musíme sa pričiniť, aby sme prenikli do odborových organizácií, aby sme takto potom dokázali, že sociálna politika je otázkou programu našej strany a že sa môže diať aj v kresťanskom duchu.“¹

Ústredný tlačový orgán DS Čas zriadil na svojich stránkach Odborársku besiedku. Demokratická strana sa začala domáhať pomerného zastúpenia v odborovej organizácii. Úsilie DS si hneď všimla komunistická strana. Miestny sekretariát KSS v Dubnici nad Váhom upozorňuje v hlásení pre ÚV KSS zo 4. septembra 1946 na obežník podpísaný poslancom DS Víbochom, v ktorom sa hovorí o nutnosti zapojenia sa členov DS do práce odborových organizácií v závodoch: „Tohoto je možné dosiahnuť len tak, keď sa vo všetkých podnikoch založia závodné organizácie Democratickej strany. Vniknúť a zapojiť sa do odborovej organizácie robíme z toho dôvodu, aby naša strana v budúcich voľbách do výborov odborových organizácií a závodných výborov mohla dosadiť našich členov dľa výsledku májových volieb.“²

Zvolaniu zakladajúcej schôdze organizácie DS na pôde podniku, na ktorú mal prísť poslanec Víboch, vedenie Škodových závodov a odborová organizácia zabránili, a tak sa musela konať mimo areálu závodu.

Odbory stále pevne ovládala KSS a Dôverník DS z mája 1947 musel konštatovať, že odbory sú politicky a ideovo jednostranne orientované, a preto nemôžu plniť svoje poslanie. Z toho dôvodu je nevyhnutné zmeniť celú ideovú základňu odborov, najmä pokiaľ ide o uplatňovanie kresťanského a mravného princípu. Ak sa tak nestane, Demokratická strana začne realizovať svoju vlastnú odborársku politiku.

Aj ďalej sa mohla v podstate len bezmocne sťažovať na praktiky, ktoré KSS vnášala do odborového hnutia. V jednom z letákov DS protestuje proti tomu, aby sa členstvu nepolitických odborových organizácií vnucovala červená hviezda, ktorá je stranickým symbolom KSS a aby sa do odborových organizácií zavádzal pozdrav „Práci česť“ a oslovenie „súdrh“, pretože v odborovom hnutí je mnoho takých robotníkov, ktorí nie sú nositeľmi komunistickej ideológie.³

Ďalší dokument DS upozorňuje na vydieračské praktiky komunistov v odborových organizáciách. Tvrdí, že sa množia sťažnosti, keď niektoré firmy svojvoľne vydávajú prílepkovacie dávky potravín len robotníkom, ktorí sú organizovaní v odboroch a niektorí komunisti vyhlasujú, že dávky dostanú len robotníci, ktorí sú členmi KSS. V niektorých bratislavských závodoch komunisti hovorili robotníkom, že ak sa nezúčastnia prvomájového sprievodu, tiež im budú okamžite odňaté prílepkovacie dávky.⁴

Aj Čas mohol v lete 1947 len konštatovať, že Demokratická strana od začiatku pôsobenia jednotnej odborovej organizácie vidí situáciu tak, že sa sprenaverila pôvodným zásadám, najmä zásade nadstranickosti. Prax stále potvrdzuje, že jednotná odborová organizácia je výlučne ovládaná jedinou politickou stranou a direktívy pre jej prácu aj jej tlač prichádzajú z ústredného sekretariátu jedinej politickej strany.⁵

Veľké pobúrenie vyvolali vo vedení Democratickej strany vystúpenia predsedu Ústrednej rady odborov Antonína Zápotockého na Slovensku v júli 1947, ktoré nenechali na pochybách nikoho, členom akej strany je a názory ktorej strany odbory presadzujú. Slová Zápotockého o aktivizácii reakčných síl na Slovensku vedome vyostrovali permanentne napätú politickú situáciu. Čas, orgán DS preto označil návštevu Zápotockého na Slovensku za nevítanú.

Komunistická strana obvinila DS z pokusu rozbíjať jednotu odborového hnutia a zorganizovala množstvo rezolúcií, ktoré odsudzovali články proti Zápotockému v Čase a ostro odsudzovali Demokratickú stranu.

Takéto rezolúcie prišli z tehelne v Poltári, zo Slovenských bavnárskych závodov v Ružomberku, z firmy Elektra v Žiline, zo Zväzu baníkov v Hodruši, Okresnej odborovej rady v Ružomberku, zamestnancov správy štátnych lesov v Muráni, baníkov v Kremnici, zamestnancov Slovensky v Žiline, závodnej skupiny ROH Družstva Pálka-Žuffa v Liptovskom Mikuláši a zo Železiarní v Podbrezovej.

V niektorých rezolúciách odznela požiadavka potrestať autorov článkov a rezolúcia zamestnancov pily Industria v Banskej Bystrici nepovažuje články v Čase len za útok na jednotu odborov, ale dokonca za útok na samotné štátne zriadenie.⁶

Rezolúcie dokazovali, že snaha Democratickej strany ovplyvniť odbory je márna, tie boli jednoznačnou doménou komunistickej strany, ktorá bola svoje pozície rozhodnutá za každú cenu udržať. Odbory mali v jej plánoch zohrať v krátkom čase veľmi vážnu úlohu.

Relatívne úspešnejšia bola snaha Democratickej strany ovplyvňovať mladú generáciu. Ani existujúci Zväz mládeže Slovenska nespĺňal jej predstavy, ktorý bol tiež výrazne ovplyvňovaný komunistickou stranou. Podľa DS zväz mal byť len vrcholným,

¹ BRIŠKÁR, J.: *Vznik a činnosť Democratickej strany*. Bratislava, 1970, str. 127-128.

² SNA Bratislava, f. DS č. p. 19208/65.

³ SNA Bratislava, f. DS č. p. 19208/65.

⁴ SNA Bratislava, f. DS č. p. 40393-1.

⁵ Čas, 8. augusta 1947.

⁶ SNA Bratislava, f. OP č. j. 29 č. 12354/47.

zastrešujúcim orgánom rôznych záujmových spolkov – športových, politických, náboženských a iných.

Demokratická strana prikočila k založeniu vlastnej mládežníckej organizácie Odboru mladých demokratov a v apríli 1947 začala budovať jeho organizačnú štruktúru. Územie Slovenska bolo podľa nej rozdelené do štyroch oblastí: východoslovenská, so sídlom v Košiciach, stredoslovenská (Banská Bystrica alebo Zvolen), severoslovenská (Žilina) a západoslovenská, ktorej sídlom bola Bratislava.

Vedenie stredoslovenskej a severoslovenskej oblasti, ktorých územie sa približne zhoduje so skúmaným regiónom, sa formovalo na rozhraní apríla a mája 1947. Do stredoslovenskej oblasti boli zaradené okresy: Banská Bystrica, Brezno, Banská Štiavnica, Feledince, Kremnica, Krupina, Levice, Lučenec, Modrý Kameň, Revúca, Rimavská Sobota, Tornaľa, Zvolen, Želiezovce a do severoslovenskej: Čadca, Dolný Kubín, Ilava, Kysuce, Nové Mesto, Liptovský Mikuláš, Námestovo, Púchov, Ružomberok, Trenčín, Martin, Veľká Bytča, Žilina.

Predsedníctvo Odboru mladých demokratov obežníkom vyzvalo členov a sympatizantov aby vystúpili zo Zväzu mládeže Slovenska, nepodporovali jeho činnosť ani pasívne a ani sa nezúčastnili na jeho podujatiach. Súčasne mali sledovať činnosť ZSM a informovať o jeho aktivitách v okrese.⁷

Odbor mladých demokratov v Trenčíne v obežníku č. 1/47 z 11. apríla 1947 pri zdôvodňovaní potreby budovať vlastnú organizáciu rozoberá obežník Okresného sekretariátu KSS v Lučenci č. 15 zo dňa 13. septembra 1945, ktorý sa niesol v znamení hesla „KSS a ZSM v jednom šiku.“ V obežníku sa zdôrazňuje prečo KSS nezriadila vlastnú mládežnícku organizáciu: „... nielen určitá časť mládeže sa má vychovávať v takom duchu ako to vyžaduje záujem našej strany ale celá mládež...“ Obežník KSS končí prevolaním „Nech žije KSS s jej dorastom ZSM“. V závere Odbor mladých demokratov uvádza mená vedúcich činiteľov ZSM, všetko členov a exponentov KSS – predseda Ernest Sýkora – poslanec za KSS, podpredseda M. Michalička – kandidoval za KSS v bratislavskom kraji, generálny tajomník M. Rázus kandidoval za KSS v Liptovskom kraji. Také je aj zloženie celého predsedníctva.

Preto „... nech nie je ani jeden demokrat, ktorý by bol členom ZSM alebo tam poslal svoju dcéru alebo syna“.⁸ Mládežnícka organizácia DS doporučovala rozvíjať činnosť Sokola, skautingu, divadelných krúžkov a medzi roľníckou mládežou organizovať sedliacku jazdu.⁹

Mladí demokrati sa začali vyslovovať nielen k problémom mladej generácie, ale aj k závažným otázkam vývoja v republike. V rezolúcii zjazdu Odboru mladých demokratov v severnej oblasti v Žiline sa označuje činnosť ZSM, ktorá sa vyhlasuje za jedinu mládežnícku organizáciu, za hlavnú brzdu rozvoja spolkovej slobody na Slovensku.

Vyjadрили sa aj k tzv. pražskej dohode, ktorá podľa nich spolu s praxou najvyšších štátnych činiteľov viedla k vážnemu porušeniu zásady Košického vládneho programu „Rovný s rovným“.

Odmietli predĺženie platnosti nariadenia SNR č. 105/45 o zriadení pracovných koncentračných táborov na Slovensku. Toto nariadenie považujú za nedemokratické,

⁷ ŠOBA Košice, f. DS č. j. 576/47-D/V.

⁸ SNA Bratislava, f. DS č. 40398.

⁹ SNA Bratislava, f. DS v č. 19753.

ktoré kazí dobré meno demokratického Slovenska a môže spochybňovať existenciu demokratického režimu na Slovensku.

Rezolúcia nesúhlasí so zavedením jednotného typu strednej školy a odmieta štátny školský monopol, pretože mladí demokrati považujú mravno-náboženskú výchovu za nepostrádateľnú vo všetkých typoch škôl a vyslovujú sa za to, aby cirkvi bola ponechaná možnosť podieľať sa na výchove mládeže vo vlastných školách a spolkoch.¹⁰

Ešte skôr ako sa začal formovať Odbor mladých demokratov, pôsobil Klub demokratických akademikov. V júli 1946 sa ich zástupcovia stretli na spoločnom rokovaní v Bratislave s Klubom lidových akademikov a Klubom národnosocialistických akademikov z Čiech. Dohodli sa na vzájomnej spolupráci, ktorú mal zabezpečovať spoločný koordinačný výbor, ktorý sa mal po prvý raz zísť v októbri 1946 v Prahe. Zhodne konštatovali, že ani ZSM ani Zväz českej mládeže nemôžu byť výlučnými a ani legitímnymi predstaviteľmi slovenskej a českej mládeže, pretože nie sú celonárodnými organizáciami, ale len straníckymi, marxistickými. Mladí akademici doporučili legitímnym zástupcom Odboru mladých vo svojich stranách tiež rozvíjať vzájomnú spoluprácu.¹¹

Ani jednej z mládežníckych organizácií Demokratickej strany čas nedoprial, aby sa výraznejšie presadili a mohli byť protiváhou Zväzu slovenskej mládeže.

Aj keď Demokratická strana spomínaným organizáciám venovala stále väčšiu pozornosť, predsa len pre ňu bolo najcitlivejšou otázkou formovanie organizácie Jednotného zväzu slovenských roľníkov. Roľníkov alebo roľnícky stav, ako často hovorieval Ján Ursíny, považovala za svoju rozhodujúcu sociálnu a aj politickú základňu.

Od začiatku prebiehal ostrý zápas, aká má byť nová organizácia a kto môže byť jej členom. Okresný sekretariát DS v Krupine v obežníku č. 17 miestnym organizáciám DS a roľníkom v okrese 12. marca 1946 vyjadril protest proti zneniu navrhovaného zákona o JZSR. V liste sa dôrazne protestuje aby členmi organizácie mohli byť všetky osoby, ktoré dosiahli vek 18 rokov, sú vlastníkm, arendátormi, alebo užívateľmi poľnohospodárskej a lesnej pôdy bez ohľadu na jej výmer, pretože by potom podľa listu mohli do vecí roľníkov hovoriť aj tí, ktorí majú kúsok kvetinovej záhrady. Okresný sekretariát DS navrhuje, aby členmi JZSR mohli byť len tí, pre ktorých je činnosť v roľníckom podnikaní, či už na vlastnej pôde, alebo árendovanej, hlavným povolaním a hlavným zdrojom obživy a zároveň nemajú byť členmi žiadnej inej odborovej organizácie.

Dokument vyjadruje aj nesúhlas s časťou návrhu zákona, podľa ktorej môžu kandidátske listiny navrhovať len politické strany, zastúpené v Národnom zhromaždení. Správne poukazuje na možnosť, že môžu existovať dediny, v ktorých žiadna z politických strán nemá založenú miestnu organizáciu, a nakoniec, ak má byť zväz nepolitickou organizáciou, prečo by jej mali robiť tútora politické strany. Kandidátov by mali navrhovať nezávisle na akýchkoľvek vplyvoch len samotní roľníci, prípadne roľnícke združenia.¹²

Uvedené stanovisko bolo celkom pochopiteľné. Nielen preto, že DS presadzovala zväz ako organizáciu, ktorá mala obhajovať záujmy ľudí, žijacich sa na pôde, ale aj z politického hľadiska. Masovým prisunom bezzemkov, ktorým bola často veľmi blízka a sympatická sociálna demagógia komunistov hrozilo nebezpečenie, že aj túto organizáciu komunistická strana ovládne. A tej o to predovšetkým išlo.

¹⁰ SNA Bratislava, f. DS č. 40396.

¹¹ SNA Bratislava, f. DS č. 40344.

¹² SNA Bratislava, f. DS č. p. 19208/65.

Keď nakoniec bola presadená zásada aby do prípravných výborov delegovali svojich zástupcov politickej strany, znova vznikol spor, na základe akého kľúča sa to má uskutočniť.

Zákon o organizácii roľníkov v Československej republike č. 145/47 začal platiť od 11. júla 1947. Politické strany sa v Národnom fronte dohodli, že v prípravnom výbore JZSR budú zastúpené nasledovne: Demokratická strana – 24 členov, Komunistická strana Slovenska – 16 členov, Strana slobody a sociálna demokracia po 10 členov.

Problémom bolo dohodnúť sa, na základe akého kľúča budú zostavené okresné prípravné výbory. Národný front Čechov a Slovákov to ponechal na slovenské politické strany. Problémy sa ťahali až do februára 1948. Ešte v januári 1948 protestoval ÚSDS proti návrhu KSS na obsadenie miest v okresných prípravných výboroch. KSS navrhovala, aby v polovici okresov mala DS vo výboroch 5 členov, KSS 4, SSL 2 a sociálna demokracia 2. V druhej polovici okresov na Slovensku by bola zastúpená DS 5, KSS 3, SSL 2 a SD 2. Navyše požadovali komunisti obsadiť v 20 okresoch miesto podpredsedu v prípravných výboroch. Zástupcovia Demokratickej strany sa dožadovali urýchlených volieb do ústredného zväzu i do okresných združení JZSR. Požiadavku komunistov považovali za politicky neúnosnú.¹³

Pozície DS v tvoriacom sa zväze na strednom Slovensku boli silné. Komunisti pri hodnotení stavu ešte k 31. decembru 1946 museli konštatovať, že predsedami a tajomníkmi v pohronskej oblasti z 8 okresov okrem Kremnice boli výlučne príslušníci DS.¹⁴

Tento jav nemohol vyvážiť skutočnosť, že odbory, SZM a odbojárske organizácie boli vedené komunistami. S odbormi i partizánmi nebol problém organizovať nátlakové akcie, prípadne ovládnuť ulice. V tomto smere im roľníci nemohli byť protiváhou.

Počas jesennej politickej krízy na Slovensku v roku 1947 sa odbory, odbojárske, najmä však partizánske organizácie veľmi aktívne zapojili do frontálneho útoku proti Demokratickej strane. Rozpútali proti nej agresívnu, často hysterickú kampaň a prenášali politický zápas mimo parlamentnú pôdu, na ulicu, čomu mohla Demokratická strana len veľmi ťažko čeliť.

Po sústavnom politickom napätí v septembri bolo podobne, ako v okolitých krajinách sovietskeho bloku „odhalené“ protištátne sprisahanie.

Najmä komunistická a odborárska tlač 16. septembra 1947 veľmi obsérne informovala o sprisahaní ľudáckych a iných reakčných živlov proti ľudovodemokratickému režimu.

Mnohé z centier protištátneho sprisahania sa mali nachádzať práve na strednom Slovensku – v Žiline, Banskej Štiavnici, Bytči, Čadci, Kysuckom Novom Meste, Námestove, Zvolene a v Banskej Bystrici. Za hybnú silu protištátneho sprisahania bolo označené ľudácke podzemie.

Komunistická strana spájala celkom nedvojzmyselne s Demokratickou stranou, jej funkcionármi. Predsedníctvo Demokratickej strany sa ohradilo proti kampani v komunistickej a odborárskej tlači, uznieslo sa na príslušných opatreniach vo veci obvinených poslancov Dr. Miloša Bugára, Dr. Jána Kempného a už predtým napadnutého Jána Ursíniho a odmietlo akékoľvek spojenie s protištátnym sprisahaním.¹⁵

¹³ SNA Bratislava, f. DS č. 40399.

¹⁴ SNA Bratislava, f. ÚV KSS/2, arch. j. 13.

¹⁵ Čas, 8. októbra 1947.

V tom čase už bola v plnom prúde veľká kampaň za potrestanie účastníkov sprisahania a za očistu verejného života.

Už 18. septembra 1947 bola zorganizovaná demonštrácia v Žiline¹⁶. V Bytči podobnú akciu zorganizovali Koordinačný výbor odbojových zložiek a okresná odborová rada.¹⁷

Najostrejší tón v útokoch proti „skupine Kempný a spol.“ zvolili členovia partizánskej roty z Nižnej Boce 16. októbra 1947. Žiadali:

1/ „Aby boli vydané proti sprisahancom Československej republiky rozsudky trestu smrti.

2/ Vo verejnej očiste žiadame potrestať politických činiteľov, ako Dr. Bugár a Dr. Kempný a spol.

3/ Žiadame očistu tých politických strán, v ktorých sa nachádzajú činitelia spojení so sprisahaním.“¹⁸

Partizáni, ktorí boli sústredení pri vojenskej posádke v Žiline na boj s banderovcami žiadali, aby účastníkov sprisahania mohli súdiť len príslušníci odbojových zložiek.¹⁹ Podobných aktivít spomínaných organizácií by bolo možné menovať viac. Bolo evidentné, že sú to akcie organizované z jedného centra a majú spoločný cieľ: Keď už nie rozbiť, tak aspoň výrazne oslabiť Demokratickú stranu pred blížiacim sa rozhodujúcim stretnutím. Zároveň sa potvrdilo, že niektoré spoločenské organizácie je možné využívať v stupňujúcom sa politickom zápase.

Summary

Democratic Party and Social Organisations in the Years 1946 – 1947 in Central Slovakia

During the political crisis in Slovakia, which began after the parliamentary elections in May 1946 and culminated in the autumn 1947, some of the social organisations joined very active the political struggle. They were a very effective help for the Communist Party. It used them very merrily in the attacks against Democratic party to make an impression of its mass support – the political manipulation with the social organisations showed as very effective political weapon. The events of February 1948 proved it.

¹⁶ Pravda, 20. septembra 1947.

¹⁷ Pravda, 23. septembra 1947.

¹⁸ SNA Bratislava, f. ÚP SP I. z. č. 17647/47

¹⁹ SNA Bratislava, f. ÚP SP I. z. č. 17431/47.

ČO BOLA „BIELA LÉGIA“?

Vladimír Varinský

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Podľa jednoznačnú odpoveď na otázku čo Biela légia bola sa nám napriek niekoľkoročnému výskumu javí ako nadmieru zložitá. Problém je v tom, že mnoho materiálov umožňujúcich bližšie rozkrýť fenomén Biela légia sa nenávratne stratilo počas rehabilitačných konaní v 50-tych a 60-tych rokoch, realizovaných prostredníctvom inšpekcií resp. komisií Ministerstva vnútra. Na druhej strane, tie materiály, ktoré sa dochovali si často diametrálne protirečia, čo z dôvodu vyššie spomínanej absencie ďalších dôkazov sťažuje rozhodovanie historika, ktorý z proti sebe stojacich názorov je dôveryhodnejší. Zdanlivo tento problém rieši fakt, že máme k dispozícii výpoveď z prvej ruky, ktorú podáva jeden z hlavných protagonistov Bielej légie J. Vicen. V skutočnosti táto výpoveď nemôže dilemu definitívne rozhodnúť, keďže pre historika je len jedným z prameňov, ktorý je treba preverovať. Inak povedané je nutné pristupovať k nemu rovnako kriticky ako k iným prameňom, zvlášť keď i tento prameň sa prezentuje vnútornou protirečivosťou.

Tak napr. istý, až zásadný posun v hodnotení činnosti vysielateľa Biela légia a jeho pôsobenia na Slovensku badáme v knižke P. Cintavého¹, resp. vo Vicenovej biografii². Od tohto pohľadu na činnosť a zámery Bielej légie je odlišný i pohľad dobových účastníkov v emigrácii, ktorí sa z rôznych dôvodov usilovali využiť Bielu légiiu pre svoje osobné, resp. širšie politické ciele. Rozdielnosť v interpretácii činnosti Bielej légie je však badateľná i v dokumentoch pochádzajúcich z proveniencie archívov štátnej bezpečnosti (ŠtB). V čase realizácie Bielej légie orgány ŠtB prezentovali Bielu légiiu ako masovú polovojskú teroristickú organizáciu riadenú vysielateľom Biela légia zo zahraničia. Na druhej strane, materiály vzniknuté z činnosti inšpekcií resp. komisií Ministerstva vnútra, naznačujú i možnosť chápať organizáciu Bielej légie ako zámerne vytvorenú, nepriamo na príkaz vyšších politických miest, či ako dôsledok osobných ambícií niektorých horlivých orgánov ŠtB. Organizácia Bielej légie by sa mohli potom javiť len ako prostriedok ŠtB na akcelarovanie „z hora“ požadovaného triedneho boja pri likvidovaní skutočných či domnelých odporcov režimu. Uvedené pramene umožňujú vytvoriť relatívne úplný avšak veľmi protirečivý obraz o činnosti Bielej légie. V intenciách týchto prameňov pokúsime sa odpovedať na otázky: Čo vlastne Biela légia bola, kedy vznikla myšlienka založiť Bielu légiiu, a kto bol jej autorom.

V čase, kedy J. Vicen prevádzkoval vysielateľ Biela légia (apríl 1950-júl 1951) v kruhoch slovenskej emigrácie prevládala predstava o Bielej légii ako ozbrojených formáciách, operujúcich v slovenských horách, politicky namierených proti komunistickému režimu. Podľa J. Vicena rozhodujúci podiel na tom mal dr. Vojtech Krajčovič,³

¹ Textová časť citovanej literatúry je v prevažnej miere zostavená podľa spomienok J. Vicena. CINTAVÝ, P.: *Po stopách Bielej légie v protikomunistickom odboji*. Bratislava: Lúč, 1995. ISBN 80-114-85-5

² VICEN, J.: *Vo výročí rokov 1938 – 1988*. Bratislava: Lúč, 1999. ISBN 80-7114-279-4

³ Dr. Krajčovič bol v období Slovenského štátu jedným z riaditeľov banky v Bratislave. Koncom vojny odišiel do Chorvátska, kde predal vypožičané auto, s úmyslom vrátiť sa na Slovensko. Bol však Nemcami zadržaný a internovaný v koncentračnom tábore čo mu neskôr, po odchode do USA, umožnilo vystúpo-

vať v USA a jeho separatistická organizácia Výbor pre Oslobodenie Slovenska (VpOS). Krajčovič využil finančné ťažkosti skutočných tvorcov Bielej légie⁴ na vlastné obohatenie a zvýšenie prestíže v politických kruhoch USA. Zvlášť v roku 1951 prostredníctvom rozhlasu a televízie vytváral obraz o Bielej légii (tiež o fiktívnej, ním vedenej "légii Slobody") ako partizánskom hnutí pôsobiacom v slovenských horách a vyzýval k dobrovoľným príspevkom na jeho podporu. Vo svojich ambíciách šiel až tak ďaleko, že od tvorcov Bielej légie požadoval vyhotovenie filmového falzifikátu o boji "partizánov" na Slovensku s tým, že takýto film môžu zhotoviť v rakúskych horách. Naviac, keďže Krajčovič VpOS vznikol ako opozičná organizácia proti Slovenskej Národnej Rade v zahraničí (SNRvZ)⁵ ale i Rade slobodného Československa, bola činnosť VpOS stroho separatistická, čím i obraz o činnosti Bielej légie nadobýdal podobu radikálne-separatisticky orientovaného protikomunistického ozbrojeného odboja.

Radikálne-separatistickú koncepciu zahraničného odboja prezentovala i skupina slovenských emigrantov sústredených okolo dr. Ďurčanského v jeho Slovenskom Akčnom Výbore (SAV).⁶ Interpretácia Bielej légie ako ju podával Krajčovič im bola sympatická, ale žiarlili na ňu, lebo sa báli, že niekto iný vyhrá nad komunistami a ich politická prestíž tým utrpí. I keď Ďurčanského skupine, zvlášť Antonovi Malému, ako reprezentantovi SAV pre Rakúsko, boli známi skutoční organizátori Bielej légie, usilovali sa pred západnou verejnosťou vystupovať v tom zmysle, že Biela légia a SOV to je to isté. Ešte v roku 1951 v jednej správe pre americké úrady v Nemecku Ďurčanský tvrdil, že vodcom Bielej légie je on, a len on rozhoduje o tom, čo Biela légia podniká v ČSR. Aj on prezentoval Bielu légiiu ako partizánske oddiely.

Radikalistická a separatistická interpretácia Bielej légie bola z viacerých dôvodov prijateľná i pre politické ústredie v Prahe. S veľkou pravdepodobnosťou východiskovou informáciou bola verejná propagácia Bielej légie podávaná Krajčovičom v USA prostredníctvom rozhlasu a televízie, o ktorej československí diplomati okamžite informovali najvyššie politické miesta v Prahe. Tieto informácie sa potom stali zámenkou pre obvinenie štátobezpečnostných zložiek na Slovensku z neschopnosti, či dokonca zámernej nechoty odhaliť teroristické organizácie Bielej légie⁷, čím sa okrem iného, mala zdôvodniť potreba centralizovať štátobezpečnostné zložky pod novozriadené Ministerstvo národnej bezpečnosti (MNB). S cieľom odhaliť teroristické organizácie Bielej légie vyslalo MNB v apríli 1951 v rámci "Akcie Duben" pod vedením V. Matouška trojčlenné skupiny, prevažne zložené z českých orgánov ŠtB, na všetky krajské veliteľstvá ŠtB na Slovensku. Títo, hneď po príchode do jednotlivých krajov, začali horlivo naplňovať politickými miestami prezentovanú predstavu o Bielej légii ako teroristickej organizácii.

vať ako osoba s čistou minulosťou. Archív Ministerstva vnútra Slovenskej republiky (A MV SR) v Levoči, fond 509-2-3, 509-1-5.

⁴ V roku 1950 požiadala J. Vicen Krajčoviča o finančnú pomoc prostredníctvom O. Čáčku. A MV SR v Levoči, Cit. 3.

⁵ VpOS vznikol ako „truc-organizácia“ proti SNRvZ približne v roku 1949 v New Yorku. Išlo o to, že Krajčovič zámerným vystupovať ako zástupca SNRvZ u americkej vlády bol predstaviteľmi SNRvZ striktne odmietnutý. A MV SR v Levoči, Cit. 3.

⁶ SAV vznikol koncom roku 1945 v Ríme z iniciatívy F. Ďurčanského, ktorý všetko svoje politické snaženie sústredil na znovuoobnovenie slovenského štátu, a to bez ohľadu na to aké politické zriadenie a ktorá politická ideológia bude prevládať. Približne v roku 1950 SAV sa premenoval na Slovenský oslobodzovací výbor (SOV). A MV SR v Levoči, fond 509-2-4.

⁷ Pozri: A MV SR v Levoči, fond P 10/3, i. č. 16, „Souhrnná správa o organizaci a činnosti celoslovenské ilegální organizaci Bílá legie.“

Zo súhrnných správ zasielaných Matoušekom na Veliteľstvo štátnej bezpečnosti v Prahe sa dozvedáme, že Biela légia predstavovala masovú polovojenskú teroristickú organizáciu riadenú zo zahraničia (v októbri 1951 sa ŠtB domnievala, že Bielu légii riadi SNRvZ na čele s dr. F. Ďurčanským), počítajúcu takmer 1300 ľudí, ktorí pôsobili vo všetkých krajoch Slovenska. Organizačne mala byť rozdelená na východnú (centrum v Prešove) a západnú časť (centrum v Bratislave, resp. v Banskej Bystrici), riadené Zborovou organizačnou radou v Bratislave. Dôležité je, že podľa týchto správ Biela légia prevádzala okrem spravodajskej a propagandistickej činnosti aj teroristickú činnosť, preto väčšina členov Bielej légie bola ozbrojená pištoľou a v niektorých prípadoch i samopalom.

V ostrom protiklade k tejto interpretácii Bielej légie vystupuje interpretácia podávaná J. Vicenom. Podľa protokolárnych výsluchov a spomienok J. Vicena, Biela légia mala ambície byť "svojpomocným hnutím obyvateľstva na ochranu ľudských práv proti komunistickému štátnemu teroru". Jej úmyslom bolo vnášať do vedomia obyvateľstva ducha rezistencie proti takým opatreniam úradov, ktorými sa radikálne obmedzovali základné ľudské práva, teda hlavne proti zatýkacím akciám, proti sociálnej a kultúrnej nivelizácii. Biela légia na Slovensku nemala fungovať ako organizácia, ale hnutie odporu založené na pasívnej rezistencii. Pod pasívnou rezistenciou sa rozumelo zámerné neplnenie príkazov úradov, pokiaľ tieto obmedzovali ľudské práva, pričom sa počítalo s tým, že v prípade dosiahnutia masového odporu, budú úrady donútené zmeniť svoje rozhodnutia. Odmietnutie budovania Bielej légie na báze jednotnej organizácie nemalo teda charakter doporučenia, ale bolo zásadnou podmienkou fungovania Bielej légie ako masového hnutia. J. Vicen to zdôvodňoval tým, že by bolo neúnosné žiadať od obyvateľstva ozbrojené akcie a spolčovanie sa v organizáciách, lebo podľa skúseností, žiadna organizácia nevedela udržať v tajnosti svoje jestvovanie a skôr-neskôr bola prezradená a odhalená. V zhode s K. Sidorom vychádzal z toho, že ozbrojený prevrat režimu v daných vnútorných a medzinárodných pomeroch nie je možný, je však možné dosiahnuť "poľudštenie" všeobecných životných podmienok, ktoré môžu dosiahnuť až takého stupňa, že prevrat nebude potrebný. Vyslovil dokonca myšlienku, že "nezáleží na tom, kto národu vládne, hlavné je, aby národu bolo dobre, a aby bol spokojný."

Existuje dostatok pôvodných dôkazov o tom, že táto koncepcia Bielej légie, ktorú Vicen prezentoval koncom roku 1950 vo svojej anonymne zverejnenej štúdii o podmienkach tzv. protikomunistického odporu v štátoch „za železnou oponou“, sa v rokoch prevádzkovania vysielateľa Biela légia aj realizovala. Problém je v tom, že s odstupom času J. Vicen akosi obchádza závažnú skutočnosť, že Biela légia nebola realizovaná len v podobe nenásilného svojpomocného hnutia. Tak dokumenty z osobného archívu J. Vicena, zabaveného orgánmi ŠtB, ako i protokolárne výpovede z roku 1957 potvrdzujú, že Biela légia sa realizovala aj v inej podobe.

Skôr ako si priblížime túto podobu Bielej légie, vráťme sa do obdobia jej vzniku. Okolnosti za akých Biela légia vznikla sú prezentované v niekoľkých avšak značne kontroverzných prameňoch. Vicen uvádza, že myšlienka založiť Bielu légiiu vznikla v roku 1948 počas rozhovorov s A. Tunegom.⁸ Naproti tomu v protokolárnych výpovediach z roku 1957 autorstvo myšlienky pripisuje dr. J. Mikulovi, ktorý v tom čase bol

vedúcim výzvedného projektu „WACO“.⁹

Kto vlastne bol A. Tunega a ako sa dostal k J. Vicenovi? Potom ako Vicen druhý krát emigroval, pokúsil sa nadviazať odbojovú spoluprácu s viacerými slovenskými emigrantami. Po viacmenej neúspešnom kontakte so Sidorom a odmietnutí spolupráce s dr. F. Ďurčanským, nakoniec našiel spojenie s dr. L. Jankovičom, v jeho Slovenskom revolučnom odboji (SRO). Vzhľadom na nesúhlas s odbojovou koncepciou tejto organizácie a osobný konflikt s dr. Jankovičom, ktorý mal i improvizovanú „súdnú dohru“, vzdal sa členstva v tejto organizácii a spolu s dr. J. Mikulom sa pokúšali o samostatnú odbojovú činnosť.¹⁰ Za účelom obnovenia spojenia s členmi skupiny „Rodina“ a skupiny tzv. „hlások“, s cieľom rozvinúť spravodajskú činnosť, využil spojku dr. L. Jankoviča, istého Františka Paňku. Ten po prvých neúspešných kontaktoch našiel pozitívnu odpoveď u Alberta Púčika a zrejme i Antona Tunegu. A. Púčik, už ako Vicenov agent, v pomerne krátkom čase (od novembra 1947 do decembra 1948) vybudoval asi 15 člennú veľmi efektívnu spravodajskú sieť, siahajúcu až do bezpečnostných zložiek. Ústrednou postavou v tejto skupine bol A. Tunega. Podľa protokolárnej výpovede A. Púčika, už počas prvej cesty na Slovensko získal Púčik pre Vicena zoznam československých agentov vyslaných do zahraničia.¹¹ Podľa toho istého zdroja v roku 1948 navštívil Vicena i A. Tunega, pričom ho údajne podrobne informoval o svojich ľuďoch na Slovensku a dodal mu i ďalšie správy spravodajského charakteru.¹² Rozhovory, ktoré spolu viedli by sa mohli kvalifikovať ako úvahy o ďalšom smerovaní domáceho a zahraničného odboja. Výsledkom bolo stanovenie priorít odboja uprednostnením ochrany občana na Slovensku pred narastajúcim komunistickým útlakom a presunutie otázky obnovy Slovenského štátu do druhého plánu. Tu Vicen po prvý krát prišiel s myšlienkou organizovať odboj ako svojpomoc obyvateľstva pod hlavičkou Biela légia.

Nasledujúci vývoj však išiel iným smerom ako mohli obaja predpokladať. Spravodajské výsledky, ktoré pripravila Tunegova skupina, umožnili dr. J. Mikulovi a J. Vicenovi vstúpiť od septembra 1948 do plateného pracovného pomeru s americkou spravodajskou službou CIC (Counter Intelligence Corps) v rámci už spomínaného výzvedného projektu „WACO“. Domnievame sa, že následné zatknutie Tunegovej skupiny na Slovensku, keďže vážne ohrozilo existenciu výzvedného projektu, prinútilo protagonistov Bielej légie zásadne transformovať pôvodnú Vicenovu koncepciu Bielej légie. Už sa neuvažovalo o neorganizovanom svojpomocnom hnutí, ale o široko organizovanom podzemnom hnutí s politickými cieľmi, ktoré by súčasne pracovalo špionážne. O podávaných správach sa malo domnievať, že sú pre slovenské politické vedenie a nie pre americkú rozvedku. Organizačne mala Biela légia fungovať vo forme buniek, na

⁹ Tento rozpor vo svojej výpovedi nám J. Vicen objasnil tým, že pripisovanie autorstva Bielej légie dr. J. Mikulovi bolo z jeho strany zámerným zavádzaním orgánov ŠtB, keďže J. Mikulovi, vzhľadom na jeho emigráciu do USA, už ŠtB nemohla ublížiť.

¹⁰ Pozri: VARINSKÝ, V.: Činnosť slovenskej politickej emigrácie po roku 1945 – Slovenský revolučný odboj. In: *Acta Universitatis Matthiae Belii*, - 1999, roč. III. s. 226-236.

¹¹ Zoznam asi 40-50 osôb vyslaných do zahraničia čsl. bezpečnostnými zložkami získal A. Tunega od E. Tesára pracovníka pasového oddelenia Povereníctva vnútra. A MV SR v Levoči, s. P 10/3, i. č. 22.

¹² Údajne priniesol správu o trati mládeže od Kišky, správu o lesnom hospodárstve od Mikloša, správu o pomeroch medzi vysokoškolskými a profesorní, správu o prekladovej stanici v Čiernej pri Čope, trikrát bianko potvrdené vysokoškolské legitimácie. Taktiež podpís pplk. Sedmika, odtlačok veľkého a malého razítka PV, ktoré boli na pasoch. A MV SR v Levoči, Cit. 11.

⁸ A MV SR v Levoči, Cit. 2, s. 195-196.

spôsob skôr organizovanej „Slovenskej tajnej ochrany“ (STO) ¹³ Jej poslaním mala byť spravodajská činnosť, a až neskôr, po zistení vplyvu programu Bielej légie na ľudí v Československu, mala pripravovať zvrät politických pomerov. Podľa J. Vicena boli urobené dva pokusy vybudovať na Slovensku Bielu légii ako spravodajskú organizáciu. Po prvý krát to bolo prostredníctvom J. Minárika.

V lete 1949 založil Ján Minárik v obci Dvorianky ilegálnu organizáciu spolu s Michalom Vaňom a Michalom Brindom. Keďže nemali dostatok skúseností s vedením protištátnej činnosti, skupina vyslala J. Minárika do Rakúska nadviazať spojenie so skupinou, ktorá má rovnaké zmysľanie a ktorá by im dala inštrukcie k činnosti. Začiatkom júla 1949 dostal sa Minárik do Viedne, kde bol vypočúvaný A. Garžíkom v utečeneckom stredisku na Porzelan-gasse. Ten po zistení, že Minárik je stúpencom slovenskej štátnosti, doporučil ho Vicenovi na využitie pre spravodajskú činnosť. Vicen ubytoval Minárika v jednom z bytov pre agentov vo Viedni, kde za ním dochádzal a školil ho ako organizovať špionáž a ilegálne skupiny. Zameral sa na to, ako budovať bunkový systém v organizácii, ako používať krycie čísla pre bunky a miesta kde sa nachádzajú. Vysvetlil mu, že na Slovensku existuje organizácia Bielej légie, ktorej jednotlivé skupiny sa navzájom nepoznajú. Dohodli sa, že podobnú organizáciu vybuduje Minárik vo svojom okrese pod názvom Biela légia „-8“. Hoci išlo o prvý pokus založiť Bielu légiiu, vznikol tak dojem, že ich je na Slovensku viac.

Ďalšia inštruktáž sa týkala prevádzania spravodajskej činnosti, ktorú Vicen považoval za hlavnú pre najbližšie obdobie. Upozornil na to čo ich najviac zaujíma v oblasti vojenskej, hospodárskej a politickej. Špeciálne sa skupina mala sústrediť na prevoz tovaru cez stanicu Čierna n. Tisou. Keďže Minárik nepoznal morseovku otázka rádiotelegrafického spojenia sa mala riešiť až po získaní telegrafistu do skupiny. Dovtedy sa spojenie malo realizovať pomocou dopisov. Za tým účelom sa Minárik naučil písať tajným písmom a získal od Vicena 10 ks zvláštneho papiera na písanie správ tajným atramentom. Okrem toho dostal morseov bzučiak, aby sa učil vysielat', text prísahy členov Bielej légie, smernice a stanovky ilegálnej organizácie, 3 ks špeciálnych máp východného Slovenska a 700 Kčs na zakúpenie lístka na území ČSR. Podľa výpovede J. Minárika, údajne bol inštruovaný i v tom zmysle aby sa ozbrojovali a realizovali teroristickú činnosť, konkrétne pripravili vyhodenie trate Košice - Čierna n. Tisou. Vicen však túto posledne uvedenú skutočnosť počas vyšetrovania poprel.

Neskôr, po odchode J. Minárika z Viedne na Slovensko (13.8.1949) Vicen urobil dva pokusy o spojenie s Minárikom. V dopise z 22.9.1949 (koncept dopisu sa zachoval v osobnom archíve J. Vicena) vyzýva Minárika k zahájeniu činnosti a zdôvodňuje prečo zatiaľ neposiela vysielac'ku. Dopis písaný neviditeľným písmom bol adresovaný na M. Brindu v Dvoriankách a podpísaný krycím znakom BL-1039. Odpoveď na dopis mal Minárik poslať na istú Včelkovú a podpísať krycím menom "Marta". Minárikovu odpoveď priniesol agent K. Vrábeľ (krycie meno Bosnak) ¹⁴. Správy o pohybe vlakových súprav naložených tankami v okolí Michal'an boli však natoľko nepresné, že Vicen sa

¹³ Slovenská tajná ochrana vznikla začiatkom roku 1945 na podklade „hlások“ s tým rozdielom, že „hlásky“ boli len akousi improvizáciou spravodajskej organizácie. Evidovaných bolo okolo 200 členov, väčšinou z radov žien. Iniciátorom bol dr. L. Jankovič, ktorý mal byť aj veliteľom hlavného štábu STO v zahraničí. Veliteľom ilegálneho štábu na Slovensku mal byť J. Vicen. A MV SR v Levoči, fond 509-1-4. *Výpoveď J. Vicena z 3. 7. 1957.*

¹⁴ J. Vicen vo svojej „autobiografii“ z roku 1999, v rozpore so svojou výpoveďou z roku 1957, hovorí o tomto agentovi ako Jankovi Vrábeľovi. VICEN, A MV SR v Levoči. Cit. 2, s. 198.

rozhodol napísať ďalší dopis s inštrukciami ako správy zostavovať, aby boli spravodajsky využiteľné. Dopis zaslal niekedy v novembri 1949, avšak odpovede naň sa už nedočkal. ¹⁵ J. Minárik neskôr pred vyšetrovacími orgánmi uviedol, že Vicenovi odoslal niekoľko správ. Vicen ich už nemohol získať, pretože bol koncom roku 1949 zo služieb CIC prepustený. Oficiálne preto, že stratil dôveru Američanov ¹⁶, neoficiálne preto, ako to vyplýva z osobného dopisu, ktorý nám zaslal J. Vicen 5.VII.1996, a konečne i z jeho „autobiografie“, lebo v novembri 1949 československé tajné služby, v spolupráci s Rusmi, urobili prvý pokus o jeho únos do ČSR. Na základe tejto skutočnosti Američania pochopili, že situácia je vážnejšia ako sa zdala a začali reálnejšie pristupovať k Vicenovej koncepcii "svojpomoci" hlásanej v pokynoch Bielej légie a neoficiálne mu povolili dokončiť prípravu na zahájenie vysielania programov Bielej légie. Túto verziu o zachovaní dobrých vzťahov s Američanmi potvrdzuje i fakt, že na jar 1951, na základe doporučenia Mr. Whitteheada (vedúceho CIC v Riede), umožnil Vicen A. Malému využiť vysielac' Bielej légie na takmer dvojmesačné vysielanie pod názvom "Hlas Slovenskej republiky". ¹⁷

V poradí druhý pokus o vytvorenie spravodajskej organizácie Biela légia bol zrejme spojený s vyslaním agenta K. Vrábeľa (Bosnak). K. Vrábeľ emigroval do Rakúska v lete 1949 a obdobne ako J. Minárik bol A. Garžíkom doporučený J. Vicenovi pre spravodajskú činnosť. Vicen vyslal K. Vrábeľa na Slovensko celkom tri krát, pričom v rámci "projektu WACO" dva krát. Prvý krát odišiel na Slovensko v auguste 1949, hneď po J. Minárikovi. Na rozdiel od Minárika bol vybavený vysielac'kou, ktorú mal odovzdať svojmu strýcovi Vrábeľovi v Bardejove a pomôcť mu vybudovať špionážnu sieť. Približne po týždni sa Vrábeľ vrátil do Viedne s tým, že strýc vysielac'ku prijal a so spravodajskou činnosťou súhlasí. Keďže však riadiace centrum vysielanie nezachytilo, napriek dvom pokusom o vysielanie, odišiel Vrábeľ na Slovensko druhý krát (november 1949) za účelom prevzatia vysielac'ky, pretože orgánovia CIC mali podozrenie, že do ČSR ani dodaná nebola. Výzvedná sieť sa mala odmlčať do doby, než bude dodaná vysielac'ka nová. Vysielac'ka, ktorú Vrábeľ priniesol, odborníci s CIC skontrolovali a potvrdili jej poškodenie. S Petroskim od CIC bolo dohodnuté, že po jej oprave ju agent opäť dodá do ČSR. K tomu však už nedošlo, lebo začala zima a Vicen bol zo služieb CIC „prepustený“.

Obidva pokusy o vytvorenie spravodajských organizácií Bielej légie na území Slovenska sa teda z pohľadu dosiahnutých spravodajských výsledkov museli prezentovať ako neúspešné. U Vicena v konečnom dôsledku len upevňovali presvedčenie o tom, že organizovaná forma je málo efektívna, ľahko odhaliteľná, a že je nutné prejsť k "svojpomoci" na báze individuálneho odporu. Samozrejme, v tom čase, nemohol vedieť, čo vyslanie J. Minárika na Slovensko nakoniec prinieslo. O tom, že Biela légia-8 sa v

¹⁵ Komplex údajov o príprave J. Minárika na spravodajskú činnosť sme získali porovnávaním protokolárnych výpovedí J. Vicena zo 7. 6. 1957 a 11. 7. 1958 a vyhodnotením osoby J. Minárika zo skupinového zväzku č. 2685 (Hadač a spol.) A MV SR v Levoči, fond 509-1-1, 509-1-3, fond 509-2-2.

¹⁶ V osobnom archíve J. Vicena sa zachoval dopis z 13. 1. 1950, ktorý Vicen adresoval svojim spolupracovníkom v projekte „WACO“. Zdôrazňuje v ňom, že v dôsledku nedodržania požadovanej disciplíny a neochoty konať podľa Vicenových inštrukcií, došlo k poklesu pracovných úspechov a k strate dôvery amerického úradu. A MV SR v Levoči, fond 509-6-1.

¹⁷ Výpoveď Vicena zo 14. 10. 1957. A MV SR v Levoči, fond 509-2-1.

nasledujúcich mesiacoch rozrástla na 234 členov (podľa údajov ŠtB)¹⁸ sa dozvedel až niekedy v roku 1952 alebo 1953, keď sa to náhodou dočítal v novinách.

Pôvodná Vicenova koncepcia Biela légia sa začala realizovať až od apríla 1950, keď Vicen zahájil činnosť vysielateľa Biela légia. Pod Vicenovým vedením fungoval do júla 1951. Podľa výpovede Jozefa Vicena z roku 1957, po celú dobu existencie vysielateľa Biela légia, a to tak pod Vicenovým i neskôr pod vedením K. Šumichrasta, tj. až do roku 1955, bola používaná len jedna vysielateľka. Bola to vysielateľka používaná skôr O. Čačkom pod názvom „Hlas slobodného Slovenska“.¹⁹

Na jar 1951 bola však Stowasserom (emigrant z Prahy nemeckého pôvodu) pre-robená a zvýšený jej výkon z 300 W na 500 W. Po technickej stránke vysielanie zabezpečovali K. Murgaš a Stowaser. Je treba povedať, že v období riadenia vysielateľa Biela légia Vicenom, sa vysielanie realizovalo len naživo, bez možnosti použitia magnetofónu. To samozrejme kladlo veľké nároky na prevádzku a hlásateľov. Ako hlásatelia vystupovali J. Vicen, Dr. V. Karas, otec J. Macko a syn M. Macko. Neskôr i istý Lošonský a Timkaničová. Príspevky do relácií pripravovali jednak samotní hlásatelia, napr. J. Macko písal relácie adresované mládeži a zo školskej problematiky, dr. Karas k zahranično-politickým otázkam, alebo tzv. spolupracovníci (Vrábel, Baláž, Pekarovič, Šumichrast, Strečanský, Zeman, Strnisko). Informácie pre relácie získavali väčšinou vyťažovaním utečencov z Československa. Redakčnú úpravu jednotlivých správ ako i celého programu Bielej légie realizoval J. Vicen osobne. Usiloval sa ich redigovať tak, aby sa nepoznalo, že sú zahraničného pôvodu a že vysielateľ je v zahraničí. Určitú anonymitu vysielateľa ako i jeho pracovníkom, i v záujme utajenia pred rakúskymi úradmi, poskytovali jednotliví americkí zamestnanci CIC, ktorí povolili (konkrétne Mr. Whitehead) inštalovať vysielateľ na povale vily v ktorej bývali. Oficiálne však Američania o ničom nevedeli. Táto kamufláž bola veľmi účinná a spočiatku sa ukazovala i funkčná, ako si však ďalej ukážeme, mala i svoje tienisté dôsledky. O stupni utajenia vysielateľa Biela légia svedčí fakt, že československé bezpečnostné zložky pomerne dlhú dobu predpokladali pôsobenie vysielateľa na území Slovenska. Keď potom objavili na povale budovy „u dvoch levov“ (úradovňa bezpečnosti) vysielateľku a následne zatkli svojho kolegu, istého Valášeka, boli presvedčení, že odhalili centrálu Bielej légie. Zhodou okolností v tom čase skutočný vysielateľ mal technickú poruchu, takže nejaký čas nevysielal a tak zdanlivo všetko do seba zapadalo.²⁰

Vzhľadom na to, že vysielateľ Biela légia vznikol nezávisle na finančných prostriedkoch amerických spravodajských služieb, mohol byť program Bielej légie orientovaný výlučne na propagandistické účely proti štátnemu zriadeniu v Československu bez zámeru využívať Bielu légiiu pre spravodajské ciele. Tieto korektúry v programe Bielej légie boli výsledkom Vicenovej osobnej iniciatívy.

¹⁸ Zoznam členov protištátnej organizácie Biela légia. A MV SR v Levoči, fond B 10/12, i. č. 7.

¹⁹ Pozadie vzniku vysielateľky nie je dostatočne jasné. J. Vicen vo svojich spomienkach pripisuje vytvorenie tejto vysielateľky mladému študentovi K. Murgašovi, ktorý ju zostrojil z vyradenej nemeckej vojenskej techniky. Je možné, že najprv bola použitá ako vysielateľ „Hlas slobodného Slovenska“. Pozri: Cit. 1, s. 22-23.

²⁰ O tejto skutočnosti sa Vicen dozvedel od istého utečenca z Československa. Z jeho výpovede z r. 1957 sa dozvedáme, že v snahe dokázať bezpečnostným zložkám svoj omyl, urýchlene obnovili činnosť vysielateľa. AMV SR v Levoči, S. 509-1-5, s. 769-770. Naproti tomu, v spomienkach z r. 1995 uvádza, že prerušenie urobili zámerne, aby utvrdili bezpečnostné zložky vo svojom omyle. Pozri: CINTAVÝ, Cit. 1, s. 39.

Program Bielej légie bol definitívne ustálený na jar 1950. Podľa neho Biela légia nemala byť organizáciou, ale svojpomocným hnutím obyvateľstva na ochranu ľudských práv proti komunistickému štátnemu teroru. Podľa v archíve zachovaného zoznamu vysielaných relácií rozhlas Biela légia nikdy nedávala výzvy aby sa na Slovensku tvorili odbojové skupiny, ba naopak, občania boli odhováraní od toho aby sa organizovali, lebo podľa skúseností žiadna organizácia nevedela udržať v tajnosti svoje jestvovanie a skôr alebo neskôr bola odhalená. Úmyslom vysielania bolo vniesť do obyvateľstva ducha pasívnej rezistencie. Občania nemali jednoducho poslúchať také príkazy úradov, ktoré obmedzovali ľudské práva a mali sa v neposlušnosti navzájom podporovať, aby sa ich odpor prejavil masovo a aby tak donútili úrady zmeniť svoje opatrenia.

Táto koncepcia programu Bielej légie a vlastne i odboja bola v emigrácii pocho-pená len malým počtom ľudí. Po prvé preto, že Vicenovo pojednanie napísané koncom roku 1950 o možnostiach protikomunistického odboja vyšlo len v niekoľkých desiatkach kópií opísaných na stroji. Po druhé preto, že pojednanie o protikomunistickom odboji a konečne i rozhlasové vysielanie sa realizovali anonymnou formou, takže o skutočných protagonistoch Bielej légie sa veľa nevedelo. Tým vznikol priestor pre výklad Bielej légie zo strany rôznych pseudopredstavitel'ov, ktorí posudzovali a prezentovali Bielu légiiu len z jej názvu ako ozbrojenú protikomunistickú formáciu pôsobiacu na území Slovenska.

Táto celková dezorientácia v otázke skutočných predstaviteľ'ov a cieľov Bielej légie značne sťažovala získanie finančných prostriedkov na pokrytie nákladov spojených s prevádzkovaním vysielateľa Biela légia. Situácia sa komplikovala i tým, že slovenská emigrácia sa nedelila len na radikálov a umiernených ale i „čechoslovákov“ a separatistov. Problém bol v tom, že Vicenom načrtnutý Program Bielej légie neoslovoval ani jednu z týchto skupín.

Zo strany „čechoslováckej“ emigrácie bolo počuť výčitky, že Biela légia je „separatistický“ rozhlas. Všetok svoj vplyv na Západe využívali, aby Bielej légiiu robili čo najväčšie ťažkosti. Podľa Vicena však táto výčitka neobstála, keďže v pôvodnom programe Bielej légie sa separatizmus nehlásil a problému vzťahu Slovákov a Čechov sa v rozhlasových reláciách vyhýbali. Jediné čo bolo možné v tomto smere vytýkať, bola slovenská hymna, ktorú hrali na konci programu. Naproti tomu separatisti vytýkali rozhlasu Biela légia, že je nemasný-neslaný, z ktorého nie je jasné či je alebo nie je za Slovenský štát.²¹

Za tejto situácie žiadna oficiálna organizácia na Západe nebola ochotná poskytnúť finančné prostriedky na krytie nákladov vysielateľa Biela légia. Ani spravodajské centrály nemali záujem „oficiálne“ finančne podporovať Bielu légiiu, pokiaľ neplnila spravodajské úlohy. V roku 1950 boli urobené dva pokusy zo strany najprv americkej a potom i anglickej spravodajskej služby oficiálne osloviť protagonistov vysielateľa Biela légia v záujme využitia Bielej légie pre spravodajské účely. Keď sa však ukázalo, že Biela légia nemá spravodajskú sieť na Slovensku, oficiálne kontakty sa prerušili. Jediným výsledkom neúspešných kontaktov s anglickou a americkou rozviedkou bolo 20 dolárov a 1600 mariiek a poučenie, že bez spravodajskej siete to v budúcnosti nepôjde. Za tým účelom bola zo získaných finančných prostriedkov realizovaná cesta K. Vrábela na

²¹ Takéto stanovisko zaujímala väčšina prívržencov SNRvZ, najmä vtedy vplyvný M. Černák (zástupca SNRvZ pre Európu), ktorý otvorene nevystúpil proti Bielej légiiu len preto, že vedel o napojení osobného priateľa K. Šumichrasta na Bielu légiiu. A MV SR v Levoči, f.509-1-6.

Slovensko v novembri 1950. Jeho poslaním bolo zorganizovať spravodajskú sieť, ktorá by dodávala hlavne výzvedné správy a tiež správy použiteľné pre Bielu légii. Mal tiež za úlohu zistiť počuteľnosť vysielateľa Biela légia.²²

Aj keď z archívnych materiálov nie sú zistiteľné bezprostredné výsledky tejto cesty, súdiac podľa toho, že ani v prvej polovici roku 1951 nedošlo k spojeniu Biela légia so žiadnou spravodajskou službou, môžeme predpokladať, že táto cesta nebola veľmi úspešná. Viac ako ročná prevádzka vysielateľa Biela légia bola preto finančne zabezpečovaná výlučne v podobe jednorázových darov osobných priateľov či spolupracovníkov J. Vicena, pritom išlo o čiastku rátajúcu niekoľko sto dolárov. Nedostatok financií bol i hlavným dôvodom prečo v júli 1951 rozhlas Biela légia prestal pracovať a tým zanikla na čas celá Biela légia, lebo okrem rozhlasu iné pracovné oddelenie neexistovalo.

Vysielateľ Biela légia bol mimo prevádzku od júla 1951 približne do leta 1952, resp. jari 1953. V októbri 1951 vyslala americká spravodajská služba CIA do Európy plk. Markančuka aby pod kepienkou Biela légia realizoval výzvedné zámery. Od Vicena požadoval uvedenie vysielateľa do prevádzky. Arogantný prístup plk. Markančuka však Vicen nepresvedčil, a tak ho odmietol. Túto ponuku už neodmietol Vicenov spolupracovník K. Šumichrast. Po asi polročnom jednaní o obnovení činnosti Biela légia, musel spísať životopisy predpokladaných spolupracovníkov, odovzdať ich fotografie a odtlačky prstov. Musel dopredu informovať odkiaľ bude vysielateľ a zaviazal sa, že relácie 14 dní pred odvysielaním odovzdá k cenzúre. Po formálnej stránke existovala takmer priama kontinuita s predchádzajúcim obdobím a to tak po programovej, ako i personálnej stránke. Bola použitá tá istá vysielateľka, v tom čase ukrývaná u Murgaša a Stowasera.

Ani za Šumichrastovho vedenia neboli dávané inštrukcie k prevádzaniu organizovaných akcií proti zriadeniu v Československu. I vtedy sa požadovalo, aby každý kto s programom Bielej légie súhlasí, pracoval proti zriadeniu samostatne. Rozdiel bol však v tom, že obsah relácií bol viac nacionalistický, zameraný na obnovu Slovenského štátu,²³ čomu sa Vicen z taktických dôvodov vyhýbal. Zásadná zmena spočívala v tom, že už išlo o akciu americkú, a preto CIA mala právo zasahovať do chodu a personálneho zloženia vysielateľa a zhodnocovať Bielu légii i spravodajsky. Napr. v rokoch 1951-1953 organizoval na území Slovenska spravodajskú činnosť už spomínaný plk. Markančuk, dovoľávajúc sa autority Bielej légie. Protiváhou straty vlastnej identity boli mesačne finančné dotácie vo výške asi 400-500 dolárov a pravidelný plat či odmeny pre väčšinu pracovníkov vysielateľa. Vicen však z dôvodu „nesúhlasu“ Američanov medzi nich nepatril. Nezabudli, že spoluprácu s plk. Markančukom pôvodne odmietol. V skutočnosti však Vicen príležitostne písal pre vysielateľ Biela légia rôzne relácie, avšak bez vedomia Američanov.

Finančná a tým i existenčná závislosť Bielej légie na Američanoch sa najvýraznejšie prejavila začiatkom leta 1955. V tom čase došlo k podpisu zmluvy s Rakúskom o odchode okupačných jednotiek z jeho územia. Následne Američania zastavili výplatu peňazí a Šumichrastovi doporučili, aby činnosť vysielateľa zastavil, lebo už nemohli zaistiť bezpečnosť pracovníkom Bielej légie pred rakúskymi úradmi. Šumichrast sa ešte pokúsil zachrániť situáciu návrhom, premiestniť vysielateľ Biela légia na

územie Nemecka. To však Američania odmietli. Zastavením amerických dotácií v r. 1955 vysielateľ Biela légia zanikol.

Summary

What Was White legion

The article presents a historical analysis of origin of the idea to realise the anticommunist revolt in the way of White Legion. It compares ambitions of the creators of the transmitter White Legion with results which were reached in the anticommunist revolt as they were recorded by the State Secret Service (ŠTB) in process of liquidation of White Legion in Slovakia. In conflict with memories of the main representative of White Legion J. Vicen from 1999 the study shows, mostly on the base of analysis of the recorded statements of J. Vicen from 1957 – 1958, rise and realisation of the idea of White Legion in two stages. First, in the years 1948 – 1949, as a widely organised movement with political aims which was realised in the area of Slovakia and which would at the same time work espionageously. So should White Legion, organised as "Slovak secret defence", fulfill the intents of the intelligence project "WACO", which was financially supported by american broadcasting service Counter Intelligence Corps. In the second stage, 1950 – 1955, White Legion was realised like a non - organised and non - violent rebellion against communist terror, resident in a passive resistance against the orders of the totalitarian power. The absent rebellion organisations had to be superseded by a foreign transmitter, which could address the people individually. In conflict with this direction of the transmitter White legion several organised and armed groups of White legion were established in Slovakia which were preparing for the change of the political conditions and for the restoration of the Slovak State.

²² A MV SR v Levoči, f.509-1-5. *Protokol o výpovedi J. Vicena zo dňa 29.8.1957*, s. 884.

²³ Zrejme išlo len o umiernenějšíu formu nacionalizmu, keďže relácie prechádzali americkou cenzúrou. AMV SR v Levoči, f.509-1-5.

SÚVISLOSTI OPCIE A PRESÍDLENIA OBYVATEĽOV ČSR DO SOVIETSKÉHO ZVÄZU V ROKU 1947

Michal Šmigel

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Prvé povojnové roky po II. svetovej vojne prežívalo Československo vo zvláštnom, neopakovateľnom ovzduší. Spoločnosť sa dostala do pohybu – doslovne a v prenosnom slova zmysle. Obrovské masy obyvateľstva migrovali po krajine: prebiehal odsun Nemcov do „materskej krajiny“, výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, deportácia Maďarov z južného Slovenska do českého pohraničia, vnútorná kolonizácia. Do svojej vlasti – ČSR sa z táborov vracali odvečení vojaci a civilisti, Slováci z Rumunska, z Poľska, z Francúzska a z iných európskych krajín. Prebiehalo sťahovanie Slovákov zo sovietskej Podkarpatskej Rusi, do Čiech sa vracali reemigrujúci volynskí Česi a zo Slovenska do Sovietskeho zväzu odchádzalo opciou¹ naverbované obyvateľstvo. Podobná situácia sa odohrávala aj v susedných štátoch. Na základe dohody medzi Ukrajinou SSR a Poľskom bolo uskutočnené obojstranné presídlenie Poliakov a Židov z USSR do Poľska a poľských občanov národnosti ruskej, ukrajinskej a bieloruskej z Poľska na Ukrajinu.² Zároveň Poľsko v roku 1947 deportovalo ďalších takmer 150 tisíc Ukrajincov.³ V Maďarsku a Poľsku prebiehal odsun Nemcov. V ZSSR deportovali Čechencov, Ingušov, krymských Tatárov a iných.

Tieto povojnové procesy – presídlenia a transfery – boli nielen dôsledkom vojny, následkom jaltsko-postupimského systému, veľmocenskej politiky, ale aj snahou o etnicko-homogénne usporiadanie štátov bez národnostných menšín. „Idea etnicky čistého národného štátu bola taká účinná, že ochranu menšín, zakotvenú v Spoločnosti národov, OSN ako jej nástupkyňa po vojne neprevzala.“⁴ Etnické menšiny považovali vedúci politici po skončení vojny za problém, ktorý je nutné čím skôr odstrániť.

Myšlienka transferov a výmeny obyvateľstva sa veľmi rýchlo udomácnila v povojnovej ČSR. Okrem jej radikálneho presadzovateľa E. Beneša, našla podporu takmer u všetkých politických subjektov vtedajšieho ČSR. Tento smer sa presadzoval aj napriek tomu, že „československá demokracia bola vždy založená na opačnej zásade – v rámci spravodlivého a slobodného poriadku môžu občania rôznych národností žiť vedľa seba priateľsky“.⁵

¹ Opcia – /lat./ voľba medzi dvoma právne významnými možnosťami, najmä štátnymi občianstvami.

² Pozri *Ukrajinská SSR v medzinárodných vzťahoch*. Kyjev: AN USSR, 1957, str. 193. Na základe tejto Dohody v rokoch 1944–1946 bolo presídlených z územia Poľska do USSR takmer 500 tisíc osôb a z územia USSR do Poľska okolo 800 tisíc osôb.

³ ŠČERBA, Halyna: *Problemy ukrajinského – poľského presídlenia v 1944–1948 rokoch u svetla sociologických dôsledkov*. In: *Etnické minority na Slovensku*. [Ed.]: GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. Košice: SÚ SAV, 1997, str. 240.

⁴ LEMBERG, Hans: *Hranice a menšiny ve východní Evropě – genéze a korelace*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, č. 4, 2000, str. 671.

⁵ Ešte v r. 1941 Beneš uverejnil článok v revue „Nineteenth Century and After“ kde poznamenal: „O probléme národnostných menšín sa bude uvažovať systematickejšie a radikálnejšie než po poslednej vojne. Prijímam zásadu presídlenia obyvateľstva...“ SACHER, Vilém: *Dukla bez legend*. Bratislava: Epocha, 1969, str. 171.

Opcia a presídlenie obyvateľov ČSR do ZSSR na jar roku 1947, bola bezpodmienečne súčasťou procesu zbavenia sa národnostných menšín, ktoré boli vo vtedajšom chápaní považované za zdroj konfliktov a politickej instability.

Okrem toho je potrebné proces opcie z roku 1947 chápať v súvislosti s kontextom procesu reemigrácie volynských Čechov⁶ do povojnovej ČSR. Časť tejto minority z ukrajinskej Volyni, totiž tvorila jadro 1. Československého armádneho zboru v ZSSR.⁷ V májových dňoch roku 1945 prišlo do Prahy v radoch jej príslušníkov 3900 volynských Čechov, ktorí v súlade s príslubmi svojho veliteľa gen. L. Svobodu a prezidenta Beneša zostali v Československu, predpokladajúc rýchly návrat svojich rodín a celej minority do pôvodnej vlasti.⁸ V memorande zo dňa 26.5.1945 sa volynskí Česi, príslušníci 1. Čsl. armádneho zboru, obrátili na Ministerstvo sociálnej starostlivosti (MNO). V dokumente vyslovili žiadosť, aby celá česká minorita na Volyni bolo dovolené reemigrovať do vlasti čo najskôr.⁹ Iniciatíva k reemigrácii volynských Čechov vyšla vlastne od Ministerstva národnej obrany (MNO) ČSR, podporoval ju aj prezident a zainteresovaní v tejto veci boli aj jednotliví členovia vlády vrátane ich predsedu Zdenka Fierlingera.¹⁰ Zároveň MNO ČSR požiadalo Ministerstvo zahraničných vecí (MZV) ČSR o predloženie záležitosti kompetentným sovietskym orgánom.

Oficiálne rokovania so ZSSR boli zahájené v júli 1945, keď československá delegácia pri príležitosti rokovania o odstúpení Podkarpatskej Rusi Sovietskemu zväzu predložila námestníkovi ľudového komisára zahraničných vecí ZSSR A. Vyšinskému aide-mémoire týkajúce sa podmienok presídlenia volynských Čechov. Od tej doby boli rokovania vedené na úrovni obidvoch ministerstiev zahraničných vecí.¹¹

Sovietska strana pristupovala k rozhodnutiu o eventuálnom súhlase s reemigráciou volynských Čechov veľmi opatrne a všestranne uvažovala nad jeho dopadom.¹² Zároveň sovietska strana upozorňovala na nutnosť uzavrieť, v prípade realizácie transfe-

⁶ Volynskí Česi – minority Čechov na ukrajinskej Volyni (za cárskeho Ruska – Volynská gubernia), ktorá pôsobila na Ukrajine od 80. rokov 19. storočia do roku 1947.

⁷ Ohľadom volynských Čechov v 1. Čsl. armádnom zbore pozri SVOBODA, Ludvík: *Z Buzuluku do Prahy*. Bratislava: Obzor, 1980, str. 203.

⁸ Zostali ako príslušníci československej armády a boli dislokovaní ako zvláštna vojenská skupina do Žatca. Bližšie viď VACULÍK, Jaroslav: *Reemigrace a usídlování volynských Čechů v letech 1945–1948*. Brno: UJEP, 1984, str. 50–51.

⁹ Správa Ministerstva zahraničních věcí (MZV) ČSR odd. V/3 pro schůzi zahr. výboru UNS. Praha, 9.11.1946. Archiv Ministerství zahraničních věcí (MZV) ČR Praha, f. FMZ do. 1945–1959, k. 23, str. 4.

¹⁰ Podobne Barnovský v tejto veci uvádza: „Politické kruhy v Československu, najmä v českých krajinách, v súvislosti s odsunom Nemcov mali eminentný záujem o reemigráciu volynských Čechov...“ Viď BARNOVSKÝ, Michal: *Historické súvislosti opcie a presídlenia Rusínov-Ukrajincov v roku 1947*. In: Čo dala – vzala našim rodákovi optácia. [Ed.]: GAJDOŠ, Marián. Košice – Prešov: Spoločenskovedný ústav SAV a Koordináčný výbor reopantov, 2002, str. 15.

¹¹ Viď VACULÍK, J.: *Reemigrace a usídlování...*, str. 70.

¹² K poznámke československého veľvyslanca v Moskve prof. Dr. J. Horáka povedanej Vyšinskému v novembri 1945, že pre ČSR má 40 000 obyvateľov (volynských Čechov) veľký význam, ale pre ZSSR to prakticky nič neznamená, odpovedal Vyšinský: „... pre ZSSR ako celok to možno väčší význam nemá, ale pre región, odkiaľ sa títo ľudia odsťahujú, je to rozhodne významné.“ Odpoveď Vyšinského bola adekvátna povojnovej situácii na Volyni, kde v súvislosti s nacistickou genocídou Židov a ďalšími stratami na životoch a povojnovým presídlením Poliakov klesol počet obyvateľov takmer na tretinu. Podobne vedúci IV. (európskeho) odboru Ľudového komisariátu zahraničných vecí ZSSR A. P. Pavlov upozorňoval, že ZSSR práve v tejto oblasti postihnutej vojnou potrebuje takú pracovnú silu ako sú tamojší Česi. Viď VACULÍK, Jaroslav: *Reemigrace zahraničních volynských Čechů a Slováků v letech 1945–1950*. Spisy PF MUB. Zväz. XLVIII. Brno: MUB, 1993, str. 41.

ru, za týmto účelom zvláštnu zmluvu. Istý precedens na návrh československej strany mohla vytvoriť už spomenutá dohoda medzi USSR a Poľskom o obojstrannom presídlení.¹³ A tak v polovici decembra 1945 veľvyslanectvo ČSR v Moskve dostalo od ľudového komisára zahraničných vecí ZSSR V. Molotova oficiálnu nótu, v ktorej súhlasilo s reemigráciou volynských Čechov do Československa. Sovietska vláda si pri tejto príležitosti vyžiadala, aby bola zarúčená československým občanom ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti žijúcim v ČSR možnosť opcie a súčasne presídlenia do ZSSR.¹⁴

Ku podpísaniu samotnej dohody došlo až 10.7.1946 v Moskve.¹⁵ „Dohoda medzi vládou ČSR a vládou ZSSR o práve opcie a vzájomného presídlenia občanov českej a slovenskej národnosti žijúcich v ZSSR na území bývalej Volyňskej gubernie a československých občanov národnosti ukrajinskej, ruskej a bieloruskej žijúcich na území ČSR“¹⁶ (ďalej Dohoda) zdôrazňovala, že vzájomný prechod do druhého občianstva a presídlenie na územie druhého z uvedených štátov sa má uskutočniť na princípe úplnej dobrovoľnosti.

V nasledujúcich dňoch po podpísaní Dohody bolo v sovietskej a československej tlači publikované komuniké.¹⁷ Zároveň sa zriaďovala zmiešaná Československo-sovietska komisia. Presídlenie malo byť uskutočnené najneskôr do 15.11.1946. Technické podrobnosti postupu presídlenia mali byť určené špeciálnou inštrukciou vypracovanou zmiešanou komisiou, eventuálne ďalšími nariadeniami.¹⁸ Každá zo zmluvných strán menovala na území druhého štátu hlavného splnomocnenca a druhá strana popri splnomocnencovi menovala hlavného zástupcu.¹⁹ Tí zase menovali rajónnych zástupcov a splnomocnencov, ktorí boli rozmiestnení v ČSR: v Prahe, v Plzni, v Brne, v Bratislave, v Prešove, v Bardejove, v Humennom, v Medzilaborciach. Na teritóriu ZSSR: v Lucku, v Sehkevyčivci, v Rivnom, v Dubne, v Zdobunove, vo Verbe, v Žitomire a v Šepetovke. Medzitým v československom ÚNZ prešiel ratifikačný proces, od výmeny ratifikačných listín však bolo upustené.²⁰

Siesteho decembra 1946 pricestovala do Košíc 50-členná sovietska misia pod vedením A. Mogilu, ktorá mala začať opčný proces Ukrajincov, Rusov a Bielorusov na

území ČSR. Dvadsaťštyri jej členov ihneď odcestovalo do Prahy, ostatní sa rozišli po rajónnych sídlach.²¹ Začal sa proces opcie.

Avšak je potrebné vrátiť sa ku samotnej Dohode a konkrétnejšie si vysvetliť jej znenie. Totiž druhá časť preambuly Dohody hovorí o Rusoch, Ukrajincoch a Bielorusoch z ČSR, ktorí by mali optovať a presídliť sa do ZSSR. Ale o ktorých Rusoch, Ukrajincoch a Bielorusoch je reč? De facto a de jure žiadna žiadosť s prosbou o opciu a presídlenie do ZSSR československých občanov národnosti ukrajinskej, ruskej a bieloruskej nikdy neexistovala. Dokonca ani existovať nemohla, nakoľko žiaden Rus, Ukrajinec a Bielorus bývajúcí v ČSR sa presídliť do ZSSR nielenže nechcel, ale dokonca si to ani neželal.

V rokoch 1946-1947 bol radom nariadení prezídia Najvyššieho sovietu ZSSR stanovený zjednodušený spôsob obnovenia sovietskeho štátneho občianstva pre osoby, ktoré boli dňom 7. novembra 1917 občanmi bývalého Ruského impéria, ale aj osoby a ich deti, ktoré stratili sovietske štátne občianstvo. Spadali sem tzv. ruskí emigranti (utečenci), ktorí utekali pred boľševickým režimom, zajatci z I. svetovej vojny a iní. Realizáciou týchto opatrení v povojnovom Československu bola práve Dohoda medzi Sovietskym zväzom a ČSR z 10.07.1946.²² Dohodou plánovala vláda ZSSR prepustiť zo sovietskeho štátneho občianstva volynských Čechov, ale zároveň „polonútenou“ repatriáciou prinavrátiť do ZSSR ruských, bieloruských a ukrajinských emigrantov. Popritom hovoríme o emigrantoch, ktorí boli v medzivojnovom Československu žiadaným elementom a mali tu najpriateľnejšie podmienky i zázemie pre svoju činnosť oproti ostatným štátom demokratickej Európy.²³ Preto je možné hovoriť, že opcia bola súčasťou už rozbehnutého procesu pozbavenia ČSR národnostných menšín (v danom prípade ruskej a ukrajinskej) a určitou mierou nadväzovala na procesy vyhľadávania a deportácie emigrantov a utečencov (z obdobia rokov 1918-1939), ktoré začalo NKVD hneď po prechode frontu²⁴, ale aj pátrania po osobách ruskej a ukrajinskej národnosti, ktoré sa zdržiavali na území Československa po roku 1940.²⁵ Okrem toho, ako uvádza Černý

²¹ Východoslovenská pravda, 7. decembra 1946.

²² ČERNÝ, Jan – ČERVENKA, Václav: *Státní občanství ČSSR. Ucelený výklad právních předpisů upvujících československé státní občanství*. Praha: Orbis, 1963, str. 87.

²³ Vláda I.ČSR pozerala na ruskú emigráciu ako na politický a kultúrny faktor, pričom zohľadňovala tradičné rusofilské nálady značnej časti verejnosti a taktiež konkrétne hospodárske záujmy. Samozrejme, že na zhovievavé stanovisko československej vlády k emigrantom zo Sovietskeho Ruska vplývala aj protisovietska politika zakladateľov a vodcov mladej ČSR a ich neodôvodniteľný strach z boľševizácie strednej Európy. Vďaka veľkej materiálnej pomoci československej vlády (tzv. Ruskou akciou) a morálnej podpory politických a verejných kruhov, boli v 20. rokoch v Československu založené desiatky ruských, ukrajinských a bieloruských inštitúcií a organizácií. Viď VIDŇANSKYJ, Stepan: *Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Česko-Slovensku*. In: Historický časopis, roč. 40, č. 3, 1992, str. 371-372.

²⁴ Ako uviedol Letz, ihneď po obsadení sovietskymi vojskami dediny alebo mestá, zvláštne jednotky NKVD tzv. SMERŠ („smert' špionam“) vyhľadávali a zaisťovali protivníkov sovietskeho systému a komunistickej ideológie. Práve špeciálne vyhľadávanou korisťou týchto zložiek boli ruskí a ukrajinskí emigranti. LETZ, Róbert: *Činnosť sovietskych orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 a 1945*. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. [Ed.]: Bystrický, Valerián – Faňo, Štefan. Bratislava: HÚ SAV, 1994, str. 107.

²⁵ Od roku 1946 v Československu prebiehalo pátranie, zaisťovanie a deportácia občanov ruskej, ukrajinskej a inej národnosti ZSSR zdržujúcich sa v republike, ktoré sa sústreďovali v zbernom repatriáčnom tábore v Prahe. Táto akcia bola uskutočňovaná v tesnej spolupráci sovietskych a československých bezpečnostných orgánov. Viď KONEČNÝ, Stanislav: *Zmluva o Zakarpatskej Ukrajine a opcia občianstva ZSSR na Slovensku po druhej svetovej vojne*. In: Čo dala – vzala našim rodákum optácia. [Ed.]: Gajdoš, Marián. Košice - Prešov: Spoločenskovedný ústav SAV a Koordinačný výbor reopantov, 2002, str. 32., takisto

¹³ Dohoda medzi vládou Ukrajinskej SSR a Poľským výborom národného oslobodenia bola podpísaná dňa 9.9.1944 v Lubline. Táto Dohoda umožňovala pristúpiť ku evakuácii všetkých občanov ukrajinskej, ruskej, bieloruskej a rusínskej národnosti bývajúcich v Poľsku na Ukrajinu a evakuovať všetkých Židov a Poliakov, ktorí boli v poľskom štátnom občianstve do 17. septembra 1939 a bývali v západných oblastiach Ukrajiny a presídliť ich na teritórium Poľska. *Ukrajinská SSR v medzinárodných vidnosynach*, str. 62.

¹⁴ Správa MZV ČSR.... Archív MZV ČR Praha, f. FMZ do. 1945-1959, k. 23, str. 6-7.

¹⁵ Dohoda bola podpísaná námestníkom ministra zahraničných vecí ZSSR S. A. Lozovským, za československú stranu ju podpísal veľvyslanec ČSR v Moskve J. Horák.

¹⁶ Archív MZV ČR Praha, f. TO SSSR 1945-1954, k. 42., Dohodu publikuje KRUŠKO, Stepan: *Optanty*. Priešiv: Koordinačný výbor reopantov, 1997, str. 13-22.

¹⁷ Pravda, 15. júla 1946.

¹⁸ 14.10.1946 boli vydané Inštrukcie o spôsobe realizácie Dohody medzi vládami ČSR a ZSSR od 10.07.1946. Publikuje KRUŠKO, S.: *Optanty*. Priešiv, 1997, str. 23-31.

¹⁹ Hlavným splnomocnencom vlády ZSSR pre opciu a presídlenie na území ČSR bol A. Mogila, hlavným zástupcom vlády ČSR J. Škorepa.

²⁰ Poslanec KSČ O. Šling, ktorý v mene zahraničného výboru predkladal parlamentu Dohodu zdôraznil, že jedine porážkou Nemecka a úspešným transferom Nemcov z ČSR do ríše, a vďaka ZSSR je umožnené volynským krajanom vrátiť sa do vlasti. Šling uviedol, že ide asi o 35 000 – 40 000 volynských Čechov. /Vid' www.PSP.EKNIH.cz./ Volynskí Česi sa mali po presídlení zo ZSSR sa nastahovať do majetkov po sudetských Nemcoch.

a Červenka, proti bežným opatreniam prezídia Najvyššieho sovietu ZSSR Dohoda presahovala rámec v tom, že sa zamerala aj na osoby, ktoré nikdy predtým neboli príslušníkmi bývalého Ruského impéria alebo Sovietskeho zväzu.²⁶ Pozornosť bola sústredená aj na etnickú skupinu Rusínov východného Slovenska. A to aj vďaka aktu vyhlásenia časťou (ukrajinsky orientovaných) Rusínov - Ukrajinskej Národnej Rady Priaševščiny. Tá na svojom ustanovujúcom zjazde 1.03.1945 prijala rezolúciu, ktorou proklamovala myšlienku pripojenia severovýchodných území Slovenska do Ukrajinskej SSR, čím iritovala československé národné orgány, ktoré bránili integritu ČSR.²⁷ Zároveň Ukrajinská Národná Rada Priaševščiny (UNRP)²⁸ prezentovala ukrajinskú národnostnú menšinu ako jedinú menšinu v ČSR, čo bolo vo vtedajšej medzinárodnej a hlavne vo vnútro politickej situácii nepriaznivé a nežiadúce. Tieto separatistické ambície UNRP na začiatku jej pôsobenia, sa vláda ČSR chystala vyriešiť práve procesom opcie časti rusínskeho/ukrajinského obyvateľstva v prospech ZSSR. Toto riešenie podporovala i privítala aj sovietska strana s ohľadom na to, že bola ochotná prijať každú pracovnú silu potrebnú na obnovenie hospodárstva Sovietskeho zväzu zničeného fašistickou agresiou.

Opcia mala „definitívne pochovať“ myšlienku pripojenia časti východného Slovenska k ZSSR, hoci vedúci činitelia UNRP práve v súvislosti s jej prípravou ju nepriamo opäť nastolili.²⁹ Je potrebné uviesť, že aj keď v nasledujúcom období UNRP sa od separatistických myšlienok dištancovala a začala hlásiť podporu Košickému vládnomu programu, na jej výroky sa nezabudlo a pamätalo.

Aj keď opcia a presídlenie mali byť uskutočnené na princípe dobrovoľnosti, ešte koncom júla 1946 „Národná obroda“ zverejnila poburujúcu správu o prejave vládneho splnomocnenca pre výmenu slovenského a maďarského obyvateľstva D. Okáliho na kongrese Antifašistického frontu v Békescabe. Dvadsaťosemeho júla 1946 Okáli vyhlásil, že československá vláda vstúpila do rokovania s vládou ZSSR v správe presídlenia všetkých Ukrajincov z východného Slovenska do ZSSR výmenou na Slovákov z Ukrajiny.³⁰

Prejav takého zástancu a propagátora teórie národnej homogenosti Československa, akým bol vládny splnomocnenec D. Okáli, nebol náhodný a de facto zdôraz-

ňoval postoj vtedajšej vlády k riešeniu národnostnej otázky. Toto vyhlásenie D. Okáliho malo veľkú ozvenu takmer v celom Slovensku. Vyvolalo pobúrenie hlavne medzi obyvateľmi východného Slovenska a inteligenciou, ktorá vystúpila s kritikou vlády a upozorňovala na odstúpenie od pôvodnej Dohody. V nasledujúcich dňoch v tlači vyhlásenie D. Okáliho dementoval podpredseda vlády V. Široký, ktorý nazval tieto informácie za mylné a neopodstatnené.³¹ Na zhromaždení občanov východného Slovenska situáciu upokojoval predseda Zboru povereníkov G. Husák. Vyhlásil, že „občania ruskej a ukrajinskej národnosti násilne vysťahovaní nebudú.“³² Napriek týmto tvrdeniam skutočný rozruch začiatkom roku 1947 vyvolalo nariadenie Povereníctva vnútra o povinnom súpise osôb ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti na území Slovenska.³³ Vyhotovené zoznamy mali byť poskytnuté členom opčných komisií.³⁴

Tieto dve informácie vyvolali paniku ukrajinského a ruského obyvateľstva bývajúceho v Československu a zároveň nedôveru k vláde Národného frontu, najmä na východnom Slovensku. Na Národné výbory, UNRP, Grécko-katolícky biskupát prichádzali delegácie a desiatky sťažností. Situácia na východnom Slovensku sa vyostřila do krajnosti. Predstavitelia UNRP vzniesli proti povinnej registrácii ostrý protest a osobne navštívili Ministerstvo vnútra v Prahe, kde žiadali o pozastavenie vyhotovenia registrov.³⁵

Výstižne charakterizuje vyostrenie situácie obsah listu ONV v Medzilaborciach adresovaný Úradu predsedníctva vlády: „Tieto prejavy sa dostali do najvzdialenejších obcí a veľmi zle zapôsobili na morálku týchto ľudí. Ľudia stratili chuť do práce a začali sa šíriť, najmä medzi mladšími, myšlienky presťahovania sa na západ alebo vôbec z krajiny emigrovať. Obyvatelia sú poplašeni, že budú nútení presťahovať sa do ZSSR, aj keď sú vlasteneckou zložkou ČSR.“³⁶ Nakoniec Ministerstvo vnútra ČSR muselo pod tlakom verejnosti a najmä UNRP koncom januára 1947 svoj rozkaz odvolať.³⁷

S ohľadom na tieto skutočnosti a ťažkosti, s ktorými prebiehala opcia, hlavne s malým počtom záujemcov optovať v prospech ZSSR, sovietska vláda koncom januára 1947 predĺžila lehotu opcie sovietskeho občianstva do 15. marca 1947. Lehota presídlenia bola predĺžená do 10. mája 1947. Táto informácia viedla k šíreniu ďalších zvestí, akoby prolongovaním opčnej lehoty si ZSSR stanovilo za cieľ vyvieť z Československa všetkých Rusov, Ukrajincov a Bielorusov, pričom optantov budú internovať v sibírskech koncentračných táboroch.³⁸

Obežník PV č. 6-46-V/3-1947 dôv. ŠOKA Michalovce, f. ONV, 10289/47, k. 66 adm., alebo „Zoznam osôb určených na repatriáciu do ZSSR“ Obežník PV nečít. č. ŠOKA Košice, f. ONV Košice-Okolie, 2275/47, k. 792 prez.

²⁶ ČERNÝ, J. – ČERVENKA, V.: *Státní občanství ČSSR*. Praha, 1963, str. 87.

²⁷ Ohľadom vzniku UNRP pozri GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav – MUŠINKA, Mikuláš: *Rusíni/Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945*. Košice – Užhorod: UNIVERSUM, 1999, str. 40-41., alebo GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav: *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1945-1953*. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 21 Praha: AV ČR, 1994, str. 14-15.

²⁸ Označenie „Priaševščina“, v preklade by malo znamenať „Prešovsko“, čiže okolie mesta Prešova (v ukrajinskej nomenklatúre sa označuje ako Priašiv) nie je presné, nakoľko samotný Prešov leží v slovenskom etnickom prostredí a v jeho blízkom okolí ani niet rusínskych („ukrajinských“) dedín. Napriek tomu, že neexistoval žiadny politický alebo územno-správny celok, ktorý by sa dal označiť ako „Priaševščina“, toto označenie sa s obľubou používa v ukrajinskej či ruskej spisbe. Vid' HAKAKSIM, Ľudovít: *Národnostná identita Rusínov na východnom Slovensku*. In: *Národnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda, 1993, str. 75 taktiež BAJCURA, Ivan: *Ukrajinská otázka v ČSSR*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, str. 72-73.

²⁹ BARNOVSKÝ, Michal: *K otázke takzvaného ukrajinského buržoázneho nacionalizmu na Slovensku*. In: *Historický časopis*, roč. 44, č. 1, 1996, str. 67-68.

³⁰ *Národná obroda*, 30. júla 1946. Vyhlásenie D. Okáliho veľmi podrobne komentovali mnohé vtedajšie noviny. Vid' napríklad Čas, 31. júla 1946., *Východoslovenská pravda*, 6. augusta 1946.

³¹ *Pravda*, 6. septembra 1946.

³² KRÚŠKO, S.: *Optanty*. Priašiv, 1997, str. 52.

³³ Obežník PV č. 51060/1-IV/1-1946. ŠOKA Michalovce, f. ONV, 263/47, k. 55 adm., taktiež ŠOKA Prešov, f. MsNV, 53/47, k. 62.

³⁴ Okrem toho sovietski opční pracovníci požiadali niektoré ONV o poskytnutie štatistických dát o sčítaní ľudu z 30. a 40. rokov. Zápisnica ONV Humenné. ŠOKA Humenné, f. ONV, 580/47, k. 14 prez.

³⁵ UNRP zdôvodňovala to tým, že túto situáciu využívajú nepriateľské elementy, ktoré šíria poplašné fámy o násilnom presťahovaní ukrajinského obyvateľstva do ZSSR. KRÚŠKO, S.: *Optanty*. Priašiv, 1997, str. 53.

³⁶ VACULÍK, Jaroslav: *Přesídlení Ukrajinců z Československa do SSSR v roce 1947*. Referát na celoštátnom seminári v Prahe „Ukrajinský etnos v ČSSR po roku 1945“. Praha 11-12.04.1985, s. 3. Kópia – Archív Koordinačného výboru reoptantov v Prešove.

³⁷ Obežník PV č. 6433/1-IV/1-1947. ŠOKA Michalovce, f. ONV, 55/47, k. 26 adm.

³⁸ Gajdoš s Konečným uvádzajú, že v tomto zmysle sa občanom ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti logický núkalo najjednoduchšie východisko: hlásiť sa za Slovákov. Vid' GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav: *K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991, str. 61-62.

K opcii a presídleniu do ZSSR sa prihlásilo veľmi málo československých občanov ukrajinskej, ruskej a bieloruskej národnosti. Z tohto dôvodu sa A. Mogila sťažoval vyššie postaveným orgánom sovietskej vlády, že „... aj keď československá strana nešetří na pozdravy a pekné slova, lenže prácu odkladá a ľudí do Ruska asi posielat nechce.“ Takýto chod vecí samozrejme nevyhovoval sovietskej strane, ktorá si stanovila za cieľ nadobudnúť čím viac optantov. V tejto práci, podľa slov Mogilu, im prekáža Demokratická strana (DS), duchovenstvo ale aj UNRP.³⁹ V skutočnosti proti opcii nevyvíjala činnosť žiadna politická strana v ČSR. Je známe, že sa DS v tejto veci držala bokom, aj keď čelila obvineniu komunistov, že majú na svedomí šírenie zvestí o deportácii všetkých Rusov a Ukrajincov do ZSSR.⁴⁰ Ako uvádza Barnovský, „v zložitej situácii sa ocitla UNRP“, ktorá na začiatku bola za opcii, ale aj s vlastnou pôdou (čo znamenalo pričlenenie príslušného územia Slovenska k ZSSR). Kvôli tomu čelila nedôvere zo strany štátnej moci. Dokonca ani nebola pripustená na československo-sovietske rokovania o opcii a presídlení.⁴¹ Keď sa začal samotný proces opcie UNRP síce propagovala pozitívne príklady, ale zároveň sa obávala zmenšenia svojej bázy, ale aj toho, aby neochota k presídleniu nevrhla tieň práve na ňu.⁴²

V dôsledku uvedenej situácie už 27. decembra 1946 V. Zorin, veľvyslanec ZSSR v Prahe, podal Ministerstvu zahraničia ČSR ohľadom nezájmu o opcii protestnú nótu.⁴³

Koncom januára 1947 čelní predstavitelia sovietskej opčnej misie sa presunuli do Bratislavy, kde rokovali ohľadom priebehu opcie s predsedom Zboru povereníkov G. Husákom, povereníkom vnútra M. Ferienčíkom a povereníkom SNR vo veci sociálnej starostlivosti J. Šoltesom. Neskôr sa premiestnili ďalej na východ, navštívili takmer všetky okresné mestá vrátane Košíc a Prešova, kde dôkladne informovali miestne NV o poverenej misii a žiadali ich o tesnú spoluprácu.⁴⁴ Počas stretnutí sa misia stretla s priaznivými názormi niektorých slovenských funkcionárov, ktorí ohľadom opcie očakávali čiastkovú konsolidáciu politickej a sociálnej situácie hlavne na východnom Slovensku.⁴⁵

Sovietska strana sa rozhodla po zhodnotení situácie celú akciu opcie a presídlenia do ZSSR pevne vziať do svojich rúk. Keďže sa nedarilo s bývalými ruskými emigrantmi, sovietska strana zmenila stratégiu. Maximum pozornosti sústredila na východné Slovensko, ktoré zaplavila sovietskymi delegátmi- agitátormi. Tí previedli príslušnú masovú agitáciu medzi miestnymi Rusínmi. Propagovali opcii tak, ako to chcel chudobný a mnohohetný roľník počuť. Verbovali a sľubovali prosperitu v spravodlivej a čestnej krajine sovietsk, dostatok a neobmedzené možnosti: pôdu, prácu, bezplatné školstvo a zdravotníctvo, príbytky po volynských Čechoch. Ako uviedol Konečný,

pracovníci presídľovacích komisií (agitátori) boli v obciach prijímaní spravidla s dôverou. Ľudia dostávali zvyčajne uspokojivé odpovede, hoci ich záujem na mieste sa presvedčiť o výhodách budúcich domovov prostredníctvom vyslaných zástupcov nebol akceptovaný.⁴⁶

Po čase časť Rusínov podľahla sovietskej agitácii a súhlasila s opciiu v prospech ZSSR a s nasledovným presídlením. Tí najodvážnejší boli z radu najchudobnejších zložiek obyvateľstva, ktorých lákali vychválené černoze Ukrajiny.⁴⁷ Okrem toho sa zapisovali na opciiu aj osoby, ktoré sa cítili byť Rusmi či Ukrajincami. Mládež zlákaná možnosťou štúdia na sovietskych vysokých školách, komunisti, odbojáři ale aj majetnejší ľudia, ktorým išlo o ešte väčšie nadobudnutie majetku. Napokon obyvatelia, ktorých zlákala slovanofília, sovietafília a obdiv v ZSSR - ako slovanskú krajinu, socialistickú veľmoc a víťaza druhej svetovej vojny.

Je dôležité zdôrazniť, že popri Rusínoch sa k opcii prihlásili aj občania z čisto slovenských obcí. Aj občanov rýdzo národnosti českej, slovenskej, maďarskej a dokonca aj rómskej štatistika zapísala do dejín ako „československých optantov ruskej, ukrajinskej i bieloruskej národnosti“, ktorí boli presídlení do ZSSR, na územie ukrajinskej Volyni.

Najviac ľudí sa zapísalo na opciiu z okresu Bardejov, celkovo 551 rodín.⁴⁸ Z obce Lukov 216 osôb, čo je najviac zo všetkých obcí. Z obce Huty 30 rodín na čele so starostom, čím v obci zostalo iba 16 rodín.⁴⁹ Podobne sa vyľudnili takmer všetky obce v okresoch Bardejov, Svidník, Stropkov, Sabinov, Prešov, Stará Ľubovňa a iných. Zároveň v niektorých okresoch Slovenska orgány bezpečnosti registrovali prípady antisovietskej a antiopčnej propagandy. Dokonca ONV v Spišskej Starej Vsi hlásilo, že v rade obcí okresu „ukrajinské“ obyvateľstvo sa hlási za Slovákov a žiada zmenu jazyka v školách.⁵⁰ Podobne sa uvádza aj v hlásení Sabinovského ONV, že v grécko-katolíckych obciach občania, ktorí predtým považovali seba za Rusínov, hlásia sa k slovenskej národnosti, hlavne mladšia generácia.⁵¹

Opcia a presídlenie do ZSSR prebiehalo od 27. januára 1947 do 10. mája 1947. Počas akcie bolo celkovo presídlených okolo 2 528 rodín a jednotlivcov, čo je takmer 12 500 osôb.⁵²

Z čísla 2506 zaregistrovaných rodín na výjazd do ZSSR sa nepresídľilo a odvolalo opciiu 485 rodín, čo je okolo 2060 osôb.⁵³ Hlavným dôvodom odvolania opcie boli správy, ktoré neoficiálne prichádzali na Slovensko od optantov, ktorí sa presťahovali ako prví, ale aj od volynských Čechov, ktorí práve repatriovali. Realita povojnového ZSSR veľmi skoro priniesla rozčarovanie, lebo československí optanti sa dostali do oveľa chudobnejších podmienok, než z akých prichádzali. Prichádzajúce správy opiso-

³⁹ VANAT, Ivan: *Volyn'ska akcija*. Priešiv: Sojuz rusyniv-ukrajinciv Slovac'koji respubliky, 2001, str. 28 – 29.

⁴⁰ „V. Kapišovský na zasadnutí Okresného výboru UNRP v Medzilaborciach priamo obvinil DS, že je spätá s ľudáckym podzemím a zámerne rozširuje lživú propagandu o násilnom vystáňovaní Ukrajincov z Československa.“ GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: *K politickému...* Košice, 1991, str. 62.

⁴¹ BARNOVSKÝ, M.: *Historické súvislosti opcie...* Košice - Prešov, 2002, str. 17-18.

⁴² Ako vyplýva zo situácie správy Oblastného sekretariátu DS v Prešove z decembra 1946, členovia UNRP neoptovali. Viď GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: *K politickému...* Košice, 1991, str. 60.

⁴³ BARNOVSKÝ, M.: *Historické súvislosti opcie...* Košice - Prešov, 2002, str. 17.

⁴⁴ List UNRP. ŠOKA Bardejov, f. ONV, 406/46, k. 8 prez.

⁴⁵ Odsun časti obyvateľstva z tohto regiónu by v značnej miere prospel riešeniu ťažkých sociálnych aspektov aj v iných regiónoch Slovenska. VANAT, I.: *Volyn'ska akcija*. Priešiv, 2001, str. 28 – 29.

⁴⁶ KONEČNÝ, Stanislav: *Zmluva o Zakarpatskej Ukrajine a opcia občianstva ZSSR* Košice - Prešov, 2002, str. 35.

⁴⁷ Zároveň táto zložka bola najpočetnejšie medzi optantmi.

⁴⁸ Rozkaz KNV v Prešove č. 28/1952 „tajné“. ŠOKA Bardejov, f. ONV, 22/1952, k. 115 adm.

⁴⁹ VANAT, I.: *Volyn'ska akcija*. Priešiv, 2001, str. 33.

⁵⁰ Situačné hlásenie ONV Spišská Stará Ves. ŠOKA Poprad, f. ONV - Spišská Stará Ves, 70/47, k. 3 adm.

⁵¹ Situačné hlásenie ONV Sabinov. ŠOKA Prešov, f. ONV - Sabinov, 691/47, k. 15 adm.

⁵² Viď KRUŠKO, S.: *Optanty*. Priešiv, 1997, str. 207., taktiež VANAT, I.: *Volyn'ska akcija*. Priešiv, 2001, str. 40. Počet osôb, ktorí optovali a presídľili sa do ZSSR je do teraz spornou otázkou. Údaje uvedených autorov sa líšia od oficiálnych štatistik, ktoré hovoria o menšom počte optantov. Dokonca sovietska štatistika udáva odlišné počty oproti údajom, ktoré uvádzajú československé zdroje.

⁵³ BARNOVSKÝ, M.: *Historické súvislosti opcie...* Košice - Prešov, 2002, str. 16.

vali život optantov na ukrajinskej Volyni v „rozpadajúcich sa usadlostiach a v kraji so zásobovacími problémami i nedostatkom priemyselného tovaru...“⁵⁴ Slovenskí optanti sa doslova stali svedkami občianskej vojny, ktorá práve zúrila na západnej Ukrajine v réžii banderovcov a sovietskej NKVD. Na vlastnej koži skúsili typické stalinské metódy riešenia sociálno-ekonomických úloh. Veľmi rýchlo pochopili „pravdivosť“ sovietskej agitácie a vlastnú naivnosť. Lenže cesta k návratu nebola jednoduchá, preto sa aspoň snažili varovať ďalších všetkými možnými kanálmi.

Výsledky opcie a presídlenia do ZSSR nespĺnili očakávania žiadnej zo zainteresovaných strán. Boli sklamané sovietske štátne orgány, lebo nenadobudli plánovaný počet optantov a tí čo optovali, čoskoro hľadali rôzne spôsoby o spätný návrat do vlasti. Sklamaní zostali aj tí, ktorí verili, že opcia vyrieši tzv. ukrajinskú otázku v Československu. Najväčšie sklamanie a v niektorých prípadoch aj osudnú tragédiu zažili samotní optanti.

V sťažnosti napísanej optantmi v roku 1963, ktorú adresovali predsedovi Rady Ministrov ZSSR N. Chruščovovi a predsedovi vlády ČSSR J. Lenartovi, okrem iného poznamenali: „... je to nespravodlivé! Možno oni (dohovorené strany – M.Š.) sledovali cieľ: dať možnosť ruským, bieloruským a ukrajinským emigrantom vrátiť sa do vlasti z ČSR do ZSSR, z jednej strany a volynským Čechom vrátiť sa zo ZSSR do ČSR – zo strany druhej? Keď je to tak, tak je to nespravodlivé, lebo táto deportácia nemala byť uskutočnená na úkor obyvateľov Prešovska (Rusínov).“⁵⁵

Summary

Historical Context of 1947 Option and Resettlement of Czechoslovakian Citizens to Russia

On 10th July 1946, the government of Czechoslovakia and the government of the USSR signed a treaty of the right of option and reciprocal resettlement of Czech and Slovak citizens resident in the USSR's former Volynian guberniya, and the Czechoslovakian citizens of Russian, Ukrainian and Belarusian nationality, resident on the Czechoslovakian territory, back to the USSR. Through this act, both sides followed on one hand the repatriation of Czech minority from Ukrainian Volynia back to Czechoslovakia, on the other hand the resettlement of Russian, Ukrainian and Belarusian emigrants resident in Czechoslovakia back to the Soviet Union. However, in the end it was the Czechoslovakian citizens of Ruthenian nationality who were enticed to move to the USSR. Through the option and resettlement of Ruthenians, the Czechoslovak government made an ostensible effort to solve the so-called “Ukrainian question”, that was present in the postwar Czechoslovakia.

⁵⁴ GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: *K politickému...* Košice, 1991, str. 60.

⁵⁵ Sťažnosť publikuje KRÚŠKO, S.: *Optanty*. Priešov, 1997, str. 248-250.

BANSKOBYSSTRICKÉ ROZHLASOVÉ ŠTÚDIO PO ROKU 1945

Jana Odrobiňáková

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Druhá svetová vojna hlboko a dlhodobo zasiahla ľudí na Slovensku. Ochromila hospodársku, politickú i spoločenskú sféru života v krajine, zlikvidovala všetky snahy boja odporcov ľudáckeho režimu bratislavskej vlády, a to predovšetkým Slovenské národné povstanie a jeho informačný zdroj – Slobodný slovenský vysielateľ.

Oslobodenie Banskej Bystrice od okupačnej nemeckej armády signalizovalo snahu o opätovné organizovanie a obnovenie rozhlasového vysielania v meste, a to už od prvej polovice apríla 1945. Pracovníci vysielateľa v Laskomeri pod vedením Ing. Juraja Ikrényho skonštruovali vysielateľ s výkonom 0,5 kW a postavili dva provizórne, 32 m vysoké anténne stožiare. Dňa 29.8.1945 sa začalo s týmto zariadením vysielateľ na pôvodnej rozhlasovej vlne. O rok neskôr sa výkon vysielateľa zvýšil na 25 kW. V roku 1952 bol uvedený do prevádzky nový vysielateľ s výkonom 100 kW na frekvencii 701 kHz, čo je vlnová dĺžka 428 m. Anténny systém pozostával z oceľových stožiarov vo výške 210 m.¹

Obnoviť rozhlasové vysielanie v pôvodnej forme však nebolo vôbec jednoduché. Napriek vybudovaniu anténnych stožiarov chýbala personálna zložka banskobystrického rozhlasu. Pracovníci Slobodného slovenského vysielateľa na príkaz hlavného veliteľstva armády prešli pohorím Nízkych Tatier a postúpili až za frontovú líniu na oslobodené územie východného Slovenska, kde istý čas pôsobili v košickom rozhlase. Po oslobodení stredného Slovenska sa časť z nich vrátila do Banskej Bystrice, aby obnovili vysielanie banskobystrického rozhlasu. Náklady na prípravu vysielania financoval ONV v Banskej Bystrici, ktorý ho aj riadil. Dňa 13. mája 1945 sa znovu ozvala rozhlasová stanica Banská Bystrica. Spočiatku iba dvakrát denne (na obed a večer), neskôr sa vysielanie začínalo už v ranných hodinách. V programovej štruktúre dominovalo predovšetkým spravodajstvo, ale obsahovala i voľnejšiu náplň, napr. 29. augusta 1945, pri príležitosti osláv 1. výročia Slovenského národného povstania, sa z rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici vysielali priame prenosy zo slávnostnej manifestácie na námestí v Banskej Bystrici.²

Dňa 15. októbra 1945 sa skončila krátka šesťtyždňová činnosť provizórneho rozhlasu v Banskej Bystrici. Bratislavský a košický rozhlas obsiahol postupne celé územie Slovenska, a preto mnohí pracovníci odišli z Banskej Bystrice do rozhlasu v Bratislave. Trvalo niekoľko rokov, kým oblasť stredného Slovenska opäť získala svoje rozhlasové pracovisko prihovárajúce sa svojim stálym poslucháčom.

¹ Archív Múzea SNP Banská Bystrica. Fond XII, príř. č. S 36/4, str. 5. Spomienky E. Fritscha.

² Pospíšilová, Magda: Vznik a prvé roky činnosti krajského rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici. In: Príspevky k dejinám rozhlasu 2. 1. vyd. Metodicko – výskumný kabinet Československého rozhlasu Bratislava. Bratislava 1978, str.60

[O tejto činnosti dnes neexistujú žiadne záznamy, či už zvukovej alebo písomnej podoby, autorka vychádzala z dobového dostupného materiálu a zo spomienok rozhlasových zamestnancov.]

Prvá i druhá polovica 50 – tých rokov 20. storočia predstavuje významné obdobie v rozvoji masovokomunikačných prostriedkov nielen na území celého Slovenska, ale predovšetkým v oblasti stredoslovenského kraja a jeho centra - Banskej Bystrice. Svedčí o tom napríklad „Zpráva o výstavbe televízneho vysielača pre stredné Slovensko“³, umiestneného na Suche Hore, ale aj „Zpráva o budovaní rozhlasu po drôte v kraji Banská Bystrica“, ktorá odznela na jednom zo zasadnutí byra Krajského výboru Komunistickej strany Slovenska. Správa obsahuje celkové zhodnotenie výstavby rozhlasu po drôte v banskobystrickom kraji, ktorá začala v roku 1953 a konštatovanie, že síce „...počiatky pri zavádzaní drôtového rozhlasu boli ťažké z toho dôvodu, že verejnosť túto novotu prijímala s nedôverou a bolo potrebné presvedčovať občanov o prednostiach a význame drôtového rozhlasu“, ale napriek tomu „...si občania zvykli na počúvanie drôtového rozhlasu i priamo na pracovisku“.⁴

Mnoho obyvateľov stredného Slovenska počúvalo každodenné vysielanie rozhlasu po drôte, ktoré však zabezpečoval celonárodný rozhlas, situovaný v Bratislave. (Od 1.8. 1955 mal Československý rozhlas na Slovensku, vtedy Hlavná redakcia politického vysielania v Bratislave, sieť krajových korešpondentov, napr. Irenu Gajdáčovú, Otu Plávkovú. Kontinuita prítomnosti spravodajcov v krajských mestách trvá dodnes). A preto podľa vzoru Československého rozhlasu Praha a aktívnej iniciatívy banskobystrických rozhlasových pracovníkov (ako bol predovšetkým krajský korešpondent Viliam Mráz), začal Československý rozhlas Bratislava venovať väčšiu pozornosť možnosti vybudovať Krajský rozhlas na území stredného Slovenska. Pretože pracovisko v Martine, zrekonštruované v roku 1949, nemohlo plniť svoje poslanie pre technické nedostatky (štúdio umiestnili nad tlačiarňou, kde bol neustále ruch), padlo rozhodnutie o vybudovaní rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici.

Dňa 29. augusta 1957, až 13 rokov neskôr od chvíle, kedy sa Slobodný slovenský vysielač po prvýkrát ozval v étery rozhlasu, opäť z rádioprijímačov zaznela zvuka povstaleckého rozhlasu, zložená hudobným skladateľom Jánom Cikkerom. Zvučka, ktorú si rozhlasoví pracovníci zvolili za symbol pokračovania a nadviazania na tradície SSV, ohlásila, že banskobystrické rozhlasové štúdio sa v budúcnosti bude ozývať so samostatným programom – krajským vysielaním.⁵

Prvý rozhlasový štáb tvorili traja pracovníci. Redaktor Viliam Mráz, technik Štefan Ivančík a vodič Dominik Kováčik pracovali v značne nevyhovujúcich vysielacích podmienkach. Stiesnené priestory jednoizbového bytu na Námestí SNP č. 23, stará nahrávací aparátúra značky Philips, vysielacie zariadenie typu Tesla, mikrofón zn. Neumann a auto Škoda 1200. V malom štúdiu chýbal rozhlasový prijímač na kontrolu kvality vysielania. Pokyn na začatie vysielania dával vodič, ktorý sedel pri prijímači

³ Materiály zo zápisnice byra Krajského výboru Komunistickej strany Slovenska zo dňa 29.1.1957. ŠOBA Banská Bystrica. Fond č. 285

⁴ Materiály zo zápisnice byra Krajského výboru Komunistickej strany Slovenska zo dňa 8. októbra 1957. ŠOBA Banská Bystrica. Fond č. 306

⁵ Tridsaťročné vákuum, absenciu štúdia rozhlasu v Banskej Bystrici, ťažko brať ako výčitku, pretože koncepcia rozhlasu po vojne bola opačná, v rozhlase bola centralizácia. Na Slovensku sa takmer celkom zrušilo štúdio v Košiciach, zrušilo sa martinské štúdio a slúžilo len bratislavskému korešpondentovi pre Žilinský kraj a v Prešove bolo len vysielanie pre ukrajinských spoluobčanov. Spravodajský odraz kraja sledovali už uvedení krajskí korešpondenti. Až šesťdesiate roky prinášajú zmenu koncepcie v zriaďovaní štúdií v krajoch a vyčleňovanie vysielacích časov, aj pridelenie vysielačov. Bol to však proces zdĺhavý, pomalý, postupný.

v aute na dvore a kontroloval priebeh vysielania, zvaním „môžete“.⁶ Až o niečo neskôr sa stiesnené podmienky zlepšili. Priestor rozhlasového vysielania predstavoval 6 izbový byt, kde sa nachádzalo štúdio, réžia, miestnosť redakcie, miestnosť údržby a náhradných dielov pre technikov a miestnosť pre ekonóma. Štúdio bolo mierne akusticky upravené pomocou polystyrénu, dverami potiahnutými látkou a pred nimi ťažkým plyšovým závesom.⁷

Prvá relácia v Banskej Bystrici z technických príčin bola dokončená a odvysielaná z pracoviska v Bratislave. Relácia „Povstaleckým Pohroním“, predstavujúca montáž slova, reportážnych záberov a hudby, trvala 30 minút a bola venovaná 13. výročiu SNP. Priamo z Banskej Bystrice začalo vysielanie prebiehať až od 5. septembra 1957.⁸ Druhá relácia pod titulom „Rozhlasové novosti Stredoslovenského kraja“ začínala pravidelnou zvukou a slovami hlásateľa Juraja Sarvaša: „Dobrý deň vážení poslucháči, rozhlasové štúdio Banská Bystrica sa vám prihovára so svojim pravidelným programom... Vysielame rozhlasový týždenník banskobystrického kraja...“⁹. Štyridsaťpäť minútová relácia obsahovala príhovor oblastného riaditeľa Československého rozhlasu Jozefa Vrabca zdôrazňujúceho význam vysielania z Banskej Bystrice, rozhovory s oslovenými respondentmi (väčšinou obyvateľmi Banskej Bystrice a jej okolia), tému venovanú nastávajúcejmu školskému roku, spomienky na SNP a v kultúrno-literárnom okienku humoristicko – satiricky ladený fejtón. Odznela i upútavka na každoročnú tradíciu Radvanského jarmoku a celý program sa uzatváral slovami: „Vážení poslucháči, štúdio Banská Bystrica končí svoje dnešné vysielanie. Ak nájdete trochu voľného času napíšte nám, ako ste nás počuli ... dopočutia na budúci štvrtok o 13.30 hod. Vysielač Banská Bystrica má teraz technickú prestávku až do 15.20 hod.“¹⁰

Vysielací čas spočiatku nevyhovoval banskobystrickým poslucháčom. Do 10. januára 1958 sa týždenník rozhlasového štúdia ozýval vždy vo štvrtok od 13.30 hod. do 14.00 hod., v čase pracovnej doby. Od 10. januára 1958 krajskému vysielaniu prideliť ďalších 15 minút. a pozostávalo z dvoch častí – hudobnej (z dôvodov neúplnej hudobnej fonotéky boli hudobné skladby nahrávané z rozhlasu po drôte) a spravodajskej. Dňa 1. septembra 1958 bol vysielací čas upravený na 15.15 hod.¹¹

Od 30. júla 1958 Banská Bystrica rozšírila svoj vysielací čas na dvakrát do týždňa, od 1. septembra na trikrát týždenne. Obsahovú štruktúru tvorili vnútropolitické, hospodárske, kultúrne, športové, ale i novinárske príspevky. V úvode hlásateľ oboznámil poslucháčov s obsahom nasledujúcej relácie. Po ťažiskovom materiáli – najdôležitejších udalostiach dňa, nasledoval fejtón alebo krátka črta, reportáž na aktuálnu tému, okienko pre športovcov a rubrika „Pestrý stĺpec“, zložená z rôznych príspevkov v rozpätí jeden a pol minúty. Po nich odzneli správy a nakoniec krátka bájka, poviedka,

⁶ Pospíšilová, Magda: Vznik a prvé roky činnosti krajského rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici.1978, str.62

⁷ Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond DK 1128. sign. BBCD 238. Zvukový záznam – spomienky Osvalda Zahradníka

⁸ Pospíšilová, Magda: Vznik a prvé roky činnosti krajského rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici.1978, str. 62

⁹ Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond DK 24, sig.606

¹⁰ Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond DK 24, sig.606

¹¹ Pospíšilová, Magda: Vznik a prvé roky činnosti krajského rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici.1978, str. 64

prípadne postreh či úvaha. Zvukový záber striedal písaný materiál.¹²

Aby rozhlasové štúdio mohlo fungovať na profesionálnej úrovni, muselo mať také technické vybavenie, ktoré umožňovalo výrobu, vysielanie, príjem a reprodukciu rozhlasových programov (mikrofóny, reproduktory, režírovacie, signalizačné, dorozumievacie, kontrolné, meracie, vysielacie a prijímacie zariadenia). V mikrofóne sa zvuk premieňa na elektrický signál, o ktorý sa starajú technici, vysielací technici, technici zo skúšobne, prenosoví technici a majstri zvuku. Medzi prvých technikov patrili Štefan Ivančík, Karol Demuth, Jaroslav Faksa, Vladimír Lehoňan a Milan Janák.

V programovej štruktúre banskobystrického krajového rozhlasu spočiatku dominovalo predovšetkým spravodajstvo. Bolo vysielané dva razy v priebehu dňa, ráno a večer, a od roku 1960 prijalo ustálený názov „Rozhlasové noviny Stredoslovenského kraja“. Na jeho príprave sa podieľalo viacero pracovníkov. „Správari“, zodpovedný redaktor, hlásateľ, dopisovatelia. Každý z nich mal svoju nezastupiteľnú úlohu. „Správár“ zabezpečoval prísun nových, aktuálnych informácií (zo svojich vlastných zdrojov alebo z tlačových agentúr), zodpovedný redaktor urobil selekciu a vybral z nich tie najpodstatnejšie, hlásateľ správy prečítal tak, aby boli pre poslucháčov zrozumiteľné a dopisovatelia poskytovali informácie rozhlasu z miest a obcí, ktoré sami dobre poznali. Úlohou redaktorov spravodajstva bolo popri selekcii správ získať informácie aj overiť. Súčasť ich práce v teréne tvorili nahrávacie zariadenia v podobe ťažkých kotúčových magnetofónov. Dnes sú nahradené ľahkými digitálnymi minidiskami.

Raňajšie vysielanie v časovom rozpätí od 6. 20 hod. do 6. 30. hod., 10 minút, okrem stručného prehľadu udalostí sa dvakrát do týždňa venovalo vysielaniu pre poľnohospodárov a jedenkrát do týždňa čítaniu listov od poslucháčov, ktorí písali o určitom probléme v ich blízkom okolí. Vysielanie dopĺňali pesničky na želanie.

Večerné „Rozhlasové noviny Stredoslovenského kraja“ zaznievali v éteri denne okrem soboty a nedele v časovom rozpätí od 17.00 hod. do 17.30 hod. Medzi najvýznamnejších redaktorov patrili Magda Jelínková, Zdeno Oravec, Viliam Mráz, Pavol Sobota a ďalší. Všetci pracovníci, ktorí sa podieľali na príprave relácie, sa zároveň svojimi príspevkami snažili vystihnúť podtitul rozhlasových novín – „Zvukový zápisník o živote a práci v Stredoslovenskom kraji“.

Rok 1960 tvorí v histórii vtedajšieho Československého rozhlasu na Slovensku prelomové obdobie, pretože regionálne štúdiá sa začínajú podieľať na vysielaní celonárodných programov. Vznikajú také relácie ako napr. „Z našich krajov“ alebo „Krajové okienko“. Súčasťou celonárodného pôsobenia sa stáva aj tvorba umeleckých relácií. Na úseku literárno-dramatického vysielania vznikajú rozhlasové hry, literárne pásma, fejtóny, literárne glosy, črty, literárne spracované profily, ale aj literárne kvízy, hádanky, čítanie na pokračovanie a vysielanie pre deti a mládež pod názvom „Svet mladých“ (jedenkrát mesačne, 30 minút). Úsek hudobného vysielania pripravoval relácie zamerané na krajový folklór, najlepšie súbory a objavovanie nových talentov.¹³ Zosilňuje sa

¹² Pospíšilová, Magda: Vznik a prvé roky činnosti krajového rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici. 1978, str. 65

[Ani koniec päťdesiatych rokov nie je archívne podchytený, okrem prvej odvysielanej relácie. Zostáva iba citovaná štúdiá M. Pospíšilovej zo sedemdesiatych rokov.]

¹³ Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond DK 1114

¹⁴ Slávnostný prejav riaditeľa banskobystrického rozhlasu k 10. výročiu založenia štúdia. Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond S/1, sign. BB-846.

signalizačné a vlnové pôsobenie vysielateľa Banská Bystrica v okolí Žiliny, Oravy, Košíc a Bratislavy.

V banskobystrickom rozhlase sa postupne rozšíril i okruh nových spolupracovníkov. Štúdio začalo iniciatívne spolupracovať so spisovateľmi a básnikmi žijúcimi na území stredného Slovenska, so Stredoslovenským vydavateľstvom, ktoré poskytovalo na prezentáciu v rozhlase ukážky najnovších diel slovenskej literatúry, nadviazalo kontakt s hercami divadiel (Divadlo SNP Martin, Divadlo J. G. Tajovského Zvolen). Uplatňovala sa i spolupráca s tlačovými orgánmi vydávajúcimi časopis Smer, Pravda, Roľnícke noviny a Práca.

Od roku 1961 vzniká v banskobystrickom rozhlasovom štúdiu Slovesná umelecká realizácia – SUR. Rozhlas získava svoju profesionalitu v režisérskych a dramatických oblastiach. Režiséri Osvald Zahradník, Ladislav Hyža, Daniela Ilavská i mnoho ďalších hercov a hudobných skladateľov sa podieľalo na realizácii rozhlasových hier, dramatizácii literárnych predlôh, adaptácii divadelných hier, ale aj na úprave slovenskej a zahraničnej klasiky, práci v exteriéroch a zvukových efektoch.¹⁴

Od januára 1962 začína štúdio v Banskej Bystrici vysieľať aj v sobotu. Objavujú sa beletristické pásma, záznamy z verejných koncertov, uprednostňuje sa zábavná forma. Na ich základe vznikol populárne známy „Banskobystrický sobotník“ ako zmes humorného slova a populárnej hudby, ktorý mapuje stav spoločnosti a spríjemňuje víkendovú atmosféru. „Duchovný otec“, vedúci redaktor Viliam Mráz, ho skoncipoval ako 55 minútovú hudobno-slovnú revue, vysielanú každú sobotu o 16.35. hod., s cieľom osviežiť rozhlasových poslucháčov po celotýždňovej práci. Relácia neskôr prechádza na celoslovenský okruh pod názvom „Banskobystrický“ alebo „Sobotňajší podvečerník“. V roku 1963 pevnú obsahovú štruktúru programu, v duchu slov Mikuláša Kováča o humore ako adekvátnom prostriedku zmocňovania sa sveta skutočností, vytvorili redaktori Pavol Sobota a Lýdia Lichá - Faková. Reláciu režíroval Osvald Zahradník, neskôr Ladislav Hyža a Daniela Filipová - Ilavská, humoristickými scénkami, monológmi, dialógmi, aforizmami, epigramami a ďalšími príspevkami prispievali napr. Jozef Vyletel Agin, Vladimír Javorský, Andrej Sivčo a iní.¹⁵

V roku 1963 sa vytvorila ďalšia dodnes dobre známa a fungujúca rozhlasová relácia „Rádiovíkend“. Kolektív autorov Ondrej Bartoš, Rudo Machovič, Vladimír Bárta, Ladislav Ballek a programový šéf Viliam Mráz určili relácii presnú koncepciu. Relácia sa venovala etnografii, botanike, prírode, rozhovorom so známymi osobnosťami literárneho a kultúrneho života. „Rádiovíkend“, ako vo svojich spomienkach uvádza Vladimír Bárta, „bola jediná publicistická relácia, kde mohli pôsobiť aj nestraníci“.¹⁶

Púťavými pre poslucháčov sa stali taktiež verejné rozhlasové vysielania, ktoré dosiahli veľký úspech. Poslucháči mali možnosť vidieť do zákulisia rozhlasu, poznávať ľudí, ktorých hlasy im boli známe. Verejné rozhlasové vysielania vo svojej dobovej štruktúre obsahovali príspevky o rôznych podujatiach, besedy so známymi osobnosťami a priamymi účastníkmi národného povstania, literárno-hudobné pásma. Najčastejšie boli zamerané na tému protifašistického odboja a Slovenského národného povstania.

¹⁴ Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond DK 1128. sign. BBCD 238. Zvukový záznam – spomienky Ladislava Hyžu

¹⁵ Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond DK 1109. Zvukový záznam

¹⁶ Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond DK 1129. Zvukový záznam

V tom istom roku, zásluhou Viliama Mráza a po rozhodnutí byra Krajského výboru Komunistickej strany Slovenska, štúdio Banská Bystrica dostalo nové priestory – vlastnú rozhlasovú budovu, v ktorej popri miestnostiach fonotéky a ladiarne, vybudovali redakcie, kancelárie i technické pracoviská.¹⁷ Vo vstupnej hale sa dodnes ako symbol tradície SSV nachádza mramorová tabuľa, obsahujúca známe refrénové štvorveršie Chalupkovej básne *Mor ho!* A práve táto tradícia povzbudzovala pracovníkov rozhlasu k odporu voči totalitnej moci predovšetkým po auguste 1968.

V roku 1963 vzniká pomerne stabilizovaný kolektív mladých rozhlasových pracovníkov, plných elánu a nadšenia. Riaditeľ banskobystrického štúdia Ondrej Bartoš, programový námestník Viliam Mráz, režiséri Pavol Sobota, Mikuláš Kováč, Osvald Záhradník, tím redaktorov Jozef Baláž (vnútropolitické relácie), Imrich Čierny (poľnohospodárske relácie), Milan Jurčo (kultúrne relácie), Peter Kováčik (redaktor relácie Sobotník), Vojtech Tátoš (hudobné relácie), Stanislav Dutka (športový redaktor), Lýdia Faksová, Beta Miškovcová, Zdeno Oravec (redaktori a hlásatelia), Štefan Ivančík, Dobroslav Chrobák (technici) a mnohí ďalší. S rozhlasom spolupracoval taktiež hudobný skladateľ Gregor Roletzký, vtedajší člen bábkového divadla v Banskej Bystrici, neskôr interný hudobný režisér štúdia Banská Bystrica. Kancelárie v banskobystrickom rozhlase mali i bratislavskí korešpondenti Československého rozhlasu Bratislava Irena Gajdáčová i Ota Plávková. Rozsah vysielačieho času vzrástol na jeden a pol hodiny denne.

V tomto roku sa rozširuje i pôsobenie literárnej redakcie pod vedením vedúceho redaktora Milana Jurča. Štruktúra náplne, ktorú pripravovala, predstavovala pestrú paletu príspevkov literárneho a kultúrneho charakteru. Desiatminútová relácia „Z kultúrneho zápisníka“ obsahovala recenzie o nových knihách, vydávaných predovšetkým Stredoslovenským vydavateľstvom, „Z tvorby mladých autorov“ tvorili príspevky začínajúcich autorov, ktorí dnes v literatúre zastávajú popredné miesta, „To je náš rytmus“ aktualizovala hudobné diela slovom. Štyrikrát do roka počas nedeľného popoludnia odznali relácie pod názvom Jarník, Letník, Jesenník a Zimník autorsky pripravované redaktorom Viliamom Mrázom. Náplňou literárnej redakcie bola i prezentácia divadelných premiér, kultúrnych pamiatok kraja, knižníc, portrétov výtvarných umelcov, rozhovorov s divadelnými osobnosťami. Autorsky prispievali renomovaní tvorcovia – Peter Karvaš, Leopold Laloha, Zlata Solivajsová, Mikuláš Kováč, Ladislav Ballek, Ján Lenčo, Osvald Záhradník, Janko Silan, široký okruh spolupracovníkov – Ondrej Bartoš, Michal Majerčík, Ladislav Šimon, Božena Bobáková, Jozef Vyletel Agin, Jozef Mokoš, Štefan Šmihla a iní. Medzi prvých redaktorov patrili i spisovateľ a dramatik Peter Kováčik, ktorý prispel k vytvoreniu cyklu pásiem poézie a prózy „Kto je vinný?“.¹⁸

Dňa 3. januára 1966 sa svojou zvučnosťou po prvýkrát prihovorila ďalšia relácia, ktorá nadobudla svoju pravidelnú stabilitu v banskobystrickom rozhlasovom vysielaní pod názvom „Dobré ráno“. Moderátori (Zdeno Oravec, Ladislav Ballek, Stanislav Dutka, Júlia Drahošová), majstri zvuku (Ivan Kostolný, Dobroslav Chrobák), hudobní redaktori (externistka Libuša Mrázová, Vojtech Tátoš), bratislavský redaktor Dušan Tóth i mnohí ďalší sa každý štvrtok od 4.30 hod. ráno prihovárali svojim poslucháčom.

¹⁷ Pospíšilová, Magda: Vznik a prvé roky činnosti krajského rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici. 1978, str. 76.

¹⁸ Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond DK 1107. Zvukový záznam – spomienky prof. Milana Jurča, CSC.

Napriek dobovej cenzúre a „poučení“ Krajského výboru strany o tom, ako sa má vysielateľ, sa v relácii našlo miesto pre glosy, komentujúce aktuálne problémy spoločnosti.¹⁹

V priestoroch novej budovy Slovenského rozhlasu, štúdia Banská Bystrica, svoje pôsobenie rozšírila od roku 1963 i hudobná redakcia. Pod vedením Vojtecha Tátoša sa neustále dopĺňala fonotéka hudobných skladieb, s dominanciou ľudovej hudby, vznikli relácie „Takty pre vás, Okienko do ľudovej tvorby, Hrajú ľudové súbory“ a iné, redaktori Ondrej Bartoš, Viliam Mráz, Libuša Mrázová, režisér Gregor Roletzký, každý deň výberom hudby a zostavovaním hudobných programov tanečnej, zábavnej, ľudovej a dychovej hudby oslovovali poslucháčov a získavali si ich dôveru.

Odmietanie dogmatizmu, straníckej ideológie a kultu osobnosti sa prejavovalo v štruktúre vysielať banskobystrického rozhlasu i na stránkach časopisu Kultúrny život, spolupracujúceho s rozhlasovým štúdiom, v ktorom uverejňovali svoje príspevky spisovatelia a novinári, napr. Ladislav Mňačko a Dominik Tatarka.

Významná a zvláštna bola spolupráca pracovníkov rozhlasu s redaktormi týždenníka Smer. Po vzájomnej dohode „rozhlasáci“ mali napísať celé šesťdesiate štvrté číslo časopisu Smer a redaktori zo Smeru mali pripraviť vysielať. Rozhlasoví zamestnanci Viliam Mráz, Milan Jurčo, Ota Plávková, Maroš Sklenka, Magda Jelínková a Ondrej Bartoš to urobili tak, že celý náklad, pripravený na Deň tlače, bol kvôli kontroverznému obsahu (napr. články pod názvom Len tak mimochodom o dôvere, Robiť, ale nemlčať, príspevky zobrazujúce násilnú kolektivizáciu a pravú tvár politického režimu) zabavený vysokými straníckymi predstaviteľmi a vtedajší riaditeľ O. Bartoš poslaný na jeden a polročnú prevýchovu do Politickej školy v Prahe.²⁰ Nového riaditeľa rozhlasu, Emila Rendeka, dosadilo vedenie Krajského výboru Komunistickej strany Slovenska v Banskej Bystrici v roku 1964.

Krajové vysielať banskobystrického štúdia bolo po roku 1964 poznačené časťmi zmenami v spôsobe realizácie i vo vysielať termíne, čo vyvrcholilo v rokoch 1968 – 1970.

August 1968, obdobie príchodu vojsk Varšavskej zmluvy na územie Československej republiky, predstavuje koniec čiastočne neviazaného vysielať rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici. Na znak nesúhlasu s vojenským obsadením krajiny vzniklo tajné vysielať banskobystrických rozhlasových pracovníkov. Akoby sa história znovu opakovala. Hrdosť, hlboká späťosť a prežívanie vtedajšej atmosféry bolo silne prepojené s činnosťou Slobodného slovenského vysielača a odkazom SNP. Snaha povedať ľudom pravdu i v týchto dňoch prešla ťažkou skúškou. Vysielať sa z rôznych utajených miest, napr. súkromných bytov, budovy dnešnej Strednej priemyselnej školy stavebnej na Skuteckého ulici, budovy Telekomunikácií na THK, ktorá rozhlasovým zamestnancom zabezpečovala potrebné spojenie. Solidarita obyvateľov sa prejavila v podpore tajného vysielať (do redakcie rozhlasu prichádzalo množstvo listov) a ochrane pred jeho odhalením.

Epilóg augustových udalostí bol krutý. Kompletná personálna výmena rozhlasového štúdia Banská Bystrica, vylúčenie pracovníkov z komunistickej strany s násled-

¹⁹ Archív Slovenského rozhlasu štúdio Banská Bystrica. Fond DK 1118. Zvukový záznam – spomienky Ľubomíra Motyčku

[Z Banskej Bystrice sa Dobré ráno začalo vysielať až od 12.5. 1966 po skončení sporu Mráz – Marko.]

²⁰ Jurčo, Milan: Oneskorená rekriminácia alebo volanie na zodpovednosť. In: Kultúrny život a slovenská jar 60-tych rokov. Národné literárne centrum. Bratislava 1998. str. 83-84.

nou profesionálnou degradáciou, nástup rozhlasového vysielať totalitného charakteru. Zmena nastala až po roku 1989, kedy došlo k rehabilitácii mnohých bývalých zamestnancov rozhlasového štúdia v Banskej Bystrici.

Summary

The Broadcasting Studio of Banska Bystrica after 1945

Bratislava, as well as the regional studio Banska Bystrica has began to create it's new face. It became part of one of the seven broadcasting complex called Rádio Regina Banska Bystrica. Radio Regina Banska Bystrica started it's activity in 1957 with 30 – minutes daily broadcasting. In the late 70s it was already 120 minutes and nowadays is Radio Regina Banska Bystrica full-value radio station with 24 – hours broadcasting. 50 percent this broadcasting is after the Slovak republic became independent in 1993, the Slovak Broadcasting is represented by it's own program.

BANSKOBYSSTRICKÉ STREDNÉ ŠKOLY V SYSTÉME POLITICKÝCH ZMIEN PO DRUHEJ SVETOVEJ VOJNE (1945-1960)

Pavol Martuliak

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Porážka fašizmu na sklonku 2. svetovej vojny a súčasne začlenenie územia obnoveného Československa víťaznými veľmocami do sféry východného bloku, t. j. do vplyvu záujmov bolševického Sovietskeho zväzu, predznamovali smer vnútropolitického vývoja v podmienkach nášho štátu.

Obyvateľstvo Slovenska po vojne výraznou väčšinou podporovalo demokratický vývoj krajiny, čo v plnej miere potvrdili najmä prvé a súčasne posledné povojnové demokratické parlamentné voľby v ČSR na jar roku 1946. Dôležitú úlohu v záujme výchovy a vzdelávania mladej generácie pre zdravú, demokratickú spoločnosť malo plniť školstvo. Po obnove svojej činnosti školstvo na Slovensku nadviazalo na niektoré svoje tradície najmä z čias 1. ČSR a potom SNP. Išlo najmä o nariadenie SNR zo 6. septembra 1944 o poštátnení všetkých škôl od materských až po vysoké. Aj preto vývoj školstva na Slovensku po vojne prebiehal trochu odlišným spôsobom. Všetky školy prešli hneď po obnove svojej činnosti po prechode frontu do rúk štátu. Zásady vývoja školstva v povojnovej ČSR potom naznačoval *Košický vládný program* z 5. apríla 1945. Program uložil uskutočniť *očistu škôl a iných kultúrnych zariadení od pozostatkov nacizmu a od osôb skompromitovaných kolaboráciou*. Rozhodol aj o uzavretí nemeckých a maďarských škôl. Mal sa budovať dobrý vzťah k slovanským národom či štátom a hlavne k Sovietskemu zväzu. Ruský jazyk sa zaradil medzi školskými predmetmi na popredné miesto. Prezidentský dekrét z 25. októbra 1945 určoval zakladať pri univerzitách pedagogické fakulty pre prípravu učiteľov. Na Slovensku pritom ostali i naďalej aj stredné pedagogické školy, aj keď im bol prisúdený nový názov a podľa *ducha doby* bol zmenený aj obsah vyučovania. V ďalšom období bolo potrebné rozanalyzovať dedičstvo minulých rokov a vybrať z neho pozitívne závery pre ďalší vývoj školstva. O jeho obsahovú náplň, či ďalšie smerovanie sa v prvých povojnových rokoch viedol ostrý politický zápas, reprezentovaný dvoma hlavnými politickými zoskupeniami, demokratickou a komunistickou stranou.

Aby sme si mohli utvoriť vlastnú predstavu o tom, ktoré prvky v školstve na Slovensku si po zmene spoločenského systému vyžadovali zmeny, prípadne čo bolo možné ponechať, priblížime si aspoň stručný náčrt školského systému, jeho výchovno-vzdelávacieho obsahu a charakteru z čias 1. Slovenskej republiky.

Materské školy v 1. Slovenskej republike, známe ako *detské opatrovne*, podobne ako za 1. ČSR, zabezpečovali výchovu detí od troch do šiestich rokov. Napriek svojej starej tradícii v tomto čase v slovenskom prostredí neboli príliš rozšírené.

Ludové školy, ako osemtriedne, mali navštevovať deti od 6. do 14. roku. Rozdeľovali sa na cirkevné a obecné. *Cirkevné školy* vznikali v obciach či obvodoch spravidla podľa toho, ak žiaci, príslušníci určitej konfesie, prekročili štyri pätiny z celkového počtu školopovinných detí. *Obecné školy* sa zriaďovali v sídle, kde boli školopovinné

deti v takom pomere, že príslušníci ani jednej konfesie nepresahovali 4/5 z celkového počtu žiakov.

Štvorročné *meštianske školy* prijímali žiakov do 1. ročníka, podobne ako za 1. ČSR, spravidla po ukončení 4. ročníka ľudovej školy.

Gymnázium, ktoré sa podľa vládneho nariadenia z 11. júla 1939 utvorilo z viacerých existujúcich typov gymnázií ako tzv. *jednotná stredná škola* s ôsmymi triedami, sa delilo na dva stupne. Na *nižšom gymnázii* prebiehala výučba vo všetkých ročníkoch (1. až 4.) podľa jednotného učebného plánu. Na *vyššom gymnázii* (5. – 8. trieda) bola popri základnom type (*gymnaziálna vetva*) aj vetva *klasická* alebo *reálna*.

Na rozdiel od 1. ČSR právo zakladať a udržiavať gymnáziá i ostatné stredné školy mohli, okrem štátu, aj jednotlivé cirkvi, ako *neštátne školy*. Zároveň sa na stredných školách spravidla zrušila koedukácia. V tomto banskobystričskom gymnázii tvorili výnimku, pretože si mesto udržalo chlapčenské i dievčenské gymnázium. V Bratislave bolo zriadené ešte *cvičné gymnázium*, na ktorom mohli študenti filozofickej a prírodovedeckej fakulty Slovenskej univerzity, ktorí sa pripravovali na pedagogickú dráhu pre stredné školy, vykonávať pedagogickú prax.

Školy pre vzdelávanie učiteľov ľudovej školy dostali okrem novej organizačnej základne a obsahu aj nové pomenovanie. Starý názov z čias 1. ČSR, *učiteľský ústav*, bol nahradený názvom *učiteľská akadémia*. Štúdium sa predĺžilo zo štyroch na päť rokov. Ani na týchto školách sa neprípúšťala koedukácia. Popri štátnych učiteľských akadémiách polovicu z nich tvorili cirkevné akadémie. Zároveň existovali aj dvojročné *odborné učiteľské ústavy* pre vzdelávanie učiteliek domácich náuk a pre vzdelávanie učiteliek materských škôl. Pre vzdelávanie učiteliek materských škôl na Slovensku existoval len jeden a to katolícky rehoľný ústav (v Žiline). Z piatich ústavov pre vzdelávanie učiteliek domácich náuk boli dva štátne a tri cirkevné.

Odborné stredné školy po zániku 1. ČSR neprešli výraznejšími reformami. Spravidla ako štátne školy existovali najmä *verejné obchodné školy*, *priemyselné školy*, *odborné školy pre ženské povolania* a *učňovské školy*. Pre žiakov s umeleckým nadaním existovalo *Štátne konzervatórium v Bratislave*. Vysokoškolské vzdelanie v podmienkach 1. Slovenskej republiky poskytovali, okrem Slovenskej univerzity tiež Slovenská vysoká škola technická a Vysoká škola obchodná, všetky tri so sídlom v Bratislave.

Zároveň sa žiada poznamenať, že vzdelávanie na ľudových i stredných školách v materinskom jazyku na Slovensku mali zabezpečené i menšinové národnosti. Najlepšie podmienky mali pritom žiaci nemeckej národnosti. V súlade s *rasovými zákonmi* zo štúdia na štátnych, obecných a cirkevných školách boli postupne vylučované židovské deti. Podobne aj učiteľov - Židov prepúšťali zo školských služieb. Rovnako už pri vzniku slovenského štátu museli odísť zo škôl českí učitelia a profesori.

Cieľ a obsah vyučovania určovala vládna politika, reprezentovaná jedinou vedúcou politickou silou, Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou. Jednotný učebný plán a učebné osnovy boli záväzné a povinné pre jednotlivé druhy škôl. Popri náboženstve mali dôležitú váhu tzv. *výchovné predmety*, na nižších školách najmä občianska náuka a výchova, slovenský jazyk, prvouka, vlastiveda, dejepis, zemepis, na učiteľských akadémiách a ďalších stredných školách hlavne spoločenská výchova, národné hospodárstvo a jazyk nemecký.¹

Učebné osnovy boli vypracované na princípoch vládnucej ideológie *národného socializmu*, na zásadách *bratstva a priateľstva* s nacistickým Nemeckom. V súlade s tým boli vypracované aj učebnice. V školách bola zavedená povinná jednotná modlitba a povinná účasť všetkých žiakov na *náboženských cvičeniach* a náboženských obradoch. Zakazovali sa náboženské debaty alebo škriepky, ako aj účasť na politických schôdzach či sprievodoch. Bol zavedený povinný pozdrav *Na stráž!* Dôležitým činiteľom v oblasti školskej i mimoškolskej výchovy mládeže v duchu *národného socializmu* bola mládežnícka organizácia *Hlinkova mládež*.

V podmienkach obnovenej ČSR po 2. svetovej vojne a porážke fašizmu bolo potrebné vysporiadať sa s viacerými prvkami neblahého dedičstva minulého režimu v oblasti školstva a výchovy, zabezpečiť jeho demokratický vývoj a charakter. Ďalší vývoj v ČSR sa, žiaľ, neuberal priamočiarým smerom.

Pod politickým tlakom ZSSR a jeho *piatej kolóny* komunistickej strany, ktorá vo februári 1948 strhla na seba všetku politickú moc, bol u nás nastolený totalitný režim. Ten vytvoril priestor pre nástup boľševických, stalinistických metód, obeťou ktorých sa stal celkový vnútrospoločenský život v našom štáte. Nastupujúci politický systém dával prioritný akcent na výchovu *dorastajúceho pokolenia v duchu ideí socializmu*, pri ktorej mal hrať rozhodujúcu rolu práve úsek školstva. Preto zmeny na tomto úseku nenechávali na seba dlho čakať.

Už od začiatku školského roka 1948/1949 sa v oblasti školstva začal uplatňovať zákon, z 21. apríla 1948, č. 95 Zb. o *základnej úprave jednotného školstva*. Zrušil všetky neštátne typy škôl v celom Československu. Pozitívnym sociálnym prvkom nových zmien bolo zavedenie bezplatného vzdelania. Došlo aj k predĺženiu povinnej školskej dochádzky z 8 na 9 rokov, v podstate do pätnásteho roku žiaka. Po päťročnej *národnej škole (1. stupeň)* nasledovala štvorročná *stredná škola (2. stupeň)*. Do tohoto 2. stupňa boli zaradení žiaci ľudových škôl, nižších stredných škôl, a nižších tried gymnázií. Gymnázium, ako škola 3. stupňa, ostalo štvorročné, t. j. pre žiakov bývalej *quinty* až *oktávy*.

Ďalšie školy 3. stupňa boli rozdelené do dvoch skupín. Jednu časť tvorili školy povinné, ku ktorým patrili *základné odborné školy*. Druhú časť predstavovali školy výberové. Medzi ne patrili jednak *odborné školy* s kratším obsahom štúdia ako 4 roky a potom *vyššie odborné školy* so štvorročnou dobou štúdia. K najväčším rozpornostiam pri uplatňovaní zákona č. 95. Zb. dochádzalo práve na úseku tohto druhu škôl, najmä u povinných *základných odborných škôl*. Zákon obsahoval ustanovenie o *povinnej, bezplatnej dochádzke do základných odborných škôl pre všetku mládež, ktorá nechodí do iných škôl tretieho stupňa*. Tieto školy boli spravidla trojročné, takže žiaci vyšších ročníkov mali už nad 15 rokov. Išlo v podstate o učňovské školy, ktoré mali v tom čase už prioritné postavenie, pretože pripravovali *dorast robotníckej triedy*. Situácia si vyžadovala naliehavé riešenie, ktoré legalizovalo vládne nariadenie č. 186/1949 Zb. o úprave výcviku učňov, prijaté v júli 1949. V súlade s nariadením vlády sa trojročná *základná odborná škola*, ktorá patrila medzi školy 3. stupňa, stala povinnou pre všetku *pracujúcu a neštudujúcu mládež do 18. rokov*. Podľa zámerov straníckych a štátnych orgánov, ako to vyplýva z obsahu dokumentu, táto úprava mala prispieť k *urýchlenej príprave výchovy dorastajúcej mládeže pre robotnícke povolania v záujme úspešnej výstavby socializmu v Československu*.

¹ Mátej, J. a kol.: Dejiny českej a slovenskej pedagogiky. SPN Bratislava 1976, 80-90.

Súbežne s prijatými opatreniami dochádzalo k intenzívnemu rozmachu učňovských domovov, ktoré zabezpečovali podmienky pre celý výchovno-vzdelávací proces, pre odborný výcvik, teoretické vyučovanie a výchovu učňov. Zo začiatku ich vznik prebiehal dosť živelné, po vydaní zákona o pracujúcom dorastu v roku 1950 prebiehal tento vývoj už organizovane. Od roku 1950 riadilo prácu učňovského školstva Ústredie pracujúceho dorastu, ktoré organizovalo aj školenie nových pracovníkov učňovských stredísk.

Zvláštnym a zložitým obdobím v ďalšom vývoji učňovského školstva v 50. rokoch sa stalo obdobie štátnych pracovných záloh, ktoré malo výraznou mierou prispieť k urýchlenej výstavbe socializmu v našej vlasti. Myšlienka sústavy štátnych pracovných záloh vznikla v Sovietskom zväze, kde bola historicky a geograficky viazaná na zvláštne podmienky, ktoré sa tam vytvorili v priebehu druhej svetovej vojny a po nej. Hoci u nás tieto zvláštne či vyhranené podmienky v podstate neexistovali, sovietsky model sa preberal bez výhrad. Novou organizačnou jednotkou pre výchovu pracujúceho dorastu sa tak stalo, v súlade so zákonom š. 110/1951 Zb. z. a n., učilište štátnych pracovných záloh. Na základe uvedeného zákona sa mali zriaďovať dvojročné až trojročné odborné učilištia, šesťmesačné až jednoročné školy odborného výcviku na pôde jednotlivých závodov podľa príslušných odborov.

Tak bola po prvýkrát v histórii nášho učňovského školstva celá výchova k povolaniu založená na žiackom učebnom pomere. Túto organizačnú jednotku tvorili tri zložky a to škola, dielňa, internát. Úlohou tohto jednotného celku bolo vychovať z mládeže prakticky od 15. rokov kvalifikovaných robotníkov ako pracovné zálohy pre preferované odvetvia stanovené vládou. Učilištia štátnych pracovných záloh mali v relatívne krátkom čase vyškoliť kvalifikovaných robotníkov hlavne pre bane, hutníctvo, naftový priemysel, strojárstvo a kovospracujúci priemysel, stavebný a drevospracujúci priemysel, stavebníctvo, lodnú a železničnú dopravu, energetiku, polygrafiu a telekomunikácie.

Úpravy z roku 1948 sa výrazne dotýkali aj pedagogických prípraviek. Podľa zákona č. 95 sa od školského roku 1948/1949 všetky päťročné štátne učiteľské akadémie zrušili. Zákon zaviedol vysokoškolské vzdelanie pre všetkých učiteľov, ktoré mali zabezpečovať pedagogické fakulty pri jednotlivých univerzitách. Výrazný nedostatok učiteľov, najmä na 1. stupni škôl si vynútil, že sa v roku 1950 začali vytvárať štvorročné pedagogické gymnáziá pre vzdelávanie učiteľov národných škôl. Tieto boli v podstate všeobecnovzdelávacími školami, pretože sa ich učebný plán od ostatných gymnázií odlišoval len zvýšeným počtom hodín výtvarnej, hudobnej či telesnej výchovy. Jediným odborným predmetom sa stala pedagogika. Na základe obežníka MŠO z 28. septembra 1953 sa záverečná skúška na pedagogickom gymnáziu uznala za odbornú spôsobilosť pre vyučovanie v 1.- 5. ročníku národnej školy.

Týmto opatrením došlo na jednej strane k oddeleniu prípravy učiteľov 1. a 2. stupňa, ale na druhej strane sa vzdelávanie učiteľov škôl 1. stupňa prenieslo znovu na stredoškolskú úroveň. Budúci učelia škôl 2. stupňa sa vzdelávali na pedagogických fakultách. Ak chceli absolventi pedagogických gymnázií získať úplnú kvalifikáciu, boli povinní, až do roku 1953, diaľkovo študovať na Pedagogickej fakulte, ktorá vznikla v školskom roku 1949/1950 pri Slovenskej univerzite v Bratislave s pobočkami či konzultačnými strediskami v Banskej Bystrici i v Košiciach. Tým sa po prvýkrát otvorila diaľková forma vysokoškolského štúdia učiteľstva aj v Banskej Bystrici.

Školský zákon z apríla 1949 bol pritom obsahovo už vypracovaný v súlade s komunistami pripravovanou generálnou líniou výstavby socializmu. Škola, počnúc septembrom 1948, dostávala vyslovene socialistickú náplň a smerovanie. Do obsahu výučby bola zavedená ideológia marxizmu-leninizmu. Podľa toho sa prikráčilo k vypracovaniu nových osnov a učebníc. Pre školskú mládež všetkých stupňov bolo nariadené používať jednotný pozdrav *Čeť práci!*, ktorý mali používať nielen na školách či v úradoch, ale aj v bežnom spoločenskom styku. Vyučujúcich mali žiaci na všetkých stupňoch škôl, dokonca aj v materských školách oslovovať, ako *súduh učiteľ (učiteľka)*, *súduh profesor (profesorka)*. Vzťahovalo sa to tiež tak na oslovenie riaditeľa školy, ako aj školskej upratovačky, prípadne školníka. Toto nariadenie malo platnosť pre študujúcu mládež (ale aj pre ostatných občanov) ako úradné oslovenie nielen v prostredí školy, ale aj v úradoch, na pracoviskách a pod., pretože oslovenie *pán, pani* sa začalo považovať za neželateľný buržoázny prežitok minulosti. Pôvodná krátka modlitba žiakov na začiatku vyučovania bola nahradená spievaním spravidla prvej slohy *Piesne práce*, prípadne inej z radu *pokrokových socialistických piesní*. Ďalšia jej sloha (alebo iná takáto pieseň, často napr. *Internacionála*) sa potom spievala na záver vyučovania.

Zákon upravil aj postupný prechod škôl na novú sústavu a pôsobnosť ministerstva školstva a slovenského povereníctva školstva a osvetu. V tomto období bola na území celého štátu zakázaná väčšina spoločenských a všetky náboženské organizácie mládeže. V podmienkach Slovenska zanikla tak napr. organizácia *skautov*, *junákov*, zakázané boli napr. *Zväz katolíckej mládeže*, *Slovenský zväz evanjelickej mládeže* a pod. Pre školopovinnú mládež bola vytvorená jednotná a jediná detská organizácia. Vznikla na zlučovacej konferencii Československého zväzu mládeže (ČSM) 24. apríla 1949 pod názvom *Pionierska organizácia ČSM (PO ČSM)*. Staršia mládež sa mohla združovať taktiež len v ČSM, ako jedinej povolenej mládežníckej organizácii. Nad týmito organizáciami mala svoj priamy patronát Komunistická strana Československa.

K podstatnému narušeniu rokmi budovaného a osvedčeného nášho školského systému došlo najmä realizáciou ustanovení *Zákona o školskej sústave a vzdelávaní učiteľstva* z 24. apríla 1953. Z fiktívnych dôvodov, kopírovaných podľa vzoru Sovietskeho zväzu, v záujme *urýchlenej prípravy budovateľov socialistickej spoločnosti v Československu*, došlo k hlbokému deštruktívnemu zásahu do československého vzdelávacieho systému. Uvedený zákon skrátil povinnú školskú dochádzku z deviatich na osem rokov. V mestách, ako aj vo väčších obciach boli zriadené *osemročné stredné školy*, ktoré mali poskytovať základné vzdelanie. Do svojho 6. ročníka prijímali aj žiakov päťtriednych škôl 1. stupňa, ktoré existovali v menších obciach. Ako *prežitok buržoáznej minulosti* zákon definitívne zrušil existujúce štvortriedne gymnáziá a spravidla v ich sídlach nariadil vytvorenie *jedenástročných stredných škôl*. Základné vzdelanie na týchto školách trvalo teda osem a pôvodné gymnaziálne tri roky. Zavedením *jedenástročných stredných škôl*, v ktorých sa okrem skráteného štúdia, kládol hlavný dôraz na encyklopedické vzdelávanie, celková úroveň vzdelávania značne poklesla.

Došlo k rozsiahlym zmenám aj v riadiacich funkciách škôl, najmä stredných a vysokých škôl, ale aj k prepúšťaniu novému režimu nepohodlných vyučujúcich. Súčasne po prvýkrát v dejinách nášho školstva došlo k zavedeniu funkcie zástupcu riaditeľa. Z dôvodu kontroly *verejnospoločenského života vládnucou robotníckou triedou* a jej *predvojom komunistickou stranou*, boli do týchto funkcií menovaní často aj ľudia bez príslušného vzdelania z neučiteľského rezortu, ako *vyspelé robotnícke kádre*. Pritom sa

aj na post riaditeľa školy dostali i mnohí jednotlivci bez príslušnej odbornej kvalifikácie pre daný stupeň školy.

V nepriaznivej línii pre kvalitu vzdelávacieho systému pokračovali ďalšie nariadenia straníckych a pod ich tlakom školských orgánov. Napr. na základe uznesenia ÚV KSČ *O úzkom spojení školy so životom* z 23. apríla 1959 školské orgány v roku 1960 opäť predĺžili povinnú školskú dochádzku na deväť rokov, čím vznikli *deväťročné základné školy*, čo možno hodnotiť pozitívne. Došlo tým aj k zániku jedenásťročných stredných škôl. Z ich troch posledných ročníkov vznikli *stredné všeobecnovzdelávacie školy* (SVŠ), teda opäť len s trojročnou dĺžkou štúdia. Aby boli absolventi SVŠ *spôsobilí aj na fyzickú prácu a pripravení zúčastniť sa na budovaní komunizmu*, do týchto škôl zaviedli *polytechnickú výchovu*. Realizovala sa *výrobnou prácou* v miestnych priemyselných alebo poľnohospodárskych závodoch jeden deň v týždni. Skrátenie týždennej výučby o jeden deň znamenalo, namiesto očakávaného skvalitnenia výučby, ďalší pokles úrovne všeobecnovzdelávacích škôl.

K podstatným zmenám došlo v roku 1953 aj v oblasti vzdelávania učiteľov. Školy stále pociťovali veľký nedostatok kvalifikovaných učiteľov, čo potvrdzujú údaje Štátneho štatistického úradu, podľa ktorých na Slovensku vyučovalo v školskom roku 1952/53 na školách 1. stupňa 30,8%, na školách 2. stupňa až 77,2% a na gymnáziách 25,5% nekvalifikovaných pedagógov. Tento stav si vynútil ďalšiu reformu, ktorú taktiež vyjadroval zákon zo dňa 24. apríla 1953. Zrušil pedagogické fakulty a prípravu učiteľov pre 2. a 3. stupeň škôl vyňal z rámca univerzít. Na jeho základe vznikli štyri typy pedagogických prípraviek. Boli to trojročné stredné pedagogické školy pre vzdelávanie učiteliek materských škôl a štvorročné stredné pedagogické školy pre prípravu učiteľov škôl 1. stupňa.

Vzdelávanie učiteľov 2. stupňa (6. až 8. ročník) mali zabezpečovať dvojročné vyššie pedagogické školy, štvorročné vysoké školy pedagogické prípravu učiteľov stredných škôl (3. stupeň). Zanikli pedagogické gymnáziá a ich funkciu (aj žiakov) preberali štvorročné pedagogické školy. Filozofické a prírodovedecké fakulty sa obmedzili len na prípravu vedeckých pracovníkov.

Hlavným cieľom príspevku je na príklade Banskej Bystrice, ako *mesta škôl*, názorne ilustrovať stručný vývoj či osudy stredných škôl na Slovensku od 2. svetovej vojny do začiatku 60. rokov a súčasne poskytnúť stručný obraz o tom, ako sa zmeny vo vývoji vzdelávacieho systému na Slovensku odrazili v tomto meste. Ďalej pôjde o vývoj banskobystrických stredných škôl v dnešnom poňatí, lebo v súdobej terminológii sa medzi ne zahŕňali aj štvorročné *stredné školy* pre žiakov nad 10 rokov, ktoré budú mimo pozornosti.

V úvode tejto časti je potrebné poznamenať, že všetky banskobystrické školy, menovite stredné, boli dôsledkami z čias povstaleckých a potom oslobodzovacích bojov, počas ktorých slúžili vojenským účelom, výrazne postihnuté. Menšie odlišnosti boli možno len v stupni poškodenia objektu. Po vojne bolo potrebné najprv vykonať základnú opravu školských budov, aby sa v nich mohlo vyučovať. Na väčšine škôl bol nedostatok vyučovacích zariadení, učebných pomôcok, učebníc. Viaceré školy pociťovali vážny nedostatok vyučujúcich, pretože mnohí kvalifikovaní učitelia zo škôl odišli. Nemohlo sa vyučovať podľa predpísaných osnov najmä z dôvodu, že vyučujúci museli dopĺňať medzery vo vedomostiach žiakov, zavinené nepravidielnym vyučovaním v školskom roku 1944/45. V niektorých predmetoch (najmä v dejepise, literatúre, národ-

nom hospodárstve a spoločenskej výchove) museli upraviť výklad či interpretáciu učiva, poznamenaného bývalým režimom. Pochopiteľne, že išlo aj o zložitosti pri odstraňovaní neblahého dedičstva minulých rokov vo vedomí žiakov.

Medzi prvými školami v meste, už necelý mesiac po oslobodení Banskej Bystrice, t. j. 23. apríla 1945 obnovilo svoju činnosť bývalé Štátne slovenské gymnázium v Banskej Bystrici. Vrátilo sa k názvu z čias 1. ČSR ako **Štátne gymnázium Andreja Sládkoviča**. Prvým riaditeľom obnovenej školy sa stal známy banskobystrický pedagóg Pavel Styk. O rok neskôr, kedy odišiel pracovať do SNR, ho v tejto funkcii vystriedal Ján Krákora. Riaditeľom bol do roku 1951. V rokoch 1951-1953 funkciu riaditeľa vykonával Ján Holéczy.²

Výučbu v povojnovom období sprevádzali osobitné ťažkosti. V dôsledku poškodenia vlastnej budovy na Tajovského ulici pri parku výučba prebiehala dlhší čas zväčša v prenajatých priestoroch. Väčšina učební bola na dievčenskom gymnáziu. Súčasne prebiehala obnova budovy a športového ihriska, pri ktorej ochotne pomáhali rodičia žiakov, zamestnanci školy, vrátane učiteľov, ale aj žiaci. Obnovu ihriska úspešne organizoval a viedol odborný učiteľ Ján Jakubovie. Až po skončení rekonštrukčných prác, ktoré prebiehali aj v ďalšom školskom roku, sa škola vracala do vlastných priestorov. K ďalším *technickým* problémom patrila doprava mimobystrických žiakov, ktorá sa len postupne skvalitňovala. Väčšina žiakov dochádzala pešo i zo vzdialenejších obcí. Veľké percento žiakov trpelo rôznymi chorobami, ku ktorým sa pridružovali mnohé sociálne neduhy viacerých žiakov.³

Škola pociťovala problémy v personálnej oblasti. 11 kvalifikovaných stredoškolských profesorov zo školy odišlo. Spomenuté problémy stretávali vyučujúci v procese výučby. Pretrvávali aj v školskom roku 1945/1946, ktorý je nie náhodou nazvaný aj v kronike školy, ako *Rušný školský rok*. V čase Povstania, kedy budova školy slúžila nemocničným účelom, ale najmä potom, keď bola obsadená nemeckým fašistickým vojskom, sa popri zdevastovaní objektov zničili a stratili tiež mnohé vzácne zbierky⁴ (medzi nimi napr. numizmatická zbierka, založená v šk. r. 1852/53 na vyššom katolíckom gymnáziu. – P. M.).

Popri uvedených ťažkostiach už v prvých rokoch po druhej svetovej vojne na gymnáziu vzrastal počet študentov. V školskom roku 1944/45 navštevovalo Štátne chlapčenské gymnázium Andreja Sládkoviča v Banskej Bystrici 371 študentov, v školskom roku 1947/48 to bolo už 580 študentov.⁵ Príkladná bola aktivita profesorov i žiakov gymnázia, ako pri prekonávaní ťažkostí, ktoré zanechali minulé roky, najmä vojnová doba, tak i pri ďalšom zveľaďovaní školy a jej prezentácii. Súbežne so skvalitňovaním procesu výučby rozbiehala sa na škole i mimovzdelávacia či *mimoškolská* činnosť. Uskutočnili sa mnohé športové akcie, hodnotné kultúrne podujatia, najmä na školských slávnostiach. V tejto oblasti bola príkladnou činnosť *Samovzdelávacieho*

² Kronika Štátneho gymnázia Andreja Sládkoviča.

³ Názorné svedectvo o tom podáva výročná správa Štátneho gymnázia Andreja Sládkoviča za školský rok 1945/1946, s. 40, kde sa uvádza: *Veľké percento našich žiakov je slabo živé, trpí všetkými chorobami a vadami, mnohí naši žiaci nebývali dostatočne oblečení a zaobutí. Iných zase vyčerpávala dochádzka vlakom alebo pešo 6, 10, ba i viac kilometrov, takže v škole nestačia vnímať, myslieť a vôbec duševne pracovať, ako by bolo treba.*

⁴ Výročná správa Štátneho gymnázia Andreja Sládkoviča za školský rok 1945/1946, s. 40.

⁵ Výročná správa Štátneho gymnázia Andreja Sládkoviča za školský rok 1947/1948, 53.

spolku Detvan, ktorý mal na škole staré dobré tradície.⁶ Vo februári 1948 sa na škole začala príprava brigádnickej činnosti študentov na *Trati mládeže* z Hronskej Dúbravy do Banskej Štiavnice, do ktorej sa v lete 1948 zapojilo 95 žiakov gymnázia.⁷

Podstatné zmeny na škole priniesol školský rok 1948/49, kedy sa podľa novej reformy zo školy vyčlenili nižšie triedy a gymnázium sa stalo štvorročným. Počet žiakov tým poklesol, až dosiahol stav 361. Žiaci predošlej *prímy až tercié* boli spravidla zaradení do štvorročnej *strednej školy*. Ešte v tomto školskom roku boli Výnosom PŠO č. 10368/47 ku Štátnemu gymnáziu Andreja Sládkoviča pričlenené aj triedy *dievčenského gymnázia*. Od školského roku 1950/51 sa obidve gymnáziá zlúčili. Gymnázium Andreja Sládkoviča, sa od 1. júla 1952 presťahovalo do budovy bývalého dievčenského gymnázia na Kuzmányho ulici č. 1.⁸

Organizačnými úpravami sa Gymnázium A. Sládkoviča vnútorne rozšírilo a posilnilo. Na gymnázium sa podľa nového učebného plánu, postaveného na *socialistickom základe* mal klásť väčší dôraz na vyučovanie prírodovedných predmetov. Výučba mala byť prispôbená *potrebám urýchlenej výstavby socializmu*. Bližšie údaje poskytuje *tabuľka 1*, ktorá prináša prehľad nového učebného plánu pre gymnáziá.

⁶ O samovzdelávacom krúžku Detvan existuje prvá zmienka z 28. marca 1919. Autorom názvu krúžku mohol byť Anton Štefánek, ktorý bol v tom čase *referent pre výučbu* pri Ministerstve pre správu Slovenska alebo Univ. prof. Jaroslav Vlček, banskobystričský rodák, absolvent bansko-bystrického katolíckeho gymnázia, v tom čase vedúci *Slovenského oddelenia* pri Ministerstve školstva v Prahe, ktorý bol zakladateľom a prvým predsedom pražského akademického spolku slovenských študentov Detvan (vznikol v r. 1882). Krúžok Detvan na banskobystričskom gymnázium pracoval na demokratických princípoch. V krúžku pracovalo 70 až 100 členov. Členovia si volili výbor a predsedu. Mali svoju pokladnicu a budovali si aj vlastnú knižnicu. Spravidla raz mesačne sa stretávali na schôdzach, na ktorých hodnotili a analyzovali rôzne literárno-umelecké diela, najmä vlastnú tvorbu. Vypisovali a realizovali súťaže z vlastnej tvorby v próze, poézii, grafike, olejomalbe, v umeleckom prednese poézie a prózy, ale aj v hudobnej interpretácii. Referáty sa vzťahovali aj na rozličné vedné a technické otázky. Pravidelne prispievali do programu školských osláv. Krúžok spolupracoval i so Zväzom slovenského študentstva. – Pozri napr. Richter, O.: *Banskobystrické gymnázium*. Osveťa Martin. 1983, s. 156-157. – Viac o činnosti spolku napovedá XXVII. výročná správa gymnázia za šk. r. 1947/1948, s. 65 – 67. a tiež XXIX. výročná správa gymnázia, s. 59-62.

⁷ Organizátorom brigády žiakov gymnázia na výstavbe *Trati mládeže* z Hronskej Dúbravy do Banskej Štiavnice bol profesor gymnázia Miroslav Kropilák. Časť študentov (D. Filo, Š. Šiman) pracovala už v júni. Väčšina žiakov a zúčastnila brigády v júli (pod vedením prof. M. Kropiláka) a v auguste (ved. prof. L. Drozd). Pracovná brigáda niesla taktiež názov *Detvan*. Pozri: XXIX. výročná správa Štátneho gymnázia A. Sládkoviča za šk. r. 1947/1948, s. 55-56.

⁸ Dnes budova Fakulty politických vied. a medzinárodných vzťahov UMB.

Tabuľka 1

Učebný plán gymnázia z roku 1949⁹

A. Povinné predmety					
a, Spoločné povinné predmety:					
Predmet	Trieda:				Spolu hod.:
	I.	II.	III.	IV.	
1. Jazyk vyučovací	4	4	4	3	15
2. Jazyk ruský	3	3	3	2	11
3. Ďalší živý jazyk	3	3	3	2	11
4. Dejepis	2	2	2	2	8
5. Zemepis	2	2	-	2	6
6. Občianska náuka	2	2	-	-	4
7. Filozofia	-	-	2	2	4
8. Matematika	4	3	3	3	13
9. Prírodopis	2	2	2	2	8
10. Chémia	-	2	2	2	6
11. Fyzika	-	-	3	4	7
12. Výtvarná výchova	-	-	2	2	4
13. Hudobná výchova	2	2	-	-	4
14. Telesná výchova	2	2	2	2	2
	26	27	28	28	
b, Voliteľné povinné predmety (skupina 1. alebo 2.)					
1. Jazyk latinský	4	3	2	2	11
2. Deskriptívna geometria	4	3	2	2	11
Celkový počet hodín:	30	30	30	30	
B. Nepovinné vyučovanie					
a, Nepovinné predmety (po 2 hodiny týždenne)					
1. Jazyk latinský					
2. Deskriptívna geometria					
3. Náboženská výchova					
4. Ďalší jazyk					
b, Záujmové krúžky (po 2 hodiny týždenne). (Pozn. Tu je uvedených 21 záujmových krúžkov, s možnosťou zriadenia či výberu ďalších. P. M..)					

Ako nám potvrdzujú údaje tabuľky, podstatne sa zmenila štruktúra predmetov, menovite spoločenskovedného zamerania. Zo škály povinných predmetov vypadli predmety náboženská výchova, nemecký jazyk. Prestalo sa vyučovať národné hospodárstvo a spoločenská výchova a zaviedol sa ruský jazyk i občianska náuka. Zaviedla sa výučba predmetu *branná výchova* jednu hodinu týždenne, najprv ako súčasť telesnej

⁹ Učebný plán bol zostavený podľa výnosu Povereníctva školstva, vied a umení v Bratislave zo 7. októbra 1949, č. 107 450/49-III/1. Pozri Prílohu Školských zvestí, roč. V. 1949, zošit 20.

výchovy. Je známe, že náboženstvo, ktoré sa ocitlo medzi nepovinnými predmetmi, sa prestalo vyučovať z vykonštruovaného dôvodu, ktorým mal byť *nedostatok záujemcov*.

V súvislosti so zmenou učebných plánov zmenila sa na všetkých školách aj obsahová a ideová náplň predmetov, osobitne spoločenskovedných. Príprava učiteľa na každú vyučovaciu hodinu musela obsahovať vyučovacie i výchovný cieľ, postavený na marxisticko-leninských zásadách. Pre učiteľov sa pravidelne organizovalo povinné *politicko-odborné školenie*.

Socialistickým výchovným cieľom bola podriadená aj mimovyučovacia aktivita, menovite činnosť záujmových krúžkov. V tomto duchu sa pod vedením vyučujúcich i v rámci školskej organizácie Zväzu slovenskej mládeže, neskôr Československého zväzu mládeže, organizovali rôzne športové a kultúrne podujatia žiakov. Tento systém bol v podstate zavedený na všetkých školách, Gymnázium A. Sládkoviča nevynímajúc. Do tejto aktivity *zapriahli* aj *Samovzdelávací krúžok Detvan*, ktorý prešiel pod patronát zväzacej organizácie. Aj naďalej, pravda, v súlade s *duchom doby* organizoval pravidelné literárne, výtvarné a recitačné súťaže. V lete 1949 žiaci školy znovu pokračovali v činnosti na stavbe *Trati mládeže*. Podieľali sa tiež na výstavbe *Cesty mieru* z Banskej Bystrice do Kremníčky.¹⁰

Zložitými peripetiami prechádzalo ďalšie, t.j. dievčenské banskobystrické gymnázium, pokým došlo k jeho spomínanému zlúčeniu s Gymnázium Andreja Sládkoviča. Svedčí o tom aj častá zmena jeho názvu. Počnúc začiatkom školského roku 1944/1945 (v čase po vypuknutí SNP) sa škola mohla opäť vrátiť k názvu z čias 1. ČSR **Štátne dievčenské gymnázium Karola Kuzmányho**. V školskom roku 1945/46 prijala názov Štátne dievčenské gymnázium a od šk. roku 1948/49 sa nazývala Dievčenské gymnázium v Banskej Bystrici.

S obnovou budovy školy sa započalo čoskoro po oslobodení mesta. Po zatknutí pôvodného správcu školy R. Lichtnera pre jeho údajnú kolaborantskú činnosť vedenie školy 10. apríla 1945 prevzal Štefan Adamovič. Vzhľadom k tomu, že budovu a najmä vyučovacie priestory vojnové udalosti či ubytované vojsko príliš nepoškodili, vyučovanie sa mohlo začať už 23. apríla 1945. Ako je čiastočne už uvedené, v priestoroch školy našli miesto pre učebne aj 6. a 7. trieda gymnázia Andreja Sládkoviča. Vzhľadom k nižšiemu stavu žiakov, ale i profesorov sa ôsme triedy oboch gymnázií spojili na pôde tejto školy. Časť tried gymnázium dočasne prepožičalo aj obchodnej akadémii.

Až na nedostatok priestorov dievčenské gymnázium prežívalo ťažkosti a problémy, ktoré existovali aj na ostatných školách. Pretože na škole ostalo len málo kvalifikovaných profesorov, vyučovali tu aj profesori z iných ústavov, najmä zo Sládkovičovho gymnázia.¹¹

Hoci bola budova školy dôsledkami vojny len málo poškodená, jej internát bol v dezolátnom stave. Ostal uzavretý aj v školskom roku 1945/46. Odrážalo sa to najmä v prudkom poklese stavu žiakov, hlavne v troch najvyšších triedach. Z pôvodného stavu 288 ostalo na škole len 213. Keď bol po vyše ročnom výpadku internát otvorený, vzrástol aj počet žiactva na 245.¹²

¹⁰ RICHTER, O: Banskobystrické gymnázium, s. 150.

¹¹ K nim patrili napr. Dr. Miroslav Dillinger, Albín Ďurana, Dr. Ján Mikleš, František Nedeljak, Oľga Kráľová. - RICHTER: Banskobystrické..., s. 168.

¹² Výročná správa gymnázia za šk. r. 1945/1946 s. 76. - Zásobovanie internátu bolo na dobrej úrovni, na čom má zásluhu najmä jeho riaditeľ Štefan Adamovič.

Počnúc 13. marcom 1948 sa stal dočasným riaditeľom školy dr. Ján Mikleš, profesor gymnázia Andreja Sládkoviča. Od školského roku 1949/50, kedy sa stal J. Mikleš krajským školským inšpektorom, prevzal toto miesto riaditeľ zanikajúcej učiteľskej akadémie Ján Holéczy.¹³ Od školského roku 1950/1951, po zlúčení sa s Gymnázium A. Sládkoviča škola prestala existovať.

Jedenásťročné všeobecnovzdelávacie stredné školy v posledných troch výberových ročníkoch mali poskytovať vyššie všeobecné vzdelanie, ako prípravu na vysokú školu.¹⁴ Podľa učebného plánu pre všeobecnovzdelávacie školy, schváleného uznesením vlády zo 17. novembra 1953 a následne Poverenictvom školstva a osvetu výnosom zo 4. marca 1954, číslo 10 024/54-A-III/2 sa do učebného procesu vo vyšších ročníkoch, ktoré nahrádzali gymnaziálne triedy, zaviedli nové predmety a zmenil sa počet vyučovacích hodín u ďalších predmetov. Blížšie údaje prináša **tabuľka 2**.

Tabuľka 2

Učebný plán pre všeobecnovzdelávacie školy zo 17. novembra 1953¹⁵

Predmet	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	Spolu
Materinský jazyk a literatúra	12	14	14	12	8	7	6	5	5	5	4	92
Jazyk ruský a literat.	—	—	—	3	3	4	4	4	4	4	4	30
Ďalší živý jazyk	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	6
Dejepis	—	—	—	—	2	2	3	3	3	3	3	19
Zemepis	—	—	—	—	2	3	3	3	2	2	2	16
Ústava ČSR a SSSR	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
Psychológia	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Logika	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Matematika	4	6	6	6	7	7	6	5/6	6	6	6	65 1/2
Fyzika	—	—	—	—	—	—	3	3	3	3	4	16
Astronómia	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Chémia	—	—	—	—	—	—	—	3	3	2	3	11
Biológia	—	—	—	—	2	3	3	2	2	2	—	14
Telesná výchova	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	22
Rysovanie	—	—	—	—	—	—	—	2/1	1	1	1	4 1/2
Kreslenie	1	1	1	1	1	2	2	—	—	—	—	9
Hudobná výchova	1	1	1	1	1	1	1	—	—*	—*	—*	7*
Predvojenská výchova	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	3
chlapci									34	34	34	320
Spolu hodín	20	24	24	25	28	31	33	33				
dievčatá									33	33	33	317
Latinský jazyk (nepovinný)	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	6

* - len pre chlapcov

¹³ Pozri kroniku dievčenského gymnázia, s. 56.

¹⁴ DRTILOVÁ, O: Demokraticizácia školského systému od SNP po dnešok. In: Spoločenské vedy ve škole, roč. 1973-74, č. 6, s. 175..

¹⁵ Pozri Učebné osnovy pre 6. - 11. post. ročník všeobecnovzdelávacích škôl. Bratislava 1954.

Ako to vyplýva z údajov tabuľky, v dôsledku tejto reformy medzi nové predmety v posledných troch ročníkoch pribudli ústava ČSR a SSSR, psychológia, logika, astronómia a predvojenská výchova. Zvýšil sa počet hodín ruského jazyka v neprospech ďalšieho živého jazyka. Na úkor spoločenskovedných predmetov a jazykov sa dvojnásobne zvýšil počet hodín matematiky, čiastočne aj fyziky. Latinský jazyk bol, s výrazne obmedzeným počtom hodín, definitívne zaradený len medzi nepovinné predmety.

Nový školský zákon z apríla 1953 ukončil aj existenciu Gymnázia Andreja Sládkoviča v Banskej Bystrici. Počnúc školským rokom 1953/1954 sa v Banskej Bystrici vytvorili dve jedenástočné všeobecnovzdelávacie školy (JSŠ). Prvá JSŠ bola umiestnená v budove bývalého gymnázia K. Kuzmányho. Riaditeľom školy sa stal Ján Holéczy. Druhá JSŠ bola umiestnená v priestoroch budovy niekdajšej chlapčenskej strednej školy na ulici Obrancov mieru.¹⁶ Jej prvým riaditeľom sa stal dr. Ivan Plintovič. Keď v septembri 1954 odišiel na novovytvorenú Vyššiu pedagogickú školu v Banskej Bystrici, funkciou riaditeľa bol poverený dr. Jozef Heger. Keď začiatkom 60. rokov začali zanikať JSŠ, ako prvá na Slovensku vznikla už koncom roku 1960 Stredná všeobecnovzdelávacia škola v Banskej Bystrici. Škola sa zároveň presťahovala do budovy dnešnej Základnej umeleckej školy Jána Cíckera, Štefánikovo nábrežie č. 6. V dôsledku zavedenia uvedených ďalších negatívnych opatrení do vyučovacieho procesu na SVŠ ani táto zmena nemohla priniesť podstatnejší vzostup kvalitatívnej úrovne školy.¹⁷

Vývoj pedagogických škôl na pôde mesta Banská Bystrica je klasickým odrazom mnohostranného vývoja a pestrých zmien, ktoré prežilo vzdelávanie učiteľov v obnovej ČSR po 2. svetovej vojne. Začiatkom mája 1945 obnovila svoju činnosť **Štátna slovenská učiteľská akadémia v Banskej Bystrici**. Táto dovtedy päťročná pedagogická prípravka pre učiteľov osemročných základných škôl mala svoje sídlo vo svojej, vtedy len desaťročnej budove na dnešnom Štefánikovom nábreží č. 6. Prijala názov *Učiteľská akadémia v Banskej Bystrici*.¹⁸ Vojnové udalosti prispeli k značnému poškodeniu školskej budovy. Usilovnou prácou profesorského zboru a viacerých obetavých žiakov, boli pod vedením dočasného riaditeľa školy Jozefa Vidu, učebne čoskoro uvedené do poriadku. Dňa 2. mája sa mohlo započat vyučovanie. V dôsledku veľkej absencie vyučujúcich došlo k zlúčeniu niektorých tried. Napr. až do konca školského roka bol spojený štvrtý a piaty ročník učiteľskej akadémie. Zároveň sa v tomto jarnom období konali dvakrát *skúšky dospelosti*, pretože maturovali dva najvyššie ročníky Učiteľskej akadémie (štvrtý a piaty).

Personálne *čistky* v školstve, ktoré priniesol nástup totalitného režimu po februári 1948, neobišli ani Učiteľskú akémiu v Banskej Bystrici. Jej doterajší riaditeľ Jozef Vido bol odvolaný 15. marca 1948 a funkciou riaditeľa bol poverený profesor akadémie Ján Komiňár. Ten sa už v auguste vzdal funkcie a zo školy odišiel. V tom čase učiteľská akadémia už prakticky zaniká.

Pedagogické gymnázium v Banskej Bystrici vzniklo začiatkom školského roku 1950/1951. Riaditeľom gymnázia sa stal Alojz Ratko. Okamžitým zriadením všetkých

štyroch tried škola vzápätí pocítila nedostatok žiakov vyšších ročníkov. *Východiskom z núdze* sa napokon stal presun žiakov vyšších gymnaziálnych tried z bansko-bystrického, ale aj z gymnázií mimo tohto mesta, do pedagogického gymnázia.

Na základe nového školského zákona 1. septembrom 1953 vznikla aj Pedagogická škola v Banskej Bystrici. Novým riaditeľom školy sa stal Július Krňan. Prvým jej sídlom sa stala budova bývalého gymnázia na Tajovského ulici.¹⁹ V tejto budove bola, počnúc školským rokom 1954/1955, umiestnená novovzniknutá Vyššia pedagogická škola pre prípravu učiteľov škôl 2. stupňa. Preto sa, počnúc 1. septembrom 1954, pedagogická škola presťahovala na Kuzmányho ulicu č. 1. Škola preberala aj posledné ročníky banskobystriického pedagogického gymnázia, ako aj žiakov pedagogického gymnázia z Krupiny.

Medzi vyučovacie predmety prvého ročníka štvortriednej pedagogickej školy v školskom roku 1954/55 patrili slovenský jazyk, ruský jazyk, matematika, chémia, biológia, zemepis, dejepis, výtvarná výchova, hudobná výchova, hra na hudobný nástroj, telesná výchova, práca v dielňach a pionierska organizácia ČSM.²⁰ V druhom ročníku k nim pribudli fyzika, psychológia a pedagogika. Tretiemu ročníku nové predmety nepribudli, naopak z učebných plánov bola vyradená napr. hra na hudobný nástroj a chémia. Žiaci posledného, štvrtého ročníka sa učili predmety ako slovenský a, ruský jazyk, matematika, fyzika, biológia, základy marxizmu - leninizmu, pedagogika, dejiny pedagogiky, logika a zdravotné náuky, výtvarná výchova, hudobná výchova, husle a telesná výchova. Žiaci štvrtého ročníka absolvovali v marci dvojtyždňovú súvislú pedagogickú prax na národných školách v kraji.

Pri Pedagogickej škole v Banskej Bystrici bola výnosom Povereníctva školstva v Bratislave zo dňa 3. novembra 1954 č. 32.781/1954-K zriadená Pedagogická škola pre pracujúcich. Takmer všetci frekventanti boli činní v školskej službe, buď ako aktívni učitelia, pracovníci ONV alebo ako vychovávatelia v školských alebo mimoškolských zariadeniach. Veľká časť z nich mala nízke, nepostačujúce predbežné vzdelanie. Konzultácie na Pedagogickej škole pre pracujúcich v podstate viedli tí istí vyučujúci, ktorí vyučovali na škole.²¹

Súčasne prebiehalo diaľkové štúdium, na ktorom sa vyučovalo najmenej v 180 vyučovacích jednotkách ročne. Konzultačné dni bývali raz týždenne alebo raz za štrnásť dní. Okrem konzultačného vyučovania v školskom roku sa žiaci diaľkového štúdia zúčastňovali na internátnom prázdninovom kurze. Vysvedčenie sa im vydávalo polročne. Dĺžka štúdia bola rovnaká ako na denných školách, ale maturitné skúšky konali absolventi až v jesennom období. Účastníci diaľkového štúdia skladali polročné (okrem hudobnej výchovy, telesnej a výtvarnej výchovy) a výročné skúšky zložené zo školských písomných skúšok a kontrolných domácich prác z dvoch opakovacích lekcí a ústnych skúšok.²²

V roku 1959 došlo k novej reforme vo vzdelávaní učiteľov. Vládnym nariadením č. 57 zo dňa 31. júla 1959 bolo v Československu zriadených 20 pedagogických inšti-

¹⁶ Dnes budova Obchodnej akadémie v Banskej Bystrici, Skuteckého 8 (oproti budovy Krajského súdu v B. Bystrici).

¹⁷ Až v roku 1969, podľa ďalšej školskej reformy, sa týmto školám vrátil pôvodný názov - *gymnázium*. Súčasne sa výučba opäť predĺžila na 4 roky. Zavedenie tejto úpravy prispelo k podstatnejšiemu vzrastu kvality vzdelávacieho procesu na škole.

¹⁸ Výročná správa Štátnej slovenskej učiteľskej akadémie za rok 1945/1946, s. 32.

¹⁹ Dnešná budova Ekonomickej fakulty UMB. Banská Bystrica-Tajovského 10.

²⁰ ŠOKA BB F Mesto BB. Klasifikačný záznam prvej triedy Pedagogickej školy v Banskej Bystrici za školský rok 1954/1955.

²¹ ŠOKA BB F Mesto BB. Klasifikačný záznam prvej triedy Pedagogickej školy v Banskej Bystrici za školský rok 1954/1955 a triedy a ďalšie - nespracované - materiály tejto školy.

²² ŠOKA BB, tamtiež.

tútov, ako vysokých škôl pre vzdelávanie učiteľov škôl 1. a 2. stupňa. 1. septembra 1959 vznikol aj Pedagogický inštitút (PI) v Banskej Bystrici, ktorý vlastne nahradil Vyššiu pedagogickú školu. Tak sa aj v Banskej Bystrici začalo vysokoškolské vzdelávanie učiteľov obidvoch stupňov základnej školy. Tým, že PI prevzal celú pôsobnosť pedagogickej školy, postupne *dohára svieca* stredoškolskej prípravy pre vzdelávanie učiteľov národných škôl v Banskej Bystrici. Po maturite posledných jej absolventov v roku 1961 škola definitívne zanikla.

V prvých májových dňoch roku 1945 obnovila svoju činnosť Obchodná akadémia (OA) v Banskej Bystrici, známa svojou dlhoročnou tradíciou. Vzhľadom na značné poškodenie vlastnej budovy školy dôsledkami vojny sa vyučovanie začalo v prepožičaných priestoroch. Počnúc 2. májom sa obnovilo vyučovanie v učebniach dievčenského gymnázia na Komenského ulici a od 8. mája v budove Štátnej dievčenskej meštianskej školy v B. Bystrici.²³ V priestoroch vlastnej budovy sa započalo s vyučovaním až neskôr, po jej rekonštrukcii či úprave. Pre nedostatok priestorov sa ešte aj v školskom roku 1946/47 vyučovalo v náhradnej budove dievčenskej meštianskej školy (v bývalom kláštore na konci Dolnej ulice), vzdalenej od hlavnej budovy asi jeden kilometer. Výučbu i potom sprevádzali problémy s priestormi, vybavením, učebnicami a učebnými pomôckami. Z početného profesorského kolektívu ostali len deväti členovia.²⁴ Riadením školy bol poverený Michal Hrnčiar, ktorý potom v tejto funkcii zotrval do roku 1953.

Napriek mnohým ťažkostiam, banskobystrická obchodná škola v nových podmienkach postupne rástla. Zvyšoval sa počet žiakov i tried, zlepšilo sa materiálne a personálne zabezpečenie školy. Pri štyroch triedach OA existovali štyri paralelné triedy a pri dvoch triedach obchodnej školy (OŠ) dve paralelné triedy. Vyučovanie týchto 12 tried sa v stiesnenej priestorovej situácii organizovalo tým spôsobom, že sa z dochádzajúcich žiakov utvorili štyri triedy OA a dve triedy OŠ, ktoré mali vyučovanie v predpoludňajších hodinách. V paralelných štyroch triedach OA a dvoch triedach OŠ, v ktorých boli žiaci bývajúci v Banskej Bystrici, prebiehalo vyučovanie popoludní.

Vývoj po februári 1948 a nasledujúce obdobie výstavby *reálneho socializmu*, spojené následne so združstevňovaním v poľnohospodárstve, ale aj v oblasti obchodu, služieb či výrobných činností, priniesli podstatnejšie zmeny v zameraní výchovy a výučby i na tejto škole. K predmetom v školskom roku 1948/1949, v súvislosti s nástupom socializmu a následnou kolektivizáciou, pribudli najmä predmety družstevníctvo a chémia.

V súlade s celoštátnou reorganizáciou obchodného školstva, počnúc školským rokom 1949/50, sa obchodné učilištia na Slovensku pretvorili na hospodárske školy. Obchodné akadémie sa pretransformovali na vyššie hospodárske školy a obchodné školy na hospodárske školy, resp. družstevné školy. V tomto školskom roku dostala aj banskobystrická škola nový názov, **Vyššia hospodárska škola (VHŠ) v Banskej Bystrici**.

Na všetkých vyšších hospodárskych školách mali žiaci prvého a druhého ročníka spoločný základ, pričom v treťom a štvrtom ročníku nastalo vetvenie na vetvu podnikovú - pre činnosť v priemysle, obchode a peňažníctve, vetvu družstevnú - pre činnosť v družstvách, vetvu správnu - pre činnosť vo verejnej správe, vetvu pre zahraničný

obchod - pre činnosť v zahraničnom obchode alebo na vetvu špedičnú - pre činnosť v odbore špedície. Na VHŠ v Banskej Bystrici sa vytvorila podniková vetva. Tí uchádzači, ktorí chceli študovať na vetve družstevnej (otvorila sa v Bratislave a Košiciach) a na vetve pre zahraničný obchod (v Bratislave), mohli sa podrobiť prijímacej skúške na bystrickej škole. Na hospodárskych školách nenastalo vetvenie, ale hneď od prvého ročníka boli školy družstevné a podnikové. Na VHŠ v Banskej Bystrici sa zriadila jednoročná škola družstevná a dvojročná hospodárska škola.

Postupujúcemu tempu *socializácie* v hospodárskych odvetviach sa prispôboval aj učebný plán pre hospodárske školy. Na školský rok 1949/50 ho tvorili povinné predmety ako jazyk vyučovací, jazyk ruský, jazyk voliteľný (anglický, francúzsky, nemecký), dejepis, zemepis, náuka o štáte, politická ekonómia, politická ekonómia a plánovanie, filozofia, matematika a štatistika, matematika, fyzika, chémia, náuka o výrobe, biológia, podnikové hospodárstvo, družstevníctvo, podnikové počtovníctvo, hospodárske plánovanie, právna náuka, družstevné právo, rýchlopis, písanie na stroji, hospodárske praktikum, družstevné praktikum, podnikové praktikum a telesná výchova. Medzi nepovinné predmety bolo zaradené náboženstvo, spolu s početnými záujmovými krúžkami.

V ďalšom školskom roku z učebného plánu vypadla biológia, pribudlo finančné hospodárstvo, encyklopédia pôdohospodárstva, družstevné organizovanie poľnohospodárstva, družstevníctvo a družstevné právo, československé štátne a správne právo, technika a metodika plánovania, právna náuka, stenografia, k telesnej i branná výchova. 367 žiakov si z nepovinných predmetov mohlo zvoliť niektorý záujmový krúžok.²⁵

Študenti popri plnení si svojich školských povinností dokazovali svoje odborné schopnosti napr. v súťažiach, v písaní na stroji, stenografii a stenotypii, kde získali mnoho významných ocenení na majstrovstvách Slovenska i Československa. Dlhé roky reprezentoval školu spevácky zbor *Povstalec*, divadielko poézie, časopis s vlastnou tvorbou žiakov, rozvíjala sa i bohatá športová činnosť. V roku 1948/49 VHŠ spolu s učiteľskou akadémiou a školou pre ženské povolania založili *Pohronskú kultúrnu brigádu*.

V roku 1951/52 otvorila VHŠ už tri prvé triedy, Hospodárska škola dva ročníky a Družstevná škola len ročník - druhý. Spolu školu navštevovalo 364 žiakov. Vyučovanie zabezpečovalo 24 učiteľov. Nedostatok priestorov vyriešilo získanie budovy na *Nábřeží Dukelských hrdinov č. 2*. V zmysle výnosu Pover. školstva, vied a umení č. 13.254/1952-II/2 sa v školskom roku 1952/53 otvorili len 4 ročníky VHŠ, a to pre *vetvu podnikovú, finančnú, správnu a družstevnú*.²⁶

V roku 1953 sa riaditeľom školy stal jej dlhoročný profesor Michal Olejár. Pod vedením tohto zodpovedného pracovníka a skúseného pedagóga, pravda, v súlade so *záujmami spoločnosti a potrebami doby*, prežívala škola svoj ďalší rozmach. V kontexte s *úlohami plánovitého rozvoja socialistického národného hospodárstva* ďalšie zmeny v špecializácii tried na škole priniesol už školský rok 1953/1954. Pribudli dva nové odbory: 1. *ekonomika a organizácia riadenia automobilovej dopravy - všeobecne*, 2. *ekonomika plánovania a organizácia priemyslu*. V nasledujúcom školskom roku boli zavedené na štvorročné štúdium VHŠ opäť dve nové špecializácie: 1. *ekonomika, orga-*

²³ Sviatko, V. a kol.: Sedemdesiatpäť rokov Strednej ekonomickej školy v Banskej Bystrici. Banská Bystrica 1977, s. 26.

²⁴ Okrem M. Hrnčiara z pôvodných profesorov na škole ostali G. Baník, V. Fryščin, A. Fukar, A. Novotný, M. Olejár, J. Schrottová, J. Fischer aj Petrikovich. In: Sviatko a kol., s. 26.

²⁵ ŠOKA BB, Mesto BB, Fond Vyššej hospodárskej školy v Banskej Bystrici. Výročná správa školy za školský rok 1951/1952, s. 35.

²⁶ Pozri uvedený dokument: Výročná správa...s. 36.

nizácia a plánovanie priemyslu – všeobecne, 2. ekonomika, organizácia a plánovanie dopravy a spojov – ostatná doprava. Navyše, v záujme urýchlenej prípravy kvalifikovaných kádrov pre základné odvetvia socialistického národného hospodárstva boli k banskobystrickej VHŠ pričlenené novozriadené večerné školy pre dvojročné štúdium.

V školskom roku 1955/1956 boli na škole zriadené, okrem denného štúdia i triedy pre pracujúcich a nadstavbové štúdium. Zároveň pribudli tiež elokované triedy večerného štúdia v Brezne, Podbrezovej i na Piesku. Okrem toho bolo zriadené i konzultačné stredisko diaľkového štúdia.²⁷

VHŠ (štvrorročné štúdium) mala naďalej za úlohu vo zvýšenej miere pripravovať stredné odborné kádre pre priemyselné a dopravné podniky, pre podniky obchodu a výkupu i pre peňažné podniky. V školskom roku 1956/1957 pribudli ďalšie štyri špecializácie denného štúdia: *ekonomika priemyslu, dopravy, obchodu a výkupu, financovanie a národohospodárska evidencia*. Popri dennom štúdiu pokračovali mimoriadne formy štúdia pre pracujúcich. Bežalo súbežne večerné štúdium, diaľkové i externé štúdium a špeciálne štúdium (vybraných predmetov). V roku 1957 pribudla ešte *ekonomika spojov a hospodárska administratíva*. Z mimoriadnych foriem ešte pribudli elokované triedy v Žiari nad Hronom. Vzhľadom na túto milovými krokmi narastajúcu pestrú škálu jednotlivých foriem a špecializácií štúdia prudko vzrastal počet tried a tým aj stav vyučujúcich.

V roku 1959 vo funkcii riaditeľa školy Michala Olejára vystriedal Ján Kmec. Rok po jeho nástupe, počnúc školským rokom 1960/1961 škola výnosom Ministerstva školstva a kultúry opäť zmenila svoj názov na Strednú ekonomickú školu (SEŠ) v Banskej Bystrici so špecializáciou: 1. *prevádzka a ekonomika spojov*, 2. *všeobecná ekonomika obchodu a výkupu*, 3. *ekonomika dopravy*.²⁸ Ďalší rozvoj školy pokračoval v období 60. rokov.

Dieťaťom poľnohospodárskej doby je dnešná Stredná zdravotnícka škola v Banskej Bystrici. Vznik tejto školy si vynútila vlastne situácia, v ktorej sa v povojnovej dobe na jednej strane výrazne začalo rozvíjať zdravotníctvo a na druhej strane, onedlho po nástupe komunistickej totality, museli z nemocníc a ústavov odísť rádom sестry. Pre spoločnosť vyvstala nevyhnutná potreba v krátkom čase vyškoliť kvalitný zdravotnícky personál. V banskobystrických pomeroch bola touto úlohou poverená Vyššia škola pre ženské povolania v Banskej Bystrici. Od septembra 1948 sa pretransformovala na Vyššiu sociálno-zdravotnú školu v Banskej Bystrici.

Vo svojich začiatkoch sídlila táto škola v Lazovnej ulici č. 32 (dnes budova materskej školy). Do prvého ročníka boli prijaté všetky žiačky, ktoré mali nastúpiť do druhého ročníka Odbornej školy pre ženské povolanie. Plány na vyučovanie dostali z Turčianskeho Svätého Martina, kde existoval Štefánikov ústav, ktorý už mal skúsenosti s výchovou sestier. Neskôr dostala škola vlastný učebný plán zostavený poverením školstva.

Škola postupne získala priestory pre vysunuté triedy aj v budove na Námestí Štefana Moyzesa č. 14. Podmienky boli v oboch budovách nevyhovujúce, priestory stiesnené. Učiteľom často chýbala primeraná odborná kvalifikácia, učilo veľa externistov.

²⁷ Sviatko V. a kol.s. 27, 28.

²⁸ V šesťdesiatych rokoch potom pribudli ešte niektoré ďalšie špecializácie, menovite *ekonomika zahraničného obchodu*. Ich stav sa ustálil až v roku 1970. Diaľkové štúdium na škole pokračovalo až do roku 1968.

Chýbala odborná učebňa či *demonštračná miestnosť* a kabinety. V dôsledku toho sa vyučovanie často improvizovalo.

Počiatku mala škola len jednu triedu s 20 žiakmi. Od školského roku 1951/1952 mala už tri paralelné triedy v odboroch zdravotná sestra, detská sestra a zubný laborant, všetky v dennom trojročnom štúdiu. Prvou riaditeľkou školy bola Anna Borčániová.²⁹

Pôvodné trojročné štúdium sa predĺžilo na štvorročné. Prvé maturitné skúšky na škole prebiehali v školskom roku 1950/1951. Maturitná skúška pozostávala zo slovenského a ruského jazyka a z odborných predmetov: choroby vnútorné a chirurgické, sociálna starostlivosť ochrany a zdravia ľudu. Od roku 1953 sa maturantky začali nazývať zdravotné sestry.

Počnúc školským rokom 1952/1953 škola už figuruje pod názvom Vyššia zdravotnícka škola. Začiatkom školského roku 1955/1956 sa presťahovala do zadného traktu budovy OÚNZ v Hornej ulici. Tým sa však podmienky pre vyučovanie vôbec nezlepšili, práve naopak. Dovtedajšie priestory museli byť urýchlene uvoľnené, ale nové ešte neboli prázdne. Preto bol školský inventár päť týždňov umiestnený v jednej malej provizórnej miestnosti. Počas tohto času mali žiaci voľno.

V novej budove mala škola k dispozícii len tri triedy, riaditeľňu a malú zborovňu, opäť chýbali odborné učebne. Situácia si vyžiadala dvojsmenné vyučovanie. Ďalšou stratou pre školu i mesto bola tiež skutočnosť, že odbor zubný laborant bol definitívne presunutý do Košíc.³⁰

V školskom roku 1957/1958 sa pre pracujúce nekvalifikované sestričky otvorila jedna trieda druhého ročníka večernej školy popri zamestnaní. Nastúpilo do nej trinásť žien. Pre veľký úspech sa v ďalšom školskom roku otvoril i abiturientský kurz detských sestier, do ktorého sa prihlásilo pätnásť žiačok. O túto formu štúdia bol v tom čase veľký záujem. Pretože sa profil absolventa školy, *stredného zdravotníckeho pracovníka* v priebehu 50. rokov *kryštalizoval*, museli sa neustále zdokonaľovať učebné plány a osnovy. Boli také školské roky, keď sa vyučovalo podľa troch či štyroch rôznych osnov.

Výraznejšie zmeny na škole nastali od školského roku 1959/1960, ktoré boli predznamenané pozitívnymi skúsenosťami žiakov predchádzajúcich ročníkov. Po prvýkrát sa na škole zaviedla odborná zdravotnícka prax, ako súčasť učebného plánu v II. ročníkoch. Žiačky ju uskutočňovali v zariadeniach Krajského ústavu národného zdravia v Banskej Bystrici.³¹

Viacerými zmenami v uvedenom období prešli aj **priemyselné školy** na pôde mesta. Ku školám, ktoré mohli po vojne úspešne nadviazať na svoju predchádzajúcu činnosť patrila hlavne **Priemyselná škola v Banskej Bystrici**. K jej postupnej likvidácii prispeli organizačné opatrenia v školskom roku 1950/1951, kedy strojárské odbory presunuli do novovybudovanej Vyššej priemyselnej školy strojárskej vo Zvolene. Na škole ostali žiaci elektrotechnického smeru. K renesancii školy došlo v školskom roku 1951/1952, kedy vznikla **Vyššia priemyselná škola elektrotechnická v Banskej Bystrici** s odbormi *silnoprádu* a od roku 1953 s odbormi *telegrafné a telefónne spoje, rádiové spoje a rozhlas*. V tomto roku škola dostala aj nový názov, **Priemyselná škola**

²⁹ Prvými učiteľmi na novovzniknutej škole boli Mária Orgonášová, Šarolta Rádlová, Júlia Adamčíková, Adela Lámerová a Ľudmila Machová. K externým členom patrili Ctibor Matulay, dr. J. Fehér, dr. J. Dinďa a Metoda Pinková.

³⁰ Pozri školskú kroniku, s. 13.

³¹ Kronka školy, s. 25.

elektrotechnická a spojová v Banskej Bystrici. Stáva sa školou s celoslovenskou pôsobnosťou v odboroch spojovej techniky, ktoré školu významne profilovali. Viacročným riaditeľom školy bol M. Irvényi.

V súlade so svojím odborným zameraním v roku 1957 škola dostala i nový názov, Priemyselná škola spojová v Banskej Bystrici. Od roku 1960 sa už ako Stredná priemyselná škola spojovej techniky špecializovala na výučbu odborov *drôtová a bezdrôtová technika*. Dlhé roky bola sídlom školy pôvodná budova priemyselnej školy na dnešnej Skuteckého ulici č. 20.³²

Stredná priemyselná škola stavebná, ako stredoškolská odborná prípravka pre stavebné profesie sa v prvej polovici 60-tych rokov odčlenila od Strednej dopravnej školy vo Zvolene.³³ Hlavným sídlom školy sa stala taktiež budova na Skuteckého ulici 20, v ktorej sídli doposiaľ. Dlhé roky sa tu tiesnila spolu s priemyselnou školou elektrotechnickou, pokým táto neprešla do novej budovy. Mala pritom vyčlenené náhradné priestory pre triedy v objektoch bývalého kláštora na konci Dolnej ulice.

Napriek rôznym prekážkam došlo na pôde mesta Banská Bystrica v povojnovom období k podstatným zmenám aj vo vývoji **učňovského školstva**. V prvom rade to bolo obsahové a organizačné zjednotenie učňovského školstva na celom území československého štátu. Zavedením dvoj a trojročných učebných odborov a tiež niektorých nových odborov súvisiacich hlavne so znárodnením priemyslu došlo k rozšíreniu špecializácií.

Už v povojnovom období došlo v podmienkach Slovenska k rozšíreniu počtu učňovských dielní a boli zavedené skupinové formy praktického výcviku, hlavne v znárodnených podnikoch. Na učňovských školách sa zdvojnásobil počet vyučovacích hodín týždenne.

Učňovská škola v Banskej Bystrici sa krátko po vojne umiestnila a začala vyučovanie v budove katolíckej ľudovej školy (oproti tržnici), Nám. Š. Moysesa 14. Tu boli pre niektoré profesie (krajčír, obuvník) zriadené aj dielne. Počet učňovských dielní sa onedlho rozšíril, pričom sa zaviedli aj skupinové formy výcviku. Na učňovskej škole sa zdvojnásobil počet vyučovacích hodín týždenne. Do učebných osnov pribudli predmety slovenský jazyk, občianska a telesná výchova. Riaditeľom školy bol Štefan Borčáni.

V súlade s novými vládnymi opatreniami na úseku *prípravy mládeže pre nové robotnícke povolania* vznikla v Banskej Bystrici v roku 1950 nová *učňovská škola pre dorast stavebníctva*, ktorá dostala názov Stredisko pracujúceho dorastu pri Československých stavebných závodoch. Bola zriadená v novopostavenej budove na Jesenskom vršku.³⁴ Pôvodná učňovská škola zostala naďalej v budove bývalej radnice na Námestí Štefana Moysesa.

V súlade so zákonom š. 110/1951 Zb. z. a n. bola onedlho po prijatí zákona aj učňovská mládež v Banskej Bystrici rozdelená podľa *sovietskeho vzoru* na dve časti. Tí uční, ktorí boli orientovaní pre *učilištia, profesie 04* a uční *odborov 06* boli zaradení do štátnych pracovných záloh a preložení do budovy stavebného učilišťa na Jesenský vršok. Tejto škole delimitačná komisia pridělila, spolu s učňami aj takmer všetky vyu-

³² V roku 1969 sa škola presťahovala do novej priestrannej budovy na Hurbanovej ulici. Všestranný rozvoj školy tu umožnili najmä moderne vybavené laboratória, dielne odborné učebne i športové zariadenia. Škola okrem priestorov, štátneho významu, získala i nový názov Stredná priemyselná škola Jozefa Murgaša.

³³ Zo začiatku mala škola hlavne priestorové problémy. Vyriešili sa hlavne po roku 1969, kedy škola získala priestory v budove na Skuteckého ulici, uvoľnené po SPŠ J. Murgaša. Budova je sídlom školy doposiaľ.

³⁴ Dnešné SOU stavebné I v Banskej Bystrici, Komenského 12

čovacie pomôcky z priestorov radnice. Budova na Jesenskom vršku mala síce podmienky pre internátne ubytovanie učňov, nebola pritom kapacitne pripravená na tak prudký nárast počtu učňov, ktorí prišli z inej školy, učebňovými priestormi. Pokým sa pri škole postavil nový objekt, muselo sa vyučovať často aj na chodbách.

Do druhej časti, *učňovské školy*, zaradili učňov z podnikov Miestneho hospodárstva v Banskej Bystrici (krajčíri, obuvníci, holiči, kaderníci, predavači, maliari, učnice z n. p. Slovenka a iní). Tí museli zároveň tiež budovu radnice opustiť a boli presťahovaní do budovy bývalého *Katolíckeho domu*. Táto časť školy, známa ako Učňovská škola miestneho hospodárstva 2 (UŠ MH 2) zostala takmer bez pomôcok.

Učňovská škola miestneho hospodárstva nebola dlho umiestnená ani v Katolíckom dome na dnešnej Skuteckého ulici. Začiatkom roku 1958 sa musela znovu sťahovať do starej budovy bývalého rímsko-katolíckeho seminára na Moysesovej ulici. Bola to tmavá budova s úzkymi a vlhkými chodbami aj keď mesto urobilo najnutnejšie opravy. Učebne boli malé a tmavé. Telocvičňa sa nachádzala v bývalej modlitebni, ktorá mala rozmery 12 x 7 m, nízku klenbu. Niektoré učebne mali také malé rozmery, že sa tam ťažko vošlo 20 – 25 žiakov; často sedeli necelý meter pred tabuľou. Aj ostatné vybavenie školy bolo úplne nevyhovujúce. Pre pracovné pomôcky vyhradili malé vlhké miestnosti. V šk. r. 1958/59, kedy sa škola presťahovala na Moysesovu ulicu č. 21 bolo na škole 360 žiakov. V tom čase bol riaditeľom školy Ondrej Černák.³⁵

Koncom päťdesiatych rokov uskutočnilo Ministerstvo školstva a osvetu novú reorganizáciu učňovského školstva. Došlo k zrušeniu *Štátnych pracovných záloh* a vznikli dva typy učňovských škôl: *Odborné učilištia pri závodoch* a *Učňovské školy*. V budove na Jesenskom vršku ostalo Odborné učilište Pozemných stavieb n. p. v Banskej Bystrici. Dlhoročným riaditeľom a zveľaďovateľom učilišťa bol J. Ondráš. Ostatné podniky zaškoľovali od roku 1959/60 svojich učňov naďalej na Učňovskej škole v Banskej Bystrici.

Prijatie tohto opatrenia a menovite *Zákona o sústave výchovy a vzdelania*, ktorý prijalo Národné zhromaždenie 15. decembra, uvoľnili cestu k vzniku ďalších učilišť a učňovských škôl i na pôde mesta Banská Bystrica. Medzi prvými bolo zriadené ďalšie učebné zariadenie prípravy učňov pre stavebnú činnosť, Odborné učilište stavebné II pri n. p. Stavodistribúcia v Banskej Bystrici, Kráľová 10. V priebehu 60. rokov vznik učilišť a učňovských škôl v meste pokračoval.

V záverečnej časti prehľadnej štúdie o banskobystrickom strednom školstve chceme v krátkosti načrtnúť osudy ešte jednej školskej inštitúcie, hoci mala v podstate už charakter vysokej školy. Ide o banskobystrický rímskokatolícky diecézny **Kňazský seminár sv. Karola Boromejského**. Toto učebné zariadenie pôsobilo na pôde mesta od roku 1807. Svoju činnosť, prerušenú vojnovými udalosťami obnovilo v r. 1945 krátko po oslobodení mesta. Po nástupe totalitnej moci koncom štyridsiatych rokov sa i nad touto, novému režimu nepohodlnou vzdelávacou inštitúciou, začali *sťahovať chmáry temnoty*. Zámienka k jej likvidácii sa našla čoskoro. Po smrti banskobystrického biskupa dr. Andreja Škrábika Slovenský úrad pre veci cirkevné, podľa proticirkevného zákona č. 218/1949 Zb. a ďalších vládných nariadení v rozpore s cirkevným poriadkom 11. 2.

³⁵ Ako učitelia na škole v tom čase pôsobili Ján Sádrik, Přemysl Krákora, Pavel Švihra, Stanislav Kl'účiarovský, Michal Spišiak, Anna Nemčoková, Zdena Fínková, Adela Lámerová. Vypomáhali niekoľko externých učiteľov pre vyučovanie v skupinách. Pozri Caban, J. a i.: *Kronika Učňovskej školy...*, Banská Bystrica 1968.

1950 vymenoval za administrátora diecézy *vlasteneckého*, t. j. režimu pohodlného kňaza J. Decheta (v tom čase už exkomunikovaného sv. Stolicou). Predstavenstvo seminára, profesori i seminaristi odmietli Decheta privítať a nikto sa nezúčastnil ani jeho inštalácie v katedrálnom chráme.

Bojkot mal za následok zatknutie rektora seminára J. Kozu-Matejova, prefekta Petra Kost'ova a špirituála I. Chladného. Od konca marca ostal seminár bez vedenia. Školský rok 1949/1950 sa dokončil za veľmi sťažených podmienok a bez vysviacky absolventov. Nariadením vlády zo 14. júla 1950 bol napokon Kňazský seminár sv. Karola Boromejského zrušený (ako aj ďalšie semináre). Jeho budova na Kapitulskej ulici (dnes Moysesova ul.) bola poštátnená. Seminaristi dostali ponuku študovať na jedinej štátom uznanej Cyrilo-metódskej bohosloveckej fakulte v Bratislave. Ani jeden z nich ponuku neprijal. Väčšinu bývalých seminaristov postihla vojenská služba, kde boli ako *politicky nespoľahliví* zaradení do *Pomocných technických práporov (PTP)* a určení pre najťažšiu prácu v baniach či na stavbách a pod.³⁶

Autor si uvedomuje, že v jednej kratšej štúdii, obmedzenej najmä rozsahom príspevku do zborníka, nie je možné podať podrobnejšiu analýzu vývoja pestrej palety banskobystrických stredných škôl. Napriek tomu chce vyjadriť presvedčenie, že sa mu v štúdii podarilo čitateľovi priblížiť aspoň stručný pohľad na stránky pestrej histórie stredoškolského vzdelávania na pôde mesta Banská Bystrica v jednom z osobitne zložitých období 20. storočia.

Zusammenfassung

Die Mittelschulen von Banská Bystrica im System der politischen Änderungen nach dem II. Weltkrieg (in den Jahren 1945 – 1960)

Die Entwicklung des tschechoslowakischen Schulwesens wurde in der Zeit vom Ende des II. Weltkriegs bis 1948 noch von einigen demokratischen Elementen begleitet. Nach der *Februarrevolution* verlief sie schon nach einem einheitlichen System. Dies war dem totalitären Staatsregime untergeordnet, das von der kommunistischen Partei und ihrer bolschewistischen Ideologie beherrscht wurde. Am Anfang illustriert der Autor im Wesentlichen die Entwicklung des Schulwesens in der Slowakei in der Zeit der I. Slowakischen Republik und auch seine Entwicklung nach dem II. Weltkrieg, namentlich nach dem Jahr 1948. Der Beitrag hatte zum Ziel, die Verwicklung der Entwicklung oder das Schicksal der Mittelschulen in der Slowakei vom Ende des II. Weltkriegs bis Anfang der 60er Jahre auf dem Beispiel von Banská Bystrica, als *Stadt der Schulen*, zu veranschaulichen. Es geht vor allem um Gymnasien von Banská Bystrica, pädagogische Oberschulen, andere Fachschulen, sowie Berufsschulen. Ausserdem wird in dem Beitrag die Entstehung der Oberchulen in der Stadt und auch das Schicksal des Römisch – katholischen Diözesanseminars angedeutet.

³⁶ Brendza, Gabriel: História výchovy kňazského dorastu v Banskobystrickej diecéze. In: Kým pole zarodí. In: Zborník. Vyd. Kňazský seminár sv. Františka Xaverského Banská Bystrica – Badín. 1998, s. 20 - 21.

UDALOSTI V POĽSKU V ROKU 1956 A ICH OHLAS NA SLOVENSKU

Lucia Rusnáková

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Poľské udalosti roku 1956 boli výsledkom vnútornej politicko – spoločenskej situácie ako aj medzinárodných udalostí, ktoré ovplyvnili vývoj celého komunistického bloku. Z vonkajších podnetov nepochybne najdôležitejšou udalosťou roku 1956 bol XX. zjazd KSSZ a referát N. S. Chruščova „O kulte osobnosti a jeho dôsledkoch“ prednesený na záverečnom zasadnutí delegátov KSSZ. Kritika a odsúdenie Stalinových metód, i keď nijako nespochybnili komunistickú totalitu, mali pre celý sovietsky systém vážne následky. Kritika Stalina vlastne spochybnila celú teóriu, ktorou sa strany ľudovodemokratických štátov riadili pri výstavbe socializmu ako aj sovietsky model socializmu. Politika destalinizácie, ktorú začal Chruščovov referát spôsobila v štátoch sovietskeho bloku značnú destabilizáciu. Politický tlak zdola, ktorý nastal aktivizáciou širokých mas tlačil stranícke a štátne orgány k demokratizácii existujúceho politického systému. Rozvinula sa diskusia týkajúca sa okrem iného otázky národnej a štátnej nezávislosti, občianskych slobôd, záruk proti zneužitiu moci. Začali sa ozývať požiadavky prehodnotenia nedávnej minulosti, rehabilitácie obetí stalinského režimu, dodržiavanie zákonnosti, decentralizácie politickej moci atď. XX. zjazd vyvolal aj vo vnútri komunistických strán ostré názorové triedenie.¹

Najvýraznejšie prejavy nesúhlasu s neostalinskými diktatúrami sa objavili po rozšírení tajnej správy práve v Poľsku a tiež v Maďarsku.

V Poľsku bola v dobe XX. zjazdu KSSZ veľmi napätá sociálna situácia. Nespokojnosť obyvateľstva vyplývala predovšetkým zo zlej úrovne ekonomiky, ktorá vyžadovala urýchlenú reformu.² Okrem toho krátko pred zjazdom, na jeseň 1954, nastal rozruch medzi obyvateľstvom po tom, čo bolo v rozhovoroch Rádia Slobodná Európa s Józefom Swiatłom odhalené zneužívanie moci Bierutovým režimom a jeho zločiny. Táto aféra mala za následok na jednej strane veľkú čistku, na druhej strane spôsobila určité oslabenie teroru.³

Po XX. zjazde KSSZ sa pozornosť poľskej spoločnosti stále výraznejšie sústreďovala na politické nedostatky. Z požiadaviek poľskej verejnosti sa na prvé miesto dostala požiadavka zmenšenia závislosti Poľska na ZSSR. Vyplývalo to pravdepodobne z tradičného poľského antisovietizmu, ktorý iste posilnili i zlé skúsenosti Poliakov z obdobia sovietskej okupácie počas druhej svetovej vojny.⁴ Sovietska prítomnosť na poľskom území od konca 2. svetovej vojny bola prežívaná a vnímaná ako prítomnosť nenávideného okupanta a nacionalizmus bol aj základnou zložkou októbrových nepoko-

jov v roku 1956.⁵

Ďalším milníkom na ceste k poľskému októbru 1956 bola smrť prvého tajomníka Poľskej zjednotenej robotníckej strany (PZRS) Bolesława Bieruta, tzv. poľského Stalina, 12. marca 1956. Problém následovníctva, ktorý sa otvoril po tejto udalosti vyústil do vnútorných straníckych bojov, ktorých predmetom sa stali program a tempo požadovaných zmien ako aj záležitosť ďalšej legitimizácie systému a udržania moci.⁶ Vo vzájomných bojoch sa v strane vykryštalizovali 3 skupiny: *natolinskí* (konzervatívci), ktorí za najlepšie východisko považovali obetovanie skupiny ľudí, ktorí by boli „zodpovední“ za chyby, *pulawskí*, ktorí presadzovali zahájenie procesu zmien v určitých oblastiach a *centristi*, ku ktorým patrili napr. Ochab, Czyrankiewicz, a.i.

Spory sa prejavili už na zasadnutí ÚV PZRS 20. marca 1956, na ktorom bol zvolený nový tajomník strany. Za podpory Chruščova, ktorý na voľbu osobne dozoroval, sa ním stal Edward Ochab.

Nové vedenie na čele s Edwardom Ochabom, ktorý bol považovaný skôr za stalinistu, sa snažilo prekonať krízu v spoločnosti radom opatrení, napríklad amnestiou politických väzňov, ktorú snemovňa schválila koncom apríla, ako aj liberalizáciou spoločenského života, čo verejnosť chápala ako prejav oslabenia moci a podnet k verejným vystúpeniam.⁷

Vnútropolitická kríza v Poľsku vyvrcholila vo štvrtok 28. júna 1956, keď zamestnanci poznaňskej továrne na lokomotívy „Stalin“ vstúpili do štrajku proti vykorisťovaniu, nehospodárnosti, nedostatku spotrebného tovaru a zlým bytovým podmienkam.⁸ Štrajk prerástol v pouličnú demonštráciu, ktorá sa sústredila v okolí sídla lokálnych mocenských orgánov. Demonštrácie sa zúčastnili aj ostatní spoluobčania. Demonštrácia sa zmenila na otvorený protest proti režimu. Niekoľko skupín vtrhlo na vrchné veliteľstvo milície a zásobilo sa zbraňami. Obsadili budovu prokuratúry a po útoku na väzenie boli prepustení všetci väzni. Proti demonštrácii zasiahli privolané vojenské jednotky a tanky. Podľa oficiálnych údajov si udalosť vyžiadala 53 mŕtvych a 300 ranených.⁹

O reakcii vlády svedčí výrok z prejavu premiéra J. Cyrankiewicza krátko po udalosti: „Každý provokatér alebo šialenec, ktorý pozdvihne ruku proti vláde ľudu, môže si byť istý, že vláda mu túto ruku utne...“¹⁰ Organizácia povstania sa spočiatku pripisovala činnosti imperialistických agentov. Gomulka na zasadnutí ÚV PZRS v októbri 1956 označenie kritikov režimu za imperialistických agentov odmietol.

Poznaňské povstanie malo pre ďalší vývoj v Poľsku veľký význam. Verejná mienka sa ani po krvavom potlačení povstania neupokojila. Dochádzalo k zhromaždeniam, rezolúciám a vznášaniam požiadaviek. Všeobecne vládla nespokojnosť najmä s tempom a rozsahom zmien, ktoré prichádzali po XX. zjazde.¹¹

¹ MOULIS, V. – VALENTA, J. – VYKOUKAL, J.P.: Vznik, krize a rozpad sovietskeho bloku v Európe 1944 – 1989. Ostrava: Amosium Servis, 1991, s. 121–123.

² BLAIVE, M.: Promámená příležitost. Československo a rok 1956. Praha: Prostor, 2001. ISBN 80-7260-053-2, s. 43.

³ NOWAK, J.: Poláci a Maďari v roce 1956. In: Soudobé dějiny. Roč. 3, 1996, č. 2-3, s. 529.

⁴ MOULIS, V. – VALENTA, J. – VYKOUKAL, J.P.: Cit. 1., s. 127.

⁵ RUPNIK, J.: Proměškané setkání. In: Soudobé dějiny, 1996, roč. 3, č. 2-3, s. 536.

⁶ PACZKOWSKI, A.: Pół stoletia dziejów Polski (1939 – 1989). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. ISBN 80-200-0737-7, s. 183.

⁷ PACZKOWSKI, A.: Cit. 6, s. 183–184.

⁸ BLAIVE, M.: Cit. 2, s. 46.

⁹ Údaje o skutočnom počte obetí sú rôzne. Pohybujú sa od spomínaných 53 až do 300.

¹⁰ Pravda, 1.7.1956, K udalostiam v Poznani.

¹¹ PACZKOWSKI, A.: Cit. 6, s. 185.

Za takejto situácie padol na VIII. pléne politbyra ÚV PZRS návrh, aby za 1. tajomníka strany bol zvolený Wladislaw Gomulka¹², v očiach ľudí národný hrdina presadzujúci poľskú cestu k socializmu, nezávislú na Moskve. 19. októbra 1956 náhle priletela z Moskvy do Varšavy delegácia vedená N. S. Chruščovom. Cieľom návštevy bolo zabrániť nahradeniu Ochaba Gomulkom. Súčasne sa dali do pohybu sovietske vojská, ktoré postupovali smerom k hlavnému mestu. Na rokovaníach medzi komunistickými lídrami oboch krajín, ktoré nasledovali, Gomulka uistil Chruščova, že zmeny v Poľsku nastolené na VIII. pléne ÚV PZRS systém neohrozia. Chruščov sa rozhodol uznať Gomulku a poľský režim, ktorý sám seba označoval za komunistický a verný Varšavskej zmluve.¹³

V období, ktoré nasledovalo krátko po tejto udalosti, nastúpilo Poľsko cestu "obrody a demokracie"¹⁴. Zasadanie VIII. pléna znamenalo začiatok zmien vo všetkých oblastiach života. Boli rozpustené niektoré družstvá, zmiernená cenzúra a poľským občanom bolo umožnené cestovať do zahraničia. Všetky zmeny prebehli v podmienkach pomernej stability miernou cestou. Tieto zmeny neboli až také výrazné, aby porušili kosť systému. Gomulka, ktorý sa o zmeny zaslúžil, neodmietol prvky legitimizujúce systém, ani hegemoniu centralizovanej strany. Uznesenie "O aktuálnych politických a hospodárskych úlohách strany" prijaté na zasadaní pléna, si vytýčilo za cieľ okrem zvyšovania životnej úrovne obyvateľstva, podpory samostatne hospodáriacich roľníkov a ozdravenia situácie v rozvoji družstiev aj upevnenie vedúcej úlohy strany v spoločnosti. V duchu leninských zásad sa strana zaviazala bojovať proti reakcii, ktorá by chcela narušiť jednotu socialistických štátov a chrániť poľsko-sovietske priateľstvo a spojenectvo.¹⁵ Poľský denník "Trybuna ludu" 25.10.1956 odpovedá *politickým špekulantom* na Západe:

*"Ak si niekto naivný predstavuje, že zmeny v Poľsku znamenajú novú orientáciu našej zahraničnej politiky, hlboko sa mylí... Demokratizácia vnútorného života a ďalšie politické a hospodárske reformy neznamenia odchod od socializmu a zoslabenie solidarity s inými socialistickými krajinami."*¹⁶

Požiadavka nezávislosti na Rusku teda nebola splnená. Poľsko – sovietske vzťahy by však mali byť "založené na vzájomnej dôvere a rovnosti".

Poliaci s ďalším podriadením sa Sovietskemu zväzu nesúhlasili. Preto sa ešte niekoľko týždňov konali na rôznych miestach Poľska manifestácie a demonštrácie proti sovietskym jednotkám (napr. v Legnici, Gdaňsku, Białystoku, a i.).

Vývoj v Poľsku Moskva sledovala so znepokojením. V novembri odcestoval Gomulka na rokovanie do Moskvy. Na základe rokovaní mohlo Poľsko smerovať k socializmu vlastnou cestou, dostali určité ekonomické úľavy, ale členstvo Poľska vo Varšavskej zmluve a ponechanie sovietskych vojsk na poľskom území zostali aj tentokrát nedotknuté.

Poľská kríza sa skončila 17. decembra 1956 podpísaním sovietsko-poľskej dohody o právnom štatúte sovietskych jednotiek umiestnených na území Poľska.

Najväčší ohlas mali poľské októbrové udalosti v Maďarsku, ktorého vývoj bol výrazne poznačený XX. zjazdom KSSZ. Pod vplyvom diania v Poľsku došlo v Maďarsku k verejným protestným vystúpeniam, ktoré boli za pomoci Červenej armády kruto potlačené. Rozsah ani tematické zameranie tohto príspevku nám však neumožňujú, aby sme sa maďarským udalostiam venovali podrobnejšie.

Situácia v Československu:

V Československu nemal XX. zjazd taký búrlivý ohlas ako v Poľsku alebo v Maďarsku. Bolo to spôsobené aj tým, že v Československu sa obsah referátu dlho tajil. Zatiaľ čo v Poľsku bolo možné kúpiť referát na trhu, v Československu sa verejnosť s jeho úplným znením mohla zoznámiť až v roku 1990.¹⁷

Znenie referátu ako prvý poznal A. Novotný, ktorý sa zúčastnil záverečného zasadania zjazdu. Ostatných členov politického byra informoval až na zasadaní ÚV KSČ, ktoré sa konalo 29. a 30. marca 1956. Rozhodol sa tak urobiť až po tom, čo nespokojnosť funkcionárov a členov KSČ prerástla do kritiky a podozrenia zo zatajovania informácií zo zjazdu. Potom mala byť s kritikou stalinských praktík oboznámená aj členská základňa KSČ. Správa vyvolala medzi účastníkmi schôdze ÚV KSČ 29. – 30. marca, ale aj v základných organizáciách vlnu emócií a zdesenie. O reakciách svedčí aj príspevok V. Biľaka na zasadaní ÚV 20.4.1956: "Mali sme prípady, že členovia strany nechceli počúvať referát, kde kritizujú stalinove chyby."¹⁸

Nasledovala široká diskusia a kritika, ktorú komunistické vedenie spočiatku podporovalo, no 2. mája 1956 bola náhle zastavená. Jednou z príčin mohli byť početné rezolúcie straníckych orgánov žiadajúce zvolanie mimoriadneho zjazdu, ktorý by objasnil výsledky XX. zjazdu. Novotný sa preto rozhodol už v počiatočných potlačiť spor črtajúci sa vo vnútri KSČ. Dopomôcť k tomu mu mal jeho bojový plán, zmes represie a presvedčovania,¹⁹ ktorého cieľom bolo zabrániť vytváraniu rôznych názorových skupín. Propaganda komunistickej strany na jar 1956 sa tak celkom oddala boju proti kritickému nazeraniu na obdobie stalinizmu a liberálnejšie skupiny v spoločnosti, ktoré sa pokúsili na základe tolerovanej kritiky spochybniť podstatu režimu boli utlmené.

Širšia verejnosť bola oboznámená len s niektorými aspektmi XX. zjazdu. Informácie získavala prevažne len z oficiálnej tlače a rozhlasu, kde sa zmienky o tajnej správe nevyskytovali. Úplné znenie Chruščovovho referátu sa však prostredníctvom Poľska dostalo na Západ, a bolo uverejnené v zahraničnej tlači. O referáte tiež podrobne informovali zahraničné stanice, ktoré napriek rušeniu počúvali ľudia aj v Československu.²⁰ Počúvanie zahraničných staníc v Československu dokumentujú archívne materiály ako aj niektoré udalosti roku 1956. Stal sa ňou napríklad II. zjazd československých spisovateľov, ktorý preukázal, že spisovatelia sa neobmedzujú pri získavaní informácií len na oficiálnu tlač. Rovnako aj rozruch medzi študentmi v apríli – máji 1956 svedčí o pomerne dobrej informovanosti.

Zjazd spisovateľov znamenal ostrú kritiku kultúrno-politických pomerov v štáte. Zo všetkých požiadaviek spisovateľov najzávažnejšími boli azda požiadavka slobody tvorby, zrušenie cenzúry a politických zásahov do kultúrnej sféry. O priebehu zjazdu

¹² VII. Plenárne zasadanie zrušilo uznesenie z r.1949, ktorým bol Gomulka vylúčený zo strany. (Melichar, V.: Cit 15, s. 522.)

¹³ BLAIVE, M.: Cit.2, s.47

¹⁴ PACZKOWSKI, A.: Cit. 6, s. 186.

¹⁵ MELICHAR, V.: Dějiny Polska. Praha: Svoboda, 1975. s. 522-524.

¹⁶ Pravda, 25.10.1956, s.4

¹⁷ MOULIS, V. – VALENTA, J. – VYKOUKAL, J. P.: Cit.1, s. 121

¹⁸ BLAIVE, M.: Cit.2, s. 66

¹⁹ BLAIVE, M.: Cit.2, s. 84 - 99.

²⁰ Napr. poľská redakcia RSE vysielala Chruščovovu tajnú reč v úplnom znení v júni 1956. Nowak, Cit 3, s. 528.

boli občania dobre informovaní. Literárne noviny dokonca uverejňovali niektoré diskusné príspevky, ktoré na zjazde odznali, prípadne ich časti.

V stopách spisovateľov pokračovali aj študenti. Na vysokých školách sa šírila živá diskusia. Prejavom študentskej aktivity boli rezolúcie, v ktorých študenti vyjadrovali nielen svoje požiadavky, ale aj svoj postoj k závažným vnútropolitickým otázkam. V Bratislave sa podľa niektorých odhadov stavalo proti režimu až 98%.²¹ Nepriateľský postoj väčšiny bratislavských študentov nám potvrdil aj bývalý študent, ktorý si spomenul na neochotu študentov vstupovať v tomto období do KSS. Študenti sa živo zaujímali o dianie vo svete. Informácie získavali z počúvania zahraničného rozhlasu a čítania zahraničnej tlače. Na bratislavských internátoch boli rozšírené anglické noviny a rakúsky "Kurier". Cenným zdrojom informácií boli aj českí študenti.²² Získané informácie sa ďalej šírili medzi študentmi na internátoch ústnym podaním. Na jar 1956 po správach o výsledkoch XX.jazdu KSSZ sa zvýšila aktivita študentov. Organizovali sa zhromaždenia, na ktorých prebiehala vzrušená diskusia. V máji 1956 študenti zorganizovali v Bratislave sprievod, ktorý sa niesol v duchu protestov proti režimu.²³ Vystúpenie študentov sa nezaobišlo bez následkov. Študenti, ktorí sa ho zúčastnili boli vylúčení zo štúdií. Niektorí, po tom ako sa za nich zaručil SZM, museli odísť na jeden rok na "prevýchovu" do výroby. Potom mohli pokračovať v štúdiu.²⁴ Medzi študentmi ďalej pôsobili tzv. konfidenti, ktorí mali odhaliť študentov, ktorí nepriateľsky zmýšľali o režime.²⁵ Tieto zásahy štátnej moci mali za následok, že študenti boli opatrní a z obáv o svoju ďalšiu existenciu už verejne neprejavovali svoje názory. Bez následkov sa nezaobišiel ani zjazd spisovateľov. Spisovateľov trestal režim za ich činnosť najčastejšie formou vylúčenia zo strany.

Diskusia, ktorá sa rozvinula na II. zjazde spisovateľov, no ani študentské rezolúcie nespôsobili v spoločnosti širší ohlas. Nezískali si podporu najširšej vrstvy spoločnosti, teda robotníkov.²⁶ Na rozdiel od Poľska v Československu neexistovalo masové opozičné robotnícke hnutie, ktoré by mohlo byť sociálnou oporou reformného prúdu. Zatiaľ čo v poľských a maďarských udalostiach roku 1956 zohralo robotníctvo dôležitú úlohu, v Československu zostalo pasívne, a to nielen voči demokratickým požiadavkám inteligencie, ale i voči daniu v okolitých štátoch.²⁷ Táto spoločenská skupina predstavovala stále dosť pevnú oporu režimu. Režim si podporu robotníkov zabezpečoval sociálnou a mzdovou nivelizáciou v prospech robotníkov a hlavne niektorých jej skupín. Tieto javy pôsobili ako účinný stabilizačný faktor režimu.²⁸ Tiež životná úroveň robotníkov bola v porovnaní s okolitými ľudovodemokratickými štátmi na relatívne dobrej úrovni. Vedúce kruhy venovali v 50-tych rokoch jej zvyšovaniu memoriadnu pozornosť.

Celkovo môžeme konštatovať, že v ČSR sa protagonistom demokratizácie nepodarilo zjednotiť reformné sily. Straníckemu vedeniu sa podarilo obmedziť možnosť celospoločenskej diskusie, a tak zabezpečiť kontinuitu stalinského režimu. Na krátky čas

vzhľadom na kritiku síce nastalo mierne uvoľnenie ideologického tlaku na spoločnosť, KSČ sa však nevzdala svojho hlavného cieľa - prechodu k socializmu. Komunistické vedenie zaujalo v štáte opäť pevné pozície a presadzovalo i naďalej záujmy Moskvy a sovietsku politiku. Po porážke pokusov o určité zmeny stalinského režimu v Maďarsku a Poľsku 1956 sa ideologický tlak ešte zvýšil.

Reakcie obyvateľov Slovenska na udalosti v Poľsku: Pri hodnotení ohlasu obyvateľov Slovenska na poľské udalosti sme vychádzali z materiálov získaných v Slovenskom národnom archíve, Archíve MV SR v Levoči, ale aj z denníka Pravda z roku 1956 a 1957, ako aj z rozhovorov s bývalými študentmi, ktorí v roku 1956 študovali v Bratislave. Z archívnych materiálov sme zvýšenú pozornosť venovali najmä prieskumom verejnej mienky obyvateľov a agentúrnym správam, ktoré boli zasielané pravidelne Krajskej správe MV v súvislosti s udalosťami v Poľsku a Maďarsku.²⁹

Zo spomínaných správ nie je možné presne stanoviť, aká veľká časť obyvateľstva sympatizovala s udalosťami v Poľsku, a aká časť s nimi nesúhlasila. Na druhej strane nám umožňujú zistiť, aké názory boli rozšírené medzi obyvateľstvom na poľské udalosti a v súvislosti s tým aj na domáci režim. Zároveň dokazujú, že časť obyvateľstva sa živo zaujímala o udalosti v susedných štátoch a využívala každú možnosť informovať sa o nich, i keď nepodnikla žiadnu otvorenú akciu na ich podporu.

Väčšina správ hodnotí situáciu medzi obyvateľstvom v skúmanej oblasti ako pokojnú a naklonenú režimu. Kritické hlasy a diskusie o udalostiach sú označované skôr za ojedinelé prípady. Domnievame sa, že tento stav mohol byť zapríčinený okrem obáv z postihu (inteligencia sa stiahla a viedla diskusie v súkromí)³⁰ aj nedostatočnou informovanosťou obyvateľstva o skutočnom priebehu udalostí v Poľsku. Predpokladáme, že značná časť obyvateľov Slovenska vychádzala pri posudzovaní situácie len z dennej tlače a oficiálnych vyhlásení, ktoré boli cenzurované. Čitateľ Pravdy si mohol na základe uverejnených článkov napr. o udalostiach v Poznani vytvoriť nasledovný skreslený obraz: Poznaňské udalosti neboli dielom robotníkov, ale *imperialistických provokatérov*, ktorí "sa snažili využiť hospodárske ťažkosti a nedostatky v niektorých závodoch", aby zabrzдили rozvoj poľského národného hospodárstva. Išlo o puč proti socializmu, pre obnovu starého zriadenia.³¹ Avšak "nádeje na návrat starých hospodárskych a spoločenských poriadkov sú márne tam, kde sa vybudovala, alebo buduje socialistická spoločnosť".³² V Poznani nešlo o spontánny prejav nespokojnosti pracujúcich, ale akcia bola dlhodobo pripravovaná o čom svedčí aj miesto a doba konania vzbury. *Provokatéri nepriateľskí ľudovej demokracii* chceli upútať pozornosť zahraničných účastníkov medzinárodného veľtrhu a tým zaručiť čo najväčší ohlas na Západe.³³ Akcia bola financovaná zo zahraničia:

"Koľko pušiek a samopalov môže k streľbe donútiť 125 mil. dolárov, ktoré sa pridelujú z rozpočtu amerického štátu na to, aby sa v krajinách, ktoré už nie sú kapitalistické živilo násilie a provokácie?"³⁴

²¹ AMV SR v Levoči, fond B9, Inv. j. 24, s. 151.

²² prof. RNDr. Otto Tomeček, PhD., rozhovor

²³ O týždeň neskôr, 20.5.1956, sa podobný sprievod uskutočnil aj v Prahe.

²⁴ doc. RNDr. Ivan Ružička, CSc., rozhovor

²⁵ prof. RNDr. Otto Tomeček, PhD., rozhovor

²⁶ V roku 1953 robotníctvo predstavovalo približne 2,25 mil. obyvateľov. Kaplan, Cit. 23,

²⁷ RUPNIK, J.: Cit. 5, s. 537.

²⁸ KAPLAN, K.: Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1953 – 1957 a 1968 – 1975. Praha: ÚSD AV ČR, 1993. ISBN 80-85270-15-3, s. 7 – 16.

²⁹ Napr. v období od 30.6. 1956 – 13.7.1956 bolo nariadené pravidelné podávanie správ k udalostiam v Poznani (11.bod TRN KS MV) AMV SR v Levoči: fond: B9, Inv.j. 24, 13.7.1956

³⁰ SNA, fond: ÚV KSS, Tajomníci David r. 1943 – 1967 I, kartón 2253. Skúmanie verejnej mienky obyvateľstva v súvislosti s udalosťami v Maďarsku a Poľsku 25.10.1956.

³¹ Pravda, 2.7. 1956 Zahraničná tlač o udalostiach v Poznani.

³² Pravda 5.7.1956, P.Togliati k poznaňskej provokácii

³³ Pravda, 2.7. 1956 Zahraničná tlač o udalostiach v Poznani.

³⁴ Pravda, 5.7.1956 P.Togliati k poznaňskej provokácii

Články v Pravde uverejňovali časti vyhlásení poľských verejných činiteľov. Autori na základe pokynov obmedzovali a skresľovali informácie, často uverejňovali polopravdy. Bolo bežnou praxou vynechávať časti vyhlásení, prípadne časti uverejňovaných zahraničných článkov, ktoré odporovali ideovej línii strany.

Na poľské októbrové udalosti nekladie Pravda veľký dôraz. Obmedzuje sa na stručné oznamy o najdôležitejších udalostiach. Poľské udalosti v tomto období zatienilo dianie v Maďarsku. Veľa miesta sa naopak venovalo poľským hospodárskym úspechom.

Vznik nepokojov v Poľsku sa vysvetľoval zlou životnou úrovňou, ktorá vznikla ako následok povojnovej obnovy, čo si vyžadovalo obrovské investície na úkor prostriedkov na osobnú spotrebu. Okrem toho tu bol rad nedostatkov v riadení národného hospodárstva. Korene týchto nedostatkov boli v nedostatočnej práci strany, v nesprávnom uplatňovaní jej vedúcej úlohy. Vznikla situácia, ktorú využila reakcia, ktorej sa podarilo dezorientovať pracujúcich. PZRS tejto propagande nedostatočne čelila.

VIII. plénum ÚV PZRS sa hodnotilo ako veľký obrat k lepšiemu v histórii poľskej krajiny. *"Realizácia jeho uznesení bude znamenať ďalšie urýchlené napredovanie Poľska na ceste k socializmu, k zvyšovaniu životnej úrovne."*³⁵

Napriek snahám vedúcich kruhov zabrániť prenikaniu informácií zo zahraničia, sa po krajine šírili fámy, vznikajúce hlavne na základe počúvania zahraničného spravodajstva. Nie je nám známe v akej miere na Slovensku ľudia počúvali vysielanie zahraničných staníc, ktoré o udalostiach informovali a burcovali obyvateľstvo k aktivite. Archivné materiály ale dokazujú, že časť obyvateľov získavala informácie o poľských udalostiach aj z tohto zdroja. O posluchu zahraničného rozhlasu, prípadne o čítaní zahraničnej tlače svedčia rozdiely vo výrokoch jednotlivých občanov zaznamenaných v správach podávaných na KS MV a informáciami, ktoré k danej problematike uvádzala v danom období slovenská tlač. Ďalším zdrojom odlišných informácií boli občania Poľskej ľudovej republiky, s ktorými sa naši občania mohli stretávať v rámci čulého cestovného ruchu.³⁶ Napriek situácii v Poľsku sa cestovný ruch medzi oboma štátmi naďalej rozvíjal. Napríklad v období od 22.4. do 20.8.1956 bolo udelených približne 25000 priepustiek do poľskej oblasti. 23.8.1956 sa otvoril nový hraničný prechod z Podbanského na Kasprowy Wrch a 15.8.1956 bola zvýšená turistická prémia na 260 % nominálnej hodnoty šeku.³⁷ Na druhej strane však bol pohyb poľských občanov v pohraničných oblastiach Slovenska dobre sledovaný. Svedčia o tom niektoré archivné materiály.

Ako sme už spomenuli, nemáme znalosti o miere, v akej obyvateľstvo poznalo skutočný vývoj v Poľsku a ani o tom, do akej miery im bolo naklonené, pretože archivné správy sa zameriavali prevažne na podozrivé javy v spoločnosti. Ale napriek tomu môžeme konštatovať, že poľské udalosti mali ohlas vo všetkých vrstvách obyvateľstva.

Vo všeobecnosti obyvatelia porovnávali správy zahraničných staníc so správami v slovenskej tlači a rozhlase. Bol rozšírený názor, že v tlači nie sú správne údaje a že sa mnohé zatajuje. Tiež sa niekoľko krát objavil názor, že keby sa v Poznani nekonal

³⁵ Pravda, 18.1.1957 Niektoré problémy poľskej cesty k socializmu

³⁶ SNA, fond: ÚV KSS, Tajomníci David r. 1943 – 1967 I, kartón 2253, Skúmanie verejnej mienky obyvateľstva v súvislosti s udalosťami v Maďarsku a Poľsku 25.10.1956

³⁷ Pravda, 21.8.1956 Nové výhody turistického ruchu s Poľskom.

veľtrh, o vzbure by sa pravdepodobne vôbec nepísalo.³⁸ Vyskytovali sa aj názory, že k podobným udalostiam ako v Poľsku a Maďarsku dôjde určite aj v ČSR. Rátalo sa so zjednotením Nemecka a v tom prípade by ČSR bolo obkľúčené kapitalistickými krajinami a prevrat by sa mohol uskutočniť aj u nás.³⁹ V súvislosti s tým sa koncom októbra objavujú správy o zvýšenom výkupe tovaru dennej spotreby.

Rovnako často sa vyskytoval aj opačný názor, a síce že u nás k podobným udalostiam nemôže dôjsť. Vysvetľovalo sa to buď lepšou životnou úrovňou u nás, alebo tým, že socializmus je už u nás hlboko zakorenený a každý prejav reakcie bude potlačený.

S Poľskom a Maďarskom existoval čulý cestovný ruch. Prejavy nespokojnosti obyvateľov susedných štátov si naši občania často vysvetľovali aj tým, že naši susedia mali možnosť porovnať ich životnú úroveň so životnou úrovňou na Slovensku, ktorá bola na vyššom stupni, než v spomínaných krajinách.⁴⁰ K takému poznatku dospeli naši obyvatelia na základe osobného kontaktu s poľskými obyvateľmi počas turistických zájazdov do Poľska. Často sa prirovnáva situácia v Poľsku k vývoju v Juhoslávii.

Inteligencia bola vzhľadom na represie režimu opatrná a svoje názory nevyslovovala na verejnosti. Venovala sa počúvaniu zahraničného rozhlasu. Počítala s tým, že udalosti v Poľsku a Maďarsku budú mať vplyv na vývoj v ČSR. Istá skupina pripravovala založenie kresťansko-demokratickej strany. Strana mala vzniknúť až po zmene ľudovodemokratického zriadenia v ČSR. Ďalej sa v radoch inteligencie hovorilo o vzniku tzv. Stredoeurópskej federácie, alebo "Únii".⁴¹ Do federácie malo patriť Poľsko, Maďarsko a Juhoslávia. Počítalo sa s tým, že do federácie bude patriť aj Slovensko.⁴²

Istý ruch nastal aj medzi spisovateľmi. Zväz slovenských spisovateľov sa rozdelil do 3 skupín. Prvá mala "správne zameranie", tzn., že bojovala za líniu strany (Hečko, Krno, Ferenčík,...). Druhá skupina skĺzla z platformy socializmu, socialistického realizmu. Činnosť ÚV KSS "často bagatelizujú a silne útočia proti KSS". Do tejto skupiny patria napr. Spitzer, Tatarka, Smrek, Reisel, A. Pavlík, Ľudo Ondrejov, a.i. Tretia skupina bola neutrálna. Medzi spisovateľmi sa rozšíril "poľský príklad". Kolovali medzi nimi rôzne poľské publikácie, na základe ktorých ďalej rozširovali, že "kríza v Poľsku je zavinená stalinizmom a pokusmi stalinizmus reštaurovať" ap. Dianie v Poľsku hodnotili kladne.⁴³

Ako sme už vyššie uviedli, aj medzi študentmi panovala počas roku 1956 revolučná nálada. Voči poľským udalostiam boli však študenti zdanlivo pasívni. Príčinu ich pasivity treba hľadať najmä v obavách o svoju budúcnosť, ktoré po skúsenostiach z jari 1956 ešte vzrástli. Aktivita študentov celkom neustala. Podľa niektorých hlásení študenti v Bratislave pripravovali na 7. novembra 1956 (oslavy VOSR) podobné povstanie ako v Poznani.⁴⁴ Iné správy popisujú priebeh osláv ako pokojný.⁴⁵

³⁸ AMV SR v Levoči, fond: B9, Inv.j. 24, s. 139.

³⁹ AMV SR v Levoči, fond: B9, Inv.j. 24, s.178.

⁴⁰ SNA, fond: ÚV KSS, tajomník David, arch.j. 40, kartón 2253, Skúmanie verejnej mienky obyvateľstva v súvislosti s udalosťami v Maďarsku a Poľsku, december 1956.

⁴¹ AMV SR v Levoči, fond: A 2/1, Inv. j. 4, s.120.

⁴² SNA, fond: ÚV KSS, Tajomníci David r. 1943 – 1967 I, kartón 2253, Skúmanie verejnej mienky obyvateľstva. 23.10.1956

⁴³ SNA, fond: ÚV KSS, Tajomníci David r. 1943 – 1967 I, kartón 2248, arch.j. 319, Správa o slovenských spisovateľoch 14.2.1957.

⁴⁴ AMV SR v Levoči, fond: B9, Inv.j. 24, s. 151.

⁴⁵ AMV SR v Levoči, fond: B9, Inv.j. 24, s. 248.

Mnohí súkromní roľníci pozerali na poľské udalosti s nádejou. Príchod takých udalostí ako v Poľsku a Maďarsku očakávali aj u nás. Dúfali, že v takom prípade by už nemuseli odovzdávať povinné dávky z pôdy.

O situácii diskutovali, i keď v malej miere aj väzni. V súvislosti s povstaním v Pozani sa domnievali, že Poliaci im prekazili amnestiu alebo väčšie prepúšťanie.⁴⁶

Sledované osoby svoje názory vyjadrovali väčšinou v súkromí, často v podnapiťom stave alebo v rozčúlení. K otvoreným protestom nedochádzalo. K ojedinelým činom na podporu udalostí v Poľsku patrí rozširovanie letákov s protištátnymi heslami. Napr. 1. novembra 1956 bol v Liptovskom Mikuláši zachytený leták s textom: "...občania zvrhnite diktatúru a nasledujte Poliakov..." Vyskytli sa i prípady, že občania odmietli podpísať rezolúcie o vernosti strane a vláde v súvislosti s udalosťami v Poľsku a Maďarsku.⁴⁷

I keď sa časť obyvateľov Slovenska živo zaujímala o aktuálne dianie v okolitých štátoch a mala k dispozícii dostatok potrebných informácií, nepodnikla žiadny otvorený pokus o zmenu spoločenského poriadku, s ktorým nesúhlasila. U väčšiny obyvateľstva prevládala pasivita a nechť angažovať sa. Chýbali sily, ktoré by sa pokúsili o reformu a ktoré by vo väčšom rozsahu riskovali otvorenú konfrontáciu s režimom. Na tomto stave sa určite podpísali kruté formy politickej a sociálnej perzekúcie, masová nezákonnosť a likvidácia demokratických slobôd, ktoré v tomto období navonok ustali, ale v skutočnosti pokračovali ďalej. Predpokladá sa napríklad, že v Československu bolo v 50-tych rokoch 422 táborov nútených prác.⁴⁸

Pod vplyvom domácich i zahraničných udalostí dochádzalo k perzekúcii časti inteligencie, ktorá by mohla byť potenciálnou hybnou silou reformného prúdu. Dialo sa tak formou triedno-politickej previerky. K najviac prenasledovaným skupinám inteligencie patrili aj v tomto období predstavitelia cirkvi (v roku 1957 433 cirkevných hodnostárov, duchovných a bohoslovcov bolo vo väzniciach)⁴⁹, ktorí nemohli vykonávať svoje povolanie, ako aj učitelia, ktorí po nepriaznivom výsledku politickej previerky tiež prichádzali o svoje miesta v oblasti výchovy a vzdelávania.

Pasivitu veľkej časti obyvateľstva okrem strachu spôsobil aj dosiahnutý stupeň ekonomickej stability režimu, ktorý v porovnaní s okolitými ľudovodemokratickými štátmi nepredstavoval pre väčšinu obyvateľov dostatočný dôvod k odporu proti režimu. Napriek tomu v tomto období už vznikli ohniská odporu. Tie položili základ pre reformný prúd, ktorý ožil v období 1964 – 1968.

V príspevku sa zaoberáme vývojom v Poľsku a Československu v roku 1956. Zvláštnu pozornosť venujeme situácii na Slovensku v spomínanom období, pričom hlavným zámerom bolo ukázať reakcie slovenského obyvateľstva na poľské udalosti.

Z archívnych materiálov a rozprávania súčasníkov je zrejmé, že časť Slovákov bola o dianí u našich susedov dobre informovaná, a to i napriek snahám vedúcich predstaviteľov režimu zabrániť prieniku informácií medzi obyvateľstvom. Z prieskumov verejnej mienky vyplýva, že značná časť Slovákov súhlasila s dianím v Poľsku a podobné zmeny si želala aj v Československu. K verejným protestom proti režimu ale dochá-

dzalo len sporadicky. Nešlo pritom o organizované vystúpenia, ale len individuálne akcie jednotlivých osôb, v podobe odvážnych výrokov v úzkom kruhu ľudí. Výnimku tvorilo rozširovanie letákov.

Za jeden z dôvodov tejto pasivity obyvateľov Slovenska, resp. Československa, považujeme strach z represii, ako aj fakt, že životná úroveň a sociálne zabezpečenie väčšej časti obyvateľstva bola pomerne uspokojivá, a nebola bezprostredným dôvodom k otvoreným protestom.

XX. zjazd KSSZ a dianie v okolitých štátoch nezostalo v Československu celkom bez odozvy. Vytvorili sa tu totiž ohniská odporu, ktoré sa prejavili v 60. rokoch.

Zusammenfassung

Die polnischen Ereignisse im Jahre 1956 und ihr Widerhall in der Slowakei

Zum Thema dieses Beitrags wurde die Entwicklung in Polen und in der Tschechoslowakei im Jahre 1956. Die Autorin richtete ihre Aufmerksamkeit vor allem auf die Situation in der Slowakei. Ihr Hauptziel war, die Reaktionen der slowakischen Bevölkerung aufzuzeigen.

Auch wenn die Vertreter des Regimes die Verbreitung der Informationen über die ausländische Geschehnisse zu verhindern versuchten, wusste ein Teil der Bevölkerung Bescheid. Viele Bürger sympathisierten mit den Ereignissen in Polen und sie wünschten sich solche Änderungen auch in der Tschechoslowakei. Öffentliche Proteste waren trotzdem selten. Den Grund für diese Passivität sieht die Autorin vor allem in der Angst vor Repression und in dem Lebensstandard, der für einen grossen Teil der Bevölkerung kein Grund zu einem Aufstand gegen das Regime war.

⁴⁶ AMV SR V Levoči, fond: B9, Inv. j. 24, s. 157.

⁴⁷ AMV SR V Levoči, fond: B9, Inv. j. 24, s. 173.

⁴⁸ HEJL, V.: Zpráva o organizovaném násilí. Praha: Univerzum, 1990. ISBN 80-85207-01-X, s. 234.

⁴⁹ Zločiny komunizmu na Slovensku I. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2001. ISBN 80-7165-343-6, s. 674.

PRÍSPEVKY A ŠTÚDIE AUTOROV Z INÝCH PRACOVÍSK A ZO ZAHRANIČIA

Ideal władcy w najstarszym Żywocie Metodego

Idzi Panic

Katowice

W badaniach nad dziejami Państwa Wielkomorawskiego wśród wykorzystywanych przez historyków źródeł bardzo ważne miejsce zajmują najstarsze Żywoty Konstantyna/Cyryla i Metodego¹. Są one wykorzystywane również przez historyków polskich², szczególnie w publikacjach, które dotyczą sytuacji politycznej na ziemiach polskich w okresie przedpaństwowym, w pierwszym zaś rządzie odnoszącej się do dziejów Małopolski w dobie przedpiastowskiej³.

Spośród obu Żywotów szczególną uwagę polskich badaczy przyciąga Żywot Metodego⁴. Powodem tak wielkiego zainteresowania historyków jest zaledwie jedno zdanie, *passus* o bardzo silnym (nieznanego imienia) księciu pogańskim „siedzącym na Wiśle”⁵, a także o prorocत्वie włożonym przez autora Żywota w usta Metodego, który przepowiedział niepokojącemu Morawę owemu księciu, że jeśli nie przyjmie

dobrowolnie chrztu, wówczas zostanie pojmany do niewoli i w niej ochrzczony⁶. Zdanie to, kończące się potwierdzeniem przez autora Żywota prorockiego daru apostoła Słowian, wypowiedzianego słowami iż „tak się stało”, skłoniło praktycznie wszystkich historyków czeskich i słowackich, a także znaczną część badaczy dziejów ziem polskich przed powstaniem państwa polskiego do wyprowadzenia kilku ważkich spostrzeżeń, z których za najważniejsze uznajemy to, które dotyczy panowania Państwa Wielkomorawskiego nad Małopolską⁷, a także wniosek – jakkolwiek formułowany nieco rzadziej – (niekiedy jedynie pośrednio), o przyjęcia przez tę właśnie część późniejszej Polski wczesnopiastowskiej chrztu z rąk Metodego, bądź jego uczniów i o rycie słowiańskim w liturgii⁸, jakkolwiek – co należy wyraźnie podkreślić – znacząca część polskich uczonych kwestionuje obecnie możliwość opanowania przez Państwo Wielkomorawskie ziem Polski południowej⁹. Znaczenie tych twierdzeń dla badań nad dziejami ziem polskich w dobie przedpaństwowej sugeruje, iż wymienione przekazy mogą być pomocne w badaniach szeregu innych kwestii z zakresu dziejów politycznych i ideowych nie tylko Państwa Wielkomorawskiego, lecz także innych współczesnych mu tworów politycznych wytworzonych wówczas przez Słowian, zwłaszcza na terenach, do których mogli dotrzeć apostołowie Słowian, św. Cyryl i Metody, bądź ich uczniowie, autorzy Żywotów, a więc do Słowian zachodnich i południowych. Możemy zarazem przypuszczać, że wymienione przekazy – skoro powstały w kręgu słowiańskim – w o wiele większym stopniu oddają sposób pojmowania otaczającego świata przez mieszkańców państw słowiańskich, aniżeli źródła narracyjne spisane na przykład w kręgu frankijskim.

Wśród zagadnień, których rozpoznania czytelnik ma prawo oczekiwać w oparciu o wspomniane przekazy wymienić należy kwestię stosunku społeczeństwa wielkomorawskiego do idei państwa i władcy. Podstawą tych oczekiwań może być zarówno wieloletnia dyskusja uczonych nad znaczeniem wspomnianego na wstępie *passusu*, a także słuszne podnoszenie przez badaczy ogromnej roli władcy wielkomorawskiego, Świętopełka, w osiągnięciu przez Wielką Morawę tak znaczącej roli i potęgi, co sugeruje między innymi, że w społeczeństwie wielkomorawskim idea

¹ W pierwszym rządzie należy tu wymienić znakomite badania historyków czeskich i słowackich, por. między innymi A. T. Ruttkay: *Grosmähren: Anmerkungen zum gegenwärtigen Forschungsstand über die Siedlungs- und Sozialökonomischen Strukturen. W. Origins of Central Europe*. Red. P. Urbańczyk, Warszawa 1997; L. E. Havlik: *Svatopluk Veliký. Král Moravanů a Slovanů*. Brno 1994; Tenże: *King Svatopluk's of Moravia image in the Middle Ages. Critica Storica*. Roma 1990; Tenże: *Kronika o Velkej Moravě*. Brno 1992; wyd II. Brno 1987. Pomijamy tutaj niezwykle obszerną literaturę dotyczącą przeszłości Wielkich Moraw, publikowaną przed rokiem 1990, którą będziemy wykazywać w różnych miejscach naszej pracy, por. na przykład Havlik L.E.: *Morava v 9-10 století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace*. Praha 1978; P. Ratkoš: *La conquête de la Slovaquie par les Magyars*. *Studia Historica Slovaca*. T. III. 1965.

² Por. niedawno I. Panic: *Ostatnie lata Wielkich Moraw*. Katowice 2000, *passim*. Tamże dalsza literatura.

³ K. Polek: *Wielkie Morawy a Europa Środkowa. Dylematy polityczne i religijne*. W: *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie*. Pod red. A. Barcia. Katowice 1999; Tenże: *Państwo Wielkomorawskie i jego sąsiedzi*. Kraków 1994.

⁴ *Život sv. Metoděje. Literární památky epochy velkomoravské 863 – 885*. Wyd. J. Vašica. Vyšehrad – Praha 1996, s. 285 [dalej *Život sv. Metoděje*]; T. Lehr-Splawiński: *Żywoty Konstantyna i Metodego*. Poznań 1959, s. 114. W prezentowanym artykule odwoływać się będziemy do wydania Żywotów, dokonanego przez Josefa Vašicu, korzystając z własnego tłumaczenia tekstu. T. Lehr-Splawiński: *Konstanty i Metody*. (Zarys monograficzny z wyborem źródeł). Uzupełnił i słowem wstępnym poprzedził F. Stawski. Warszawa 1967, s. 231 – 246. Dla historiografii polskiej za bardzo pożyteczne należy uznać ostatnie wzniesienie Żywotów obu apostołów Słowian, przygotowane w latach pięćdziesiątych przez Tadeusza Lehra-Splawińskiego, por. *Apostołowie Słowian. Żywoty Konstantyna i Metodego*. Przekład ze staro-cerkiewno-słowiańskiego. Wstęp i objaśnienia T. Lehr-Splawiński. Uzupełnienia, komentarz i posłowie L. Moszyński. Warszawa 1988; *Żywoty Konstantyna i Metodego* (tak zwane obszerne). Poznań 1959.

⁵ *Život sv. Metoděje. Literární památky epochy velkomoravské 863 – 885*. Wyd. J. Vašica. Vyšehrad – Praha 1996, s. 285 [dalej *Život sv. Metoděje*]; T. Lehr-Splawiński: *Żywoty Konstantyna i Metodego*. Poznań 1959, s. 114.

⁶ *Život sv. Metoděje*, s. 285.

⁷ Dyskusję tę zreferowaliśmy częściowo w publikacji *Ostatnie lata Wielkich Moraw*. Katowice 2000, s. 90 – 118, por. też K. Polek: *Państwo Wielkomorawskie i jego sąsiedzi*. Kraków 1994, *passim*. Jeśli chodzi o poznanie opinii historyków czeskich i słowackich w tej kwestii warto zapoznać się z publikacją L. E. Havlika: *Morava v 9 – 10 století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace*. Praha 1978, *passim*; Idem: *Uzemní rozsah Velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka*. „*Slovanske Študie*”. T. 3, 1960, s. 39 nn.; P. Ratkoš: *The territorial development of Great Moravia*. *Studia Historica Slovaca*. T. 16. 1988, s. 121 nn. W związku z tą dyskusją warto zapoznać się również z ostatnią wypowiedzią na temat obecności wielkomorawskiej w Małopolsce sformułowaną przez A. Buko: *Małopolska „czeska” i Małopolska „polańska”*. W: *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*. Red. H. Samsonowicz. Kraków 2000, s. 149.

⁸ Przebieg tej dyskusji przedstawił S. Szczur: *Misja cyrylo-metodiańska w świetle najnowszych badań*. W: *Chryścianizacja Polski południowej*. Materiały sesji naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku. Kraków 1994, s. 7 – 24. Krakowski uczony wskazał także wszelkie słabe punkty tezy o wprowadzeniu chrześcijaństwa na ziemię południowej Polski przez świętego Metodego bądź jego uczniów. Por. też G. Labuda: *Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku*. W: *Chryścianizacja Polski południowej*. Materiały z sesji naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku. Kraków 1994, s. 73 nn.

⁹ Przegląd stanowisk badawczych w tej kwestii zestawiał S. Szczur: *Misja cyrylo-metodiańska...*, *passim*. Por. też I. Panic: *Ostatnie lata Wielkich Moraw...*, *passim*; K. Polek: *Wielka Morawa a Europa Środkowa. Dylematy polityczne i religijne*. W: *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie*. Red. A. Barcia. Katowice 1999, s. 36 nn.

państwa i pozycja władcy były na tyle mocno zakorzenione, że – broniąc swoje państwo – było ono skłonne ponosić wielkie wyrzeczenia w trakcie licznych wojen z sąsiadami¹⁰. Wyjaśnienie tej kwestii może pośrednio, poprzez zastosowanie metod komparatystycznej i retrospektywnej, pomóc w przyszłości w dalszym rozpoznaniu stosunku do państwa i władzy książęcej również społeczeństw innych państw słowiańskich w ich najwcześniejszych fazach rozwoju, w tym więc i Polski Mieszkowej¹¹. Zważywszy zaś, że do Żywotów obu świętych sięgali liczni dziejopisarze nie tylko wczesnego średniowiecza, lecz również piszący u schyłku tej epoki, wykorzystując wiadomości przekazane przez omawiane przekazy w pisanych przez siebie kronikach, rozpatrzenie problemu zaproponowanego w tytule artykułu może być dalszej perspektywie pomocne w badaniach nad historiografią średniowieczną krajów Europy Środkowej, w tym zwłaszcza Czech i Słowacji¹². Powyższe uwagi oznaczają zarazem, że przedstawiony tekst stanowi wstęp do badań nad stanem świadomości politycznej społeczeństwa Wielkich Moraw¹³, najstarszego spośród państw słowiańskich, w odniesieniu do którego dysponujemy najbogatszą podstawą źródłową¹⁴. Rozpoznanie tego zagadnienia powinno wyjaśnić, czy wykorzystanie zasygnalizowanych źródeł może być pomocne w dalszych studiach nad formowaniem się i funkcjonowaniem ideologii władcy i państwa u Słowian zarówno przed powstaniem państw: czeskiego i polskiego, a także wpływu, jaki Wielka Morawa wywarła w różnych aspektach na inne państwa słowiańskie¹⁵. Wstępne uwagi na ten temat poczyniliśmy w artykule poświęconym analizie obrazu państwa i władcy w Żywotach świętych Cyryla i Metodego. Skonstatowaliśmy w nim między innymi, że autorzy Żywotów niewiele miejsca poświęcili funkcji państwa i władcy w świecie

świeckim. Owe ograniczenia widać między innymi w Żywocie Konstantyna Filozofa, którego autor ograniczył się przede wszystkim do akcentowania jego roli jako obrońcy chrześcijaństwa¹⁶. Przyjrzyjmy się więc wobec powyższego, czy – a jeśli tak, to w jaki sposób – została sformułowana idea państwa i władcy w najstarszym żywocie świętego Metodego¹⁷.

W literaturze przedmiotu podniesione zagadnienie było jak dotychczas podejmowane jedynie wyrywkowo. Mamy tu na uwadze głównie interesujące studium J. Kurza, który u schyłku lat pięćdziesiątych rozważał zadania jakie stały przed patriarchą, cesarzem i papieżem w opinii autorów żywotów Konstantyna i Metodego¹⁸.

Powyższe uwagi metodologiczne pozwalają nam przejść bezpośrednio do analizy idei państwa w Żywocie Metodego. Badacze zajmujący się dziejami Państwa Wielkomorawskiego, a także losami samych Apostołów Słowian słusznie uznają go za ze wszystkich Żywotów obu świętych. Przesądza o tym po pierwsze fakt, że został on prawdopodobnie napisany przez Słowianina, mieszkańca Państwa Wielkomorawskiego¹⁹. Być może był nim sam uczeń Metodego, Gorazd (któremu Apostoł Słowian wyznaczył rolę swego następcy na stolcu arcybiskupim²⁰), względnie któryś z jego najbliższych współpracowników²¹, najpewniej Klemens. Był to więc bez wątpienia człowiek patrzący na funkcje państwa i jego władcy nie tylko oczami chrześcijanina, lecz także jeszcze niedawnego pogańskiego Morawianina, a więc dobrze – i to z osobistego doświadczenia – obznajomiony z wartościami wyznawanymi niewiele wcześniej przez jego współziomków wielkomorawskich i tamtejszych władców. Autorowi tego Żywota nieobce były równocześnie uczone księgi łacińskie i greckie, których lektura, wsparta przykładem i nauczaniem Metodego musiała wywrzeć wpływ na jego sposób widzenia świata. Równocześnie z powodu najpierw bliskiej współpracy z arcybiskupem Metodem, a następnie dzięki temu, iż sam (na mocy delegacji Metodego) został wyniesiony równie wysoko (nawet, jeśli założymy że autorem Żywota nie był Gorazd, lecz jego współpracownik, wspomniany wyżej Klemens), miał niewątpliwie wgląd w najważniejsze sprawy państwowe. Wszystko to upoważnia nas by domniemywać, że jeśli w Żywocie Metodego znajdziemy informacje na temat poglądów funkcjonujących wśród władców wielkomorawskich i tamtejszych elit społecznych na temat idei i funkcji państwa, i władcy posiadały one będą zarówno rodowód słowiański, jak również ogólnochrześcijański.

Drugim równie ważkim argumentem, który każe przyznać w naszych dociekaniach pierwszeństwo temu właśnie źródłu, jest czas powstania Żywota Metodego, czyli rok 885, lub najpóźniej 886, a więc moment, w którym zarówno pamięć o Świętopełku, jak i stosunku doń Morawian były jeszcze świeże, czyli – inaczej

¹⁰ L. Havlik: s. Morava v 9 – 10 století..., s. 93 – 96; Tenże: Moravská společnost a stát a jeho vládní organizace v 9 století. *Slavia Antiqua*. T. 28, 1981/1982, passim; I. Panic: Lata 891 – 892. Ostatnia próba podporządkowania Państwa Wielkomorawskiego przez Wschodnich Franków u schyłku panowania Świętopełka. W. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. T. 1. Red. I. Panic. Katowice 1999, s. 28 – 32.

¹¹ Zagadnienie to posiada bardzo bogatą literaturę. W tym miejscu, celem zasygnalizowania, odwołamy się jedynie do publikacji G. Labudy: Organizacje państwowe Słowian Zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego. (Od połowy VI do połowy X wieku). W. *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*. T. 1. Organizacja polityczna. Poznań 1962.

¹² Doskonałą ilustracją może być tutaj na przykład Joannes Aventinus, autor dzieła *Annales Boiorum*..., który na przykład wykorzystał Żywoty w stopniu zdecydowanie większym, aniżeli wczesnośredniowieczny kronikarz czeski, Kosmas, por. Ioannis Aventini *Annales Boiorum libri VII*. Edidit N. H. Gundlingius. Lipsiae 1710, kś. I, r. IV. Dodajmy dla przypomnienia, że prawdziwe nazwisko Jana Aventyna brzmiało Johann Thurmair, chociaż w przekazach źródłowych możemy spotkać się również z zapisem nazwiska jako Thurmayer. Urodził się 4 lipca 1477 roku w Abensbergu. Odebrał bardzo staranne wykształcenie, a także uzyskał rozległą wiedzę w zakresie historii, jako że po ukończeniu szkoły w Ingolstadt podjął studia na uniwersytecie wiedeńskim, a następnie, zachęcony wysokim poziomem Uniwersytetu Krakowskiego studiował w początkach XVI wieku w Krakowie, wreszcie udał się na studia do Paryża. Właśnie dogłębnej wiedzy historycznej zawdzięczamy jego zainteresowania dziejopisarskie, które zaowocowały powstaniem dzieła poświęconego dziejom Czech i krajów ościennych.

¹³ Wstępne uwagi na ten temat por. I. Panic: Idea państwa i władcy w najstarszych Żywotach świętych Cyryla i Metodego. W. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. T. 2. Red. I. Panic, J. Sperka. Katowice 2002, s. 51 nn.

¹⁴ Literaturę tę ostatnio zestawili K. Polek (K. Polek: Państwo Wielkomorawskie i jego sąsiedzi..., passim) i I. Panic (Ostatnie lata Wielkich Moraw..., passim). Przypomnijmy też, że jeśli chodzi o podstawy źródłowe do dziejów innych współczesnych Wielkiej Morawie państw słowiańskich, są one więcej niż skromne, por. L. Havlik: Velká Morava a středoevropská Slované. Praha 1964, s. 186 – 188, 282 – 293.

¹⁵ Można tu wskazać na możliwość wpływów wielkomorawskich na prawo ruskie. Mamy na myśli adaptację na wczesnośredniowiecznej Rusi Zakonu sudnyj ljudem, który zresztą (w 3 redakcjach) zachował się tylko na Rusi, por. J. E. Lipšic: Ekloga. Vizantijskij zakonodatelnyj svod VIII veka. Moskva 1963, s. 18 – 37.

¹⁶ I. Panic: Idea państwa i władcy w najstarszych Żywotach świętych Cyryla i Metodego, s. 57 nn.

¹⁷ W literaturze polskiej skondensowane wiadomości na temat Żywotów Konstantyna i Metodego zestawili J. Leśny: Żywoty Konstantyna i Metodego. W. *Słownik Starożytności Słowiańskich*. T. 7. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 198, s. 309 – 312.

¹⁸ J. Kurz: Patriarcha, cisař a papež v Životě Konstanonově. *Sborník Franku Wollmanovi k sedmdesátinám*. Praha 1958, s. 22 nn.

¹⁹ T. Lehr-Splawinski: Konstanty i Metody..., s. 128 – 129.

²⁰ Przypomnijmy, że z powodu manipulacji biskupa Wichinga Gorazdowi nie było dane objąć urzędu arcybiskupiego, por. V. Medek: Osudy moravské církve do konce 14 věku. Praha 1971, s. 23 – 28..

²¹ Por. J. Leśny: Żywoty Konstantyna i Metodego..., s. 309 nn.; G. Labuda: Studia nad początkami państwa polskiego. T. II. Poznań 1988, passim.

mówiąc – nie zostały przez upływający czas przetworzone w legendę²². Ta bowiem informowała by nas o świadomości państwowej twórców ewentualnej legendy, nie zaś mieszkańców Moraw współczesnych Świętopełkowi i Metodemu. Konstatacja ta oznacza, iż źródło to powinno najpełniej oddawać również pojmowanie przez Morawian idei państwa i funkcji władcy w oczach jemu współczesnych mieszkańców Moraw, tym bardziej, że właśnie wówczas ich władca osiągnął szczyt znaczenia²³.

Szczegółowa lektura Żywota Metodego, prowadzona pod kątem omawianego zagadnienia, prowadzi do równie zaskakującego wniosku, jak w przypadku analizy treści Żywota Konstantyna Filozofa. Otóż – jeśli chodzi o pojmowanie idei państwa i funkcji władcy zarówno wśród książąt wielkomorawskich, jak i ich poddanych – omawiane źródło niemal w ogóle nie podejmuje interesujących nas treści. Autor Żywota koncentruje bowiem swoją uwagę przede wszystkim na misyjnych i osobistych perypetiach apostoła Słowian, a także wydobywa wątek świętości w osobie bohatera tekstu. Pewne, jednak jedynie niewielkie odstępstwo od tego schematu znajdujemy w tym fragmencie narracji Gorazda, który dotyczy powodów sprowadzenia obu apostołów na Morawy²⁴. Lektura tego fragmentu wskazuje jednak, że – według niedoszedłego arcybiskupa morawskiego – głównymi motywami, które skłoniły obu książąt morawskich, Rościława i Metodego, do zaproszenia misjonarzy do ich państw, było przyprowadzenie ich poddanych do prawdziwej wiary oraz nauczanie jej w zrozumiałym dla nich języku, tak, aby mogli ją lepiej zrozumieć i przestrzegać, a przede wszystkim poznać jej prawdziwe oblicze. Intencje te mają poświadczać następujące słowa, włożone przez autora Żywota w usta posłów morawskich, zwracających się do cesarza Michała w imieniu swoich mocodawców: "...my Słowianie, ludzie prości, nie mamy nikogo, to by nas skierował ku prawdzie i zrozumiałe pouczył. Poślij nam więc, dobry władco, męża takiego, który nam wszelką prawdę wyjaśni"²⁵. W istocie rzeczy w przytoczonej relacji dostrzegamy typowy dla chrześcijańskiej ideologii władcy motyw monarchy, troskliwego krzewiciela (i obrońcy) chrześcijaństwa. Czy jednak przypisywanie do niedawna pogańskim książętom morawskim tak wyraźnie sprecyzowanej świadomości religijnej i metod postępowania dostojników świeckich z kręgu świata chrześcijańskiego, i to, jeśli nie liczyć niektórych świętych monarchów, metod, które przystały wówczas raczej biskupom aniżeli królom, jest zasadne, wypada wątpić i to nawet wówczas, jeśli uwzględnimy fakt, iż chrześcijaństwo szerzyło się na ziemiach wchodzących w skład państw zarówno Rościława, jak i Świętopełka jeszcze

zanim przybyli tutaj święci Cyryl/Konstanty i Metody²⁶. Oczywiście nie możemy wykluczyć z całą pewnością, że posłańcy Rościława i Świętopełka rzeczywiście zwrócili się z podobnymi słowy (ustnie, bądź za pośrednictwem odpowiedniego listu) do Michała: byłby to skądinąd zabieg bardzo dyplomatyczny. Na taką właśnie możliwość zdaje się zresztą wskazywać kolejny passus Żywota, w którym obaj władcy skarżyli się ustami posłów, że „przybyło do nas wielu nauczycieli z Italii, Grecji i Niemiec, ci jednak uczą nas rozmaicie”²⁷. Tekst sugeruje wręcz, że w istocie obu władcom morawskim chodziło wyłącznie o pozyskanie takich misjonarzy, którzy by nauczali ich poddanych w zrozumiałym dla nich języku, i których nauczanie pozwoliłoby uniknąć różnych interpretacji nauczania chrześcijańskiego, czyli wyłącznie o to, aby owoce pracy misyjnej wśród ich współziomków były jak pełniejsze. Pominięte zostały natomiast jakiekolwiek polityczne implikacje kroku obu książąt. Mamy tu zatem do czynienia (podkreślimy raz jeszcze) z nakreśleniem typowego motywu władcy troszczącego się o szerzenie wiary i o poznanie prawd chrześcijańskich.

Postawę Świętopełka jako władcy chrześcijańskiego weryfikują inne fragmenty Żywota Metodego. Pierwszy z nich dotyczy prorocтва apostoła Słowian skierowanego do Świętopełka, w trakcie prowadzonych przez tego ostatniego bez powodzenia walk z poganami. Obiecał on mianowicie władcy, że jeśli ten stawia się na mszę w święto św. Piotra, wówczas „wstawi się za nim u Boga [Najwyższego], a ten da mu zwycięstwo”²⁸. Niewątpliwie przykład ten w jakiś sposób ilustrował zwyczaj mało jeszcze religijnego zachowania władcy wielkomorawskiego, skoro, jak wolno domniemywać, zaniedbywał on obowiązek mszy świętych w czasie wypraw wojennych, gdy tymczasem władca chrześcijański powinien sam, z własnej inicjatywy, przestrzegać obowiązków religijnych: mało tego, poprzez osobiste uczestnictwo on je powinien propagować²⁹. Przeciwwagą przytoczonego passusu jest natomiast relacja autora Żywota na temat godnej pochwały postawy Świętopełka wobec Metodego po jego powrocie na Morawy z Rzymu oraz z niewoli u Wschodnich Franków: władca, troszczący się o pomyślność swojego Kościoła, natychmiast przekazał arcybiskupowi władzę nad wszystkimi świątyniami w jego państwie i nad całym klerem³⁰.

W przeciwieństwie do informacji na temat Świętopełka jako władcy chrześcijańskiego brak na kartach omawianego Żywota jakichkolwiek wiadomości na temat pojmowania idei państwa, i to nie tylko przez Morawian i jego władców, lecz nawet przez samego misjonarza oraz jego uczniów.

Przytoczone fragmenty Żywota Metodego wyczerpują w zasadzie zasób informacyjny analizowanego źródła jeśli chodzi o pojmowanie idei państwa i władcy.

²² Za powyższą datą przemawia jednoznacznie fakt, iż w Żywocie brak jakiejkolwiek wzmianki na temat przesładowań, jakim zostali poddani uczniowie Metodego (włącznie z samym Gorazdem), wypędzeni następnie z Wielkich Moraw.

²³ Stało się to w konsekwencji zjazdu Świętopełka i Karola III Grubego na Górze Comianum, gdzie – jak wykazaliśmy w publikacji „Ostatnie lata Wielkich Moraw” (Katowice 2000) – została otwarta droga Świętopełka do godności królewskiej i zarazem wyniesienia władcy wielkomorawskiego do rzędu najważniejszych po cesarzu dostojników w świecie chrześcijańskim. Kwestia ta, jak pisze Jiří Pavelčík (Slovácko. R. XLII. 2000, s. 172) w recenzji do przytoczonej wyżej publikacji była dotychczas źle interpretowana, a często nawet pomijana przez badaczy, tymczasem w rzeczy samej właśnie od tego momentu państwo Świętopełka możemy nazwać „wielkim”, Państwem Wielkomorawskim.

²⁴ J. Vašica: Literární památky epochy velkomorav 863 – 885, s. 281, ustęp 5.

²⁵ Život Metodego. W. T. Lehr-Splawiński: Konstanty i Metody..., s. 237. Tłumaczenie tego fragmentu podajemy za T. Lehr-Splawińskim; por. też J. Vašica: Literární památky epochy velkomoravské. 863 – 885, s. 281.

²⁶ Na temat przebiegu misji przedmetodiańskich na Morawach por. F. Dvorník: Byzantské misie u Slovanů. Praha 1970, passim; Velká Morava a středoevropská Slované..., s. 321 – 263; Velká K. Polek: Państwo Wielkomorawskie i jego sąsiedzi..., passim.

²⁷ Život sv. Metoděje..., s. 281.

²⁸ Ibidem, s. 285.

²⁹ Tego typu czynną postawę władcy, jako monarchy chrześcijańskiego troszczącego się o przestrzeganie wiary Chrystusowej, znakomicie zilustrował w ostatniej publikacji poświęconej Ottonowi III Jerzy Strzelczyk, i to nie tylko w odniesieniu do samego uczestnika Zjazdu Gnieźnieńskiego, lecz również jego poprzednika, ojca zarazem, Ottona II, por. J. Strzelczyk: Otton III. Wrocław – Warszawa – Kraków 2000, passim. Różnica w czasie, dzieląca Ottona i Świętopełka, nie ma tutaj znaczenia, jako że obaj żyli w epoce, której w tym akurat zakresie ideologia chrześcijańska i chrześcijańskie wyobrażenie dobrego władcy nie podlegały zmianom.

³⁰ Život sv. Metoděje..., s. 285.

Pojawia się wobec powyższego pytanie, w jakim stopniu oddają one rzeczywistość historyczną, w jakim zaś są wyrazem oczekiwań, jakie pod adresem Roścysława i Świętopełka kierował autor *Żywota*³¹. Nie ulega wątpliwości, że obaj władcy morawscy znali podstawowe zasady wiary chrześcijańskiej, skoro, jak wiemy, na Morawach już od długiego czasu działały misje, prowadzone przez misjonarzy z terytorium Państwa Wschodniofrankijskiego, z Italii, a także, jak podaje autor *"Żywota Metodego"*, również z Bizancjum³². Zapewne obaj władcy byli neofitami, co pozwala domyślać się występowania u nich większej niż zazwyczaj gorliwości w wierze, niemniej trudno domniemywać, że za najważniejszy cel swojego panowania uznali szerzenie wiary chrześcijańskiej i że nawet w pełni byli świadomi istnienia takiego obowiązku. Jak zresztą pokazują badania historyków zajmujących się przeszłością Państwa Wielkomorawskiego zarówno Roścysław, jak i Świętopełk należeli do władców bardzo praktycznych, którzy bez cienia wątpliwości za najważniejszy cel swojego panowania uważali umacnianie swego państwa i równoległe z tym swojej władzy. Jakkolwiek więc nie możemy wykluczyć u obu książąt morawskich poważnej inspiracji religijnej przy podejmowaniu decyzji odnośnie definitywnej chrystianizacji podległych im państw, niemniej zwrócenie się do cesarza bizantyjskiego w sprawie przysłania na Morawy misjonarzy miało niewątpliwie w pierwszym rzędzie charakter polityczny³³. Na ten temat jednak nie znajdujemy w omawianym źródle jakiegokolwiek wzmianki. Oznacza to, że wypowiedzi Gorazda skłonniśmy raczej dostrzec znajomość u niego chrześcijańskiego ideału władcy, obrońcy i propagatora chrześcijaństwa, ideału znanego i (jakkolwiek w różnym stopniu) realizowanego na Wschodzie³⁴ i na Zachodzie, aniżeli dzieła, które w intencji jego autora miało wyrażać program polityczny władcy, względnie też samego pisarza.

Wnioski końcowe.

Przechodząc do podsumowania poczynionych uwag musimy przypomnieć 2 zasadnicze spostrzeżenia. Pierwsze z nich dotyczy braku jakichkolwiek obszerniejszych informacji w omawianym *Żywocie*, w oparciu o które moglibyśmy formułować wnioski na temat pojmowania idei państwa, a tym bardziej władcy, przez społeczeństwo Państwa Wielkomorawskiego dobie panowania Roścysława i Świętopełka. Po drugie zaś poznajemy przesłanie na temat roli władcy, jakie kieruje do czytelników autor *Żywota*. Przesłanie to nosi charakter ogólnochrześcijański, pojmowany jednak na sposób

bizantyjski, a więc taki, gdzie władca osobiście angażuje się nie tylko w akcję misyjną, lecz również w spory religijne (strzegąc chrześcijaństwo także od strony doktrynalnej), czym wyraźnie w tym okresie różni się od ideału władcy chrześcijańskiego, znanego na Zachodzie. Tam bowiem jak wiemy władca powinien być raczej tylko obrońcą chrześcijaństwa, nie zaś tym, który jest upoważniony do zabierania głosu w sprawach wiary.

Przypomnijmy w tym miejscu, że kwestiami tymi nie zajmuje się również autor *Żywota Konstantyna Filozofa*. Ten przekaz bowiem w rzeczy samej stanowi rozprawę teologiczną, tyle że osadzoną na gruncie ściśle określonych wydarzeń historycznych. Jest też poświadczeniem niezwykle mądrości i ogromu wiedzy Świętego, a zarazem jego skromności i posłuszeństwa zwierzchnikom (w tym przypadku przede wszystkim cesarzowi). Podstawowym zaś przesłaniem *Żywota* jest wskazanie, że wszystko, co człowiek czyni, powinien czynić dla szerzenia Chwały Bożej i Ewangelii. Takie jest również zadanie cesarza³⁵ i taka jest też rola innych ludzi, przede wszystkim tych, którzy są odpowiedzialni za Kościół. W tej też konwencji rysuje zarówno postać cesarza bizantyjskich, jak i inicjatywę Roścysława³⁶, kiedy wkłada w jego usta słowa wielkiej troski o szerzenie wśród jego ludu prawdziwej wiary w ich ojczystym języku³⁷.

Z powyższej konkluzji wyprowadzamy ważny dla nas wniosek, a mianowicie, iż podobnie jak *Żywot świętego Konstantyna* również omawiane źródło nie może stanowić podstawy do badań nad świadomością społeczeństwa wielkomorawskiego. Wszystko bowiem wskazuje, że autor *Żywota* przypisał społeczeństwu Państwa Wielkomorawskiego i jego władcom sobie znany system wartości i własny świat pojęć, w tym również dotyczących rozumienia idei państwa. Wartość poznawczą obu dzieł możemy rozpatrywać w przypadku zupełnie innych kwestii, takich, jak na przykład kontakty Roścysława i Świętopełka ze światem bizantyjskim, starania o chrystianizację Moraw, relacje apostołów Słowian ze światem wschodniofrankijskim, a także z samym papieżem, duchowość misjonarzy i ich uczniów itd.

³¹ Dodajmy zresztą, że Roścysław pojawia się w tekście *Żywota* tylko raz, właśnie w kontekście poselstwa morawskiego do cesarza Michała. W pozostałych wypadkach na kartach *Żywota* przewija się tylko osoba Świętopełka. Wyprowadziliśmy na tej podstawie wniosek, iż działalność Metodego związana była z osobą Świętopełka, gdy tymczasem Konstantyn/Cyryl prowadził działalność w Roścysławowej części państwa (lub – inaczej mówiąc – w państwie należącym przed zjednoczeniem obu tworów politycznych – do Roścysława). Szerzej por. I. Panic: Początki Węgier. Polityczne aspekty formowania się państwa i społeczeństwa węgierskiego w końcu IX i w pierwszej połowie X wieku. Cieszyn 1995, s. 49.

³² *Život sv. Metoděje*. Ibidem, s. 281.

³³ F. Dvorník: *Byzantské misie...*, s. 120 – 123; V. Bartůňek: *Život sv. Cyrila a Metoděje*. W. Soluňští bratři. Praha 1962, s. 28 – 30.

³⁴ Idea obrony chrześcijaństwa, zarówno przed poganami, jak i przed heretykami, jest stale obecna już od czasów Konstantyna Wielkiego zarówno w literaturze bizantyjskiej, jak i w postępowaniu cesarzy, którzy nie tylko podejmowali różne przedsięwzięcia misyjne, lecz również uczestniczyli w praktyce we wszystkich wielkich sporach teologicznych, wstrząsających co pewien czas cesarstwem, por. *Teologia bizantyjska...*, passim; por. też R. Browning: *Cesarstwo Bizantyjskie*. Przełożył G. Żurek. Warszawa 1997, passim.

³⁵ Świadectwem tego może być fakt, iż to właśnie cesarz był według autora *Żywota* inicjatorem poselstw Konstantyna, których celem była obrona wiary chrześcijańskiej w wielkich sporach teologicznych.

³⁶ I. Panic: *Idea państwa i władcy*, s. 59.

³⁷ *Żywot Konstantyna...*, s. 215 – 217.

Ideál vládcu v najstaršom Živote Metoda

Najstaršie Životy Konštantína/Cyrila a Metoda patria medzi najvyužívanejšie pramene vo výskumoch dejín Veľkomoravskej ríše. Záujem poľských historikov už oddávna priťahuje hlavne Život Metoda a v ňom obsiahnutý *passus* o mocnom pohanskom kniežati „sídliacom na Vislách“, ktorý spočiatku odmietal dobrovoľné prijatie krstu, no nakoniec mal byť pokrstený v zajatí. Uvedené poznatky boli doteraz predmetom záujmu historikov len v súvislosti s diskusiou o veľkomoravskej tradícii kresťanstva v Malopoľsku a jeho prípadného začlenenia do Veľkomoravskej ríše. Autor štúdie predstavuje ďalšie interpretačné možnosti Života Metoda, nápomocné vo výskume mnohých iných otázok z oblasti politických a ideových dejín nielen Veľkomoravskej ríše, ale aj iných súdobých území západných a južných Slovanov, na ktorých mohli pôsobiť sv. Cyril a Metod, ako aj ich žiaci. Ústredným problémom štúdie sa tak stáva otázka, či je možné tento prameň využiť v ďalšom výskume formovania a fungovania ideológie vládcu a štátu u Slovanov ešte pred vznikom českého a poľského štátu, a tiež vplyvu, aký mala Veľká Morava v rôznych aspektoch na iné slovanské štáty.

PRÍSPEVOK K DEJINÁM ZANIKNUTEJ OSADY ŽARNOSEK

Pavol Maliniak

Rekonštrukcia zaniknutého osídlenia a jeho úloha, či význam, nám pomáha vytvárať predstavu o vnútornom vývoji komitátov. V konkrétnych prípadoch skúmané služobnícke osady odrážajú osobité podmienky jednotlivých oblastí. Územie, na ktorom sa nachádzala zaniknutá osada Žarnosek, bolo už v minulosti spoľahlivo lokalizované.¹ Základné údaje a prvé písomné zmienky zhrnuli prehľadne I. Bakács a Gy. Györfy,² pričom autori správne stotožnili označenia Baňa a Žarnosek. Chýba však bližšie zhodnotenie vývoja tejto osady a to aj s uvedením historicko-geografických súvislostí.

Pre poznanie dejín osady je rozhodujúca etymológia označenia Žarnosek. Názov vyjadruje činnosť žrnosekov, výrobcov mlynských kameňov (základ *žrnov* - ručný mlyn, zložený z dvoch kameňov na drevenom podstavci a *seě* - tu vo význame sekať).³ Názov je súčasťou sústavy zamestnaneckých označení, ktorej časti sa v prameňoch objavujú v 12. - 13. stor. Ich jestvovanie treba pritom predpokladať v 10. - 11. stor. Základné podmienky pre utváranie toponýmií výrobného remeselného typu existovali už v 9. stor.⁴

Archeologický prieskum lokality sa zatiaľ neuskutočnil. A. Kmeť r. 1902 uvádza pod vrchom Žarnosek nález žarnova v zaniknutom mlyne pri plese v blízkosti chodníka medzi Devičím a Nemcami.⁵ Poznatky získané z výskumov osád, v ktorých žili výrobcovia žarnovov, poukazujú na ich rozvinutú výrobnú funkciu už vo včasnostredovekom období.⁶ Oprávnené môžeme takýto vývoj predpokladať aj v prípade Žarnoseku.

¹ ŠMILAUER, Vladimír (ed.): *Vodopis starého Slovenska*, Praha; Bratislava 1932, s. 154 - 155. Ide o maloplošné územie v katastri obce Krnišov medzi chotári Devičia, Hontianskych Nemiec a Sitnianskej Lehôtky. Názov osady je dodnes zachovaný v označení vyvýšeniny Žarnosek (408 m). Okres Zvolen. Mapa okresov SSR, Bratislava 1987, M 1 : 50 000.

² BAKÁCS, István: *Hont vármegye Mohács elött*, Budapest 1971, s. 220.; GYÖRFFY, György: *Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza III.*, Budapest 1987, s. 264 - 265.

³ KRAJČOVIČ, Rudolf: Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku. In: *O počiatkoch slovenských dejín*, Bratislava 1965, s. 205 - 252., s. 247. Obyvatelia susedného Devičia nazývali lokalitu ešte v 19. stor. Žarný osek. Vedomie o výrobe žarnovov tu ešte pretrvávalo. V chotári Devičia sa tiež nachádzalo miestne označenie Osek. MEDVECKÝ, Karol, A. (ed.): *Andrej Kmeť, jeho život a diela. Sväzok II. Sitno a jeho široké okolie*, Turčiansky Sv. Martin 1913, s. 118.

⁴ KRAJČOVIČ, Rudolf: Najstaršie zamestnania v Tekove, Honte a Novohrade vo svetle historickej toponymie. In: *Slovenský národopis*, roč. 11, 1963, s. 169 - 190., s. 185 - 186.

⁵ Autor uvádza aj objav podobného žarnova v Hontianskych Trstianoch (poloha Hopkov). Kameň mal bočnú drážku na odvádzanie múky, tvoril dolnú časť mlyna. Severne od Trstian leží Žarnový vrch (344 m). MEDVECKÝ, Cit. 3, s. 118.; mapa Okres Zvolen.

⁶ Juhozápadne od Oschatz v Nemecku, na pôvodnom území kmeňa Dalemincov, sa nachádza lokalita Sornzig (*Žarnosek). Archeologický výskum, ktorý tu realizoval W. Baumann, zistil na ľavom brehu potoka Hasen-Bach osadu výrobcov žarnovov. Preskúmané boli kameňolomy, dielňa a polotovary. Osídlenie lokality je keramikou doložené od záveru 8. stor. Najväčší rozvoj zaznamenala osada v 11. - 12. stor. V prameňoch sa spomína r. 1218 ako *Sorsec*, okolo r. 1220 *Surnezec*, r. 1255 *sclavica villa*. V blízkosti sa nachádza hradisko Baderitz. GASIOROWSKI, Antoni - LABUDA, Gerard - WEDZKI, Andrzej (ed.): *Słownik starożytności słowiańskich VIII.*, Wrocław; Warszawa; Kraków 1991, s. 566.

Prvú písomnú zmienku o osade Žarnosek obsahuje listina Bela IV. z r. 1246, kedy sa zem osady stala predmetom donácie, ktorá bola potvrdzovaná r. 1274 a 1293.⁷ R. 1246 na príkaz Bela IV. zvolenský župan Miko voviedol do majetkovej držby územia Baňa, ležiaceho pri osadách Nemce a Zábrod, kráľovho ránhojiča Apáta (*Apath, minuto-ri domini regis*). Príslušnosťami a úžitkami majetku boli lúky a vody.

Hranice darovaného územia ustanovil prístald zvolenského župana Preslav. Na východnej strane zostupovala hranica z vrcholu kopca cez dolinu a cez potok, volaný Žarnosek, na juh k ceste, odkiaľ smerovala na západ. Západná hranica sa ťahla smerom na sever popri rieke Štiavnica, odkiaľ cez háj vystupovala východným smerom na kopec. Súčasťou hraníc pozemku boli viaceré zemné medzníky.⁸ V súvislosti s označením majetku, darovaného Apátovi, bolo použité spojenie *quondam comitis*. Táto formulácia poukazuje pravdepodobne na fakt, že pozemok mal už dávnejšie svojho súkromného vlastníka, ktorého meno a vzťahy k darovanej zemi už ani neboli spomenuté. Majetok spravoval zvolenský župan. Zároveň donácia nepriamo potvrdzuje predpoklad, že v období vpádu Mongolov toto územie mohlo ostať nedotknuté. Pri iných osadách v tejto oblasti bývala zvyčajne táto skutočnosť zdôraznená.⁹

Označenie majetku r. 1246 ako Baňa si žiada vysvetlenie, pretože v nasledujúcich potvrdeniach sa už dôsledne spomína názov Žarnosek. Výraz *baňa* tu slúžil prvotne na označovanie miesta s exploatačnou funkciou.¹⁰ Sídelná časť majetku sa nazývala Žarnosek, čo sa prenieslo aj na pomenovanie potoka. Služobnícky charakter osady bol už v 13. stor. zatlačený do úzadia, čo je vyjadrené aj použitím strohého názvu zem Baňa. I keď v listine sa pojmy Baňa a Žarnosek spomínajú ako totožné, v skutočnosti Baňa tvorila iba menšiu časť majetku Žarnosek.

⁷ 15. februára 1293 potvrdil Ondrej III. listinu Bela IV. z r. 1246 a konfirmáciu tejto listiny od Ladislava IV. z r. 1274. Magyar Országos Levéltár Budapest, Diplomatikai levéltár (ďalej Dl.), č. 58 430, fotozbierka listín v Historickom ústave SAV; listina z r. 1246 (inzert v potvrdení z r. 1293): MARSINA, Richard (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II., Bratislava 1987, č. 233, s. 162.; celá listina s chybami: FEJER, Georgius (ed.): Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VI. 1., Budae 1831, s. 261 - 264.

⁸ *terram vocatam Bana quondam comitis, iacentem iuxta villas Nympti et Zabrod...* Územie dostal do dedičného vlastníctva Apát a jeho bratia, a ich potomkovia. Metácia územia: *Prima meta... incipit a parte orientali super verticem montis et inde descendit per vallem et per rivulum, qui vocatur Sornozeg, ad partem meridionalem ad viam et ibi est meta terrea; exinde vadit ad occidentalem plagam, ubi iungit se fluvio Seumcha et inde ascendit iuxta eundem fluvium Seumcha superius ad partem septentrionalem et ibi sunt due mete terreae; et inde separatur a dicto fluvio et ascendit ad montem per nemora et veniet ad priorem metam* MARSINA, Cit. 7, č. 233, s. 162.

⁹ R. 1247 zvolenský župan Miko potvrdil vlastníctvo (Dolných) Domanik, ktoré boli počas tatárskeho vpádu vyľudnené. R. 1248 zvolenský dvorský špán Jakov daroval za verné služby v čase tatárskeho vpádu pozemok obyvateľovi z osady Pír (zaniknutá). MARSINA, Cit. 7, č. 280, s. 197 - 198.; č. 303, s. 212 - 213.

¹⁰ Podľa niektorých názorov sa názov baňa používal pre otvorené šachty, do ktorých sa zostupovalo zhora. KUČERA, Matúš: Slovensko po páde Veľkej Moravy, Bratislava 1974, s. 231. Priamo zo Zvolenského komitátu pochádza cenný doklad, ktorý svedčí o používaní takéhoto označenia aj pre povrchové bane. R. 1325 dostali na výmenu Ivčovi a Ďurkovi synovia od zvolenského župana Donča kráľovský majetok Vyšný Kubín na Orave. V metácii sa spomína na severe lom na mlynské kamene volaný Baňa, ktorý sa nachádzal na úpätí vrchu: *ad Banya lapidum molarium scilicet ad montanem Domen...* GYÖRFFY, György: Komitat Orava. In: Mediaevalia w 50 rocznice pracy naukowej Jana Dabrowskiego, Warszawa 1960, s. 61 - 70., s. 68. Zmienka z Oravy dokazuje, že rozšírenie ťažby kameňa na výrobu žarnovov sa neviazalo iba na špecializované služobnicke osady. Miestna ťažba mala tiež svoj význam, v tomto prípade zrejme pre potreby mlynov v Liptove.

R. 1274 Apátovi bratia, Dionýz a Marcel, ako aj synovia ich brata Briccia, získali potvrdenie vlastníctva svojho pozemku, volaného Žarnosek.¹¹ V konfirmácii sa zároveň spomína, že Apát kedysi pôsobil ako notár župana Detrika (*Apath, quondam notarii Detrici comitis*). Post zvolenského župana do tohto roku zastávali až tri osoby s menom Detrik.¹² Apát bol notárom až po období, kedy bol ránhojičom kráľa Bela IV., ak vylúčime možnosť, že tieto dve funkcie zastával súčasne. V r. 1274 Apát už nežil, keďže v konfirmácii sa nespomína ako súčasný vlastník. Dôvodom pre vyhotovenie potvrdenia o vlastníctve Žarnoseku boli práve pozmenené vzťahy v rode, z ktorého Apát pochádzal. Azda v tomto čase umrel Apátov brat Briccius, no dedičné právo sa aj naďalej vzťahovalo na jeho synov.

R. 1293 požiadali Putov syn (*filius Puta*) Dionýz a Bricciovi synovia Adam, a Šimon o potvrdenie svojho práva na držbu Žarnoseku.¹³ Počet dedičov sa v tomto období už zmenšil, keďže sa tu nespomína Marcel. Listina súčasne uvádza spoločného predka majiteľov Apáta, Dionýza, Marcela a Briccia, ich otca Puta. V každom z potvrdení listiny z r. 1246 vystupujú noví vlastníci, ktorí získali Žarnosek na základe dedičného vzťahu. Napriek tomu je nápadné, že na vlastníctvo malého územia sa v krátkom časovom úseku zachovalo pomerne veľa písomností. Tento stav poukazuje na význam Žarnoseku, ale aj na jeho polohu.

Stručné ohraničenie pozemku z r. 1246 umožňuje iba umiestnenie Žarnoseku do doliny rovnomenného potoka na ľavom brehu Štiavnice. Metačné údaje dopĺňujú ďalšie zmienky. R. 1266 zástupcovia mešťanov z Banskej Štiavnice (*Bana*) a Krupiny (*Corpona*) uzavreli dohodu o priebehu hranice svojich chotárov s panstvom bzovíckej vetvy veľmožského rodu Hunt-Poznanovcov (*de genere Hunt Paznani*). Južnú hranicu majetkov Hunt-Poznanovcov tu tvoril vrch medzi Krišovom a Apátovou bučinou,¹⁴ ktorý je zrejme totožný s hájom a kopcom, ktorý tvoril severnú hranicu Apátovho majetku r. 1246. Záznam by mohol nasvedčovať, že Apát v r. 1266 ešte žil. Rozhodne bol ešte známou osobou a jeho vlastníctvo Žarnoseku bolo rešpektované aj okolitými majiteľmi rozsiahlych pozemkov. R. 1291 Ondrej III. daroval osadu Nemce Ostrihomskej kapitule. Severná hranica darovaného majetku smerovala k akejsi rovine a ďalej z vrchu zostupo-

¹¹ *privilegiales litteras... confectas super terra Sornozvg vocata...* Dionýz a Marcel sa spomínajú na prvom mieste. Dl. 58 430

¹² Od r. 1222 sa spomína zvolenský župan Synkov syn Detrik. MARSINA, Richard (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I., Bratislava 1971, č. 270, s. 204 - 205. Od r. 1256 bol zvolenským (a zároveň aj spišským) županom Detrikov syn Detrik. MARSINA, Cit. 7, č. 540, s. 375 - 376. R. 1263 vystupoval krátkodobou ako zvolenský župan Mikov syn Detrik. WENZEL, Gusztáv (ed.): Codex diplomaticus Arpadianus continuatus III., Pest 1862, č. 31, s. 40 - 41. L. Zolnay považoval Apáta za notára Synkovho syna Detrika. Autor však nevyvetlil, prečo sa Apát spomína r. 1246 ako liečiteľ a až v r. 1274 vystupuje ako bývalý notár. Zároveň správne uvádza, že Apát je vôbec prvým známym domácim notárom vo Zvolene. ZOLNAY, László: Donch mester és a Balassák ősei. In: Turul, 1937, č. 1 - 2, s. 22 - 39., s. 25. R. 1256 zvolenský župan Detrik voviedol hostí z osady Zábrod do vlastníctva územia osady Nemce. MARSINA, Cit. 7, č. 540, s. 375 - 376. Je možné, že Apát bol v tomto akte zainteresovaný. Navyše, za pôsobenie Apáta vo funkcii županovho notára by sa prihovárало skôr obdobie 50. rokov, kedy neporovnateľne vzrástlo vydávanie listín, oproti obdobiu 20. rokov 13. stor.

¹³ *privilegium domini regis... super quandam terram Sornazeg vocata confectum...* Dl. 58 430

¹⁴ *berch inter Kurumsou et inter Apat Byky* WENZEL, Gusztáv (ed.): Codex diplomaticus Arpadianus continuatus VIII., Pest 1870, č. 106, s. 151 - 153. Forma zápisu vyjadruje maď. označenie Apát búkkök - Apátova bučina. V Šmilauer interpretoval znenie tohto zápisu ako *Opátova bučina (maď. apát = opát). ŠMILAUER, Cit. 1, s. 154. Apát pochádzal z rehoľného prostredia, keďže pôsobil ako ránhojič a pisár, a nemal nijakých potomkov.

vala k potoku Žarnosek, kde sa na východnej strane stretávala s chotárom osady Rakovec.¹⁵ Podľa listiny z r. 1246 ležal Žarnosek pri osadách Nemce a Zábrod. Chotár osady Nemce je presne vymedzený. Opačným prípadom je zaniknutá osada Zábrod. Poloha tejto osady nie je známa. Keďže r. 1256 hostia zo Zábrodu získali územie Nemiec, medzi týmito osadami možno predpokladať veľmi pevné väzby. Zábrod tak mohol mať aj určitý podiel na sformovaní osady Rakovec.¹⁶

V 14. stor. Žarnosek už zrejme stráca význam a Putovi potomkovia majetok odpredávajú. 21. októbra 1320 Dionýzov syn Štefan a Adamov syn Štefan, označení ako *nobiles de Sornazeg, comitatus de Zoulum*, predali Egídovmu synovi magistrovi Bedovi zo Šiah (*de Saagh*) za 25 hrivien svoj pozemok, či majetok, volaný Žarnosek a Baňa, ktorý ležal pri osadách Nemce a Zábrod v komitáte Zvolen.¹⁷ Zmluva o predaji je pozoruhodná z viacerých hľadísk. Dionýzov syn Štefan a Adamov syn Štefan (Bricciov vnuk) tvorili už druhú a tretiu generáciu majiteľov Žarnoseku, čo sa náležito prejavilo aj v používaní predikátu (maď. *Zsarnószeg*). Predávaný majetok bol doslovne označený Žarnosek a Baňa. Dôležitosť dokumentu vylučuje náhodný záznam dvoch rôznych označení, používaných pre jedno územie. Naopak, v tomto prípade boli zdôraznené dve samostatné časti spoločného majetku. Predlohou pre vyhotovenie listiny r. 1320 nemusela byť listina z r. 1246, uvádzané susedné osady Nemce a Zábrod sú tu zapísané v odlišnom znení. Osada Zábrod r. 1320 buď ešte existovala, alebo tento názov slúžil na označovanie časti Nemiec, prípadne Rakovca.

Nízka hodnota predávaného majetku, dvadsaťpäť strieborných hrivien, poukazuje na stratu významu Žarnoseku. Predsa sa však medzi úžitkami spomínajú dve miesta mlynov a tiež pasienky, lúky a lesy.¹⁸ Existencia mlynov je tu opodstatnená, ak berieme do úvahy pôvodné služobnícke zameranie osady. Na starú tradíciu činnosti mlynov poukazuje už zmienka o mieste mlyna r. 1291 v metácii Nemiec.¹⁹ Pomery na území Žarnoseku v čase zmeny vlastníka pomáha pochopiť opis hraníc susednej osady Rakovec. R. 1324 ju Karol Róbert daroval komesovi Ondrejovi, synovi Jakuba z Lánca (*de Lancs*). Severná hranica chotára sa tiahla od potoka Rakovčiek do akejsi doliny, kde prichádzala k medzníku, volanému Ördögmalom a ďalej smerovala na západ k potoku Žarnosek, kde bol pod vrbou medzník. Hranica odtiaľ cez potok severným smerom vystupovala na vrch Szaladhegy a zostupovala k Banskej ceste, odkiaľ cez spomínaný potok viedla na sever, a ďalej už zostupovala k lúke, kde bola medzníkom vrba.²⁰ Prvý

medzník v doline, na hornom toku potoka Žarnosek, volaný Čertov mlyn, je jedným z dvoch miest mlynov, ktoré spomína listina z r. 1320. Motiváciou pre utvorenie názvu mohlo byť ľudové pomenovanie pre opustený mlyn. Inou možnosťou je prezývka majiteľa, resp. mlynára Ördög (Čert).²¹ Severovýchodne sa nachádzal hraničný vrch Szaladhegy. Ide azda o prirovnávacie označenie pre vyvýšeninu s narušeným povrchom, vo význame „Rozvolnený vrch.“ Popri tomto vrchu prechádzala Banská cesta. Rozhodne to nebola cesta, ktorá smerovala do Banskej Štiavnice o niečo západnejšie v doline rieky Štiavnica, ktorá bývala označovaná ako *magna via*. Banská cesta mala miestny význam pre spojenie Žarnoseku s Nemcami a Rakovcom. V užšom zmysle môžeme toto označenie chápať ako cestu, ktorá viedla do Bane.²² Baňa, ktorá bola popri samotnom Žarnoseku druhou časťou majetku Žarnosek, bola situovaná vo východnej časti doliny. Súčasťou Bane bol starší mlyn, rozvolnený vrch (v dôsledku ťažby?) a cesta, ktorá dolinu Žarnoseckého potoka spájala najkratšou trasou s blízkymi osadami. S polohou tejto cesty sa zhoduje údaj o ceste s medzníkom, ktorá tvorila južnú hranicu chotára Bane (v skutočnosti však celého Žarnoseku) v r. 1246. Presné vymedzenie chotárnych hraníc medzi Žarnosekom, Nemcami a Rakovcom dostávame pri porovnaní metácií z r. 1291 a 1324. Spoločná hranica Nemiec a Rakovca viedla južne od potoka Žarnosek po východnom okraji roviny/lúky. Cez túto lúku prechádzala aj spomínaná cesta do Bane. Uvedené údaje nám naznačujú intenzívne hospodárske využívanie územia, nie však jeho výraznejšie osídlenie.

Predajom Žarnoseku šľachticom zo Šiah²³ r. 1320 sa uzatvárajú dejiny tejto osady počas jej existencie vo Zvolenskom komitáte. Otázka územnej príslušnosti k Zvolenu a dôvody začlenenia k tomuto komitátu si v tomto prípade zasluhujú náležitú pozornosť.

Zvolenský komitát tvorila rozsiahla horská oblasť, v ktorej ležali kráľovské majetky, spravované zvolenským županom a jeho zástupcami. Komitát pozostával z častí Zvolen, Turiec, Liptov, Orava, Dunajec, Šušol, Oslany a Devičie, usporiadaných v atypickom členení. Jednotlivé obvody tu mali rôznu veľkosť, ale rovnaké kompetencie. Zložitosť podmienok v komitáte sa prejavuje aj rôznymi funkciami jeho častí.²⁴ Južnú časť Zvolenského komitátu tvoril obvod Devičie, ktorý pramene spomínajú od

¹⁵ *ad planiciem quandam, et ab ipso monte descenditur in fluvium Sorlozyg ad partem orientalem, ibique terris ville Rokouch vicinatur* KNAUZ, Ferdinandus (ed.): *Monumenta ecclesiae strigoniensis II.*, Strigonií 1882, č. 290, s. 293 - 295. Spomínaný vrch sa zhoduje s vyvýšeninou Žarnosek.

¹⁶ RUMANOVÁ, Danica et al.: *Hontianske Nemce*, Bratislava 1996, s. 26.

¹⁷ *quandam terram seu possessionem... Sornazeg et Bana vocatam, iuxta villas Nemthy et Zabrud adiacentem, in comitatu Zoulum existentem* SEDLÁK, Vincent (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II.*, Bratislava 1987, č. 573, s. 263 - 264.

¹⁸ *cum duobus locis molendinorum ac pratis seu fenetis, silvis et aliis utilitatibus et pertinentiis universis prenominate possessionis* SEDLÁK, Cit. 17, č. 573, s. 263 - 264.

¹⁹ *ad quandam locum molendini versus septemtrionem* KNAUZ, Cit. 15, č. 290, s. 294. Mlyn sa nachádzal na ľavom brehu Štiavnice južne od chotára Žarnoseku (už v Hontianskom komitáte). Patril k spomínanej osade *Neuthyna* (nem. *Neuhütte*?), ktorá môže byť totožná s dnešným miestnym názvom *Nehutín*. ŠMILAUER, Cit. I, s. 154.

²⁰ *cadit in quemdam fluvium Rakolch vocatum, inde pergens per eundem fluvium, descendit ad quamdam vallem; deinde pervenit ad quamdam metam, dictam Vrdungmolna; deinde tendit ad occidentem, pervenit ad quemdam fluvium Zcorna vocatum, ibi est meta sub arbore salicis; deinde per eundem fluvium tendit ad septemtrionem; ascendit ad montem Zolachyuge; deinde descendens cadit in viam dictam Banautha;*

deinde per eundem fluvium tendit ad septemtrionem, cadit deinde descendit infra exeundo, ad pratum est meta in arbore salicis FEJER, Georgius (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII. 2.*, Budae 1832, č. 254, s. 553 - 556.; s opravami BAKÁCS, Cit. 2, s. 182. V celej metácii Rakovca je sieť metačných bodov najhustejšia práve v doline potoka Žarnosek. Južná hranica Žarnoseku s Nemcami a Rakovcom bola zložitá, no nemenila sa. Zápis *Vrdungmolna* zodpovedá zloženému maď. tvaru Ördögmalom (ördög - čert, malom - mlyn). Potok *Zcorna* je skrátenejší názov potoka Žarnosek - maď. *Zsarnó*. Vrch *Zolachyuge* už Gy. Fejér transkriboval v podobe Szaladhegye (maď. szalad - utekať, hegy - vrch). Cesta volaná *Banautha* je záznamom používaného maď. názvu Bányaut (bánya - baňa, út - cesta).

²¹ R. 1075 sa pri Tlmačoch v Tekove spomína jazero, či močiar, volaný Ördögsára - „Čertovo blato“ (*ad caput laci, qui Orduksara vocatur*). Pri označovaní mlynov sa však často používalo meno majiteľa. Napr. r. 1282 v metácii Plášťoviec v Honte smeruje hranica pod Čížikov mlyn (*infra molendinum Chysk*). V tomto prípade ide o osobné meno Čížik (**Čížько*). MARSINA, Cit. 12, č. 58, s. 55.; ŠMILAUER, Cit. I, s. 150 - 151.; STANISLAV, Ján: *Slovenský juh v stredoveku I.*, Bratislava 1999, s. 298 - 304.

²² GYÖRFFY, Cit. 2, s. 264.

²³ Rod šľachticov zo Šiah vlastnil väčšie majetky v Hontianskom komitáte (najmä v južnej časti). Najstarší známí predkovia sa spomínajú r. 1225, kedy Vítov syn Dušník predal časť majetku Ostrihomskej kapitule. BAKÁCS, Cit. 2, s. 384 - 385.

²⁴ MALINIÁK, Pavol: *Historicko-geografická charakteristika Zvolenského komitátu*. Diplomová práca, Banská Bystrica 2002, 56 - 60.

pol. 13. stor. R. 1256 potvrdil zvolenský župan Detrik hostom zo Zábrodu, ktorí slúžili kráľovi spolu s hostami z Devičia a chýbala im pôda, darovanie územia Nemiec.²⁵ Uvedené osady, v ktorých prebiehal presídľovací proces, mali na Devičie spoločné väzby. Listiny z r. 1246 a 1320, v ktorých Žarnosek podlieha zvolenskému županovi a patrí k Zvolenskému komitátu, ho uvádzajú ako územie, ležiace pri Nemciach a Zábrode. Nie je náhodné, že opakovane sa pri Žarnoseku spomínajú práve tieto susedné osady. Chotár osady Devičie susedil s východnou hranicou chotára Žarnoseku. Devičie bolo v tejto oblasti centrom kráľovských majetkov.²⁶ Všetky tri osady sa nachádzali južne od Devičia a patrili pod jeho správu, ležali teda v rovnakom komitátnom obvode. Význam obvodu zatieňuje skutočnosť, že príslušnosť osád obvykle v prameňoch nie je uvádzaná. Reálne však tvorili ustálené jadro časti komitátu.

Dôkazom o zoskupení osád v územnom celku je listina zvolenského župana Mikuláša z r. 1283. Medzi územiami, patriacimi k Zvolenu, sa tu spomína za Turcom a Liptovom ako štandardná časť komitátu aj Devičie (*Dyvocha*).²⁷ V známej donácii z r. 1324 leží Rakovec v obvode Devičie, patriacom k Zvolenskému komitátu. V potvrdení donácie z r. 1326 opäť vystupuje obvod Devičie.²⁸ Neskoré doklady na existenciu obvodu do istej miery sťažujú poznanie jeho počiatkov.

Súčasťou najstaršieho Hontianskeho komitátu, utvoreného r. 1029, boli aj jeho časti Liptov a Zvolen. Začlenenie v hontianskom archidiakonáte potvrdzuje ich príslušnosť k Hontu ešte v období pred vznikom Zvolenského komitátu.²⁹ Devičie nebolo cirkevnoprávne samostatné, rešpektovalo pochopiteľne cirkevnú organizáciu Hontu, ktorá zasahovala aj severne od neho. Malá rozloha obvodu a jeho nevýrazná hranica s okolitými hontianskymi osadami, boli pravdepodobne dôvodom, prečo Devičie netvorilo samostatnú jednotku v cirkevnej organizácii. Na osobitné postavenie v starom Hontianskom komitáte v tomto prípade však poukazuje absencia majetkov Hontianskeho hradu v strednom Honte,³⁰ kde sa obvod Devičie nachádzal. Význam centra (na miestnej úrovni) je už neskôr úplne zrejmý. Po pripojení k Zvolenskému komitátu v 12. stor. si obvod naďalej mohol upevňovať svoje postavenie. R. 1135 pri zakladaní kláštora na Bzovíku medzi majetkami Huntovcov nefiguruje Devičie, ani nijaká z osád v jadre obvodu.³¹ Pripojenie Devičia so Zvolenským komitátom bolo zabezpečené prostrední-

ctvom blízkej Krupiny, kde už v tomto období stál kostol sv. Petra, okolo ktorého sa sústreďovalo predlokačné osídlenie.³²

Predstavu o rozlohe obvodu Devičie nám pomáhajú vytvárať doklady z 13. a začiatku 14. stor. Súčasťou obvodu bolo viac ako 20 osád, ležiacich v Hontianskom komitáte. Podľa polohy osád môžeme konštatovať, že obvod netvoril kompaktné územie. Väčšina z osád ležala na pravobreží Krupinice. Menšia časť majetkov bola situovaná v južnej a východnej časti Hontu.³³ Devičie nebolo územným celkom s hranicami, ktoré by ho prirodzene vymedzovali. Jadro obvodu pozostávalo z Devičia a blízkejších osád. Obvod ďalej pokračoval južným smerom a vzniknutý pás osád prechádzal strednou časťou Hontianskeho komitátu. Gy. Györffy do obvodu zaradil celú severnú oblasť Hontu, vrátane Banskej Štiavnice, ako aj Krupinu.³⁴ Takýto územný rozsah obvodu nie je pravdepodobný. Devičie podľa spomínaných listín z r. 1135 a 1266 obklopovali z východnej a západnej strany majetky Hunt-Poznanovcov. Medzi týmito majetkami nechýbalo ani staré dedičné vlastníctvo, ktoré patrilo ešte členom rodu Huntovcov. Základ ich majetkov sa nachádzal v okolí Bzovíka. Pôvod tejto majetkovej držby siaha zrejme ešte pred obdobie vlády Štefana I.³⁵ Pri opise hraníc rodových majetkov nie je susedstvo obvodu priamo uvádzané, čo dokladá všeobecné uznávanie starých hraníc tohoto územia. Vznik obvodu bol jednoznačne požiadavkou kráľa. Je otázne, či bolo utvorenie Devičia dôsledkom zásahu Arpádovcov do súkromného vlastníctva v starom Hontianskom komitáte. Gy. Kristó nepokladal pripájanie väčšieho počtu osád k Zvolenu za prejav slabnutia Hunt-Poznanovcov,³⁶ no túto možnosť nemôžeme vylúčiť. Určitú analógiu k tomuto vývoju nachádzame v Oslanoch. Tento malý obvod polohou už výrazne inklinoval k Nitrianskemu komitátu. Excentrické začlenenie z Tekova do Zvolena rovnako poukazuje na možnú elimináciu vplyvu Hunt-Poznanovcov, ktorých majetky Oslany obklopovali.³⁷

Dôvody vytvorenia Devičia objasňuje jeho pôvodná funkcia, ktorej význam už neskôr slabne. Minulosť Žarnoseku, ktorý tu je určitou vzorkou, nám pomáha pochopiť aj úlohu obvodu. Nutnosť vytvoriť v susedstve väčších majetkových blokov obvod, podmienovala prítomnosť prírodných zdrojov (v prípade Žarnoseku kameňa - andezitový tuf) a záujem efektívne ich využívať.³⁸ Ak na základe charakteru služobníckej osady

²⁵ *ad supplicationem hospitum nostrum de Zabroud, qui cum hospitibus nostris de Dyuche nobis servire tenentur, cum terra nimium indigerent, eisdeh terram Nemety nomine... perpetuo duximus conferendam* MARSINA, Cit. 7, č. 540, s. 375 - 376.

²⁶ Gy. Györffy uvažoval o existencii dvorca, ktorý mal byť v Devičí sídlom obvodu. Autor uvádza staršie chotárske názvy - les Dvor a pole Dvorište, ktoré mali s týmto sídlom súvisieť. GYÖRFFY, Cit. 2, s. 158. Do úvahy tu treba brať zatiaľ nepreskúmanú lokalitu Roveň (východne od obce) situovanú na ostrohu nad Krupinicou.

²⁷ MÁLYUSZ, Elemér: Turóc megye kialakulása, Budapest 1922, s. 14.

²⁸ *possessionem Rakolch vocatam in districtu Geyuche spectantem, ad comitatum de Zolyo pertinentem* FEJER, Cit. 20, č. 254, s. 553 - 556.; s opravami GYÖRFFY, Cit. 2, s. 191.; *cuiusdam possessionis Rakolch vocatum in districtu Geyuche existentis, ad comitatum de Zolyo pertinentis* FEJER, Georgius (ed.): Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII. 3., Budae 1832, č. 28, s. 124 - 125.; s opravami GYÖRFFY, Cit. 2, s. 191.

²⁹ STEINHÜBEL, Ján: Uhorské kráľovstvo a Nitrianske kniežatstvo za vlády Štefana I. In: Historický časopis (ďalej HC), roč. 48, 2000, č. 1, s. 3 - 34., s. 20.; KRISTÓ, Gyula: A vármegyéek kialakulása Magyarországon, Budapest 1988, 375 - 377.

³⁰ KRISTÓ, Cit. 29, s. 375.

³¹ MARSINA, Cit. 12, č. 74, s. 70 - 72.

³² HANULIAK, Václav: K problematike počiatkov mesta Krupiny. In: Archaeologia historica 20., Brno 1995, s. 267 - 274., s. 270 - 273.

³³ MALINIAK, Cit. 24, s. 58 - 59.

³⁴ GYÖRFFY, György: Az Árpád-kori Magyarországon történeti földrajza IV., Budapest 1998, s. 45. (mapa Liptóvármegye kialakulása. A zólyomi királyi erdőuraldom a XIII. században.)

³⁵ LUKAČKA, Ján: Úloha šľachty slovanského pôvodu pri stabilizácii uhorského včasnofeudálneho štátu. In: Typologie raně feudálních slovanských států, Praha 1987, s. 191 - 200., s. 193 - 194.

³⁶ KRISTÓ, Cit. 29, s. 379.

³⁷ LUKAČKA, Ján: Majetky a spoločenské postavenie Diviackovcov v stredovekom Uhorsku. In: HC, roč. 42, 1994, č. 4, s. 625 - 639., s. 626.; MALINIAK, Cit. 24, s. 57.

³⁸ Na význam ťažobnej činnosti poukazuje už doklad zo severného Hontu z r. 1156, kedy sa spomína *terra Banensium*. MARSINA, Cit. 12, č. 82, s. 80. Baníctvo zohrávalo dôležitú úlohu nielen v Devičí, ale aj v okolí blízkej Krupiny, ktorej územie bolo tiež začlenené k Zvolenu. O význame miestnych rudných ložísk svedčí prítomnosť nemeckých hostí vo všetkých osadách, tvoriacich jadro obvodu. Medzi týmito osadami nachádzame aj Nemce (maď. Németi). Podľa formy názvu sa tu Nemci usadili bezpečne pred 13. stor. V susedstve Nemiec sa v 13. stor. uvádza „Slovenská Ves“ (maď. Tóti), čo dokladá odlišnú etnicitu jej obyvateľstva v porovnaní s okolím. VARSÍK, Branislav: Kontinuita medzi veľkomoravskými Slovienmi a stredovekými severouhorskými Slovanmi (Slovákmi), Bratislava 1994, s. 16 - 22.; RÁBIK,

predpokladáme jej vznik asi v 10. - 11. stor., je pravdepodobné, že Žarnosek zastával popredné miesto medzi osadami, ktoré boli v obvode organizované.

Správu obvodu zabezpečoval oficiál zvolenského župana, hoci v písomnostiach sa obvykle stretávame priamo so županom. Pre dôležitosť Žarnoseku v darovaní r. 1246 výnimočne vystupuje pristald zvolenského župana. Činnosť oficiála predstavuje iba jeden údaj, avšak veľmi názorne. R. 1275 zvolenský župan Michal poveril svojho oficiála, komesa Demetera z Devičia (*per... officialem suum de Dyuche*), aby riešil vzniknutý spor o jednu zo vzdialenejších osád obvodu. Štefan, syn Kiliana z Dolinky (*de Inam*), zabral Starkovi a Mikovi ich majetok Cerovo (*Chery*). Oficiál Demeter v prítomnosti susedov a jobagiónov, a osobitne v prítomnosti druhého oficiála (?) tohože Štefana, rozhodol o navrátení vlastníctva. Ostrihomská kapitula potvrdila, že do držby boli uvedení pôvodní majitelia.³⁹

Sústredovanie poľnohospodárskych majetkov pre potreby Zvolenského komitátu, počas celého 13. stor., dokladá v obvode celý rad služobníckych osád.⁴⁰ Majitelia Žarnoseku boli zrejme k Zvolenskému komitátu prostredníctvom obvodu Devičie viazaní ako jobagióni, hoci priame doklady tu chýbajú. Pri blízkych osadách, ktorých majitelia plnili povinnosť jobagiónov, sa príslušnosť k centru zaznamenávala len v prípade, že pochádzali priamo z Devičia.⁴¹ Súkromné vlastníctvo pôvodne kráľovských osád na základe donácií (Žarnosek s majiteľom dávnejšie pred r. 1246 tu zastáva popredné miesto) pozmenilo charakter obvodu. Vplyv rôznych činiteľov na celistvosť majetkov obvodu v tejto súvislosti dokladá predaj Žarnoseku r. 1320. Prítomnosť nových majiteľov, šľachticov zo Šiah, nepodporovala príslušnosť osady k Zvolenu. Vo vznikajúcej Hontianskej stolici už narastá činnosť miestnej šľachty. R. 1323 sú dokonca titulovaní majitelia osady Devičie, pani Kata a Iborov syn magister Štefan, ako *nobili de Devczen*.⁴² Zánik obvodu a jeho splynutie s Hontianskou stolicou nastáva po r. 1321. Uvádžanie príslušnosti Rakovca r. 1324 a v potvrdení r. 1326, malo svoje opodstatnenie, pretože vplyv Hontu bol v tomto období už veľmi výrazný.⁴³ Oporou pre vymedzenie zániku Devičia a jeho úplného začlenenia do Hontu, je prevod správy Šušolu a Oslan

Vladimír: Nemecké osídlenie na území Zvolenskej župy v stredoveku. In: HČ, roč. 49, 2001, č. 1, s. 37 - 62., s. 39 - 40.

³⁹ BORSA, Iván - SZENTPÉTERY, Imre (ed.): Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II. 2. - 3., Budapest 1961, č. 2670, s. 151.

⁴⁰ GYÖRFFY, Cit. 2, s. 158.

⁴¹ Dedičnými majiteľmi Domaník boli Dema a jeho synovia Peter, Teodor a Matúš. R. 1247 sa spomínajú iba ako vlastníci. R. 1273 ako jobagióni z Devičia (*filii iobagionum de Dyucha*). R. 1287 ako rod z Devičia (*de Dywyche*). Ďalšie údaje o jobagiónoch, ktorí si svoj pôvod odvodzovali z Devičia, už chýbajú. MARSINA, Cit. 7, č. 280, s. 197 - 198.; BORSA - SZENTPÉTERY, Cit. 39, č. 2433, s. 65.; WENZEL, Gusztáv (ed.): Codex diplomaticus Arpadianus continuatus IX., Pest 1872, č. 331, s. 460.; BAKÁCS, Cit. 2, s. 277. K devičským jobagiónom, ktorí však neuvádzali svoju príslušnosť, patrili aj dediční majitelia Nemiec. R. 1256 Martinovi synovia Boleslav, Mikuš, Beňa, Tivan, Juruško a Vano svoju osadu s kráľom vymenili. MARSINA, Cit. 7, č. 540, s. 375 - 376.; č. 547, s. 380 - 381. Nedá sa potvrdiť, či tito jobagióni boli v príbuzenskom vzťahu voči majiteľom susedných Domaník (listina z r. 1247 uvádza mŕtvych Demových príbuzných Mateja a Martina).

⁴² SEDLÁK, Cit. 17, č. 1113, s. 482 - 483.

⁴³ Pozri pozn. č. 28. V prameňoch je v tomto období podobne zdôrazňovaná príslušnosť Oslan k Zvolenu, ktoré sa stávali súčasťou Tekovskej stolice. Centrum obvodu je rovnako v súkromnom vlastníctve. R. 1323 Mikov syn Mikuláš dostal od kráľa *quandam possessionem castri de Zolyo Ozlyan vocatam*. SEDLÁK, Cit. 17, č. 967, s. 420.

pod Tekov, ktorý prebehol v druhej polovici 20. rokov 14. stor.⁴⁴ Ak berieme do úvahy malú rozlohu Devičia a vyvinuté väzby jeho osád na oblasť Hontu, odčlenenie tohto obvodu od Zvolena mohlo dokonca predchádzať odčleneniu zvolenských obvodov k Tekovu.

Žarnosek zaznamenal najväčší rozkvet v čase, kedy plnil ako služobnícka osada funkciu ťažby kameňa a výroby kamenných žarnovov. Tieto úlohy rozhodli o začlenení osady do obvodu Devičie. Prvým známym vlastníkom Žarnoseku je Putov syn Apát. Blízke vzťahy tohto stredovekého vzdelanca k zvolenskému županovi a aj k Belovi IV. dokladajú viaceré písomnosti. Darovanie Žarnoseku Apátovi r. 1246 ešte poukazuje na významné postavenie tohto malého územia. Z r. 1246 - 1320 poznáme mená deviatich majiteľov Žarnoseku. Obdobie zmeny vlastníka po r. 1320 nám približuje stratu významu osady. V tomto čase poklesol aj význam blízkeho Devičia.

Summary

Contribution About History of Extinct Community Žarnosek

Autor of this contribution is focuses on the community Žarnosek from the oldest time to the 20th s of the 14th century. The community Žarnosek was situated in the district Devičie in the large county of Zvolen. Therefore, the autor aims a historical reconstruction of thi area.

⁴⁴ R. 1325 a 1329 vystupuje tekovský župan Imrich z Becse ako kastelán hradov Levice a Šášov. Majetok Zvolenského hradu, Oslany, sa r. 1329 nachádzal v Tekovskej stolici: *possessionem castri de Zolium Ozlan vocatam in Comitatu de Bwrs existentem*. GYÖRFFY, György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I., Budapest 1963, s. 465 - 473.

CHUDOBA POD KONTROLOU OSVIETENSKÉHO ŠTÁTU – VÝNOS O ZRIAĐOVANÍ CHUDOBINCŮV Z ROKU 1787

Michal Schvarc

Múzeum SNP, Banská Bystrica

Chudoba ako taká, je stará ako ľudstvo samotné. Chudoba bola a je všade najvýdatnejším zdrojom nespokojnosti s jestvujúcim poriadkom, pretože očakáva od zvratu existujúcich pomerov zlepšenie svojho postavenia.

Pre obdobie vrcholného osvietenského absolutizmu, reprezentovaného osobou cisára Jozefa II., bolo charakteristickou črtou zasahovanie štátu do všetkých oblastí spoločenského života. Jozefinizmus vychádzal z ideí osvietenského racionalizmu a prirodzeného práva. Jeho ideálom bola premena habsburskej monarchie v jednotný centralizovaný štátny celok, vnútorne konsolidovaný a umožňujúci všestranný hospodársky rozvoj. Z toho vyplývali jozefínske snahy o podradenie cirkvi štátu, o súdnu a správnu unifikáciu ríše, ale aj úsilie o zavedenie jednotného štátneho jazyka – nemčiny. V dôsledku pôsobenia jozefinizmu boli v monarchii prevedené mnohé reformy – obmedzené výsady šľachty a cirkvi, zrušené nevoľníctvo, uzákonená tolerancia voči niektorým nekatolíckym kresťanským vyznaniam, zavedená sedemročná povinná školská dochádzka a mnoho iných. Medzi nimi figuruje aj snaha dostať pod štátnu kontrolu sociálnu starostlivosť ako takú, chápanú v zmysle vtedajšej doby. Týkalo sa to pomerne hustej siete sociálnych zariadení. Od 80 – tých rokov 18. storočia sa chudobinca začali zriaďovať pod štátnym dohľadom. Organizácia starostlivosti o chudobných začala roku 1779 na panstvách Jána Buquoia¹ v českej časti monarchie (chudobinca pri farách s názvom Spolky lásky k blížnemu). V roku 1787 sa zaviedli tzv. farské ústavy pre chudobných,² ktoré sa stali základom starostlivosti o chudobných až do vydania domovského zákona roku 1863.

Zámerom osvietensko – absolutistického štátu pri zavedení siete farských ústavov pre chudobných bolo v prvom rade odstránenie nežiadúceho žobrania, ktoré čoraz častejšie narážalo na odpor zemských a stoličných orgánov, ako i prevažnej časti meštianskej spoločnosti, a na druhej strane podnietiť v ľuďoch myšlienku charitatívnej pomoci chudobným, samozrejme na báze organizovanej podpory kontrolovanej štátom. Tieto ústavy podliehali zemskému úradom alebo kráľovskému miestodržiteľstvu prostredníctvom mestských magistrátov slobodných kráľovských miest. Príslušný magistrát vymenúval tzv. komisára chudobinca a jeho tajomníka. Títo predstavovali hlavný okrsk inštitútu. Nižšie okrsky boli identické s jednotlivými farnosťami. Na čele okrsku

¹ BUQUOI DE LONGUEVAL, Ján (1741 – 1803) : Gróf, slobodný pán de Vaux, syn grófa Františka Leopolda, rytiera rádu Zlatého rúna. Narodil sa v Prahe roku 1741, vstúpil do štátnych služieb, v roku 1767 sa stal guberniálnym radcom a v roku 1770 tajným radcom. Rok nato vystúpil zo služieb a ujal sa správy svojich majetkov, pričom hlavný dôraz kládol na obnovu školstva a nakoniec založil zvláštny ústav pre chudobných. Týmto šľachtyným činom upútal na seba pozornosť cisára Jozefa II., ktorý ho pozval do Viedne, aby podobné ústavy zaviedol najprv vo Viedni a Dolnom Rakúsku, potom i v ostatných zemiach mocnárstva. Roku 1784 mu bola zverená najvyššia spáva všetkých nadácií a dobročinných ústavov v Rakúsku, v ktorej zotrval do roku 1787.

² Štátny okresný archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠOKA BB), fond Magistrát mesta Banská Bystrica (MBB), kompromisné procesy, škatuľa 32.

stál predstavený, farár príslušnej farnosti. Predstavený nižšieho okrsku si za prizvania jemu podliehajúcej náboženskej obce volil svojich pomocníkov – tzv. otca chudobných³ a účtovníka. Povinnosťou týchto funkcionárov bolo zaopatrovanie chudobných vlastného okrsku, čím sa myslela zbierka almužny, ktorú vykonávali oni, spravodlivé rozdelenie takto získaných peňažných prostriedkov. Aby nedochádzalo ku šprenevere vyzbieraných peňazí, viedli sa presné záznamy o príjmoch a výdajoch a odovzdávali ich každý týždeň komisárovi inštitútu. Otcovia chudobných a účtovníci mali na starosti dozor i dozor nad pokladničkami, ktoré slúžili na vyberanie almužny v kostoloch a na verejných priestranstvách, kontrolovali ich stav a odovzdávali ich komisárovi. Komisár disponoval kľúčmi od zmienených pokladničiek, ako aj zámkom od pokladničnej truhlice. Týmto zámkom disponoval aj komisárov tajomník. Komisár otváral pokladničky v prítomnosti svojho tajomníka, spolu s ním rátať vyzbierané peniaze a sumu prevádzal do príjmovej časti. Vyčleňoval sumu určenú na rozdelenie prídelov pre chovancov každého okrsku a túto sumu odovzdával otcom chudobných a účtovníkom, ktorí ju rozdeľovali chudobným svojho farského ústavu. Rovnako zasielal komisár späť prázdne pokladničky, aby sa mohlo pokračovať v zbierke na nasledujúci týždeň.

Na rozdeľovanie almužny bol určený vždy len jeden deň v týždni, a tým býval spravidla piatok. Rozdeľovanie almužny malo prebiehať vo všetkých okrskoch v tú istú hodinu a chovanci museli byť osobne prítomní včas na mieste výdaja peňazí u svojho príslušného predstaveného alebo otca chudobných. Tým sa malo zabrániť podvodom pri domáhaní almužny tou istou osobou na rôznych miestach.

Podľa miery chudoby sa rozdeľovali prídelové pre chovancov farských ústavov. Boli rozdelené do troch tried s odstupňovanou sumou prídelu. Pri preberaní prídelu sa chudobní preukazovali označením, plechovými štítkami, na ktorých bol vyrazený mestský znak a trieda zaradenia. Týmto opatrením sa predchádzalo možným podvodom a na základe vládnej direktívy mestá s vlastným ústavom nesmeli trpieť iných bedárov ako svojich vlastných.

Po obdržaní almužny boli chovanci farských ústavov povinní sa odobrať do kostola a tu verejne vykonať krátku modlitbu za svojich dobrodincov.

Komisár chudobinca viedol spolu so svojim tajomníkom tzv. zúčtovací protokol, zahŕňajúci všetky okrsky s presným rozpisom vyzbieranej sumy v priebehu každého týždňa a každého mesiaca. Finančné istiny, pozostávajúce z testamentárnych porúčenstiev alebo darov sa viedli zvlášť a neboli určené na prerozdelenie, ale na účely verejného fondu. Komisár bol povinný odovzdávať týždenný zúčtovací protokol buď starostovi alebo mestskému richtárovi, mesačný mestskému magistrátu a polročné výkazy o príjmoch kráľovskému zemskému úradu s presným výpisom toho, čo sa prijalo ako testamenty, dary a almužna a výšku zostatku inštitucionálnej pokladne.⁴

V praxi sa mala vyhláška realizovať na jeseň roku 1787, konkrétne prípravy sa udávajú na 21. október až 18. november. Zavedenie siete inštitútov pre chudobných sa uskutočnilo za úzkej spolupráce štátnych orgánov, samospráv a miestneho duchovenstva. Samotní kňazi mali obyvateľstvo o pripravovanom pláne vo svojich kázňach oboznamovať a povzbudzovať ich v tomto ušľachtilom čine, personifikovanom láskou k blížnemu.⁵

³ Nemecky Armenvater.

⁴ ŠOKA BB, fond MBB, kompromisné procesy, škatuľa 32.

⁵ Tamže.

Túto vyhlášku možno chápať ako prvé čiastkové kroky vedúce k sociálnej starostlivosti v modernom ponímaní, starostlivosti štátu o sociálne najslabšie vrstvy spoločnosti. Sú v nej zahrnuté princípy prvej kresťanskej morálky, a to láska k blížnemu, potreba pomoci chudobným, ako aj myšlienky osvietenскеj filozofie, ktoré sa stali základom modernej občianskej spoločnosti.

Príloha:

Poučenie o chudobincoch, výnos kráľovskej kancelárie č. 29 259 z roku 1787⁶

Jeho Veličenstvo sa ráčilo čo najmilostivejšie rozhodnúť, zaviesť, v roku 1779 na panstvách buquoiského grófstva založený inštitút pre chudobných a nezaopatrených, ktorý už jestvuje vo všetkých dedičných krajinách, ako aj v hlavnom rezidenčnom meste Viedeň a jeho príľahlých krajoch, tento inštitút aj v Uhorsku, a síce len v slobodných kráľovských mestách alebo na ich roveň postavených väčších osadách a trhovských miestach. Toto rozhodnutie ovplyvnila žiadúca činnosť týchto prospešných inštitútov v hlavných mestách Budín a Pešť.

Časť prvá

§ 1

O zámere inštitútu pre chudobných

Aby sa vytvorili zásady tak prospešného inštitútu, ktorý má slúžiť pre blaho ľudstva, a to spôsoby vyberania almužny, skúška skutočne chudobných, využitie zozbieraného, priznanie vybratého, je potrebné na úvod pripomenúť nasledovné.

Ak si ľudia v núdzi a občania postihnutí nešťastím, telesnou slabosťou alebo vekom nie sú schopní zabezpečiť zárobok, môžu si oprávnené nárokovat' na všeobecný súcit, a to je zámerom inštitútu, uľahčiť všetkým skutočne chudobným ich strastiplné pomery a tým v nadväznosti odstrániť bezuzdné žobranie na verejnosti.

§ 2

O vyšších a nižších okrskoch inštitútu

Aby sa dosiahol tento hlbokosiahly zámer zabezpečenia chudobných, vedený pod heslom čínorodej lásky k blížnemu, sú všetky obce a osady rozdelené na hlavné a vedľajšie okrsky pozostávajúce z predstaveného, otca chudobných a účtovníka.

Ak sa inštitút založí na vidieku, hlavné okrsky sa ustanovia podľa vicearchidiakonátov, v mieste sídla vicearchidiakona, ktorý podlieha diecéznemu biskupovi, prostredníctvom neho prijíma všetky nariadenia zemského úradu ako najvyššej inštalácie a vystupuje ako hlavný okrsk pre zvyšné nižšie okrsky, ktorý však ako taký peniaze neprijíma, nevýdava ich a neúčtuje, ale ako udáva odstavec 2., vedie centrálnu účtovníctvo o príjmoch a výdajoch nižších okrskov, a ak je v ktoromsi z nižších okrskov zistený

⁶ Štátny okresný archív v Banskej Bystrici, fond Magistrát mesta Banská Bystrica, kompromisné procesy, škatuľa 32

prebytok peňazí vybratých na almužne a v inom je ich nedostatok, prevádza tieto peniaze za protizárku⁷ do okrskov trpiacich nedostatkom peňazí.

Ak sa inštitút rozšíri v celej krajine, okrsky sa usporiadajú vyššie uvedeným spôsobom, ale v mestách sa na rozdiel od vidieku vymenuje okrem aktuára⁸ aj jeden miestoprísažník, tak ako je to v mestách Budín a Pešť, závislý od príslušného magistrátu, pričom aktuár ako predstaviteľ kráľovského úradu ako najvyššej inštalácie má právomoci udeľovať pokyny na zabezpečenie záležitostí nižších okrskov.

Pod označením nižšieho okrsku treba chápať farnosť a podľa toho, koľko farností sa na jednom mieste nachádza, má jestvovať toľko nižších okrskov, pričom každý z nich má svojho predstaveného, otca chudobných a účtovníka, ktorí majú povinnosť zabezpečiť zaopatrenie chudobných podľa prikázania lásky k blížnemu.

Tieto nižšie okrsky sa viac - menej podľa okolností spájajú v hlavný okrsk a všetky hlavné okrsky podliehajú najvyššej správe pri kráľovských štátnych miestodržiteľstvách.

Podľa ustanovenia horeuvedeného odseku osobu komisára chudobinca a jeho prísažných aktuárov stanovuje príslušný magistrát, a títo predstavujú úrad hlavného okrsku a tým pádom podliehajú nižšie okrsky im, respektíve magistrátu.

§ 3

O predstavenom, otcovi chudobných a účtovníkovi inštitútu

Bezprostredným predstaveným každého jedného nižšieho okrsku je farár⁹. Predstavený s prizvaním svojej náboženskej obce volí svojich pomocníkov - otca chudobných a účtovníka. Týmto trom prislúcha povinnosť zaobstarávať chudobných, zabezpečiť zbierku, spravodlivé rozdelenie almužny a aby nedochádzalo k sprenevere vlastných úkonov, ako sa spomína v inštrukcii v tretej časti.

§ 4

O fonde inštitútu

Almužna je hlavným zdrojom zaopatrenia chudobných, je nespochybniteľná. Ale aby sa človek vyhol húfom nevychovaných, zle naladených a nečestne sa almužny dožadujúcich žobrákov, zriadil sa tento spôsob pomoci pre chorľavejúcich ľudí.

Riadna zbierka almužny sa vykonáva raz do týždňa od domu k domu a ak je to možné, vždy v ten istý deň. Ako prví musia tento akt vykonať kňazi vo svojich okrskoch, aby boli príkladom, dúfajúc, že aj významní občania budú nasledovať tento zásluhný čin a že sa nájdu ľudia, vykonávajúci toto dielo kresťanského milosrdenstva bez nároku na akúkoľvek odmenu a bez toho, aby chudobným čosi upierali. Zbierku môžu vykonávať aj dvaja striedavo vysielaní chovanci, dodržiavajúci čo najlepšie zvyklosti a mravy.

Okrem toho sa peniaze vyberajú i do pokladničiek, ktoré sú vystavené vo všetkých kostoloch a na verejných miestach a sú uzamknuté a očíslované.

⁷ V origináli je uvedené *gegen Quittung*.

⁸ Tajomník.

⁹ V origináli *Seelsorger*, čo v doslovom preklade znamená dušpastier.

Okrem už spomenutých riadnych zbierok sa vyberajú i mimoriadne, a to počas cirkevných sviatostí, svätého času, Veľkého týždňa a na deň Všetkých svätých, kedy má človek bližšie k súcitu, ale aj pri príležitosti svadiieb, krstenia detí, pohreboch a trhoch je možné dúfať v bohatú almužnu.

Vyzbieraná almužna sa prevezme v uzamknutej pokladničke a odovzdá sa otcovi chudobných a ten ju prostredníctvom účtovníka prevedie ako príjem.

Ak sa majú nájsť dobrodinci, ktorí týždenne, mesačne alebo štvrťročne budú pripievať na almužnu, je nevyhnutné viesť agendu prostredníctvom účtovných kníh.

Almužna, zdvorile a skromne vyprosená v mene všetkých chudobných, aj keď je sama o sebe len malá a skromná, má byť vďačne prijímaná.

§ 5

O delení chudobných v inštitúte

O tom, ktorý chudák má nárok na zaopatrenie sa sčasti spomína v § 1, a meritórne o tom rozhodujú farári a otcovia chudobných podľa priloženého poučenia.

Každý okrskok je zaviazaný prednostne zaopatriť svojich „domácich“ chudobných, pretože dobrodinci sú tej mienky, aby ich peniaze dané na almužnu boli prednostne využité pre chudobných vo svojom mieste.

Delenie almužny sa uskutočňuje za prítomnosti farára vždy verejne, v ten istý deň týždňa a tiež v tú istú hodinu. Chudobní, ktorí podliehajú zaopatreniu sa zhromaždia u príslušného farára alebo otca chudobných a prijímú od nich zodpovedajúci prídel.

- Prídely sa delia na 3 triedy:
1. trieda – 5 korún
 2. trieda – 4 koruny
 3. trieda – 3 koruny.

Podľa tohto meradla sú chudobní zadelení a zaopatrovaní.

Účtovník si zaznačí pri každom jednotlivcovi odovzdanú almužnu do rozdeľovacieho registra, spočíta všetky položky a celú sumu rozdelenej almužny uvedie do účtu ako výdaj. Aby nedochádzalo k sprenevere, musí mať každý chovanec svoje označenie.

Po obdržaní almužny sa chovanci odoberú do kostola a tu vykonajú verejne krátku modlitbu za svojich dobrodincov.

Ako náhle sa začnú inštitucionálne zbierky, bude podľa stanoveného termínu zakázané samostatné žobranie a aj obyvatelia budú presvedčení, že už nebudú musieť dávať almužnu žobrákom do ruky, ale začnú sporiť na inštitucionálne zbierky.

§ 6

O potrebnej jednote s duchovenstvom

Aby sa nespochybnil zamýšľaný zámer inštitútu, je potrebné, aby miestna vrchnosť bola v čo najužšej zhode s duchovnými a spoločne dostatočne poučili obyvateľstvo o zriadení a zámere inštitútu a pobádali ho k dobročinnému súcitu ku chorľavejúcim. Na tento účel má slúžiť k tomuto výnosu priložená správa a duchovenstvo má ľudí na ňu upozorniť a poučiť ich.

Časť druhá

Nasleduje plán a náčrt teoretickej časti ústavu pre chudobných:

Čo sa týka praktickej časti a uskutočnenia vyššie uvedeného, hovorí o tom dodatok článku II i osobitné poučenie pre hlavný okrskok, o ktorého povinnostiach hovorí už vyššie uvedený § 2 a tieto povinnosti vykonáva miestna vrchnosť v osobách vymenovaných komisárov ústavov a ich aktuárov. Nemenej dôležité je aj druhé poučenie pre duchovných, otcov chudobných a účtovníkov vo vzťahu k tomu, na čo musia dbať ako zástupcovia nižších okrskov pri súpise chudobných a pri určovaní prídelov.

Na základe týchto dokumentov posúdi každý príslušný magistrát, ako si počína hlavný okrskok a v meste nachádzajúce sa farnosti, ktoré sú zároveň v znení § 2 aj okrskami nižšími. Aby nedochádzalo ku ťažkostiam, a to zvlášť pri prijímaní, rozdeľovaní a zúčtovaní peňazí z almužny alebo k nejakej sprenevere, je zámer orientovaný, viesť inštitút čo najjednoduchším spôsobom, v zmysle vyššie uvedených inštrukcií. Nasledovné platí ako smernica.

1. Miestne magistráty majú za povinnosť vymenovať ihneď komisára inštitútu spolu s jeho aktuárom, ktorý má čo najužšie spolupracovať s miestnym duchovenstvom, to jest: schádzať sa s nimi ohľadom toho, ako dodržiavajú ním udelené nariadenia a inštrukcie prostredníctvom pokynov ich duchovných úradov, oznamovať, či sa tieto opatrenia vykonali poriadne a účelne a vopred zvažovať, ktorých ľudí si farár môže v znení § 3 zvoliť za pomocníkov – otca chudobných a účtovníka. Aby sa vzbudila dôvera občanov, bolo by dobré zvoliť na tento účel ľudí statočných, vynakladajúcich na túto prácu z lásky k blížnemu čo najväčšie úsilie a vôľu.
2. Len čo sa uskutočnia voľby v každej farnosti alebo nižšom okrsku, prislúcha nižším okrskom vykonať súpis chudobných. Musí sa jednať o skutočný a nestranný súpis všetkých bedárov, podľa priloženého poučenia článku III, vykonaný v prítomnosti komisára inštitútu a jeho aktuára na formulár, ktorý je prílohou tohto výnosu.
3. Chudobní, ktorí zodpovedajú podmienkam inštitucionálneho zaopatrenia, sa podľa predpisu § 5 delia, bez ohľadu na stav, narodenie a podobných záležitostí, na triedy s prídelmi 5, 4 a 3 koruny.
Pri určovaní prídelov môžu byť chovanci zaradení zo začiatku najmenej do prvej alebo nanajvýš, proporcionálne do druhej triedy, v ktorej je zadelená väčšina chudobných, vo výnimočnom prípade i do tretej triedy. V prípade, ak je vyzbieraná almužna bohatá, zakaždým sa zvýši i suma prídelov prvých dvoch tried alebo sa zvýšia prídely pre všetky tri triedy o jednu alebo dve koruny.
4. V každom farskom okrsku disponujú príslušní otcovia chudobných a účtovníci rozdeľovníkom¹⁰, obsahujúci rozdelenie podľa tried a prídelov. Rozdeľovník je podpísaný komisárom ústavu a jeho aktuárom a vedie sa v deň delenia almužny, zapisuje sa doň koľko má dostať chovanec po predložení svojho označenia. Chovanec, ktorý vystupuje zo zaopatrovacieho ústavu, ako aj kto bol členmi farského okrsku do inštitútu zaradený, zahlasuje sa u komisára inštitútu. Tieto skutočnosti sa uvedú do rozdeľovníka.
5. Pod označením sa rozumie plechový štítok, na ktorom sa nachádza mestský znak a trieda, do ktorej je chudobný zaradený. Človek zaradený do 1. triedy má vyrazenú značku I. C., do 2. triedy II. C a do 3. triedy III. C. Je potrebné, aby chovanci inštitútu mali toto označenie, pretože sa ním musia jednak preukázať pri rozdeľovaní almužny otcovi chudobných a na druhej strane, na základe vládneho nariadenia, nesmie mesto s vlastným inštitútom trpieť žiadnych iných bedárov ako vlastných. Pokladničky každého farského okrsku sú očíslované a majú plechové značky, to sa týka

¹⁰ V origináli *Bestimmungsliste*.

miest s väčším počtom farských okrskov, aby sa rozlíšilo, ktorému okrsku pokladničky patria. Okrem toho má magistrát povinnosť nariadiť prostredníctvom komisára inštitútu, aby mali tieto značky aj pokladničky určené na zbierky v kostoloch a na iných verejných priestranstvách. Pokladničky majú byť uzamknuté zámkom so štítkom.

6. Na rozdeľovanie almužny je vyhradený jeden deň v týždni, ten má byť pevne stanovený, a na tento účel sa doporučuje piatok. Ak na jednom mieste jestvuje viac farských okrskov, malo by rozdeľovanie almužny prebiehať vo všetkých okrskoch v tú istú hodinu, a to takým spôsobom, aby boli chovanci osobne prítomní u príslušných duchovných alebo otcov chudobných v ten istý čas a na tom mieste, kde sa rozdeľovanie uskutočňuje, aby sa zamedzilo možnosti podvádzania pri rozdeľovaní almužny mimo svojho farského okrsku a domáhať sa jej na rôznych miestach. Príslušní farári a otcovia chudobných majú dozerať zvlášť nato, ak je niektorý z chovancov chorý tak, že si nie je schopný sám vyzdvihnúť podiel z almužny, aby nedochádzalo ku podvodom s preukazovaním sa cudzieho označenia. Nakoniec by bolo správne dodať, že chovanci by si mali dávať na označenie dobrý pozor a v prípade choroby, ak nie sú schopní vyzdvihnúť si almužnu, zveriť označenie len dobre známym priateľom a dobrodincom.
7. Hlavný zdroj tohto inštitútu, ako to udáva § 4, pozostáva zo zbierania almužny. Okrem tohto hlavného zdroja príjmov môžu na účet inštitútu pribudnúť aj poručené dedičstvá alebo dary v hotovosti, ale ak tieto presahujú sumu 500 uhorských zlatých, podľa príkazu Jeho Veličenstva nemajú byť rozdelené, ale prevedené do verejného pôžičkového fondu v Budíne. Tieto sa môžu inštitútu poskytnúť ako naliehavá výpomoc.
8. Účty o príjme a výdaji vyzbieranej almužny vedie komisár ústavu a jeho aktuár, a tak komisár má kľúče od pokladničiek, ktoré slúžia na týždenné zbierky, ako aj zámok od pokladničnej truhlice, ktorým disponuje aj jeho aktuár.
9. Otcovia chudobných a účtovníci, v zmysle § 3, sú poverení zaobstarávaním a zbieraním almužny, z toho vyplýva, že iba oni ako pomocníci komisára vedú účty týždenných zbierok, starajú sa o to, aby nedošlo ku sprenevere pokladničiek, aby neboli vylomené a vyplienené, ale aby deň pred tým, ako sa má v každom farskom okrsku uskutočniť rozdeľovanie inštitucionálnych prídelov, na tento účel je určený piatok, odovzdali zaplnené pokladničky komisárovi ústavu a jeho spoluúradujúcemu aktuárovi.

Komisár za prítomnosti svojho aktuára otvorí pokladničky, zráta vyzbierané peniaze a celú sumu prevedie na účet ako príjem: po uskutočnenom príjme odráta toľko, aký počet chudobných sa nachádza v každom farskom okrsku a aký majú výmer na základe ich zadelenia. Túto sumu doručí príslušnému otcovi chudobných a účtovníkovi, aby sa na základe bodu 4 priloženého rozdeľovníka rozdelila v piatok medzi chudobných príslušného okrsku. Vyprázdnené pokladničky komisár zasiela späť otcovi chudobných a účtovníkovi, aby sa mohlo pokračovať v zbierke na nasledovný týždeň, tak v kostoloch, ako i po domoch.

Aby sa almužna správne rozdelila, je povinnosťou komisára požiadať príslušných duchovných, ktorí vystupujú podľa znenia § 5 ako bezprostrední predstavení nižších okrskov, zúčastňovať sa rozdeľovania.

Pre zábezpeku komisára a riadny chod vydávania almužny by bolo žiadúce, aby otcovia chudobných a účtovníci ručili za vyčlenenú sumu určenú na rozdelenie, ale aby sa zabránilo dokumentovaniu takýchto záruk, majú otcovia chudobných spolu

s účtovníkmi potvrdiť podpisom zúčtovací protokol komisára, príjem a výdaj v každom farskom okrsku, a to, čo prijali od komisára na rozdelenie.

10. Zúčtovací protokol, vedený komisárom ústavu a jeho aktuárom, zahŕňa viaceré farské okrsky a presne sa v ňom rozpisuje, koľko sa vyzbiera na almužnu za jeden mesiac, štyrikrát v každom týždni a v každom farskom okrsku.

Každý farský okrsk má pod svojim vlastným sumárom vyčlenený priestor na evidenciu výdajov v okrsku a pre záruku otca chudobných a účtovníka za prebratú sumu určenú na rozdelenie, potvrdenú ich podpismi. Avšak istiny pozostávajúce z testamentárnych poručení alebo darov, sa vedú vo zvláštnej rubrike.

Takto vypracovaný formulár sa založí do viazaného účtovacieho protokolu a zostáva veriť, že potom, ako sa táto účtovná metóda použije vo vlastnom protokole a narábanie s peniazmi sa bude viesť takýmto spôsobom, bude celá inštitucionálna záležitosť vybavená nanajvyš deň pred rozdeľovaním, to jest vo štvrtok. Každý by sa mal zasaďovať nielen za správne dodržiavanie uvedeného, ale mal by sa do celej záležitosti vcítiť.

Záverom sa samo sebou rozumie, že to, čo je nutné rozdeliť, sa rozdelí a nadbytok, ktorý zostane z vybratej almužny, sa prevedie do pokladnice a využije v prípade nutnej potreby. Hoci v zmysle 7. bodu popísané poručenstvá a dary sa majú vložiť do verejného fondu a nesmú sa stať istinami, môžu sa upotrebiť na pokrytie nákladov nasledujúcich mesiacov nového roku.

Keďže každému dobrodincovi, ako aj kráľovskému miestodržiteľstvu ako najvyššej direkčii prednostne záleží na tom, aby peniaze prijaté z almužny spravoval inštitút čestne a boli použité na ten účel, na ktorý sú určené, má komisár ústavu uloženú povinnosť odovzdávať týždenne zúčtovací protokol starostovi alebo mestskému richtárovi, mesačne mestskému magistrátu a jeho prostredníctvom zasielať kráľovskému zemskému úradu polročné výkazy o príjmoch a výdajoch, s výpisom toho, čo bolo prijaté ako testamenty, dary a almužna a tiež špecifikovať, koľko zostalo v pokladni ako nadbytok z vyzbieranej almužny, ako aj z testamentárnych poručenstiev a darov. Preto je potrebné vykonávať z času na čas ďalšie ochranné opatrenia.

Pretože každý dobrodinec má právo nahliadnuť, ako bolo s almužnou naložené, je komisár ústavu povinný umožniť nahliadnuť členom inštitútu z farských okrskov do zúčtovacieho protokolu, aby si získal a udržal verejnú dôveru a presvedčil ich o správnosti a presnosti tohto protokolu.

Aby tento inštitút začal svoju činnosť v pravý okamih, je potrebné zabezpečiť stretnutie s príslušnými duchovnými, uskutočniť voľbu otcov chudobných a účtovníkov, zavŕšiť súpis a klasifikáciu chudobných, zhotoviť pre ústav zodpovedajúce zúčtovacie protokoly, očíslovať pokladničky, zaobstarat' označenia chudobných v primeranom množstve a kvalite a uviesť do chodu pokladničnú truhlicu zaopatrenú uzamykaciu závorou a všetko to, čo je pre vedenie takejto záležitosti potrebné.

- a) Magistrátom bol stanovený trojtýždňový termín na prípravu všetkých týchto záležitostí, a to od 7. do 27. októbra, s nariadením ich rýchleho uskutočnenia.
- b) Za predpokladu, že bude všetko v chode v stanovený čas, začne diecézny biskup s poučovaním duchovných, s tým, aby každý z nich vo svojom farskom okrsku začal oboznamovať občanov o prospešnosti inštitútu pre chudobných, jeho predpisoch a 28. októbra, to jest v nedeľu, pripravili primeranú kázeň o záležitostiach inštitútu.
- c) Tieto kázne budú pokračovať nasledujúce tri po sebe idúce nedele až do 18. novembra. Už v týždni medzi 21. a 28. októbrovom sa začne rozširovať správa uvede-

na v § 6 buď po okrskoch alebo po farách, aby správcovia predbežne oboznamovali ľud s týmto chvályhodným zámerom, ako aj slávnosťami s tým spojenými. Spáva bude ako ceduľa vyvesená na dverách všetkých kostolov, aby sa s ňou každý oboznámil.

- d) Po prvej kázni 28. októbra, sa 29. toho mesiaca začne so zbieraním almužny, podľa § 4 ako prví peniaze na zbierku poskytnú duchovní, osoby z magistrátu, šľachetní občania a obyvatelia. Čo sa týka almužny zozbieranej medzi 29. októbrom a 22. novembrom, tá sa nerozdelí, ale bude sa považovať za fond na krytie požiadaviek inštitútu, v tom zmysle, aby sa mohlo začať a pokračovať v rozdeľovaní.
- e) Z toho vyplýva, aj keď medzitým už dôjde ku súpisu chudobných, že bedári môžu do 22. novembra stále verejne žobrať a zaobstarávať si stravu, ale už nasledujúci deň, to jest 23. novembra, nebude samostatné žobranie nikomu povolené a chudáci zahrnutí do súpisu zaobstarávania sa práve 23. novembra zúčastnia prvýkrát rozdelenia almužny. Práve na tento účel bol určený piatok a rozdeľovanie má už potom nasledovať z týždňa na týždeň. Príčina tkvie v deň, v ktorý majú chudáci zakázané žobrať a sú už zásobení zo všeobecného fondu inštitútu takým množstvom, aby sa nemohli sťažovať, že boli jeden deň ponechaní bez chleba, ktorý nedostali buď od inštitútu alebo si ho nemohli zadovážiť sami.
- f) Preto, aby sa obyvatelia mesta nepozastavovali nad tým, že sa medzi 29. októbrom a 23. novembrom zbiera almužna a zároveň je povolené samostatné žobranie, poučia konšeli prostredníctvom príslušných duchovných obyvateľstvo o inštitúte pre chudobných už počas prvej kázne, že táto suma má slúžiť na pokrytie potrieb inštitútu, a že 23. novembra už žobranie trpené nebude.
- g) Čo sa týka pozastavenia žobrania, bude zverejnené dvakrát alebo trikrát, štrnásť dní pred inštitucionálnym rozdeľovaním, za bubnovania vo všetkých mestských štvrtiach. Zverejnia sa aj tresty a napomenutia určené pre porušovateľov vyhlášky.
- h) Tí, ktorí podľa súpisu chudobných nemajú pobyt v mieste pobytu, musia odísť do svojho rodiska alebo rodného kraja, budú ihneď po uskutočnenom výbere spisovaných bedárov pod hrozbou ťažkého potrestania vyvezení, budú im vydané vysta-hovateľské pasy¹¹ a tak dôjde k očiste od týchto živlov.
- i) Aby sa tento zámer dosiahol, obdržia mestskí drábi priamy rozkaz, tých ktorí nemajú označenie príslušného inštitútu a boli odmietnutí a budú viac ako raz videní, zatknúť, vo väzbe potrestať a odoslať ich preč, ale bez toho, aby boli títo ľudia bití a zle sa s nimi zaobchádzalo.
- j) Ale ani chovanci inštitútov pre chudobných nie sú oslobodení od trestov. Ak sa odvážia samostatne žobrať bez ohľadu na svoje zabezpečovanie inštitútom, budú v tomto prípade poučení s dodatkom, že ak budú pristihnutí pri žobraní na ulici, v domoch a kostoloch, a to síce len raz, budú bez akejkoľvek zhovievavosti zavretí a v opakovaných prípadoch stratia právo na zaopatrenie.
- k) Aby bola napokon chovancom inštitútu pre chudobných 23. novembra spravodlivo rozdelená almužna, má komisár inštitútu na základe 9. bodu dekrétu spolu s otcami chudobných túto úlohu zabezpečiť v deň pred rozdeľovaním, to jest 22. novembra, a na tento úkon vždy dozerať.

¹¹ V originály *Abzugspässe*.

Aby sa naplnili ustanovenia § 4, odkazuje sa s prísľubom, že prvé zbierky pre inštitút ako dôkaz dobrého príkladu a k povzbudeniu k takému ušľachtilému činu ako je podpora inštitútu pre chudobných vykonajú duchovní, predstavitelia magistrátu, všetko meštianstvo a rad – radom šľachetní občania.

Časť tretia

Politická správa inštitútu, do istej miery ako duchovného bratstva, sa uskutočňuje pod heslom činorodej lásky k blížnemu, ktorú si Jeho Veličenstvo dovoľuje považovať za jedinú prospešnú pre ľudstvo, a aby sa považovala za hlavný a konečný účel už vo väčšej časti tejto myšlienke odcudzených bratstiev, dalo nato podnet diecéznym biskupom s tým, že sa v každom farskom kostole vyhotoví zápisná alebo tiež ju možno nazvať spolková kniha pre členov bratstva a pri príležitosti jej uvedenia vykoná kňaz vyššej hodnosti veľká omša a následná ofera.

Na túto udalosť sa určil 1. november, to jest deň Všetkých svätých a hlavná sviatosť pri príležitosti uvedenia bratstva sa bude sláviť len na hlavnej fare. O tejto slávnosti sa bude hovoriť už na prvej kázni venovanej inštitútu pre chudobných, to jest 28. októbra, a všetci tí, ktorí sa jej chcú zúčastniť, sú pozvaní pod heslom lásky k blížnemu.

V deň sviatosti prednesú duchovní presvedčivú reč týkajúcu sa myšlienky lásky k blížnemu a záväznosti k jej uplatňovaniu.

Po ukončení tejto kázne sa zhromaždení a so štítkami opatrení chudobní, sprevádzaní svojimi duchovnými a otcami chudobných, uvedú pod križom oficiálne do kostola, na miestach s viacerými farnosťami, podľa farností na hlavnej fare, kde sa chovanci zúčastnia svätého prijímania počas veľkej omše.

Počas veľkej omše sa predstavia komisár inštitútu, otcovia chudobných a účtovníci z farských okrskov ako bezprostrední oficiáli bratstva a do rúk kňaza zložia slávnostný sľub, ten sa však nechápe ako prisaha a jeho obsah by nemal byť viac ako prísľub: predstavitelia bratstva sa budú snažiť vykonávať prácu podľa svojho najlepšieho vedomia a svedomia, budú dbať na zaopatrenie chudobných, zamedzovať neprístojnostiam a žobraniu, povzbudzovať blížnych pri každej príležitosti k potrebe prispieť na almužnu, aby sa toto prospešné združenie čoraz vo väčšej miere rozšírilo po celej krajine.

Po tomto prísľube má nasledovať zápis do knihy bratstva alebo knihy spolku, tých, ktorí sa chcú stať jeho členmi a aby boli príkladom pre ostatných, zapíšu sa ako prví.

Počas tejto veľkej omše sa uskutoční aj ofera, vybrané peniaze príjme otec chudobných a účtovník, navzájom ich spočítajú a odvedú peniaze s protizárukou komisárovi inštitútu a ten zapíše túto sumu ako príjem do rubriky *ex offertorio*.

Naostatok, aby prikázanie lásky k blížnemu nebolo len prikázaním religióznym, ale aj zákonom prírody, smeruje k tomu snaha, aby sa do spolku prijal každý bez ohľadu na stav, náboženstvo a pohlavie. V tomto prípade sa rozumie, že príslušníci iných náboženstiev ako katolíckeho, síce môžu byť členmi spolku, ale musia uznať zvrchovanosť katolíkov v zariadení inštitútu.

Aby sa dospelo ku všeobecnému presvedčeniu, že Jeho Veličenstvu ide len o znovuzavedenie zbierok z čisto náboženských pohnútok, poručilo zriadiť toto jedinečné bratstvo skutočnej lásky k blížnemu, má sa sprostredkovať správa, ako príloha, ktorá pojednáva o inštitúte pre chudobných ako o náboženskej ustanovizni. Táto správa sa

rozpošle podľa písmena c) 2. odseku všetkým správcom farností v ten istý čas medzi 21. až 28. októbrom, s tým, aby bola uverejnená. A to je na duchovných, aby presvedčili svojich poslucháčov v deň zavedenia bratstva o jeho obsahu a vlasteneckosti, ktoré sa zriaďuje pre blaho chorľavejúcich a aby sa zbavili predsudkov vo vzťahu k týmto bratstvám.

Zhromaždenia bratstva sa majú konať vždy v prítomnosti duchovného ako prvého predstaveného, ktorý bratstvo zvoláva, ďalej komisára inštitútu a jeho aktuára, otcov chudobných a účtovníkov každého farského okrsku len v dôležitejších prípadoch, keď sa jedná o odstránenie nežiadúcich okolností, pri obdržaní bohatej almužny alebo aj v prípade nežiadúceho žobrania, nezávisiac na tom akého je dotýčný náboženstva a je potrebné prejednať tieto záležitosti za prítomnosti verejnosti.

Ak sa na týchto zhromaždeniach čo i len ústne niečo vrchnostenské nariadi, ohlási to komisár inštitútu magistrátu a magistrát svojou cestou zemskému úradu ako najvyššej direkcii. To sa vykonáva len pre lepšie uskutočňovanie už existujúcich nariadení, zavedených vo farských okrskoch ich predstavenými.

Politická správa, ako aj správa bratstva sa vytlačí v počte 100 kusov s dodatkom, že ak si to budú okolnosti vyžadovať, keďže to nie je dostatočný počet, vydá sa na vlastné náklady, aby ju mal každý okrskok včas.

Primerane k celej tejto záležitosti sa majú mestá dať so práce, okamžite sa spojiť s duchovnými a postupovať vo všetkom presne a dôkladne a tam, kde už určitý druh chudobinca existuje, uspošobiť ho podľa tohto plánu, ale tak rýchlo, ako to je len možné. Každý magistrát obdrží dva exempláre výnosu o inštitúte pre chudobných i s príslušnými prílohami s dodatkom, podať správu komitátu o úspešnosti zavedenia ustanovizne a súčasne dbať na to, aby sa správne a včas odovzdávali polročné výkazy úradu, týždenné výťahy richtárovi alebo starostovi, mesačné magistrátu, ako to ukladá bod 11.

Summary

The poverty Under the Control of Enlightened State – Decree of Establishment of Poorhouses from 1787

The government of Jozef II., in the Austrian Monarchy watend to control the social care, too. From 80's of the 18 th century the poorhouses were established under the state control. Author is analyzing the decree of establishment of these social institution from 1787.

ÚZEMNÁ A ORGANIZAČNÁ ŠTRUKTÚRA NSDAP

Vojtech Kárpáty

Múzeum SNP, Banská Bystrica

Členská základňa NSDAP sa primárne rozdeľovala na dve veľké a podstatné kategórie. Prvú, početne najväčšiu, predstavovali radoví členovia strany organizovaní na najnižšej úrovni teritoriálno-hierarchického členenia v mieste svojho trvalého bydliska. Začiatkom roku 1945 už predstavovali úctyhodnú osem a pol miliónovú masu. Členom NSDAP sa mohol stať každý príslušník nemeckého národného spoločenstva, ktorý v deň predpokladaného vstupu dosiahol osemnásty rok života a bol schopný dokázať, že od roku 1800 nemal v rodine žiadnych židovských predkov. Po zložení predpísanej prisahy,¹ ktorá sa väčšinou konala 20. apríla, v deň Hitlerových narodenín, obdržal novoprijatý člen NSDAP stranícku legitimáciu a odznak strany (Parteiabzeichen) s pevne určeným poradovým evidenčným číslom. Po dvojročnom takzvanom čakateľskom období, v ktorom ešte stále používal iba civilné ošatenie, bol „pripravený obliecť hneď košeľu straníckej uniformy“.² Od tejto chvíle mal nárok a právo vyžadovať na straníckych schôdzach, pri diskusiách s ostatnými členmi NSDAP a v úradnej straníckej korešpondencii oslovenie **stranícky súdruh (Parteigenosse)**. Druhú kategóriu členskej základne národno-socialistického hnutia predstavovali **politickí vedúci (Politische Leiter)**. Za politických vedúcich je možné označiť všetkých členov NSDAP, ktorí zastávali v straníckej hierarchii istý úrad alebo funkciu. Okrem obligátnych územno-organizačných stupňov to boli funkcionári jednotlivých separátnych úradov **Ríšskeho vedenia NSDAP (Reichsleitung der NSDAP)** pre organizačné otázky, školenie a národno-socialistickú propagandu. Všetci politickí vedúci vytvárali spolu takzvaný **Zbor politických vedúcich (Korps der Politischen Leiter)**, ktorý zahŕňal v roku 1937, vynímajúc šéfov tzv. pridružených organizácií NSDAP, takmer 700 tisíc straníckych aktivistov.³ Medzi úlohy politických vedúcich patrila nielen príprava a riadenie praktického vykonávania všetkých foriem národnosocialistickej propagandy a agitácie, ale predovšetkým vo vojnových rokoch priamy či sprostredkovaný dohľad nad politickými aktivitami a správaním obyvateľstva.

Viac ako častá bola aktívna spolupráca s represívnymi zložkami národno-socialistického režimu- s Gestapom a Sicherheitsdienstom (SD). Aj keď väčšina udaní na nepohodlných spoluobčanov alebo skrytých odporcov systému vychádzala „zdola“, a bola adresovaná priamo tajnej štátnej policii, pri vyšetrovaní sa požadoval posudok a svedectvo lokálne príslušného politického vedúceho.

Na úplnom vrchole straníckej organizácie dominovalo **Ríšske vedenie NSDAP (Reichsleitung der NSDAP)**, podliehajúce priamo Hitlerovi, ako najvyššiemu vodcovi NSDAP a spravované zástupcom (námestníkom) vodcu. Vertikálna vnútrostranícka disciplinárna komunikácia medzi zástupcom vodcu a ríšskym vedením strany bola

¹ Prisaha člena NSDAP znela: „Prisahám Adolfovi Hitlerovi neotrasiteľnú vernosť; prisahám mu a vodcom, ktorých mi určí bezpodmienečnú poslušnosť.“ In: Das Dritte Reich. Eine Dokumentation. Bonn 1990, s. 144.

² Organisationbuch der NSDAP. München 1936, s. 9.

³ THAMER, H.: Verführung und Gewalt. Berlin 1992, s. 356.

uskutočňovaná priamo, alebo prostredníctvom dvoch na to určených inštitúcií s charakterom relatívne samostatných kancelárií- **Štábu zástupcu vodcu (Stab des Stellvertreters)** a takzvaného **Spojovacieho štábu (Verbindungsstab)**. Spomínané štáby mali za úlohu sprostredkovať „*vôľu vodcu*“ pri riešení konkrétnych praktických a ideologických problémov spoločenského a stranického života a spracovať ich do podoby vnútrostranických smerníc, rozkazov a inštrukcií. Tieto priame podnety a návrhy riešení transformovalo osemnásť ríšskych vedúcich NSDAP do prepracovanejších a systematizovanejších vykonávacích predpisov pre všetky nižšie inštalácie nacistickej organizačnej hierarchie. Ríšske vedenie NSDAP, ako najvyššie stranické grémium, riadilo na základe primárnej inštančnej nadradenosti 34 samostatných úradov a kancelárií. **Hlavný organizačný úrad (Hauptorganisationsamt)** a **Hlavný personálny úrad (Hauptpersonalamt)**, ktoré mali zároveň svoje pobočky na úrovni župy, okresu a miestnej skupiny, spracovávali, na základe pravidelných hlásení spomínaných nižších organizačných jednotiek, celorišsku územno-krajinskú agendu a evidenciu vertikálnej a horizontálnej mobility členov NSDAP. Výhradne a výlučne na úrovni ríšskeho vedenia NSDAP pracovali dve základné kancelárie podriadené priamo vodcovi strany. Prvou bola všeobecná stranická kancelária vybavujúca bežnú a tajnú korešpondenciu, ako i finančnú a personálnu stránku práce najbližšieho Hitlerovho okolia. V nej fungovala, ako jej integrálna súčasť a zložka, Úradná stranická kontrolná komisia ochrany národno-socialistickej spisby (Parteiamtliche Prüfungskommission zum Schutze des NS-Schrifttums) dohliadajúca na ideologickú „čistotu“ všetkých publikácií, novín, periodík a propagačných tlačovín vychádzajúcich pod označením a patronátom NSDAP alebo jej pridružených organizácií. Druhou bola súkromná kancelária vodcu sprostredkujúca a tlmočiacia jeho základné smernice buď priamo ríšskym vedúcim, alebo prostredníctvom inštitútu **zástupcu vodcu (Stellvertreter des Führers)**. Tento inštitút bol vedený až do 10. mája 1941 Rudolfom Hessom. Po Hessovom leteckom úteku do Británie bol na krátky čas menovaný do tejto funkcie ríšsky maršal leteckva Hermann Göring a posledným a definitívnym prvým námestníkom Hitlera ostal až do konca vojny Martin Bormann.⁴ Neskôr Hitler poveril Bormanna aj vedením stranickej kancelárie a v apríli 1943 ho menoval do funkcie **osobného tajomníka vodcu (Sekretär des Führers)**.⁵ Pod vedením a kontrolou námestníka vodcu pracovali dva formálne nezávislé a samostatné štáby – **Stab des Stellvertreters**, ktorý bol jeho osobnou kanceláriou a **Verbindungsstab** (spojovací štáb) plniaci úlohy súvisiace so spracovaním a konkretizáciou Hitlerových smerníc formulovaných do interných vnútrostranických obežníkov. Tieto obežníky obsahovali upresnené tézy zasielané jednotlivým úradom ríšskeho vedenia NSDAP, ktoré ich upravili do podoby priamych presných rozkazov adresovaných priamo nižším regionálnym stranickým služobníkom na úrovni župy.

Najvyššou územnou organizačnou jednotkou NSDAP v Nemeckej ríši a neskôršie i v niektorých okupovaných územiach bola **župa (Gau)**. Dve najväčšie nemecké mestá Berlín a Mníchov ako i niektoré menšie kompaktné teritoriálne celky, ako napríklad Šlezvicko-Holštajnsko (Sleswig-Holstein) tvorili samostatné župy. Rozdelenie ríše na župy v stranickej línii územného členenia navrhol priamo Hitler po znovuzaložení strany v roku 1925 v súvislosti s rýchlym tempom expanzie NSDAP i mimo Bavorska a

zakladaním jej početných miestnych organizácií po celom Nemecku. Pôvodných žúp pred rokom 1938 na tradičnom ríšskom území bolo 37 a jednu samostatnú župu tvorila zahraničná organizácia NSDAP (AO-Auslandsorganisation der NSDAP) združujúca všetky stranické organizácie mimo územia ríše (Švajčiarsko, USA, Rakúsko). Pričlenením Sudet vznikla pomerne rozsiahla nová samostatná župa (Gau Sudetenland) ako jediná vytvorená na území bývalej Československej republiky. Po obsadení Rakúska 13. marca 1938 vytvorila NSDAP na pripojenom území päť nových žúp⁶ a mestá Salzburg a Viedeň tvorili dve samostatné župy. Na získanom poľskom území vznikli župy Danzig (Gdaňsk), Westpreussen, Wartheland a Oberschlesien a zostatok bol ponechaný, z dôvodu príliš nízkej koncentrácie obyvateľstva nemeckej národnosti, pod priamou civilnou alebo vojenskou okupačnou správou.⁷ Na čele tejto najväčšej organizačnej jednotky NSDAP stál **vedúci župy (Gauleiter)**, ako „nositeľ suverenity“ (Hoheitsträger) výsostného stranického územia (Hoheitsgebiet). Župných vedúcich menoval a odvolával priamo Hitler, alebo v jeho mene poverený oficiálny zástupca vodcu.⁸ Za takzvané výsostné územia národno-socialistickej strany boli všeobecne považované i ostatné menšie organizačné jednotky NSDAP na úrovni kraja, miestnej organizácie a bloku. Takmer bez výnimky boli župní vedúci vyberaní z okruhu „starých bojovníkov“ (**Alte Kämpfer**). Týmto termínom boli v národno-socialistickom žargóne označovaní členovia NSDAP (a súčasne i príslušníci SA alebo SS), ktorí vstúpili do strany pred 30. januárom 1933 a teda číslo ich členskej legitimácie bolo menšie ako 300 tisíc. Užšiu elitu v hnutí nazývanú „stará garda“ (**Alte Garde**) tvorili najstarší členovia NSDAP s číslom členskej legitimácie pod hranicou 100 tisíc, ako i všetci nositelia tzv. **Rádu krvi (Blutorden)**⁹ a zlatého odznaku NSDAP. Nositeľmi tohto najvyššieho vyznamenania národno-socialistickej strany bolo všetkých asi 1500 priamych účastníkov mníchovského puču z 9. novembra 1923. Podľa osobitného Hitlerovho nariadenia sa Blutorden udeľoval od mája 1938 podľa nových rozšírených kritérií i každému príslušníkovi strany, ktorý bol v čase „boja o moc“ odsúdený na trest smrti alebo na doživotné väzenie, ako i každému, kto bol v službách národno-socialistickému hnutiu v dobe ťažko zranený. Deň starej gardy, ako jeden z najdôležitejších sviatkov oficiálneho stranického kalendára, sa slávil každoročne 9. novembra. Vo väčšine prípadov bola funkcia župného vedúceho NSDAP spojená v jednej osobe so štátnym úradom (župná samospráva) **ríšskeho miestodržiteľa (Reichsstatthalter)**, ktorý disponoval plnými kontrolnými a riadiacimi právomocami a dohliadal a zároveň usmerňoval prácu krajinskej vlády, okrem rezortov železničnej dopravy, pôšt, súdov a finančnej a colnej správy, ktorých riadenie patrilo výhradne centrálnej ríšskej vláde. Kompetencie gauleitera boli s konečnou platnosťou upravené na začiatku druhej svetovej vojny smernicou o ustanovení ríšskych komisárov obrany (**Reichsverteidigungskommissaren**). Od 1. septembra 1939 boli štátne úrady **krajinských prezidentov (Oberpräsident)** a ríšskych miestodržiteľov plošne celorišsky premenované na ríšske komisariáty obrany. Novou smernicou ríšskeho vedenia NSDAP z 16. novembra 1942 boli menovaní ríšskymi komisármi

⁶ Obere Donau, Untere Donau, Tirol-Vorarlberg, Kärnten, Steiermark.

⁷ Handbuch der NSDAP-Gaue. In: <http://www.fortunecity.de/lindenpark/donahue/901/> (10.1. 2002).

⁸ Organisationbuch der NSDAP. München 1936, s. 98.

⁹ Rád krvi niesol oficiálne pomenovanie čestný odznak 9. novembra 1923 a bol založený Hitlerom v roku 1933. Bol tvorený striebornou okrúhlou medailou s reliéfny vyobrazením orlice držiacej dubový veniec s nápisom 9.NOV. MUNCHEN 1923-1933. Stuha bola v ríšskych farbách.

⁴ CÉSAR, J.-ČERNÝ, B. : Nacismus a třetí říše. Praha 1963, s. 202.

⁵ Lexikon des Zweiten Weltkrieges. Herrsching 1979, s. 35.

obranu všetci župní vedúci, teda i tí, ktorí nezastávali spomenuté štátne krajinské úrady. Úlohou týchto komisárov bolo bezprostredne riadiť a usmerňovať všetky zložky civilnej občianskej obrany ríše a zároveň zabezpečiť všetky formy jej kooperácie s nemeckou brannou mocou.¹⁰ V poslednej etape vojny boli župní vedúci poverení, od 25. septembra 1944, aktívnou participáciou na vytváraní oddielov Volksturm.

Nižšou organizačnou jednotkou NSDAP boli kraje (**Kreis**) vedené **krajskými vedúcimi (Kreisleiter)**. Kraje sa v rozlohe v podstate zhodovali v rozlohe s územno-správnymi jednotkami Nemeckej ríše- krajskými okresmi a okrskami. Krajskí vedúci boli menovaní priamo Hitlerom, respektíve centrálnou straníckou kanceláriou, na základe návrhov lokálne príslušných župných vedúcich. Svoj úrad vykonával krajský vedúci NSDAP ako svoje hlavné a jediné zamestnanie, bol platený stranou a inštančne mu boli podriadení politickí vodcovia a úradníci zamestnaní na **krajskom vedení strany (Kreisleitung)** a spolu s nimi i vedúci miestnych skupín spadajúci teritoriálne do jeho kraja. K jeho povinnostiam, okrem krajskej politickej a straníckej správy, patrila i personálna zodpovednosť za „*politickú a svetonázorovú výchovu a vzdelávanie politických vedúcich, radových členov strany i celého obyvateľstva*“.¹¹ Pravidlá pre obsadzovanie úradov krajských vodcov, ich primárne kompetencie a splnomocnenie selektívneho personálneho výberu a priameho dosadzovania do úradov starostov a poslancov obecných rád a zastupiteľstiev určoval, od roku 1935, Nemecký obecný poriadok (Deutschen Gemeindeordnung).¹² Viac ako 30% krajských vedúcich NSDAP zastávalo okrem svojej straníckej funkcie aj štátny úrad starostu alebo primátora (Oberbürgermeister). Ďalším stupňom územno-organizačného členenia NSDAP sa stala **miestna skupina (Ortsgruppe)** spravovaná **vedúcim miestnej skupiny (Ortsgruppenleiter)**, ktorý bol menovaný a odvolávaný príslušným župným vedúcim na návrh krajského vodcu. V praxi tvorilo miestnu skupinu niekoľko obcí, pri väčších mestách to boli mestské časti (štvrte). Miestna skupina pozostávala z minimálne 50 a maximálne 500 stránikov. Služobná funkcia miestneho vedúceho NSDAP bolo stále stranou platené zamestnanie. V otázkach organizácie, svetonázorovo-ideologického školenia a propagandy vedúcemu miestnej skupiny vypomáhal **štáb miestnej skupiny (Ortsgruppenstab)**, ktorého členmi boli príslušníci šiestnástich formálne samostatných úradov. Na úrovni miestnej skupiny mali svoje služobne úrad župného štábu (**Gaustabsamt**), **hlavný organizačný úrad (Hauptorganisationsamt)**, **hlavný personálny úrad (Hauptpersonalamt)** a **hlavný školiaci úrad (Hauptschulungsamt)** s dozornými kompetenciami nad všetkými stupňami a inštitúciami stranického vzdelávania (Ordensburgen, Adolf-Hitler-Schulen, Reichsschulungsburgen).¹³ Pri úrade miestneho vodcu NSDAP mala zvyčajne svoje sídlo i vedúca Národno-socialistického ženského zväzu (NS-Frauenschaft) s dozornou právomocou až po najnižšiu organizačnú úroveň bloku a **Reichskriegerbund** združujúci veteránov z prvej svetovej vojny. Vedúci miestnej skupiny zodpovedal za politickú a svetonázorovú výchovu členov strany, ale i všetkých občanov a povestnými sa stali dotazníky obsahujúce 45 základných otázok, ktorými Ortsgruppenleiter pravidelne overoval politickú uvedomelosť a spoľahlivosť obyvateľstva svojho územia v zmysle ideológie národného socializmu. Posledné dve najmenšie organizačné

¹⁰ Meyers Lexikon. Bd. 9. Leipzig 1936, s. 251.

¹¹ Organisationbuch der NSDAP. München 1936, s. 131-132.

¹² Reichsgesetzblatt I. Berlin 1935, s. 49.

¹³ MICHÁLKA, W. : c. d. s. 344-345.

jednotky označované ešte za Hoheitsgebiet der NSDAP, organizujúce členskú základňu na najnižšej obecnej úrovni boli **stranícka bunka (Zelle)** a **blok (Block)**. Jeden blok NSDAP tvorilo 40 až 60 domácností so 160 až 240 obyvateľmi a politicky ho viedol úradník strany s titulom **vedúci bloku (Blockleiter)**, ktorý bol dosadzovaný a odvolávaný krajským vedúcim NSDAP, ale inštančne a kompetenčne zodpovedal bezprostredne vedúcemu bunky (**Zellenleiter**).¹⁴ K základným povinnostiam vedúceho bloku patrilo pravidelné vyberanie členských príspevkov, organizovanie tzv. **zimnej pomoci (Winterhilfswerk)** pre sociálne najodkázanejšie vrstvy nemeckej spoločnosti, dôsledné vedenie podrobnej straníckej evidenčnej kartotéky s presnými aktualizovanými údajmi o členoch strany z jednotlivých domácností a organizovanie a riadenie členských schôdzí NSDAP. Rovnako aktívne sa musel angažovať v šírení národno-socialistickej propagandy a agitácie na najnižšej úrovni, priamo medzi členskou základňou, a vykonávať individuálnu náborovú kampaň do NSDAP i do pričlenených a pripojených straníckych organizácií SA, SS, Hitlerjugend, NSKK, DAF a podobne. Blokovému vedúcemu služobne priamo podliehali **správca alebo správkyňa bloku (Blockwart)** všeobecne i jednotlivito pre **Nemecký front práce DAF** a **Národno-socialistický ženský zväz**. V organizačnej štruktúre NSDAP však označenie Blockwarter oficiálne neexistovalo a v bežnej konverzácii sa používalo pre pozorovateľa a „dozorca“ nad obyvateľstvom patriacim do jedného bloku. Blokový vedúci bol takmer vždy i šéfom miestnej jednotky **Zväzu ríšskej protiletectkej obrany (Reichsluftschutzbund)** s primárnymi úlohami zriadiť a udržiavať v permanentnej pohotovosti s kapacitou výšky počtu obyvateľov v jeho bloku. Všetkým spomínaným územno-organizačným stupňom úradov zodpovedalo pomerne široké spektrum samostatných hodností a služobných hodností vo vnútri každej teritoriálnej jednotky.

Každý člen NSDAP bol povinný platiť pravidelné členské príspevky. Tie sa odvádzali raz mesačne a ich výška závisela od zaradenia do jednej z ôsmich kategórií podľa sociálneho statusu jednotlivého člena strany alebo dátumu jeho vstupu do NSDAP. Obežník ríšskeho pokladníka NSDAP z 29. októbra 1935 pevne stanovil, že členovia strany, ktorí do nej vstúpili pred 30. aprílom 1933 patrili spolu s nezamestnanými a osobami bez pevného stabilného finančného príjmu do kategórie č. 1 a platili mesačne iba 1 ríšsku marku (**RM**). Príslušníci NSDAP spred 30. apríla 1933, ale zamestnaní a s pravidelným platom odvádzali v druhej kategórii 1,50 RM. Straníci, ktorí vstúpili do NSDAP po tomto dátume platili v skupinách č. 3 až 8 od 1 do 5 RM mesačne.¹⁵

Disciplinárne priestupky a porušenia stranického poriadku a interných straníckych pokynov nadriadených úradov riešil tzv. **stranícky súdny dvor (Parteigericht)**, ktorý mohol zasadať na úrovni župy, kraja i ríšskeho vedenia, a to vždy podľa druhu či dôležitosti previnenia a služobnej hodnosti obvineného. Ak bol obvinený členom zboru politických vodcov (**KPL**) prípad sa prejednával automaticky pred **najvyšším straníckym súdom (Oberste Parteigericht)**, ktorý bol jedným z autonómnych úradov ríšskeho vedenia NSDAP. Okrem klasického interného stranického súdu pracoval pri sekretariáte NSDAP v Mníchove aj **Výbor pre vyšetrovanie a vyrovnanie (USCHLA- Untersuchungs und Schlichtungsausschüsse)**, ako vnútrostranícka tajná komisia, označovaná

¹⁴ Organisationbuch der NSDAP. München 1936, s. 98.

¹⁵ HITLER, A. : Monology ve vůdcově hlavním stanu 1941-1944. Praha 1995, s. 322.

aj ako „čeka v Hnedom dome“.¹⁶ Zhromažďovala, selektovala a v prípade potreby neváhala použiť a odovzdať súdu všetky kompromitujúce a diskreditujúce materiály sústreďované a zbierané na stranických vedúcich v niektorých prípadoch celé roky. Tento proces disciplinárneho konania bol podstatne zjednodušený i tým, že predsedom najvyššieho stranického súdu bol od 9. novembra 1934 SS-Gruppenführer **Walter Buch (1883-1949)**, ktorý ako jeden z reichsleiterov bol i zakladateľom komisie USCHLA a vytvoril z nej silnú nezávislú dozornú organizáciu nad vodcovským zborom i jednoduchými radovými členmi národno-socialistického hnutia.

Okrem už spomínaných tradičných inštitucionálnych foriem ideologickej indoctrinácie v podobe ustálených školiacich a vzdelávacích stredísk vytvorila NSDAP už v roku 1928 Vzdelávací inštitút pre národno-socialistických rečníkov (Institut zur Ausbildung von NS-Parteirednern) teoreticky i prakticky vychovávajúci špecializované kádre stranických agitátorov a propagandistov. Ideovým tvorcom a jej jediným vedúcim bol od založenia župný vedúci NSDAP v Hornom Bavorsku (1928-1930), poslanec NSDAP (od roku 1930) v ríšskom sneme za volebný obvod Horné Bavorsko-Švábsko a štátny sekretár ríšskeho ministerstva financií **Reinhardt Fritz (1895-1969)**.¹⁷ Školenia národno-socialistických propagandistov prebiehali v pravidelných cyklických kurzoch venovaných vybraným témam a problematikám s prihliadnutím na správny výber argumentačných techník a agitačných foriem najvhodnejších pre efektívne a účelné šírenie oficiálneho svetonázoru na všetkých stupňoch straníkovej hierarchie a vo všetkých vrstvách nemeckej spoločnosti. Úmerne s rastom počtu členskej základne rástla i veľkosť stranického byrokratického aparátu NSDAP. Uniformovaných úradníkov v národno-socialistickom hnutí, vykonávajúcich stálu platenú službu ako svoje hlavné a jediné zamestnanie vzrastal každým rokom geometrickým radom. Od úradov ríšskeho vedenia NSDAP až po sekretariáty krajských a blokových vedúcich sa stranická byrokracia rozšírila z 25 tisíc úradníkov v roku 1935 na neuveriteľné dva milióny v rokoch II. svetovej vojny.¹⁸ S takýmto prudkým nárastom administratívneho aparátu sa v druhej polovici tridsiatych rokov začína objavovať stále vo väčšej miere kritika „zlatých bažantov“ (**Goldfasanen**)¹⁹ a to nie len z okruhu skrytých odporcov režimu alebo radových občanov, ale aj od dlhoročných členov NSDAP. Poukazuje sa viac-menej na rovnaké alebo podobné prípady porušovania straníkovej disciplíny, poškodzovania dobrého mena NSDAP, korupcie, opilstva a svojvoľného násillia. Takýto úpadok však bol iba priamy dôsledok schematického „papierového“ výberu a dosadzovania vyšších stranických funkcionárov, pričom determinanty voľby boli len formálne ovplyvnené počtom rokov členstva v NSDAP a najpodstatnejšími sa stávali konexie a osobné známosti v ríšskom vedení strany alebo s vedúcimi inštančne nadradených stupňov organizačnej hierarchie. Z týchto uvedených dôvodov boli do funkcií vyberaní ľudia bez akýchkoľvek výraznejších organizačných a vodcovských schopností a bez čo i len minimálnej dávky osobnej charizmy. Objektom týchto sťažností a otvorených pripomienok sa nikdy a v žiadnom prípade nestal samotný Hitler. V jeho osobe sa dôsledne pestoval a do všetkých dôsledkov strážil kult prísneho a spravodlivého vodcu bez kaž-

dého náznaku jedinej slabosti. Výpady na stranickú elitu mnohokrát vyjadrovali naivnú až infantilnú vieru radových straníkov práve v to, že o praktikách a zjavných nedostatkoch gauleiterov a kreisleiterov vodca nie je vôbec informovaný, lebo keby o nich vedel, určite by priamo osobne zasiahol a prísne vinníkov potrestal. Ako najspoľahlivejší príklad takejto detinskosti môže poslúžiť príhoda, ktorá sa v rôznych verziách rozprávala medzi radovými členmi NSDAP. Podľa nej mal Hitler naraziť, počas neočakávanej a neohlásenej inšpekcie miestnej straníkovej organizácie v Augsburgu, na alkoholické orgie najvyšších miestnych šéfov NSDAP ešte v dopoludňajších hodinách v bare jedného z mestských hotelov. Údajne dal okamžite na mieste zatknúť dvadsať osôb, medzi inými i samotného augsburgského župného vedúceho NSDAP Karla Wahla.²⁰

Okrem pravidelných týždenných a mesačných členských schôdzí na miestnej lokálnej úrovni bloku, bunky alebo kraja organizovala NSDAP svoje generálne zhromaždenie pod názvom **ríšske stranické dni (Reichsparteitage)**. Prvý väčší takto označený stranický kongres sa konal v dňoch 27. až 29. januára 1923, prvý a zároveň poslednýkrát, v Mníchove rodisku národno-socialistického hnutia. Po znovuzaložení NSDAP vo februári 1925 zvolala strana svoj ďalší celoštátny zjazd na 3. a 4. júla 1926, a pretože Hitler mal stále štátny policajný zákaz verejne vystupovať a rečniť na akomkoľvek politickom podujatí na území Bavorska, do mesta Weimar.²¹ Od roku 1927 sa Reichsparteitage usporiadávali výhradne v Norimbergu a od roku 1933 sa konali vždy pod určitým jasným názvom, ktorý bol zároveň mottom celého tohto podujatia a súčasne získali charakter oficiálnych štátnych osláv. Rovnako ako miesto kongresov NSDAP sa relatívne stabilizoval i čas konania na jeden zo septembrových týždňov. Ako apoteóza uchopenia absolútnej politickej moci prebiehali celorišske stranické dni od 31. augusta do 3. septembra 1933 pod názvom „**Sieg des Glaubens**“ (**vit'azstvo viery**). Ďalšie označenia ríšskych stranických dní nasledujúcich rokov neboli o nič menej pompézne – „**Triumph des Willens**“ (triumf vôle, 4.-10. septembra 1934), „**Reichsparteitage der Freiheit**“ (ríšske stranické dni slobody, 10.-16. septembra 1935), „**Reichsparteitage der Ehre**“ (ríšske stranické dni cti, 8.-14. septembra 1936) a „**Reichsparteitage der Arbeit**“ (ríšske stranické dni práce, 6.-13. septembra 1937). Glorifikáciou triumfálneho pripojenia Rakúska, ako „návratu“ východnej nemeckej marky späť do ríše, boli stranické dni NSDAP v dňoch 5. až 12. februára 1938 organizované pod mottom „**Reichsparteitage Grossdeutschlands**“ (**Ríšske stranické dni Veľkonemecka**). Posledné celorišske stranické dni národných socialistov boli plánované na september 1939 pod zjavne cynickým názvom „**Reichsparteitage des Friedens**“ (mieru), ale v dôsledku vojnových udalostí sa už nestihli uskutočniť. Hlavnou úlohou týchto masových zhromaždení nebolo formulovať a tvoriť nové ideové smernice v podobe aktualizácie a inovácie stranického programu, ale čo možno najokázalejším, najefektnejším spôsobom a propagandisticky najpôsobivejšie demonštrovať jednotu strany, ľudia a jeho politického a štátneho vedenia. I keď tento zámer nebol v žiadnom zjazdovom dokumente otvorene deklarovaný, v centre tejto každoročnej udalosti bol vzťah vodcu a strany v tom zmysle, že každými straníckymi dňami dostával Hitler akoby obnovenú plnú moc platnú až do nasledujúcich Reichsparteitage. Okrem asi 100 až 140 tisíc uniformovaných členov **PO NSDAP (Politische Organisation)**, celých oddielov SA, SS a NSKK boli na celoštát-

¹⁶ WISTRICH, R.: Wer war wer im Dritten Reich? Frankfurt am Main 1992, s. 46.

¹⁷ Tamže, s. 277.

¹⁸ DÜLFER, J.: Deutsche Geschichte 1933-1945. Stuttgart 1992, s. 101.

¹⁹ Zlatí bažanti bol pejoratívny ľudový názov pre stranických šéfov NSDAP, používaný ako narážka na ich olivovohnedé uniformy bohato nadmieru dekorované zlatými dištinkčnými výložkami a odznakmi.

²⁰ KERSHAW, I.: Hitlerův mýtus- Image a skutečnost v třetí říši. Praha 1992, s. 92.

²¹ REICHEL, P.: Der schöne Schein des Dritten Reiches. München 1992, s. 116.

nych zjazdoch prítomné delegácie všetkých členských a pripojených organizácií a od roku 1935 i vybrané elitné jednotky Wehrmachtu. Počet účastníkov ríšskych stranických dní sa priemerne pohyboval okolo pol milióna politických aktivistov NSDAP a rekordný počet bol zaznamenaný v roku 1938, keď sa v Norimbergu a jeho okolí z celého Nemecka sústredilo viac ako 950 tisíc príslušníkov národno-socialistického hnutia.²² Vojenské prehliadky mali vyjadriť úplnú podriadenosť nemeckej brannej moci NSDAP, hoci tento vzťah armády a politickej moci bol už od prvých rokov nacistického panstva viac ako problematický. Väčšina hlavných verejných podujatí Reichsparteitage sa konala na štadióne **Luitpoldarena**, ktorého stavbu dokončili podľa projektu hlavného architekta NSDAP Alberta Speera, a v centrálnej kongresovej hale s kapacitou 60 tisíc ľudí odovzdanej do užívania o rok neskôr v juhovýchodnej časti Norimbergu. Masovejšie prehliadky polovojenských formácií NSDAP a Wehrmachtu, spojené s rituálom svätenia štandard a zástav hnutia, prebiehali na **marcovom poli (Märzfeld)**, jeden kilometer dlhom a 600 metrov širokom, okolo ktorého stáli tribúny a hľadiská s kapacitou 160 tisíc divákov.

1. 1 Politická symbolika a uniformy NSDAP

V prvom roku existencie národno-socialistického hnutia vznikol všeobecný základ neskoršej bohatej a variabilnej politickej symboliky NSDAP a všetkých jej pričlenených a pripojených organizácií. Ako východisko pri výbere základného symbolu nového hnutia poslužil hákový kríž (svastika), ktorý používali už na konci 19. a začiatkom 20. storočia niektoré nacionalistické a antisemitské strany, spolky a organizácie.²³ Na priamy Hitlerov návrh schválila strana na jednom zo svojich prvých zasadnutí základnú formu odznaku a zástavy. Odznakom NSDAP, ktorý sa nikdy nezmenil a ostal používaný v pôvodnej podobe až do roku 1945, sa stal strieborný okrúhly smaltovaný biely kovový medailón v strede s čiernou svastikou a červeným lemovaním v ktorom bol umiestnený kruhopsný text NATIONAL-SOZIALISTISCHE D.A.P. Vlajku strany tvorilo červené obdĺžnikové plátno, v ktorého symetrickom strede je umiestnený biely kruh (2/3 priemer červeného základu) s čiernou svastikou situovanou v 45° uhle. Pri výbere farieb zvolil Hitler staré ríšske nemecké cisárske farby čiernu, bielu a červenú. Neskôr svoje rozhodnutie odôvodnil takto: „*V červenej vidíme sociálne myšlienky hnutia, v bielej nacionalistické, v hákovom kríži misiu boja za víťazstvo árijských ľudí a zároveň víťazstvo myšlienok tvorivej práce, ktoré boli vo svojej podstate antisemitské a vždy antisemitskými ostanú*“.²⁴ V polovici dvadsiatych rokov vzniká slávnostná štandarta NSDAP, ktorá vo svojej podstate verne kopíruje starovekú rímsku legionársku vlajku. Kovovú časť straníckej štandardy tvoril zlatý odliatok dubového venca v strede s čiernou svastikou na ktorom je umiestnená sediaci ríšska orlica s roztvorenými krídlami. Pod vencom, ktorý je vrcholom štandardy, je kovový štítok s nápisom NSDAP, alebo s menom župy, mesta či oblasti, ktorým bola štandarta prepožičaná. Pláténá časť pozostáva zo štvorcového červeného súkna visiaceho na šnúre v ríšskych farbách

a lemovaného čierno-bielo-červenými strapcami, v strede s bielym kruhom a čiernou okrajovo lemovanou svastikou. Na červenom plátne je symetricky rozdelený vyšívaný (čierny resp. zlatý) nápis **DEUTSCHLAND ERWACHE! (Nemecko precitni!)**.²⁵ Štandardy NSDAP boli nosené na všetkých zhromaždeniach strany, na slávnostných prisahách a ríšskych stranických dňoch. Inak boli uschované na viditeľnom mieste na príslušných sekretariátoch strany a župných, okresných a miestnych úradoch a kanceláriách NSDAP. Štylizáciou a úpravou vznikol i primárny rozpoznávací znak uniform NSDAP, červená stranícka páska s čiernym hákovým krížom, nosená na ľavom ramene, ako súčasť uniformy, alebo v čase zákazu strany a nosenia jej uniformy ako súčasť jednoduchého civilného obleku. Samotná stranícka uniforma NSDAP prešla tiež značným vývojom, i keď jej najpodstatnejší a najcharakteristickejší základ – hnedá košeľa, ostala stále základným identifikačným znakom národno-socialistického hnutia. Definitívna podoba uniformy sa ustálila až začiatkom tridsiatych rokov, keď bola doplnená o detaily v podobe nových výložiek hodnotného označenia a niektorých nových čestných a záslužných odznakov.

Rovnošatu NSDAP teda tvorila olivovohnedá košeľa armádneho strihu, čierna viazanka so straníckym kovovým odznakom, ak nebol nositeľom zlatého odznaku NSDAP, sako a jazdecké nohavice rovnakej farby ako košeľa, svetlohnedé jazdecké čížmy a jednoduchý takzvaný dohodový opasok so zlatou ihlicovou sponou. Začiatkom štyridsiatych rokov sa zaviedli pre zbor politických vodcov nové razené reliéfne zlaté opaskové spony so štylizovanou ríšskou orlicou v lúčovom kruhu lemovanom dubovým vencom.²⁶ Na golieri saka nosili členovia a funkcionári výložky (**Spiegel**) príslušnej farby a predpísaného tvaru podľa aktuálne dosiahnutého hodnotného stupňa. Funkcionári miestnej Ortsgruppe mali nárok na výložky tmavožlté, krajského vedenia tehlovo červené, župní úradníci strany a príslušníci ríšskeho vedenia svetločervenej farby. Sudcovia a prísediaci stranického súdu mali výložky modré. Ako pokrývka hlavy slúžila až do roku 1933 oválna olivovohnedá takzvaná rakúska lyžiarska čiapka. Po tomto roku bola nahradená hnedou brigádírkou so zlatou pletenou šnúrou, jednoduchou pre vedúceho miestnej skupiny, s červeným lemovaním pre krajských vedúcich strany a dvojito zlato-červeno lemovaná pre ríšskych vodcov NSDAP.²⁷

Ako alternatívny a zároveň paralelný symbol národno-socialistického hnutia sa používala, od roku 1919 viackrát vzhľadovo menená, vzlietajúca štylizovaná ríšska orlica držiaca dubový veniec so svastikou. Týmto emblémom sa označovali všetky dokumenty, tlačivá a legitimácie NSDAP, zároveň bola nosená ako zlatý odznak, spolu s „schwarz-weiss-rot“ kokardou, na čiapkach uniform PO der NSDAP, SA, SS, NSKK i Hitlerjugend. Ríšska orlica bola zároveň súčasťou všetkých stranických, po roku 1933 resp. 1935, i štátnych a úradných pečatí a pečiatok.²⁸ Dňa 15. septembra 1935 bola vlajka NSDAP zákonom vyhlásená za ríšsku a národnú vlajku Nemeckej ríše (Reichs- und Nationalflagge des Deutschen Reiches) a orlica so svastikou za výsostný štátny znak ríše (Hoheitszeichen des Deutschen Reiches). Každému príslušníkovi zboru politických vodcov NSDAP patrila k uniforme, ako jej samozrejmalá súčasť, od vedúcich miestnej skupiny (od služobnej hodnosti Stützpunktleiter) vyššie, štandardná zbraň

²² STERN, J. P. : Hitler. Vůdce a lid. Praha 1991, s. 70.

²³ Najvýraznejším príkladom je hnutie OSTARA (Ostara-Bewegung), ktorá vznikla v posledných rokoch 19. storočia a založil ju bývalý benediktínsky mních Adolf Lanz. Otvorene propagovala „rasovú hygienu“, sterilizáciu a likvidáciu tzv. neárijských národov. In: DAIM, V. : Der Mann, der Hitler die Ideen gab. München 1958, s. 147.

²⁴ Der Neue Brockhaus. II. Band. Leipzig 1941, s. 331.

²⁵ Fahnen der NSDAP. In : / www.literad.de/regional/fahnen1.html/ (4. 3. 2002).

²⁶ FOWLER, F. : Nacistické reálie. Praha 1997, s. 49-51.

²⁷ Die Uniform der politischen Leiter der NSDAP. In: http://www.literad.de/chartnsdap.html/(15.1.2002).

²⁸ THAMER, H. : Verführung und Gewalt. Berlin 1992, s. 207.

nemeckej polície, pištoľ typu Walther PPK, všeobecne nazývaná čestnou zbraňou vodcov (Ehrenwaffe des Führers). Prideľoval ju lokálne príslušný župný vedúci.

1. 2 Pričlenené organizácie NSDAP

Okrem politickej organizácie (PO) vytvorila NSDAP celú škálu utilitárnych, profesných a záujmových organizácií viažucich svoju členskú základňu povinne alebo dobrovoľne na členstvo v národno-socialistickej strane. Prvú kategóriu tvorili takzvané pričlenené alebo členské organizácie strany (*Gliederungen der Partei*), kde patrili všetky polovojenské formácie. Členstvo v NSDAP tu bolo povinné. Predovšetkým Úderné oddiely (SA), Ochrané oddiely (SS-Schutzstaffeln), Hitlerova mládež (*HJ-Hitlerjugend*) a Národno-socialistický automobilový zbor (NSKK- *National-sozialistisches Kraftfahrkorps*). Ako jediný spolok zjednocujúci nemecké ženy existoval, až do konca II. svetovej vojny, Národno-socialistický zväz žien (*NS-Frauenschaft*). Na univerzitnej pôde bola povolená práca iba dvom stavovským akademickým spolkom zjednocujúcim vyučujúcich a študentstva na nemeckých vysokých školách a univerzitách. Boli to pričlenené organizácie Národno-socialistický zväz docentov (NS-Dozentenbund) a Národno-socialistický zväz študentov (NS-Studentenbund). Druhú skupinu predstavovali takzvané **pripojené zväzy** (*angeschlossene Verbände*) pripomínajúce po formálnej a organizačnej stránke stavovské a pracovné združenia či spolky. Ich charakter bol viac ovplyvnený profesným zameraním i keď silná indoktrinácia národno-socialistickou ideológiou v nich bola tiež viac ako samozrejma. Početne najväčším pripojeným zväzom pracujúcim na princípe odborárskej organizácie bol **Nemecký zväz práce** (DAF-*Deutsche Arbeitsfront*). K pripojeným zväzom ďalej patrili Národno-socialistický zväz učiteľov (NSLB- *NS-Lehrerbund*), Národno-socialistický nemecký zväz lekárov (NSDAB- *NS-Deutscher Arztebund*), Národno-socialistický zväz právnikov (NSJB- *NS-Juristenbund*), Národno-socialistický zväz nemeckej techniky (NSBDT- *NS-Bund Deutscher Technik*) a iné.²⁹ Byrokratizácia NSDAP a jej prehnaný zmysel pre formálnu schematickú organizovanosť sa tak nevyhli ani jedinej oblasti spoločenského, ekonomického, hospodárskeho a kultúrneho života nemeckej spoločnosti. Tieto organizácie sa pokúšali, viac či menej úspešne, riadiť nie len pracovné aktivity jedincov, ale zasahovali i do formy a spôsobu využitia voľného pracovného času.

Zusammenfassung

Territoriale und Organisationsstruktur der NSDAP

Die Mitgliedsbasis der NSDAP bestand aus zwei grossen Kategorien. Die erste und zugleich die zahlreichste Kategorie wurde durch einfachen Mitglieder der Partei, die nach dem Prinzip der territorial – hierarchischer Gliederung organisiert waren, vertreten. Die zweite Kategorie repräsentierten die politische Hauptpersonen, die in der politischen Hierarchie einen Amt oder Funktion vertraten.

²⁹ FREI, N.: Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 – 1945. München 1989, s. 106.

VOJENSKÁ SLUŽBA KARPATSKÝCH NEMCOV V ZBRANIACH SS V ROKOCH 1939 - 1945

Rudolf Melzer

Bensberg, Nemecko

Vojenská služba Karpatských Nemcov sa v rokoch druhej svetovej vojny odvíjala v dvoch rovinách, podobne ako u Nemcov v juhovýchodných štátoch, ovládaných nacistickou Nemeckou ríšou. O základnej prezenčnej vojenskej službe, vykonávanej nimi v radoch Slovenskej armády sa pojednalo v časopise Karpaten Jahrbuch, v 45. ročníku 1994, na stranách 67-83. Nasledujúca dokumentačná stať by mala priblížiť spôsoby vstupu Karpatských Nemcov do zbraní SS,¹ ktoré pre slovenských štátnych občanov boli cudzou armádnou zložkou. V tejto súvislosti je treba rozlišovať tri odlišné fázy: 1/ /ilegálny/ nábor dobrovoľníkov, 2/ nábor trpený štátom s jeho väčšou či menšou podporou pri úspešnosti náboru, ktorý však čoskoro nadobudol charakter priameho odvodu brancov. A nakoniec 3/ to bolo priame vydávanie brannopovinných Karpatských Nemcov k zbraniam SS na základe medzinárodného ujednania, resp. štátnej zmluvy.

Tak ako Nemci-Volksdeutsche² z ostatných štátov juhovýchodnej Európy, /Maďarsko, Rumunsko, Chorvátsko, zvyšok Srbska/, sa dali aj nemnohí Karpatskí Nemci vzápätí po vypuknutí vojny v septembri 1939 decentne naverbovať do služby v zbraniach SS, keď pre túto službu mali zodpovedajúce fyzicko-duševné predpoklady. To však bolo možné len ilegálnym spôsobom. Až do konca roka 1941 si túto cestu vybralo bezmála 600 skutočných dobrovoľníkov zo Slovenska. Medzi nimi boli mnohí presvedčení prívrženci novej nacistickej ideológie túžiaci po dobrodružstve, ale aj mnohí, ktorí mali vnútornú potrebu vykonávať povinnú vojenskú službu v takej armáde, ktorá by zodpovedala ich predstavám národného povedomia zvlášť v dobe, kedy víťazné fanfáry nemeckej armády zaznievali celou Európou. Ďalším hľadiskom bol oveľa vyšší žold v porovnaní so slovenskou armádou. Do radov vlastnej nemeckej armády /Deutsche Wehrmacht/ bola cesta Nemcov z iných štátov uzavretá. Len málo jednotlivcom z dobrovoľníkov Karpatských Nemcov sa podarilo v priebehu vojny prejsť zo zbraní SS do iných zložiek nemeckej armády.

¹ SS /"Schutzstaffel"/ vznikla v roku 1925 ako elita hitlerovského hnutia na ochranu nacistických pohľadárov a až do roku 1939, kedy mala 100 tisíc príslušníkov sa rozvinula na jednu trojvrstvovú nacistickú organizáciu s vybranými členmi, a to : na zložku všeobecnú s politickými úlohami, na zložku smrťhlavov /SS-Totenkopfverbände/ s úlohami v oblasti koncentračných táborov pre "nepriateľov ľudu" a nakoniec na zložku zbraní SS ako bojovej jednotky pre frontové nasadenie. Posledná z nich sa spočiatku chápala ako jedna rádová vojenská zložka nacizmu. Mala povest' zvlášť priebojného a bezohľadného oddielu. Spočiatku museli ich čakatelia spĺňať určité duševné, svetonázorové a fyzické elitárske kritéria. Ale keď sa v priebehu vojny od roku 1941 ukázala potreba siahnuť na cudzích štátnych príslušníkov, stali sa zbraň SS zhromaždiskom vojakov nemeckých národnostných menšín, hlavne z juhovýchodnej Európy, ale aj z iných národností, okrem pochopiteľne ríšskonemeckých brannopovinných mužov. Na elitárske kritéria sa dbalo čoraz menej, a od roku 1943 sa na ne nebral už žiaden ohľad.

² Úradné pomenovanie v "Tretej ríši" pre Nemcov žijúcich mimo nemeckých hraníc, ktorí nemali nemecké štátne občianstvo, čo sa zvlášť vzťahovalo na Nemectvo v juhovýchodnej Európe. Pojem "Volksdeutsche" / teda v preklade ako "ľudový, národný, prípadne národnostný Nemec", pozn.BK/ bol známy dávno pred nacizmom. V tejto ére získal tento pojen podtón akéhosi druhotriedneho Nemca.

Pole regrútov juhovýchodného nemectva

Hitler v roku 1941 zatiahol do vojny celú Európu. Jeho potreba vojakov bola enormná, pričom jeho prvým zahraničným regrutačným poľom sa stali Nemci z juhovýchodnej Európy. Na prelome rokov 1941/1942 sa do snáh náboru žoldnierov z tohto priestoru zapojilo Ministerstvo zahraničných vecí tom zmysle, aby v tomto smere pôsobilo na tamojšie vlády. Vo vzťahu k Slovensku ministerstvo neočakávalo nijaké problémy. Vedenie nemeckej národnostnej menšiny, na čele ktorej stál Ing. F. Karmasin zastávalo názor, že ďalší kontingent pozostávajúci z 500 mužov by bolo treba získať z radov v „Ríši“ zamestnaných sezónnych robotníkov - väčšinou z Hauerlandu /nemecké sídla na strednom Slovensku, pozn. BK/ - a to bez toho, aby sa výraznejšie oslabili pozície nemeckej menšiny na Slovensku.³

Dovtedajšie náborové sa mohli uskutočňovať len za spolupôsobenia Nemeckej strany /Deutsche Partei/,⁴ ktoré však predstavovali porušovanie štátnej autority. Naverbovaní sa k tomu ešte vystavovali trestnému stíhaniu. Zároveň sa tým zbavovali akejkolvek materiálnej zábezpeky nielen pre seba samotných, ale aj pre svojich rodinných príslušníkov. Pre vtedy začínané medzinárodné rokovania ohľadom oficiálneho náboru dobrovoľníkov vydalo Ministerstvo zahraničných vecí pre svoje veľvyslanectvá nasledovné smernice:

1. Ponechanie doterajšieho štátneho občianstva a dodatočné udelenie ríšsko-nemeckého občianstva, ktoré malo zohľadniť terajšiu i v minulosti vykonávanú vojenskú službu.
2. Samotný nábor sa mal vykonávať prostredníctvom vedenia nemeckej národnostnej menšiny, ale odvody brancov len prostredníctvom ríšsko-nemeckej komisie.
3. Príjem rodín a celkové finančné zabezpečenie sa malo realizovať podľa ustanovení platných v Ríši, pričom ale každý jednotlivý štát mal na to zabezpečiť potrebné devízy.
4. Počty novonaverbovaných ako aj tých, ktorí už slúžili pri zbraniach SS sa mali odpočítat' z kontingentov jednotlivých odovzdávajúcich štátov, ktoré ako spojenci mali postaviť do boja na východnom fronte.
5. Tieto ujednania sa mali v dôsledku nenarušenia zvrchovanosti cudzích ozbrojených síl zakotviť do formy štátnej zmluvy.⁵

Veľvyslanec Ludin⁶ na tieto smernice zo Slovenska hlásil, že do tohto nie je potrebné zapájať slovenskú vládu, lebo doterajší nábor sa ticho obchádzal.

„Ľudová vojenská povinnosť“

Začiatkom júla 1942 reagoval „ríšsky vodca SS“ Himler⁷ veľmi odmietavo na odporúčenie Ministerstva zahraničných vecí, podľa ktorého viac nemali byť povolávaní

³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn. / Politický archív ministerstva zahraničných vecí, ďalej uvádzaný pod skratkou PA/. Akty I. II. g. B324.

⁴ Deutsche Partei /DP/ Nemecká strana bola od jesene 1938 pre slovenských Nemcov /Slowakeideutschen/ jedinou povolenou organizáciou pre ich politické, sociálne a kultúrne záujmy, ktorá za ríšskonemeckého vedenia agitovala v národnosocialistickom duchu. V protiklade k ríšskonemeckej NSDAP /Národnosocialistickej strane, pozn. BK/ však nebola žiadnou strany elity v nacistickom duchu, ale snažila sa o členstvo všetkých slovenských Nemcov, čo zároveň vyjadrovalo aj prislusnosť k národnosti. Vedenie strany zároveň tvorilo vedenie národnostnej menšiny /Volksgruppenführung/.

⁵ PA, I. II. g. SS-Ang. Dienst 293.

⁶ Hans Elard Ludin, SA-Obergruppenführer, nastúpil v januári ako nástupca v. Killinger ako veľvyslanec Ríše v Bratislave. Po skončení vojny ho Američania vydali do Čiech, v roku 1947 ho slovenský "ľudový súd" v Bratislave odsúdil na smrť a tam ho aj popravili.

branci z Chorvátska v dôsledku tamajšieho nárastu partizánskych prepádov. Mimo iného vyhlásil: „Nemecké národnostné skupiny na juhovýchode si musia jasne uvedomiť, že pre nich, aj keď nie zo zákona, ale z odvekého zákona ich nemeckta vyplýva, že pre nich platí vojenská povinnosť, a to od 17. do 50. rokov, v prípade potreby až do 50. rokov života... a prosím, aby sa pánom vodcom národnostných skupín povedalo, že... vojenská sila, predovšetkým však vojenská sila zbraní SS bude zosilnená... a nie, aby sa jednotlivým ulievakom dávala príležitosť robiť tak, ako keby vojenskú službu vykonávali, hoci v skutočnosti zostávajú pekne doma pri mamičkách. V tomto zmysle prosím inštruovať jednotlivo a dôverne ústne všetkých národnostných vodcov. Písomné inštrukcie zakazujem.“⁸

V tom čase pomýlené smernice mocného ríšskeho vodcu SS, pre ktorého zákony iných štátov nič neznamenali, nenašli odozvu nielen na príslušných ríšskych, ale ani na národnostných menšinových miestach. Len jeden z nich sa odvážil poukázať na právnu stránku veci. Bol to vodca národnostnej menšiny chorvátskych Nemcov S. Janko. Na to Himmler v rovnakom popudlivom tóne napísal Lorenzovi, šéfovi VOMI,⁹ ktorý bol predstaveným všetkých národnostných vodcov a vyzval ho, aby Jankovi osobne vysvetlil, že on Himmler, samotným Vodcom poverený zodpovednosťou za celé nemeckto, vyhlásil vojenskú povinnosť pre všetky národnostné menšiny, od zverejnenia ktorého sa s ohľadom na zahranično-politické dôvody upustilo. Pán národnostný vodca /teda Lorenz na VOMI, pozn. BK/ má toto stanovisko sprostredkovať aj ďalším národnostným skupinám.¹⁰

Legalizácia náborov

Pod lupu Ministerstva zahraničných vecí sa medzitým dostal aj slovenský zákon o vojenskej službe a začiatkom augusta 1942 bolo veľvyslanectvu oznámené, že podľa § 5 tohto zákona môže Ministerstvo obrany udeľovať Karpatským Nemcom súhlas na vykonávanie svojej vojenskej služby v ríšsko-nemeckých jednotkách. K tomu sa pripojila aj odporúčajúca smernica, aby sa generálny pardon priznal každému, kto túto cestu nastúpil doteraz bez povolenia. Ministerstvo zahraničných vecí teraz chcelo vedieť ako sa slovenská vláda zásadne postaví k možnosti vykonávania základnej vojenskej služby Karpatskými Nemcami pri zbraniach SS.

Ludin veril, že takú úpravu bude mať čoskoro pod strechou a nazdával sa, že tento návrh Slováci dokonca privítajú. Aby sa pozície Karpatských Nemcov priveľmi neoslabil v dôsledku povolávania brancov do zbraní SS, malo sa povolávanie uskutočňovať len v takej miere ako to bude vyhovovať Slovenskej armáde. Podľa nej by mohlo byť regrutovaných 2500 až 3000 mužov, z ktorých teraz v Slovenskej armáde slúži necelých 2000 mužov. Pri odvodoch podľa ríšskych predpisov je naproti tomu možné podchytiť od 12000 do 15000 mužov.¹¹

⁷ Heinrich Himmler bol po Hitlerovi najmocnejším mužom Tretej ríše, snažil sa sústrediť do svojich rúk všetky ozbrojené zložky mimo Wehrmachtu, bol zároveň šéfom všetkých policajných zložiek. Pri svojom zatknutí spáchal v roku 1945 samovraždu.

⁸ Bundesarchiv Koblenz /Spolkový archív Koblenz, ďalej BAK/, Akte NS 7/91.

⁹ VOMI je skratka pre "Národnostný úrad" /Volksdeutsche Mittelstelle/, čo bol úradom SS podliehajúci Himmlerovi, ktorý v duchu nacionálneho socializmu prísne riadil nemecké národnostné menšiny v zahraničí, a pochopiteľne ich viedol a kontroloval pri bezvýhradnom plnení ríšskonemeckých záujmov.

¹⁰ BAK, NS 7/91 z 10.8.42.

¹¹ PA, Inl.II.g, B 324, E 312122.

Koncom augusta 1942 obdržal Ludin od Ministerstva zahraničných vecí pokyn, aby teraz so slovenskou vládou dohodol potrebné ujednania. Okrem dotiahnutia zásadných vzájomných úprav malo byť cieľom ujednania získanie hlavne výslovného súhlasu vlády na nábor dobrovoľníkov. Na vykonanie očakávanej povinnej vojenskej služby ako aj dobrovoľníckych náborov dokonca boli vymenovaní dvaja splnomocnenci. Jedným z nich bol Gmelin¹² z Ministerstva zahraničných vecí, ktorý pri veľvyslanectve pôsobil ako vyslanec radca, druhým bol plukovník SS Nageler,¹³ menovaný do tejto funkcie zbraňami SS.

Kameňom úrazu finančné zabezpečenie

Už zakrátko po prvých dohodovacích rokovaníach predložilo slovenské Ministerstvo obrany svoj protinávrh, ktorý sa od nemeckého návrhu odlišoval v podstate v troch bodoch. A to, že v otázke finančného zabezpečenia mali platiť príslušné slovenské ustanovenia, hoci boli nevyhovujúcejšie. Týkalo sa to zvlášť príspevkov pre rodinných príslušníkov ako aj príspevkov na prípadnú invaliditu, ktoré boli výraznejšie nižšie. Slováci v druhom bode požadovali, aby tí, ktorí narukovali do zbraní SS a pochádzali zo Slovenska, nosili na uniforme viditeľné odlišovacie označenia. A po tretie, nechceli z radov Slovenskej armády uvoľniť tých Karpatských Nemcov, ktorí slúžili jednak pri frontových jednotkách, ako ani tých, ktorých považovali za potrebných v službe domácej armády.

V otázke finančného zabezpečenia uviazli nasledujúce rokovania na mŕtvom bode. Vyjednávania ďalej neposunuli ani zapojenie mimoriadne nemecku priateľsky nakloneného predsedu vlády Tuku. Tento sa vyjadril v tom zmysle, že z politických a ešte viac z morálnych dôvodov nemôže pripustiť, aby slovenskí štátni občania, ktorí bojujú za rovnaké ciele, by boli finančne znevýhodňovaní. Toto stanovisko podporil aj veľvyslanec Ludin pripomienkou, že ani jednému ríšsko-nemeckému veliteľovi by nebolo zajedno, keby vojaci jeho jednotky boli finančne rozdielne odmeňovaní. Tuka varoval, že rozdielne pravidlá poberania finančných príjmov vyvolajú ešte viac zlej krvi namierenej proti Nemcom, keby však bol k tomu prinútený, odvolal by sa na nemecký nátlak v tejto veci.

Tuka nakoniec predostrel Ludinovi návrh pripomínajúci orientálny most, pričom zdôraznil, že slovenská strana nevznesie nijakú námietku proti tomu, keď nemecká strana v tejto veci zintenzívni „nábor dobrovoľníkov“, inými slovami povedané, nebude namietat priamym odvodom brancov.¹⁴ Toto postoj priniesol predbežné riešenie. Formou výmeny diplomatických nót zo dňa 20.11.1942 vstúpila táto dohoda do platnosti. Neriešeným však zostal problém prevodu karpatsko-nemeckých vojakov a dôstojníkov, /do zbraní SS, pozn. BK/.

Slovenskej strane zaslaná verbálna nóta obsahovala konštatovanie, že Karpatskí Nemci môžu byť vo veku od 17. do 35. rokov odvádzaní takým spôsobom, že nábor bude vykonávať vedenie nemeckej národnostnej menšiny, ale vlastné odvody bude

¹² Hans Gmelin, SA-Standartenführer, vykonával ako "národnostný referent" /Volkstumsreferent/ veľvyslanectva v Bratislave rozhodujúci nátlak podľa dispozícií Ministerstva zahraničných vecí /Auswärtiges Amt /AA// na Karpatských Nemcov. Po skončení vojny sa venoval komunálnej politike a bol 20 rokov primátorom /Oberbürgermeister/ v Tübingene.

¹³ PA, Inl. II.g, B 324, E 312100.

¹⁴ pozri pozn.č.13, - E 312048, Nemecké verbálne nóty Nr. 3.252/I-1942.

vykonávať komisia zostavená z príslušníkov zbraní SS, ktorá tým zároveň za odvedených brancov preberie starostlivosť a zaopatrovacie povinnosti v mene Nemeckej ríše. Za to sa na druhej strane slovenská vláda zaviazala zaopatríť pre tento účel potrebné devízy v odhade 60 000 ríšskych mariek, čo v prepočte činilo 698 000 korún. Jednotlivosti dohody mala vypracovať zmiešaná komisia.¹⁵

Aby vedenie nemeckej národnostnej menšiny zvládlo tieto nové úlohy z ekonomických a politických dôvodov, spojených ešte s psychologickou prípravou náboru, registráciou, zodpovednosťou za úspech, ako aj s návratom odvedených, sa vzápätí na návrh VOMI zriadil na úrovni Nemeckej strany „Úrad pre pomoc vojakom“. Vzhľadom na dôležitosť tohto úradu, jeho vedenie prevzal samotný Karmasin.¹⁶

Zosilnené dobrovoľnícke náboje sa stávajú odvodmi

Výzvami v novinách, rozhlase a letákmi sa neustále pôsobilo na Karpatských Nemcov, ktorí v tejto otázke prichádzali do úvahy. Zatajovaná bola dobrovoľnosť, dojednaná s vládou. Formulácie ako: „Každý Nemec sa bezpodmienečne má dostaviť k odvodom komisiám“, očividne zavádzali pred právnu zákonnú povinnosť.¹⁷ V rovnakom zmysle aj obecné úrady pomáhali pri podchycovaní cieľových ročníkov. Ale aj ich ponechali v tápaní o dobrovoľnosti. Na tomto základe sa bez ohľadu na oficiálny charakter dobrovoľníckeho náboru tieto stali priamymi odvodmi brancov, čo si ríšsko-nemecká strana priala od samého začiatku.

Pokiaľ sa akcia dobrovoľnosti predsa len pošušky spochybňovala a dotknutí sa pred odvodom komisiu nedostavili, títo sa vystavovali enormnému tlaku. V záujme podchytenia všetkých sa s pomocou pobočiek Nemeckej strany dôkladne prečesali všetky sídliskové oblasti obývané Nemcami na Slovensku. V otázke dobrovoľnosti sa jednako vyskytovala jedna trhlina, ktorá však na povolávanie brancov nemala žiaden vplyv. Jedno „nie“ sa v konečnom vojenskom súčte prejavilo len ako mínusový bod. Na prianie slovenskej strany sa ale dodatočne dojednálo, že Karpatskí Nemci, ktorí pracovali v zbrojárskych továrňach nemajú byť zahrňovaní do „náborov“.

Regrutovanie schopne uznaných vstúpilo do platnosti 15.1.1943. Akciu riadil a kontroloval Gmelin, vyslanec radca. On spracovával mesačné správy o konečných dosiahnutých číslach „dobrovoľníkov“ a ich odtransportovaní do výcvikových kasární zbraní SS. Prvá várka 329 mužov opustila Slovensko už 15. januára 1943. Ďalšia várka v počte 372 mužov nasledovala ešte v tom istom mesiaci. Odvtedy v priebehu mesiacov odchádzalo viacero transportov. Vo februári 1943 sa s počtom 1549 mužov dosiahla rekordná výška. Rok po prvom transporte túto otázku službu v zbraniach SS nastúpilo celkovo 4907 mužov. Tri štvrtiny týchto počtov sa naplnili už koncom apríla 1943.¹⁸

¹⁵ pozri pozn.č.13, - E 312062.

¹⁶ Ing. Franz Karmasin, sudetský Nemec, pôsobil od roku 1926 na Slovensku vo Volkstumschutzorganisationen. Spoluzakladateľ /národnostnej/ "Karpatskonemeckej strany", na jeseň 1938 bol Berlínom menovaný ako "Vodca národnostnej menšiny" /Volksgruppenführer/ pre Slovensko, v neprítomnosti bol v roku 1947 odsúdený v Bratislave k trestu smrti, zomrel v roku 1970 pri Mníchove. PA, Inl.Hg, B324, leták E 312052.

¹⁷ PA, Inl.Hg, B324, leták E 312052.

¹⁸ pozri pozn. č.17, E 311982, Mesačné hlásenia Gmelin.

Odpor proti odvodom

Pochopiteľne, ešte aj v týchto časoch slúžili v zbraniach SS čakatelia zbraní SS /Waffen-SS-Anwärter/, zlanárení masívnou vojnovou propagandou šírenou všetkými médiami, a nie v poslednom rade získaní aj úsilím pobočiek DP, ktorí sa tak hlásili ako skutoční dobrovoľníci. Väčšia časť vyzvaných, sa v strachu pred následkami, podvolila svojmu osudu. Rigorózný prístup pri náborových akciách však vyvolával narastajúci odpor nielen u samotných dotknutých, ale aj u ich rodín. Počet tých, ktorí ako schopne uznaní ignorovali povolávacie rozkazy stále narastal, čo je zrejmé z Gmelinových hlásení. Zdrvivá nemecká porážka pri Stalingrade na východnom fronte a postup spojencov na juhu boli pre obyvateľstvo nespornými znakmi obratu vo vojnových udalostiach.

Odpor opakovane živili frontoví dovolenkári rozprávajúci o zlom zaobchádzaní s Karpatskými Nemcami, dovolenkujúci robotníci z Ríše hovoriaci o zničujúcich náletoch vyvolávajúcich medzi ríšskym obyvateľstvom únavu z vojny, ako aj o skupinách odporu v nemeckých obciach jazykových ostrovoch na samotnom Slovensku. O nich sa v dôverných straníckych správach hovorilo, že sú síce zrejmé, ale nie dokázateľné.¹⁹

Nevôľa nakoniec vznikala aj preto, že sľúbené rodinné podpory sa pravidelne nevyplácali. Defetistické vyjadrenia frontových dovolenkárov boli príčinou toho, že Bratislavská centrála DP nahlasovala mená týchto vojakov veliteľom ich jednotiek so zámerom, aby títo proti nim vyvodili dôsledky. Do predvážania meškajúcich "dobrovoľníkov" na pobočku Doplňujúceho veliteľstva zbraní SS v Bratislave sa v niektorých prípadoch zapojilo aj slovenské žandárstvo, hoci ho k tomu nezmocňoval nijaký právny predpis. Podobný pochybný prípad sa udial v obci Jánová Lehota /Drexlerhau/ v stredoslovenskej oblasti osídlenej Nemcami v Hauerlande, v ktorej jednu skupinu odpor kladúcich "dobrovoľníkov" odvážalo na otvorenom nákladnom aute žandárstvo. Títo pri prejazde domovskou obcou dvíhali svoje sputané ruky a kričali: "Pozrite, toto je naša dobrovoľnosť!"²⁰ Že za takej situácie dochádzalo aj k nočným demonštráciám s rozbitými oknami funkcionárov DP, preto neprekvapovalo. Na druhej strane však podľa politických konštelácií v obciach dochádzalo aj k teroru proti "ulievakom" a ich rodinám.

O ďalší, aj keď nevýrazný nátlakový prostriedok proti nepozvoľným, dohodlo nemecké veľvyslanectvo so slovenským ministerstvom obrany, že tí, ktorí neuposlúchli ani na tretí raz výzvu narukovania do zbraní SS, mali byť obratom povolani do služby v slovenskej armáde Táto cieľene uzavretá dohoda stávala na nižšej výške rodinnej podpory vyplácanej slovenskou armádou, na druhej strane však poskytovala tomu, kto v nej slúžil, oveľa väčšie šance na prežitie vojny. Preto sa nezriedka stávalo, že do zbraní SS odvedení Karpatskí Nemci sami od seba vyhlásili, že chcú narukovať len do slovenskej armády.

Sociálne zabezpečenie

Už mesiace pred začiatkom dobrovoľníckych náborov, keď rokovania so slovenskou vládou boli ešte v plnom prúde, konali sa takmer neprestajne systematické školenia miestnych vedúcich DP, v popredí ktorých boli smernice výplaty sociálneho zabezpečenia. Príslušným pre tieto otázky bol dôstojník zbraní SS so štáбом spolupracovníkov,

¹⁹ BAK, R 142/15, 176.

²⁰ pozri pozn. 19, -175, o demonštráciach -182.

úradujúci v Bratislave. Vzápätí po asentírke sa so schopne uznanými spísali a prejednali aj otázky finančného charakteru. V deň odvodu sa vedúci miestnej národnostnej skupiny odobral spolu s odvedencami do miesta odvodov. Pri evidencii nárokových príjmov sociálneho zabezpečenia príslušníkov rodiny mal spolupôsobiť ako úradná osoba pri overovaní príslušných údajov. Ďalej mal za úlohu preveriť deň narukovania schopne uznaných, a neskôr aj sledovať priebežné výplaty podpôr rodinám odvedených. Zúčtovanie platieb vykonávali príslušné pobočky dôstojníka pre sociálne zabezpečenie.²¹

Pochopiteľne, keď prisun peňazí na tieto pobočky meškal, platby príjemcom sa vyplácali neskôr, čo sa často stávalo. Bolo to spôsobované tým, že slovenské ministerstvo financií s oneskorením prisúvalo devízové finančné prostriedky. Výška nárokových podpôr príslušníkom rodiny bola závislá od výšky dovtedajších príjmov. Napríklad pri priemernom príjme vo výške 3 000 korún mesačne sa manželke vyplácalo 1 100 mesačne a každé dieťa dostávalo detský prídavok vo výške 176 korún mesačne. Pre Bratislavu platilo zvýšenie o 20 %. Okrem týchto vyživovacích príjmov sa mohli poberať ešte príspevky na nájomné, nemocenské a iné platby vyplývajúce z právnych alebo iných zmluvných záväzkov ako napr. poistenia.²²

Pridlho riešené otázky

Dohody takzvaného dobrovoľníckemu náboru uzavreté so slovenskou vládou však neboli vo vzťahu k záujmom tých, ktorých sa dotýkali, dostatočne priehľadné. Tak napríklad karpatsko-nemeckí štátni zamestnanci boli oproti tým, ktorí slúžili v slovenskej armáde obmedzovaní vo svojich právach. Podľa platných zákonných predpisov zanikol ich zamestnanecký vzťah bez práva na znovuzamestnanie, nevzťahovali sa nich penzijné oprávnenie ako aj bolo pozastavené vyplácanie ďalšej mzdy. Počet týchto dotknutých sa odhadoval na okolo 270 prípadov. Nemecké veľvyslanectvo dosiahlo neskôr čiastočné dodatočné vylepšenie, aj napriek formálnym výhradám prezidenta štátu. A pretože sa obe strany chceli vyhnúť prijatiu zvláštnych zákonov pre Karpatských Nemcov, zostali dodatočné vylepšenia bez právneho zaistenia.²³

Podobné zostala otvorená aj otázka štátneho občianstva tých, ktorí narukovali k zbrani SS. Spočiatku platila tichá dohoda, že bude zachované ich slovenské štátne občianstvo. Túto otázku, okrem Slovenska, vyriešili zákonné úpravy takmer vo všetkých dotknutých štátoch juhovýchodnej Európy ešte začiatkom roka 1943, a v Maďarsku zvlášť v prospech dobrovoľníkov. V máji 1943 vyšiel z Berlína "vodcov výnos", podľa ktorého získali všetci, ktorí narukovali do zbraní SS automaticky nemecké štátne občianstvo. V podstate mal tento výnos odstrániť len ťažkosti, ktoré spôsobilo Maďarsko. Pretože údajne len nedopatrením sa v tomto výnose nespomínalo Maďarsko, sa tento výnos vzťahoval aj na príbuzných tých, ktorí dobrovoľne alebo z donútenia slúžili v zbraniach SS.²⁴

Na to zastihla Ludina v Bratislave úprava, podľa ktorej Karpatskí Nemci si povedľa nemeckého, môžu ponechať i slovenské štátne občianstvo, lebo slovenská ústava

dvojité štátne občianstvo výslovne nevylučovala. Slovenské ministerstvo zahraničných vecí potvrdilo túto skutočnosť v septembri 1943 verbálnou nótou.²⁵

Medzitým dochádzalo k ťažkostiam pri určovaní národnosti, a tým aj k neistote pri výzvach hlásiť sa ako dobrovoľník. "Národnostný kataster"²⁶ ako ho malo napríklad Rumunsko, tu nejestvoval. V septembri 1943 sa ministerstvo vnútra obrátilo na všetkých krajských prednostov /Bezirkshauptleute/ s tajným obežníkom, v ktorom sa poukazovalo na to, že doteraz nie je známy presný počet Nemcov od 16 do 20 rokov, ktorí by sa mali povolať do zbraní SS. Upozorňovalo sa na to, že výnimočná úprava /Ausnahmeregelung/ podľa nariadenia 10996/dôv.III.-15-43 /Služba v cudzích ozbrojených silách/ platí len občanov nemeckej národnostnej príslušnosti. Zneužitia tohto nariadenia sa mali ihneď ohlasovať.²⁷ Na druhej strane sa vyskytovali prípady, že už odvedení Karpatskí Nemci, ktorí mali narukovať k zbrani SS, napriek dovtedajším dohodám, dostávali povolávacie rozkazy na nástup vojenskej služby od Slovenskej armády, a to bez toho, aby sa o to boli pričínili.

Výsledky verbovacej akcie

V auguste 1943 vzbudila pozornosť pri pobočke Úradu zahraničných vecí vo Viedni správa o pochybnom výsledku "dobrovoľníckej akcie" na Slovensku, ku ktorej bol vyzvaný veľvyslanec Ludin, aby zaujal stanovisko. Označil správu ako veľmi skresľujúcu, pripustil však, že čoraz viac mužov nebude kladne reagovať na povolávanie. K tomu prispieva aj to, že rodinné podpory sa nevyplácajú v prisľúbenej výške a pritom sa často vyplácajú v oneskorených lehotách. Prisľúbil však, že k tomu zaujme osobné stanovisko vo zvlášťnej správe.²⁸

Otriasajúce sa fronty donútili nemecké armádne velenie využívať každý prameň "ľudského materiálu". Už dlho sa nevyberalo čo sa týka fyzickej kvality a duševného stavu a zvlášť ani nie prostriedkov, ktoré sa ukladali vodcom nemeckých národnostných menšín k splneniu tejto ich povinnosti. Žiadané počty zo strany Zahraničného úradu pre juhovýchodnú Európu stanovili pre Slovensko na jar 1943 nasledovné počty 32 tisíc mužov Karpatských Nemcov od 17 do 50 rokov. Z toho v nemeckej zbrojnej, strážnej a pracovnej službe okolo 6 tisíc mužov. V ríšsko-nemeckých zbrojných podnikoch kolísal počet Karpatských Nemcov medzi 10-15 tisíc mužmi a v slovenskej armáde slúžilo okolo 1500 mužov.²⁹

Veľvyslanec Ludin zaujal v decembri 1943 v jednom osobnom liste G. Bergerovi, vedúcemu Hlavného úradu SS v Berlíne okrem iného stanovisko, že v najbližšej dobe sa s doterajšími metódami už viac nepodarí získať viacej vojakov z radov Karpatských Nemcov, a zároveň uviedol počty nenastúpených povolávacích rozkazov. Odhadoval, že je možné počítať ešte s bezmála 4 tisíc mužmi, pričom ďalej písal: "Aj keď títo muži majú pochopiteľne pre zbrane SS veľkú hodnotu, lebo medzi sú väčšinou muži s charakternými osobnostnými predpokladmi, chcel by som prenechať Tvojmu posúdeniu...."

²⁵ Verbálna nóta Nr. 28. 967/43, PA, Inl.II c 9, R 60897/1943.

²⁶ Zoznam občanov štátu so záväzným určením národnosti. Aj keď ho slovenská ústava predpokladala, národnostný kataster sa tu nikdy nevypracoval, lebo tak slovenská, ale oveľa viac nemecká strana počítala s prírastkami z "plávajúcej" skupiny.

²⁷ BAK, R 142/18.

²⁸ PA, Inl.II. c 9.

²⁹ PA, Inl.II.g, SS-Allg.D.293.

²¹ PA, Inl.II c, B 6/1.

²² pozri pozn. č. 21, -B 8.

²³ pozri pozn. č. 21, -B 324, E 311993.

²⁴ pozri pozn. č. 19, -str.24.

Ludin sa zásadne prikláňa k "národnej vojenskej službe", pričom ulievaci - už z dôvodov rovnoprávnosti - by mali byť uväznení. Pre Slovensko však dáva Bergerovi na úvahu skutočnosť, že vyššie devízové výlohy pre zabezpečenie do vojska narukovaných, vzbudí závisť slovenského obyvateľstva v dôsledku vyšších príjmov Karpatských Nemcov prostredníctvom rodinných podpôr podľa ríšsko-nemeckých predpisov, čo sa v konečnom dôsledku odrazí na oslabení pozícii Karpatských Nemcov na Slovensku. "Pri rozhodnutí, že Karpatskí Nemci majú byť v priebehu tejto vojny výlučne ľudským rezervoárom pre zbrane SS je treba uvážiť, či jedného dňa ešte nebudeme potrebovať aktivistov na presadzovanie mocensko - politických pozícii ríše, a preto by bolo účelné, aby sa určité percento aktivistov, /teda podistým funkcionárov DP, pozn. BK/ ponechalo v krajine...." doporučoval Ludin, aby sa to tlmočilo Himmlerovi.³⁰

Tento posledný bod bol jednoznačne záležitosťou Karmasina, ktorý neustále opatrným spôsobom, ale nikdy nie na verejnosti, poukazoval na nebezpečenstvo vytunelovania nemeckej národnostnej menšiny. Aj vyslanec radca Gmelin, ktorý sa s oboma aspektmi úradne zaoberal, poukázal v januári 1943 znovu na tieto háklivé body v porovnaní k ostatným juhoeurópskym štátom v jednom liste adresovanom Úradu zahraničia. Doporučoval, aby sa touto tematikou zaoberalo nasledujúce rokovanie všetkých vodcov národnostných menšín.³¹

Ludin predostrel ešte raz tieto svoje myšlienky smerujúce k vojenskej službe Karpatských Nemcov v jednotkách zbraní SS v druhej polovici januára 1943 v jednom liste Bergerovi. Pojem "nemecká národnostná príslušnosť" /"deutsche Volkszugehörigkeit"/ nie je záväzne stanovený, a pri nútenom povolávaní sa môžu Nemci prihlasovať k inej národnosti. Iný právny spôsob týkajúci sa mimoriadneho povolávania je tohto času úplne nepriechný, pretože by to odporovalo ústave. Musí to byť trápne pre vedenie nemeckej národnostnej menšiny, keď v mnohých prípadoch príslušníkov ich menšiny násilne odvádzajú slovenské štátne orgány, aby ich odtransportovali k zbrani SS. Nebezpečenstvo spočívalo aj v tom, že slovenskí úradníci mohli rozhodovať o ich dobrovoľníctve, čo následne spochybňovalo dôležitosť vlastného vedenia ich národnostnej menšiny. Pripravenosť Slovákov vyjsť eventuálne v tejto otázke v ústrety, by pochopiteľne bolo podmienené tým, že Karpatskí Nemci by boli nútení vzdať sa navždy svojich terajších postov zastávaných v štáte a v hospodárstve.³² V tomto istom dopise zaujal Ludin aj stanovisko k požiadavke bezpečnostného ríšskeho veliteľa, že potrebuje 800 mužov zo Slovenska pre strážne úlohy. Vyjadril sa, že vzhľadom na posledné udalosti nie je možné v nijakom prípade počítat s požadovaným počtom mužov.

Rezervy zbraní SS v slovenskej armáde

V októbri 1942 sa v jednej návrhovej poznámke pre vrchné veliteľstvo branných síl /Wehrmacht/ hovorilo o snahách veľvyslanectva vyreklať ročníky Karpatských Nemcov od roku 1918 do roku 1922 z právomoci slovenskej armády pre potreby zbraní SS. Nemecká vojenská misia v Bratislave naproti tomu zastávala názor, že vyňatie sa nemôže v nijakom prípade vzťahovať na aktívne slúžiacich v slovenskej armáde a na teraz rukujúcich regrútoch len v ojedinelých prípadoch. Podľa nej by to výrazne oslabilo bojovú silu a výcvik slovenskej poľnej armády, pričom sa treba obávať následného

³⁰ PA, Int.II.c 9, 11.12.43.

³¹ PA, Int.II.g, 268, Volksd.Slow. E 403078.

³² pozri pozn.č.31.

zmätku medzi nastupujúcim dorastom armády. Toto nevyzníeva veľmi kooperatívne, hoci aj z tohto pohľadu je cítiť neustále skryté napätie medzi nemeckým Wehrmachtom, ktorý bol príslušný pre výstavbu slovenskej armády a zbraňami SS.³³

Na konci roka 1942 ponúkla slovenská vláda postaviť "k dispozícii" určitý počet karpatsko-nemeckých dôstojníkov. Veľvyslanec Ludin chcel túto ponuku prijať. Ale celkom iného názoru bol vojenský atašé zastupujúci Wehrmacht v Bratislave a dôvodil tým, že tohto času nie je možné prevelenie nijakých dôstojníkov do zbraní SS, lebo pre uvažovanú výstavbu oboch slovenských poľných armád sú títo dôstojníci nenahraditeľní.³⁴ Pritom nápor karpatsko-nemeckých dôstojníkov k zbraňam SS nebol až tak mimoriadne veľký. Dobrovoľná náborová akcia spustená ministerstvom obrany k ich prestupu do zbraní SS, mala len veľmi obmedzený úspech.

V jednej situačnej správe "Nemeckých generálov pri Slovenskom ministerstve obrany" sa na túto tému začiatkom roka 1944 poznamenalo nasledovné: "Je tu dojem, že slovenské vojenské velenie vyradenie Karpatských Nemcov, zvlášť ich dôstojníkov privítalo, lebo 1. Slováci len s nevôľou a veľmi neradi akceptujú Karpatských Nemcov, 2. keď sa ich dôstojníci snažia energicky presadzovať /pri jednotkách/ je to hodnotené ako nechápanie slovenskej mentality, 3. pričom Karpatskí Nemci sú napádani nepriateľskou propagandou, ktorej Slováci venujú väčšiu pozornosť ako vlastnej a už vôbec nie nemeckej, čo podľa slovenského pohľadu spôsobuje nepokoje v jednotkách."³⁵

Od "dobrovoľníckeho náboru" k povinnej vojenskej službe

Na preveľovanie Karpatských Nemcov do zbraní SS, nezávisle od ďalších nasledujúcich úprav vojenskej služby Karpatských Nemcov, sa na Slovensku vytvorili prostredníctvom spolupôsobenia slovenských štátnych orgánov najmä na "ulievakov" z radov Karpatských Nemcov také podmienky, že Karpatských Nemcov mohli jednoznačne preveľovať do zbraní SS. Obersturmbanführer Letschke pred jednou náhradnou inšpekciou Juhovýchodu odmietol všetky úvahy týkajúce sa negatívnych dopadov na nemeckú národnostnú menšinu pri silovom riešení tejto otázky a nakoniec získal od Ludina prísľub, že veľvyslanectvo bude spolupracovať s Úradom zahraničných vecí, keby sa Himmler rozhodol pre zavedenie neobmedzenej vojenskej služby slovenských Karpatských Nemcov v zbraňach SS. Letschke bol aj toho názoru, aby sa veková hranica zvýšila na 45 rokov a odhadoval, že tým by sa získalo ďalších 8 až 9 tisíc mužov, ktorí by mohli narukovať.³⁶

Po jednej konferencii medzi VOMI, Doplňovacím veliteľstvom Juhovýchodu vo Viedni a Veľvyslanectvom v Bratislave, navrhol Berger svojmu šéfovi Himmlerovi v januári 1944, aby sa zaviedla vojenská povinnosť počínajúc ročníkom 1908 a mladších pre slovenských Nemcov /Slowakdeutschen/. Podľa Ludina by v tomto smere nemali nastať ťažkosti so slovenskou vládou. Siahnuť na ďalšie ročníky dozadu sa nedoporučovalo po prvé preto, aby sa vytvorila rezerva, a po druhé preto, aby sa nevyostrila už teraz napätá devízová situácia pre sociálne výlohy. Je možné tiež pristúpiť k riešeniu, čo sa v Rumunsku už praktizuje, že sa bude vyplácať len časť podpôr, pričom druhá časť

³³ Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg /Spolkový vojenský archív Freiburg, ďalej BMF/, Akte RW 5/V.446.

³⁴ pozri pozn.č.13, -E 312023.

³⁵ pozri pozn.č.33, -448a.

³⁶ pozri pozn.č.31, -E 403072.

bude ukladaná na účty menovaných v Ríši. Ďalším dôvodom, aby sa ročné kontingenty odvedencov neprekračovali, označil Berger skutočnosť, že v zbrojnom priemysle ríše tohto času pracuje bezmála 10 tisíc slovenských Nemcov, pričom práve tieto počty im budú chýbať pri očakávaných bojových stretnutiach.³⁷

Himmler nevzniesol nijaké námietky proti Bergerovým návrhom. Veľvyslanectvo sa zaviazalo zistiť reakciu slovenskej vlády na možnú štátnu dohodu týkajúcu sa vojenskej služby slovenských Nemcov v zbraniach SS, zvlášť tých, ktorí tohto času slúžia v slovenskej armáde. Vláda nebola zásadne proti vydať svojich Nemcov k zbraniam SS. Veľvyslanectvo preto dňa 15.3.1944 odovzdalo verbálnu nótu, v ktorej formulovalo svoje návrhy a obracalo sa na vládu s prosbou, aby spracovala právne dodatky, ktoré by umožňovali zavedenie povinnej vojenskej služby v zbraniach SS. Výslovne sa to v note formulovalo takto: "...nemecká národnostná menšina na Slovensku /Volksgruppe in der Slowakei/ sa vyhlásila za pripravenú ešte v silnejšej miere ako doteraz, nasadiť svoje sily za víťazstvo nemeckých zbraní..."³⁸

Aj keď veľvyslanectvo skutočnú mienku národnostnej menšiny k povinnej vojenskej službe v zbraniach SS sotva poznalo, jednako trvalo na tomto škrupulóznom stanovisku. Na druhej strane aj slovenská vláda si uvedomovala obsahovú stránku veci, rada si však nechala týmto spôsobom podsunutý argument ako prípadné alibi na ospravedlnenie nemorálneho zaobchádzania so svojimi občanmi štátu. Pochopiteľne, že tomuto pritakávali aj obe nemecké noviny Grenzbote a Deutsche Stimmen redigované podľa ríšsko-nemeckého vzoru, ku ktorým sa v podobnom duchu pridala aj časť slovenskej tlače s chváliacimi komentármi.

Ešte aj v tomto čase sa vyskytovali, okrem pri zbraniach SS slúžiacich čakateľov /Anwärter/, aj skutoční dobrovoľníci, ktorých zlanárila masívna vojnová propaganda šírená novinami a rozhlasom a nie v poslednej miere aj námahou pobočiek DP. Snažili sa plniť svoje záväzky smerujúce ku garantovaniu úspechu náboru. A zvlášť u mladých ľudí mali úspech. Väčšia časť cieľovej skupiny sa podrobila, aj keď s výhradami a nedobrymi pocitmi, svojmu osudu.

Ríšsko-nemecké priania zakotvené do šiestich bodov verbálnej nóty boli odovzdané slovenskej vláde. Na narukovanie boli vyhliadnuté ročníky od roku narodenia 1908 do roku 1927, ďalšie ročníky mali nasledovať v príslušnom "časovom slede". Transferované devízové prostriedky pre sociálne zabezpečenie sa ročne mali zdvihnúť z doterajších 90 miliónov na 200 miliónov ročne. Povolávanie vojakov pripadlo slovenským krajským úradom, dobrovoľnícky nábor mali prevziať nemecké štátne sekretariáty spolu s pobočkami DP. Bod číslo 6 sa vzťahoval na kompletne preradenie Karpatských Nemcov z radov slovenskej armády k zbraniam SS za ponechania dosiahnutých hodností. Nakoniec sa v note poukazovalo na súrnosť ako aj na očakávanie, že preradenie by sa malo uskutočniť k 15. 5. 1944 a s ostatnými vojnopovinnými by sa mohlo počítať a jeden mesiac neskôr.

Medzitým pokračovala ďalej "náborová akcia", ale bez väčších úspechov. Už v júni 1943 dalo slovenské ministerstvo obrany príkaz svojim armádnym jednotkám, podľa ktorého sa nemeckým dôstojníkom dala možnosť sa dobrovoľne prihlásiť do zbraní SS. Na túto rotáciu kádrov sa malo "poukázať a k nej aj vyzvať". Iste ironicky

vyznievajú úvodné slová tohto príkazu na zmenu svojich jednotiek: "V snahe podriaďiť dôstojníkov nemeckej národnosti našej armády pod nemecké velenie, aby v radoch svojich súkmeňovcov mohli výraznejšie dokumentovať svoju príslušnosť k nemeckej pospolitosti, nariaďujem..." čo je výslovne úradný jazyk, aký sa vtedy pestoval na úrovniach pobočiek DP. Úspech tejto výzvy sa medzi nemeckými dôstojníkmi rovnal nule.

S dátumom 2.2.1944 vydalo ministerstvo obrany dôverný rozkaz armáde, v ktorom je daný základný súhlas na dobrovoľnícky nábor všetkých hodností Karpatských Nemcov. Výslovne sa tu poukazuje na to, že doterajšia vojenská služba pri zbraniach SS sa tiež započítava, pričom sa zároveň zachovávajú všetky doteraz užívané práva. Jednotky boli vyzvané, aby v priebehu troch dní dodali na ministerstvo obrany zoznam všetkých pri armáde slúžiacich Karpatských Nemcov.³⁹

Snaha po reciprocite

Čo nemecká verbálna nóta navrhovala ako protihodnotu slovenskej strane, zodpovedala v skutočnosti len prianiam ríšsko-nemeckej strany, obsahovala však svojim spôsobom aj "švejkovské" požiadavky, menovite princíp protihodnoty v jednom bode navrhovanej dohody o službe Karpatských Nemcov v zbraniach SS. Pre slovenskú stranu to muselo byť veľké zadosťučinenie, keď ríšsko-nemeckí páni sami navrhli riešenie, že okolo 4 tisíc Karpatských Nemcov⁴⁰ s ríšsko-nemeckým štátnym občianstvom nemuseli slúžiť vojenskú službu v nemeckých jednotkách, ale mohli ju odsľužiť v slovenskej armáde.

Táto neočakávaná požiadavka Slovákov spôsobila síce v Berlíne značný rozruch, aj keď Slováci dávali najavo, že z tohto práva nechcú bezpodmienečne urobiť precedens. Vzápätí sa vynárala aj otázka, či za týchto okolností je vôbec zmysluplná medzištátna dohoda, aby sa ďalší slovenskí Karpatskí Nemci dostali k zbraniam SS. V jednej prednesenej poznámke zo dňa 18.4.1944 sa k tomu konštatovalo, že pri poslednej náborovej akcii, sa okolo 1500 príslušníkov nemeckej národnostnej menšiny vyšlo tejto akcie. Názor, že sa to udialo na základe zlých príkladov, ktoré sa udiali vo výcvikových táboroch sa musela zamietnuť, lebo na to by boli chýbali akékoľvek právne predpoklady.⁴¹ Nastúpili dlhotrvajúce vysvetľovania ohľadom protislužieb z ríšsko-nemeckej strany. Gmelin sa stiahol, mienil, že vec by sa nemala ponímať až tak vážne. Jednako tu však bolo čosi neslýchané, že občania slávnej Veľkonemeckej ríše by mali mať právo, slúžiť vojenskú službu v inej cudzej armáde. Ríšsky minister zahraničia bol prekvapený, že z OKW prišlo zelené svetlo súhlasu k takejto dohode, prosil o nové zaujatie stanoviska, a to osobne pred generálom - poľným maršalom Keitelom.⁴²

Veľvyslanec Ludin bol teraz vystavený výčitke, že do rokovaní dostatočne nezapojil v požadovanom rozsahu Úrad zahraničných vecí. svoj osobný postoj k predmetnej problematike zhrnul v osobnom liste ministrovi, z ktorého je veľmi jasné: "Od 15.1.1943 vykonávaná náborová akcia zbraní SS medzi nemeckou národnostnou menšinou sa navonok javila ako dobrovoľná V skutočnosti ale vedenie nemeckej národnostnej

³⁷ Bergerov list zo dňa 24.1.44 v PA, Inl.II.c 9.

³⁸ BAK, R 142/15, 82 a PA, Inl.II.g, 268, Volks.Slowakei.

³⁹ BAK, R 142/38 a 15.

⁴⁰ Slováci s nemeckým štátnym občianstvom žili hlavne vo Viedni a od Slovenska odtrhnutých oblastí v Petržalke /Engerau / a v Devíne /Theben/.

⁴¹ PA, Inl.II.g, 268, Volksd.Slowakei, E 403047.

⁴² pozri pozn.č.41, -E 403035.

menšiny vykonávalo enormný morálny nátlak na svojich príslušníkov, aby sa nahlasovali do vojenskej služby. Prostriedky vyčlenené na dobrovoľnosť boli na konca roka 1943 vyčerpané. Okolo 4 tisíc Karpatských Nemcov sa preto už viac nenahlásilo, pričom ešte 2 tisíc ich zotrváva v radoch slovenskej armády. Náborová dobrovoľnícka akcia podchytila viac ako 6 tisíc mužov....⁴³ Toto však bola len polovičná pravda, lebo "výrazný morálny nátlak" sa vykonával na základe požiadavky veľvyslanectva. A nakoniec Ľudín vo svojom liste sa pokúsil upokojiť ríšskeho ministra s poukázaním na to, že vzájomná reciprocita má len teoretický význam.

Nakoniec všetko zostalo pri súhlase OKW, hoci na nemeckej strane prebiehali pri členoch vlády ďalšie diskusie ohľadne služby v cudzích armádach, slovenská vláda prenechala parlamentu schválenie "Zmocňovacieho zákona" podľa ktorého mohla slovenská vláda podpísať medzištátnu zmluvu, ktorá sa týkala vojenskej služby Karpatských Nemcov v armádnych zložkách nemeckej armády. Dňa 20.5.1944 bol tento zákon zverejnený a tým zosúladiť znenie platnej štátnej dohody. Podľa situačnej správy "nemeckých generálov v Bratislave" ku dňu 1.2.1944 narukovalo do zbraní SS 6330 mužov ako "dobrovoľníkov", 296 mužov z nich znovu uvoľnili z dôvodov nespôahlivosti a 255 mužov podľa tohto hlásenia padlo, boli nezvestní alebo zomreli.⁴⁴

Medzištátna zmluva k vojenskej službe v zbraniach SS

Z viacerých možných zmluvných foriem bola zvolená tá, že po niekoľkých poradách ju dňa 7.6.1944 podpísali splnomocnení. Na vstúpenie do platnosti ju potrebovali ratifikovať, to znamená podpis stávajúcej hlavy štátu alebo jeho zástupcu. V tomto časovom období stáli sovietske jednotky už naďaleko slovenských hraníc, predsa však ešte na druhej strane Karpát. V bode č. 1 tejto dohody je ustanovené, že Nemci na Slovensku majú v čase trvania vojny vykonávať vojenskú službu v nemeckých branných silách /Deutschen Wehrmacht-Waffen-SS./⁴⁵ Sociálnu starostlivosť o telesne postihnutých rodinných príslušníkov a pozostalých bude znášať slovenský štát. Keby však niektorý z vojnú slúžiacich sa chcel vzdať týchto nižších sociálnych dávok, tak mal možnosť požiadať, aby ich vyplácanie prevzala Veľkonemecká ríša, podľa tam platných vyšších dávok. /Týmto spôsobom sa otupilo ostrie o dvojkoľajnosti sociálneho zabezpečenia slovenských štátnych občanov/

Bod č.2 analogicky vyznieval pre vojenskú službu slovenských Nemcov v radoch slovenskej armády. V bode 3 sa definovalo, kto je nemeckej, kto je slovenskej národnostnej príslušnosti, menovite kto sa ako taký prihlásil pri poslednom sčítaní obyvateľstva. Bod č.4 hovoril o tom, že jednotlivosti ešte dohodnú obe vlády a v poslednom bode je záverečné ustanovenie, podľa ktorého vstúpi dohoda do platnosti v deň výmeny ratifikačných listín.

V priloženej ako "dôverne" označovanom Záverečnom protokole sa riešili iné náležitosti. Dosiahnuté vojenské hodnosti mali zostať zachované, už takmer platiaca dohoda týkajúcej sa poľnej pošty bola precizovaná, položili sa nové základy na transfer finančných prostriedkov pre výplaty dôchodkov na Slovensku. Odvody brannopovin-

⁴³ pozri pozn.č.41, -E 403018.

⁴⁴ BMF, RW 5/V. 448a.

⁴⁵ Že je tu viackrát menovaný Nemecký Wehrmacht, hoci ten žiadnych Karpatských Nemcov do svojich radov neprijímal, malo svoje štátnoprávne dôvody. Zbrane SS boli - v protiklade k Wehrmachtu - stranickou organizáciou "dobrovoľníkov", a z toho dôvodu neboli splnomocnené uzatvárať medzištátne dohody.

ných bude organizovať slovenský štát, pričom do odvodových komisií bude vysielaný zástupca zbraní SS a k tomu ešte aj zástupca DP. Odvedené osoby podliehajú ihneď nemeckému súdnictvu až do dňa ich prepustenia z vojenskej služby. Zverejnenie textu tejto dohody nebolo dovolené.⁴⁶

Pre bratislavského "Dávida" táto dohoda predstavovala veľké zadosťučinenie hlavne v dvoch rovinách. Slovinci sa tak oslobodili v armáde od Karpatských Nemcov, ktorí mali inú mentalitu, a po druhé vyzískali od berlínskeho "Goliáša" nanajvýš výnimčnú dohodu, ktorou šikovne využili manévrovací priestor, a podarilo sa im uchovať aspoň tieň slovenskej nezávislosti od snáh neoblúbeného nemeckého ochranného pána. Nečakane dlho však trvalo vstúpenie do platnosti tejto prijateľnej dohody ohľadom vojenskej služby. Gmelin urgoval dňa 12.8.1944 ratifikáciu listín a zdôvodňoval ju týmito slovami: "...momentálnou situáciou spôsobované ťažkosti budú zo dňa na deň väčšie, a výmenou ratifikačných listín by sme tomu boli predišli, lebo vtedy by sme boli mohli jedným úderom žandárstva pozatýkať všetkých ulievakov zdráhajúcich sa nastúpiť vojenskú službu..."⁴⁷

Vodca národnostnej menšiny a DP Karmasin napísal v júni - dohoda ešte nebola v platnosti - vo svojich stranických novinách apel na nástup povinnej vojenskej služby v zbraniach SS. Táto výzva bola tak neúprimná ako jeho apel na prihlasovanie sa do "dobrovoľníckeho" náboru na konci roka 1942. Je tu reč o dlhotrvajúcom prianí každého jedného vojaka bojovať, tiež o šťastí každého až o teraz získanej plnej rovnoprávnosti. Bolo to prianie karpatsko-nemeckých vojakov v slovenskej armáde vykonávať svoju vojenskú službu v rámci miliónových armád nemeckých vojakov. S určitým druhom zadosťučinenia uviedol: "K vám sa pridajú stovky nemeckých mužov, ktorí z najrôznejších dôvodov sa /doteraz/ nezapojili do dobrovoľnosti. Budú mať príležitosť, poskytnúť dôkaz...že skutočne sú nositeľmi cti našej národnostnej menšiny..."⁴⁸ Podistým myslel pritom na "trestanecké jednotky" /Bewährungskompanien/, v ktorých sa malo vyučovať odlišovanie odmietanej ochrannej povinnosti od práva.

Odvodovými miestami pre záložníkov bol Kežmarok a Bratislava. Všetkých, ktorí boli uznaní za schopných vykonávať vojenskú službu, boli ihneď vzápätí odoslaní do Viedne-Arsenal. /Wien-Arsenal/. Karpatskí Nemci slúžiaci v poli /1.Divízia a Technická Brigáda/, boli priamo vyreklamovaní a dovolenkári sa nemuseli vracieť k svojim starým jednotkám. Na úrovni DP sa zriadil Úrad spojovacieho dôstojníka k zbraniam SS. Jeho šéfom sa stal major Domes, ktorý si vyslúžil zásluhy pri "Rýchlej divízii". Jeho prvoradou prácou so svojimi spolupracovníkmi bol preklad do nemčiny kmeňových listov /Stammrollen/ všetkých prevelených vojakov slovenskej armády. Úrad mal ďalej povinnosť vypracovať o každom tomto mužovi posudok.⁴⁹

Dobrovoľnícke a UK miesta /Frei - und UK-Stellungen/

S právom hovoriť do vojenskej dobrovoľnosti, sa vedeniu nemeckej národnostnej menšiny ponechal ešte jeden dôležitý rozhodovací inštrument. Odteraz platilo, že všetky najdôležitejšie pozície nemectva sa upevnili a len minimum práce v tejto oblasti sa malo

⁴⁶ BAK, NS 7/91, str.69-72 a PA, Inl.II.g, 268, E 402995-403007, tam je aj dvojazyčný text dohody.

⁴⁷ pozri pozn 41, -E 403098.

⁴⁸ Týždenník "Deutsche Stimmen", Bratislava z 10.6.44.

⁴⁹ BAK, R 142/15, str.133.

odovzdať iným zločkám. Pri týchto rozhodnutiach sa nedalo vylúčiť, že vznikala nespo-kojnoscť. "Prečo ja a on nie?" alebo nejako podobne zneli otázky, ktoré sa mnohokrát vyslovovali. K UK-Komisií patrili traja hlavní funkcionári DP a jeden člen Doplnova-cieho veliteľstva Juhovýchod SS. Táto mala rozhodovať podľa smerníc, ktoré dostávala od veľvyslanectva. Na základe toho mohol UK stanoviť: veľkostatkárov a veľkopodni-kateľov, keď vznikalo nebezpečenstvo, že ich podniky prejdú do slovenských rúk, vplyvní a zvlášť zodpovední zamestnanci pre vojnu dôležitých podnikov. Učni získali skrátené výučnú dobu, stredoškólači nemuseli až do záverečných skúšok navštevovať školu. Prijímanie na vysoké školy sa nekonalo, pokročilé semestre mohli ukončiť štú-dium. Všetky UK miesta mali životnosť najviac len 6 mesiacov a museli ich schvaľovať príslušné miestne pobočky DP a krajskí vedúci. Počet ulievakov, ktorí nereagovali na žiadne výzvy sa odhadoval na cca 1 tisíc mužov, čo bolo pozoruhodne vysoké číslo.⁵⁰ Nič tak nemohlo pomôcť vyhnúť sa vojenskej službe - napriek dobrým príkladom - ako primerane vysoká funkcia v DP. Pretože sa však vojenská služba nedala jednoducho obísť, bol šesťmesačný kurz zbraní SS, ktorý sa vykonával pri Policajnej divízii zbraní SS so sídlom v Ede /Holandsko/.

Vznik Heimatschutzu

Vypuknutie Povstania na Slovensku koncom augusta 1944, vyvolaného parti-zánskymi skupinami, organizovaného a veleného sovietskymi agentmi a značne posil-nené väčšou časťou slovenskej domácej armády, donútilo velenie zbraní SS k zmene doterajšej praxe rukovania. V snahe šetriť vlastné frontové sily mali byť teraz boja-schopní muži Karpatských Nemcov vo veku od 16 do 50 rokov po rýchlej porážke Povstania nasadení proti ukrývajúcim sa partizánom. V niekoľkých nemeckých sídlach menej partizánmi drancovaného Spiša - od bratislavskej centrálly boli odrezaní, pričom nemecký Hauerland bol pevne a nepriedušne uchopený povstalcami - si po vypuknutí Povstania spontánne vytvorili Domobranu /Heimatschutz/, ktorá na základe dobrých miestnych poznatkov sa mohla pri prepadoch dobre brániť. Jadro tejto sebaobráňujúcej jednotky vytvorili príslušníci "Freiwilligen Schutzstaffel" /FS/,⁵¹ ktorí ešte nenarukovali.

Vojenským potlačením Povstania bol najskôr poverený už skôr zmienený G. Ber-ger, ktorý sa medzitým stal generálom zbraní SS. K tomu mu boli pridelené viaceré na frontoch ostrieľané jednotky SS. Z titulu svojej funkcie ako "Veliteľ nemeckej bran-nej moci na Slovensku" vydal 2.9.1944 rozkaz na vytvorenie "Nemeckej domobrany" v dohode s nemeckým veľvyslancom Ludinom. Rozkaz, ktorý obdržal v ten istý deň aj vodca národnostnej menšiny Karmasin, obsahoval 7 bodov, ktoré /v skrátenej forme/ zneli:

1. S okamžitou platnosťou sa z bojaschopných mužov nemeckej národnostnej menšiny vo veku od 16. do 50. rokov utvára Nemecká domobrana /Deutsche Heimatschutz// DH/.
2. Jej veliteľ vymenuje nemecký veliteľ brannej moci.
3. DH bude vybudovaná a nasadená vo všetkých nemeckých sídliskových oblastiach ako miestna obrana.

⁵⁰ pozri pozn.č.49, -str. 130-132, 135-143 a str. 53 a nasl.

⁵¹ FS bola právne zakotvená polovojenská organizácia Nemeckej strany /DP/ analogická s "Hlinkovou gardou" slovenskej strane.

4. Zvlášť sa doporučuje postavenie a nasadenie týchto jednotiek v oblastiach s roz-pýleným obyvateľstvom.⁵²
5. Podchytenie príslušníkov DH sa uskutočňuje prostredníctvom Doplnovacieho veli-teľstva Slovensko /Ersatzkommando Slowakei/, podobne ako aj výdaj knížiek žoldu.
6. Sociálne zabezpečenie príbuzných HS sa bude uskutočňovať podľa ustanovení Medzištátnej dohody o vojenskej službe v zbraniach SS s odchýlkami pre tých, ktorí vykonávajú službu v HS.
7. O šatstve, výstroji a výzbroji sa vydá ďalší rozkaz.⁵³

Z jednej spisovnej poznámky inšpektora Doplnovacieho veliteľstva Juhovýchod je možné usudzovať, že povolávanie k HS prostredníctvom Doplnovacieho veliteľstva SS pre Slovensko sa následne uskutočňovalo na návrh vodcu národnostnej menšiny Karma-sina. Vymenoval všetkých vodcov a veliace štáby na povolanie. S výstavbou HS sa predbežne mohlo začať len s bezmála 500 mužmi v bratislavskom obvode. Oba neme-cké jazykové ostrovy Hauerland a Spiš neboli v dôsledku Povstania predbežne dostupné.

Už 3.9.1944 vydal Berger doplnujúci rozkaz podľa ktorého HS sú bezprostredne postavené pod jeho velenie a Karmasin je veliteľom týchto jednotiek. Všetkých boja-schopných je predbežne potrebné vycvičiť pre miestne bezpečnostné, ochranné a obran-né úlohy, alebo v prípade výskytu iných naliehavých úloh ich nasadiť aj inde. UK-miesta už v tomto čase zásadne nejestvovali.⁵⁴ Medzitým Ludin získal aj súhlas prezi-denta štátu Dr. J. Tisu na výstavbu jednotiek HS na území Slovenska, "posledný príkaz" karpatského nemectva.

Len s námahou a s podporou menších jednotiek zbraní SS sa podarilo so zle alebo vôbec nevycvičenými príslušníkmi HS úspešne brániť svoje sídla proti neustále sa opakujúcim prepacom zvyškov partizánskych skupín z hustých lesov. Časť mužov plnila dodatočné úlohy v spojitosti so začínajúcou evakuáciou nemeckého obyvateľstva v dôsledku približujúceho sa frontu. Ku koncu roka 1944 sa v rámci zoskupení HS, ktorých príslušníci mimo služby a nasadenia sa väčšinou zdržiavali v okruhu svojich rodín, sa vytvorila skupina v kasárňach stacionovaných jednotiek, ktoré boli výlučne vyčlenené k stráženiu železničných transportov a na evakuáciu. Táto skupina v kasár-ňach predstavovala tiež aj rezervu pre zbrane SS. Začiatkom decembra 1944 došlo k nasadeniu, ktoré osadenstvom tejto časti veľmi otriaslo. Bez súhlasu vrchného velenia SS rozkázalo frontové velenie Wehrmachtu v Bratislave stacionovaným jednotkám HS - bolo to 1593 mužov, ktorí už boli odvedení do zbraní SS - po necelých 8 dňoch výcviku ich nasadenie na front južného Slovenska. Mali tam pomôcť zadržať prielom Sovietov a boli tam obratom začlenené do armádnych zoskupení Wehrmachtu. Po dlhšom vyjednáv-aní mohla byť časť znovu uvoľnená pre HS, medzi nimi 16. a 17. roční. Bez mála 800 mužov však už bolo narýchlo začlenených do 182. pešej divízie Wehrmachtu.⁵⁵

Posledné mesiace vojny

Ďalšej regrutácie slovenských Nemcov sa bezprostredne dotýkal rozkaz Himmler-a z 15.1.1944, ktorý vydal pri náhlej inšpekcii frontu Juhovýchod vo Viedni. Podľa

⁵² Oblasti s malým podielom nemeckého obyvateľstva s väčšinovým slovenským obyvateľstvom v jednotli-vých sídlach.

⁵³ Presné znenie v PA, Inl.II.g. 267, Volksd.Slowakei.

⁵⁴ pozri pozn.č. 53, -E 393263 a nasl.

⁵⁵ BAK, R 142/2a.

tohto rozkazu sa zbraniam SS okamžite dávali k dispozícii ročníky 1910 a mladšie. Ročníky 1910 a staršie mali zostať na Slovensku pri HS. Bergera, viac úradníka ako vojaka skoro vystriedal generálom zbraní SS a polície Hoflem. Postaral sa o to, že pri "prevádzaní" mužov z HS sa nikto nevymanil zo služby v zbraniach SS. Z mnohých tisícov karpatskonemeckých mužov všetkých vekových ročníkov zamestnaných v ríšskonemeckom priemysle očakávalo vedenie SS ako samozrejmé, že sa títo na prelome rokov 1944/45 prihlásia dobrovoľne do "Volksturmu" v Ríši. Opatrenia ich aj formálne zaviazať v službe Volksturmu sa už pripravovali.⁵⁶

Pokiaľ slovenskí Nemci narukovaní do zbraní SS stáli hlavne v obranných bojoch proti "Červenej armáde" napredujúcej proti Viedni, opustili HS jednotky s poslednými evakuačnými transportmi svoje strážne stanoviská vo vlasti, tesne pred príchodom hlavnej bojovej línie na Slovensku. Muži HS zo Spiša dorazili takmer na konci januára na severnú Moravu. Z väčšej časti boli ďalej nasmerovaní na Prahu, aby tam boli zaradení do stacionovaných zväzov zbraní SS. Muži Hauerlandu, ktorí s 13 rotami /Kompanie/ ako najsilnejšie zoskupenie HS na Slovensku v strede povstaleckej oblasti tu zostali ponechaní, dostali 1.4.1945 rozkaz na presun v smere západ. Časť z nich bola v priebehu presunu zasadená do frontových bojov na západnom Slovensku, druhá časť bola nasmerovaná na Prahu. Do Prahy prišla aj hlavná časť bratislavského HS, ktorý bol v skutočnosti posledným a úplne nedostatočne vycvičeným konglomerátom posolstva slovenského nemectva. V čoraz väčšom a silnejúcom chaose posledných týždňov vojny, mnohí z nich tam našli v Povstaní Čechov, alebo v zajateckých táboroch svoju smrť. Relatívne málo z nich mohli opustiť český priestor smerom na západ, druhí sa až po rokoch vrátili zo zajatia do obsadeného Nemecka.

Záverečné počty

Až do založenia Heimatschutzu začiatkom septembra 1944 narukovalo do zbraní SS 7824 mužov. Pri nemeckých jednotkách Wehrmachtu to bolo 292 mužov a v slovenskej armáde slúžilo ešte 511 mužov, ktorých deklarovali ako "nenahraditeľných". Pri iných nemeckých branných organizáciách slúžilo 34 osôb. Až do začiatku roka 1945 povolali do zbraní SS ešte 398 mužov, takže v tomto čase bezprostredne slúžilo v nemeckých branných silách 8548 mužov. HS mal k začiatku roka silu, pozostávajúcu z 8116 mužov. Z nich k iným branným jednotkám prevelili 1591 mužov, väčšinu z nich 1026 prevelili k 182 pešej divízii Wehrmachtu.

Rozšírenej ochrane zbrojných podnikov na Slovensku prideliť 888 mužov. V bratislavskej oblasti bolo ubytovaných v kasárňach 1822 mužov, príslušníkov HS, v Hauerlande, ktorý bol zvlášť partizánmi ohrozený to bolo 2396 a na Spiši ďalších 1118 mužov. Celkový počet slovenských Nemcov pôsobiacich vo vojenskej silách tak na začiatku roka 1945 dosiahol spolu 17 175 mužov.⁵⁷ V protiklade k týmto autentickým číslam jestvujú o bezprostredných obetiach vojny medzi slovenskými Nemcami len odhadové počty, ktoré sa pohybujú okolo 20 percent národnostnej menšiny.

Medzinárodný vojenský súdny dvor v Norimbergu vyhlásil v roku 1946 SS ako "zločineckú organizáciu". Následne sa o nej vytvorilo iné mienenie; vtedajší spolkový

⁵⁶ K rozkazu Himmlera: BAK, R 142/15, str.201,204 a k Höflemu str.202. K Volksturmu: BAK, NS 7/91. Volksturm sa vytvoril na obranu Ríše ku koncu vojny, ktorý vytvárali ako "poslednú výzvu" najmladší a starší, a obmedzene bojaschopní.

⁵⁷ BAK, R 142/15, str.205,206.

kancelár Adenauer v jednom prejave v Hanoveri v auguste 1953 vyhlásil, že príslušníci frontových útvarov zbraní SS boli takými istými vojakmi ako druhí. Ich bývalí príslušníkov v roku 1961 pojali taktiež do sociálnej starostlivosti podľa paragrafu 131 základného zákona.(Nemeckej Spolkovej Republiky, pozn. BK)

Tento fakt zvlášť využívali štáty juhovýchodnej Európy, z ktorých odsunuli Nemcov na argumentáciu správnosti odsunu, lebo príslušníci nemeckých národnostných menšín z tohto priestoru slúžili v "zločineckej SS-organizácii". Bolo však zatajované a bude, za akých okolností vo väčšine prípadov boli títo Nemci k tomu donucovaní, a že by sa bez pričinenia ich vlastných štátov neboli stali obeťami tejto temnej epochy Európy.

Preklad: PhDr. Bohuš Klein

Zusammenfassung

Militärdienst der karpattendutschen in Waffen – SS in den Jahren 1939 – 1945

Der Beitrag knüpft direkt an den Aufsatz des Autors „Militärdienst der Karpatendeutschen in der slowakischen Armee in den Jahren 1939 – 1945“ an, der im Jahrbuch Nr. 5 veröffentlicht wurde. Die dargelegte Studie nähert den allmählich verwirklichten Eintritt der Karpatendeutschen in Waffen – SS an. Das illegale Anwerben der Freiwilligen erwab, später eine Form des direkten Anwerben der Rekruten und Anwerben aufgrund eines staatlichen Vertrags.

VÝZNAMNÉ POSTAVY VĚDY, UMĚNÍ A POLITIKY VE VĚDOMÍ ČESKÉ, SLOVENSKÉ A POLSKÉ STUDUJÍCÍ MLÁDEŽE

Blažena Gracová

Katedra histórie, Filozofická fakulta, Ostravská univerzita

Sedm desítek let společného soužití v československém státě vytváří zcela výjimečnou situaci pro posuzování vědomostí příslušníků obou národů o sobě navzájem a jejich vlivu na interetnické postoje. Česká i slovenská historie byla totiž až do roku 1992 součástí obsahu dějepisného učiva z národních dějin na celém území tehdejší republiky, prezentovaného mnohdy týmiž učebnicemi, lišícími se pouze jazykovou verzí. Uplynulé desetiletí přineslo na české straně neobyčejně bohatou nabídku učebních textů pro základní školy, gymnázia a nedávno i pro střední odborné školy, rovněž žáci slovenských škol mají k dispozici nové studijní materiály. Nicméně působení řady pedagogů zůstává zčásti ovlivněno tradičním pojetím, čemuž napomáhá skutečnost, že na většině základních škol a nižších tříd víceletých gymnázií ČR se doposud nejvíce používají texty vzniklé v závěrečném období česko-slovenského soužití, tedy s nadstandardním množstvím informací o slovenských dějinách. Učebnice vydávané následně se výrazně odlišují právě proporcemi učiva z historie Slovenska. Ovšem realita školní výuky může být diametrálně odlišná od učebnicového obrazu minulosti.

Naším cílem nebude obsahová analýza učebních textů, která byla ostatně zpracována před nedávnem jak na Slovensku tak v České republice a jsou již k dispozici publikované materiály¹. Předmětem našeho dlouholetého výzkumu se stala totiž rovněž oblast historického vědomí studující mládeže. Pokoušeli jsme se odhalit vliv dějepisných učebnic, stejně jako jiných informačních zdrojů na jeho podobu, přičemž jsme se zaměřili především na obraz sousedních zemí. Následující text nám umožní představit pouhý zlomek materiálu získaného empirickým šetřením. Z tohoto důvodu se omezíme na vědomosti české studující mládeže o slovenských reprezentantech vědy, umění, politiky a sportu, a na znalosti významných „Čechů“ minulosti a současnosti u mladých lidí na Slovensku. Poslouží nám výsledky dvou průzkumů, uskutečněných v rozpětí čtyř let u vybraných skupin žáků, gymnazistů a jejich budoucích učitelů. V případě české studující mládeže vycházíme z názoru početného vzorku respondentů, který má jistou výpočetní hodnotu. Orientační sondy na Slovensku byly uskutečněny ve spolupráci s katedrou historie Fakulty humanitních věd Univerzity Mateja Bela. Analýza některých starších dat už byla rovněž zveřejněna². Proto se soustředíme na doposud nepublikované

¹ FREMAL, K.: Obraz Slováků a Slovenska v současných českých učebnicích dějepisu. In: *Acta historica Neosoliensia*, Tomus I, Banská Bystrica 1998, s. 42-61. - GRACOVÁ, B.: Obraz nových a nejnovějších dějin Slováků a Slovenska v současných českých dějepisných učebnicích. Tamtéž, s. 62-83. - FREMAL, K.: Obraz Čechů a české dějiny v současných slovenských učebnicích dějepisu. *Acta historica Neosoliensia*, Tomus 3, Banská Bystrica 2000, s. 79-96. - BENEŠ, Z.: Obraz moderních českých dějin v současných slovenských učebnicích dějepisu. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2000*, Brno 2000, s. 103-111.

² STRUHÁROVÁ-ČECHOVÁ, B.: Znalosti české a slovenské studující mládeže z historie sousedního národa. In: *Školní výuka dějepisu a překonávání stereotypních obrazů sousedních národů 2* (Red.

výsledky staršího šetření, které budeme srovnávat s údaji zjištěnými nejnovějším výzkumem (2001/2002). Další rovinou komparace budou české a slovenské vědomosti o polské kultuře a politice, stejně tak polské a slovenské znalosti významných českých zástupců sledovaných oborů činnosti.

Anketové šetření prováděné v průběhu roku 1998 mezi žáky posledního ročníku ZŠ a třetího ročníku gymnázií jak v České, tak ve Slovenské republice³ oslovovalo respondenty vzdělané v dějepise převážně už po rozdělení společného státu, avšak - jak už bylo naznačeno - učiteli, nesporně ovlivněnými jak dosavadním pojetím výuky, tak společným soužitím. Na české straně byl u vybraných dotazů vzorek respondentů rozšířen roku 1999 ještě o studující učitelství dějepisu⁴. Další výzkum, jehož data budeme využívat, proběhl na přelomu roku 2001/2002 a oslovil 1013 českých a 759 polských respondentů tří věkových a vzdělanostních kategorií, sonda na Slovensku disponuje údaji od 230 dotázaných⁵.

Význam dějepisu jako učebního předmětu poskytujícího největší množství informací o Slovensku a Slovácích přiznalo více než 40% českých žáků a středoškoláků. Zajímala nás také spokojenost studujících s rozsahem slovenských témat v dějepisných textech. Ukázalo se, že dvě třetiny dotázaných mladých lidí by uvítaly rozšíření učebnicových informací především o významných postavách a o kultuře sousedního národa. Touha dovědět se více poněkud kompenzovala překvapující zjištění, že roku 1998 11% mladších oslovených a o čtyři léta později ještě 8% tázaných této kategorie nebylo schopno napsat ani jediné jméno slovenského zástupce vědy, umění nebo politiky. Všemi skupinami respondentů byli pak vesměs uváděni stejní představitelé, lišila se pouze četnost jejich výskytu. Častěji jsme zaznamenávali jména známá ze současnosti nebo nedávné minulosti, z časově vzdálenějších období byli připomínáni zejména spisovatelé⁶.

Největší vědomosti mohla česká mládež prokázat v oblasti politiky. Téměř pět desítek jmen reprezentantů současné slovenské politické scény, doby nedávno minulé či období první republiky potvrdilo jak zájem o dění na Slovensku, tak znalost předních slovenských politiků celého období společného státu. Prokázala se rovněž očekávaná závislost informovanosti na aktuální situaci, neboť mezi oběma průzkumy došlo k výměně politické garnitury na Slovensku. Obě mladší skupiny respondentů vycházely roku 1998 ještě ze zkušeností s vládou Vladimíra Mečiara a jeho spolupracovníků,

GRACOVÁ, B. - PSÍK, R.), FF OU 1999, s. 63-97. - GRACOVÁ, B.: Češi a Slováci z pohledu studující mládeže. In: *Česko-Slovenská ročenka*, 2000, s. 113-125.

³ 404 žáků a 390 gymnazistů z pěti regionů ČR, 103 žáků a 101 studentů gymnázií pouze z Banské Bystrice na Slovensku.

⁴ 244 studujících z filozofických či pedagogických fakult šesti univerzit (Praha, Brno, Hradec Králové, Plzeň, Ústí nad Labem a Ostrava). Vzorek 1038 českých respondentů tedy sestával z 38,92% žáků, 37,57% středoškoláků a 23,51% vysokoškoláků.

⁵ 372 žáků 9. ročníku ZŠ (37,61%), 416 studentů 3. ročníku čtyřletých nebo odpovídajícího ročníku víceletých gymnázií (39,64%) a 225 budoucích učitelů dějepisu (22,75%). 268 žáků polských gymnázií (období druhého stupně ZŠ či nižších tříd víceletých gymnázií), 278 studentů lyceí a 213 vysokoškoláků pocházelo z Krakova, Katovic, Opolí, Vratislavi a Zelené Hory. Vzorek 204 slovenských respondentů sestával roku 1998 ze žáků a gymnazistů, o čtyři léta později už z mladých lidí všech tří věkových i vzdělanostních kategorií, avšak pouze počet středoškoláků (103) byl dostatečný pro možnost komparace procentuálních dat.

⁶ Využito údajů z diplomové práce B. ČECHOVÉ *Obraz Slovenska a Slováků ve vědomí české studující mládeže*. Ostrava 1999. 150 stran. (Vedoucí práce B. GRACOVÁ) - Data z průzkumu realizovaného roku 1999, stejně tak z posledního šetření (2001-2002) zpracovala autorka příspěvku.

kdežto v odpovědích vysokoškoláků o rok později se už odrazila nová situace po parlamentních volbách i kampaň předcházející prezidentským volbám. Odtud vysoké preference pro Mikuláše Dzurindu a Magdu Vašáryovou pouze u nejstarších tazaných, kteří zmiňovali rovněž Rudolfa Schustera. Šetření poslední naproti tomu zaregistrovalo všeobecný aktuální posun ve vědomí. Avšak ústup kontroverzního Vladimíra Mečiara z nejvyšší politiky nic nezměnil na skutečnosti, že právě on zůstává české mládeži nejznámějším reprezentantem slovenské politické scény.

Výzkum v ČR:

ZŠ 404 respondentů 1998, 38,92%, 372 respondentů 2001/2002, 36,72%

SŠ 390 respondentů 1998, 37,57%, 416 respondentů 2001/2002, 41,07%

VŠ 244 respondentů 1999, 23,51%, 225 respondentů 2001/2002, 22,21%

Celkem 1038 respondentů 1998/1999, 1013 respondentů 2001/2002

Znám tyto slovenské politiky:

	ZŠ	ZŠ	SŠ	SŠ	VŠ	VŠ	ČR	ČR
V. Mečiar	73,27	54,84	89,49	67,31	91,39	73,78	83,62	64,17
R. Schuster	0	22,85	0	25,48	8,20	26,67	1,93	24,78
M. Dzurinda	0,50	7,8	0	19,95	31,56	30,22	7,61	17,77
M. Kováč	32,92	2,42	52,56	8,17	63,52	19,11	47,90	8,49
M. Vašáryová	0	2,96	0	6,49	25,41	10,67	5,97	6,12
G. Husák	1,73	4,03	10,00	2,81	24,18	12,89	10,12	5,43
M. R. Štefánik	3,47	1,61	17,44	4,81	31,97	10,67	15,41	4,94
A. Hlinka	7,92	3,76	6,15	3,61	15,98	8,44	9,15	4,74
A. Dubček	3,96	1,88	13,85	3,13	16,80	5,33	10,69	3,46
J. Tiso	10,89	0	6,67	3,85	30,33	7,56	13,87	3,26
V. Šrobár	0,74	2,69	0	3,85	15,16	3,11	3,85	3,26
Neodpověděli	17,08	25,00	4,10	9,13	0	3,56	8,12	13,72
	1998	2001/2	1998	2001/2	1999	2001/2	1998/9	2001/2

údaje v %

Z nežijících slovenských politiků měla česká studující mládež pevně zafixována jména, která představují symboly určité vývojové etapy česko-slovenského soužití. Ať už máme na mysli spolutvůrce Československé republiky Milana Rastislava Štefánika či bojovníka za slovenskou autonomii v prvním období existence společného státu - Andreje Hlinku, nebo naopak symbol jeho rozpadu - Josefa Tisa. Nejinak je tomu u Alexandra Dubčeka a Gustáva Husáka, ztotožňovaných v prvním případě s tzv. pražským jarem, ve druhém s érou „normalizace“. Budoucí učitelé dějepisu znali navíc ještě dvě další klíčové postavy první republiky, jednoho z „mužů 28. října“, ministra s plnou mocí pro Slovensko Vavro Šrobára a premiéra Milana Hodžu. Nejnovější průzkum ovšem zaznamenal nápadný pokles znalostí zmíněných historických postav, a to i u studujících historie.

Znám tyto slovenské herce a režiséry:

	ZŠ	ZŠ	SŠ	SŠ	VŠ	VŠ	ČR	ČR
M. Labuda	35,89	42,20	34,62	28,85	36,07	20,44	35,45	31,89
J. Satinský	21,04	20,7	40,00	37,50	58,61	35,56	36,99	30,90
M. Lasica	22,52	19,09	36,67	28,37	56,97	34,67	35,93	26,36
M. Vašáryová	1,73	6,72	13,59	21,88	65,16	22,22	21,10	16,39
J. Kukura	3,22	11,56	10,77	14,66	13,93	13,78	8,57	13,33
J. Jakubisko	14,36	2,69	28,97	14,42	61,07	24,89	30,83	12,44
Neodpověděli	31,44	29,30	11,28	21,88	2,05	8,00	16,96	21,52
	1998	2001/2	1998	2001/2	1999	2001/2	1998/9	2001/2

údaje v %

Mezi 40 slovenskými osobnostmi divadla a filmu se nejčastěji vyskytovali komici Marián Labuda, Július Satinský a Milan Lasica. Ve výčtu preferovaných je následovala herečka působící v diplomatických službách, Magda Vašáryová. Režiséři, nejvíce Juraj Jakubisko, méně už Juraj Herz či Fero Fenič, jsou známi jen nejstarším respondentům. Milan Markovič, frekventovaně uváděný v dřívějším průzkumu, zůstal po ukončení populárního satirického televizního pořadu vysílaného Českou televizí v povědomí nepatrného procenta mladých lidí. Je pochopitelné, že byla zmíněna celá řada dalších herců, vystupujících rovněž v českých filmech či seriálech, kupříkladu Juraj Kukura, Michal Dočolomanský či Ladislav Chudík. Jméno Milana Kňažka se v dotaznících objevovalo mezi herci i politiky. Na druhé straně je třeba přiznat, že třetina nejmladších testovaných, která už neměla možnost sledovat pověstné televizní „pondělky“ a nezná ani řadu starších filmů, nereagovala jediným jménem. Snížila se však rovněž celková informovanost, když více než pětina dotázané české mládeže neuvedla žádného zástupce této mediálně nejdostupnější oblasti umění.

Znám tyto slovenské básníky a spisovatele:

	ZŠ	ZŠ	SŠ	SŠ	VŠ	VŠ	ČR	ČR
J. Kollár	9,16	4,03	26,41	25,24	41,80	37,78	23,31	20,24
L. Štúr	0,99	12,10	15,13	18,51	31,56	15,56	13,49	15,50
P.O. Hviezdoslav	0,74	1,34	11,79	6,01	28,69	13,78	11,46	6,02
S. Chalupka	0,74	8,60	2,82	3,13	9,43	6,22	3,56	5,82
J. Král	2,23	2,96	8,21	6,49	15,16	8,00	5,49	5,53
L. Mňačko	2,48	1,88	1,03	2,40	29,10	14,22	8,19	4,84
P. J. Šafařík	4,70	0,54	1,79	3,37	20,49	5,78	7,32	2,86
Neodpověděli	73,51	72,31	42,31	45,43	7,38	16,89	52,21	48,96
	1998	2001/2	1998	2001/2	1999	2001/2	1998/9	2001/2

údaje v %

Podstatně menší vědomosti charakterizují oblast slovenské literatury, ještě done dávna probírané v rámci českého jazyka a zařazované jako součást učiva prověřovaného maturitní zkouškou. Téměř 60% gymnazistů by u ní v roce 1999 neuspělo. Ani ve studijních programech budoucích učitelů češtiny a dějepisu disciplíny poskytující informace o slovenské literatuře a slovenské historii nechybí. Je proto s podivem míra neznalostí u vysokoškoláků.

Čtvrtina žáků základních škol byla s to uvést některého slovenského básníka či spisovatele 19. století, zejména Ľudovíta Štúra, Samo Chalupku a Jána Kollára. Z mladších reprezentantů slovenského písemnictví se častěji vyskytla pouze jména Ladislava Mňačka a Dominika Tatarky, avšak především či pouze na vysokoškolských anketách. Dalších více než 30 autorů bylo zmíněno vždy jen několika respondenty.

Znám tyto slovenské hudebníky a hudební skladatele:

	ZŠ	ZŠ	SŠ	SŠ	VŠ	VŠ	ČR	ČR
J. Ráž	0,50	53,49	2,56	30,53	11,48	33,33	3,85	39,59
M. Žbirka	19,06	33,06	22,31	31,25	34,43	21,78	23,89	29,81
P. Habera	19,80	18,01	26,92	20,91	42,21	18,67	27,75	19,35
R. Müller	5,69	19,09	10,51	16,83	29,10	20,89	13,01	18,56
P. Nagy	7,67	6,72	16,41	8,89	31,15	12,44	16,47	8,88
J. Kirschner	0	10,75	0	6,97	0	3,11	0	7,50
D. Rolincová	3,22	4,57	4,62	3,13	12,70	5,78	5,97	4,24
Neodpověděli	52,72	19,62	42,56	33,41	14,34	27,56	38,88	27,05
	1998	2001/2	1998	2001/2	1999	2001/2	1998/9	2001/2

údaje v %

Ze slovenské hudební scény byli připomínáni především zpěváci současné populární hudby: Jožo Ráž, Miro Žbirka, Pavol Habera, a Richard Müller. Preference pro prvního jmenovaného v posledním průzkumu jsou odrazem zpěvákova návratu po nuceném přerušení kariéry. Počet dalších jmen interpretů a hudebních skupin byl vysoký. Zatímco roku 1998 se o něj zasloužila pouze polovina nejmladších dotázaných, v posledním šetření už to bylo plných 80%. Tím žáci překonali úroveň informovanosti vysokoškoláků, z nichž 28% neuvedlo jediné jméno zpěváka populární hudby, ale ani tvůrce či interpreta hudby „vážné“, když ještě před třemi lety čtvrtina studujících zmiňovala operního pěvce Petra Dvorského.

Totální neznalost slovenského výtvarného umění, taková může být charakteristika odpovědí nejen žáků a středoškoláků, avšak i jejich budoucích učitelů. Je vskutku překvapující, že pouhých 5% (2%)⁷ studentů historie slyšelo něco o Dušanu Jurkovičovi, jehož stavby zdobí turisty vyhledávaná místa v České republice. 3% (6%) zaznamenala světový úspěch Američana rusínského původu Andy Warhola. Už jen jednotlivci z řad vysokoškoláků a gymnazistů jmenovali některé další výtvarné umělce, především gotického řezbáře Mistra Pavla z Levoče, mediálně prezentovaného v souvislosti se sporem o bojnický oltář, fotografa Tona Stana či Ľudovíta Fullu. Vyskytla se však chybně jména českých výtvarných umělců, např. Emila Filly, Josefa Gočára, ba i Slovince Josipa Plečnika.

Také vědomosti o reprezentantech slovenské vědy jsou tristní. Zhruba 7% studujících dějepisu byla připomenuta vědecká činnost M. R. Štefánika (1999), ojediněle se vyskytla ještě jména lékaře slovenského původu Jessenia a tvůrců spisovné slovenštiny. V posledním šetření kromě Ľudovíta Štúra a Antona Bernoláka znala 3% vysokoškoláků už jen historika Dušana Kováče.

⁷ První údaj se vztahuje k šetření roku 1998/99, údaj v závorce k výzkumu z roku 2001/2.

Znám tyto slovenské sportovce:

	ZŠ	SŠ	VŠ	ČR
M. Šatan	13,98	12,02	9,33	12,14
J. Pardavý	14,25	10,10	11,56	11,94
P. Bondra	11,83	13,70	8,89	11,94
Z. Pálffy	4,84	12,02	8,89	8,69
V. Labant	9,68	6,73	8,44	8,19
Neodpověděli	41,94	51,92	39,11	46,51
	2001/2	2001/2	2001/2	2001/2

údaje v %

Více než polovina českých respondentů vyjmenovala šest desítek jmen slovenských sportovců, přičemž nejčastěji byli připomínáni hokejisté působící v NHL, kteří se značnou měrou zasloužili o mistrovský titul na světovém šampionátu 2002. Mezi ně se významným procentem vmísil pouze Vladimír Labant, působící v českém fotbalovém klubu. Už jen vysokoškoláci mají v povědomí Slováky, kteří dosáhli mistrovských titulů jako reprezentanti bývalého Československa: Jozefa Pribiline, Miroslava Mečíře, Jozefa Sabovčíka či Ondreje Nepelu.

Srovnáme-li odpovědi českých respondentů ve vztahu k ostatním našim sousedům, tedy jejich vědomosti o německé, rakouské a polské vědě, umění a politice, dospějeme k závěru, že slovenskou politickou scénou a filmovou produkcí znají jednoznačně nejlépe. Je to pochopitelný důsledek dlouholetého soužití ve společném státě a jazykové příbuznosti, umožňující většině příslušníků společnosti vstřebávat umělecká díla tvůrců nám nejbližšího národa. Neplatí to už plně o slovesném umění a hudbě. Česká mládež je lépe obeznámena s německou literaturou, vědou a hudbou německy mluvících zemí než s produkcí slovenské provenience. Celkově nízká informovanost o kterékoliv sféře výtvarného umění je pro studující mládež problémem nejen ve vazbě na Slovensko. Přesto má jména německých malířů či sochařů zafixována lépe než slovenských. Naprostá neinformovanost panuje o maďarské kultuře i o politické reprezentaci této země.

Zjištěná úroveň vědomostí prokazuje, že jejich hlavním zdrojem není ani pro studující mládež škola. Respondenti to také potvrdili svými odpověďmi, když školu označili pro poznání Slováků a jejich minulosti za pátý významný faktor. Jiného názoru byli pouze žáci ZŠ. Všichni se však shodli v pohledu na televizi jako nejúčinnější zdroj informací o slovenské historii, současnosti a kultuře. Tázání současně usoudili, že v tomto směru jsou nejméně ovlivněni četbou krásné literatury a rodinným prostředím. Vědomí mladých lidí je však výrazně zasaženo dalšími médii - denním tiskem a rozhlasem. Rozpad společného státu způsobil oslabení významu vlastní zkušenosti pro poznání slovenského prostředí, i když cestování na Slovensko potvrdila většina respondentů. Ačkoliv film, sport ani beletrie nepředstavují podle názoru mladých lidí důležité činitele pro utváření obrazu sousedního národa, přesto vědomosti o zmíněných oblastech slovenské kultury nepatřily k nejslabším.

Rovněž slovenská mládež se o nás Čechy a o české minulosti dozvídá především prostřednictvím médií, tedy v první řadě televize, denního tisku, ale také rozhlasu. Rozdíl v názoru oproti českým vrstevníkům vyjádřili mladí lidé na Slovensku zvýrazněním role filmu pro poznání českého prostředí. Zatímco v předchozím průzkumu překvapilo umístění školy na posledním místě mezi ovlivňující faktory, a to i za krásnou literaturou a rodinou, v současné době není její působení vnímáno tak zanedbatelně a zaujímá

stejně jako u českých respondentů pátou pozici, u nejmladších žáků dokonce druhou v hodnocení zdrojů znalostí o českém prostředí. S předpokladem zájmu mladých lidí o sport jsme se tentokrát dotázali i na tuto oblast, avšak ani slovenská mládež ji nijak významně neupřednostnila. Zaznamenali jsme ovšem výrazný pokles vlivu vlastní zkušenosti, ale také cestování na informovanosti o Čechách. Beletrie a rodina zůstávají nadále málo důležitými faktory.⁸

Přes nedostatečné ocenění školy jsme potřebovali ověřit účinnost jednotlivých vyučovacích předmětů v poznávacím procesu ve vztahu k Čechům a českým zemím. Podíl výuky dějepisu na něm roku 1998 potvrdilo 56% slovenských respondentů, přitom 66% gymnazistů. Ukázalo se, že středoškoláci na Slovensku absorbují o téměř 25% více informací z dějepisu než jejich čeští vrstevníci a jsou méně zasaženi působením dalších předmětů, zejména občanské nauky (-12%) a zeměpisu (-6%). V době průzkumu neměli slovenští gymnazisté k dispozici učební texty, snad právě proto si přála polovina dotázaných jejich posílení o údaje o politickém vývoji českých zemí, 72% se chtělo více dovědět o významných historických postavách. Největší nedostatky byly pociťovány v oblasti kultury a k výraznějšímu rozšíření informací o těchto tématech se klonily téměř čtyři pětiny testované slovenské mládeže.⁹

Sonda provedená roku 2002 přinesla poněkud odlišné výsledky. Dějepis ohodnotilo jako nejbohatší zdroj informací o české minulosti i současnosti už pouze 30% slovenských středoškoláků. Vzrostl význam dalších učebních předmětů, když téměř čtvrtina mladých Slováků přiznala shodně ovlivnění zeměpisem a výukou mateřského jazyka v tomto smyslu. Roli občanské výchovy v poznávacím procesu přiznalo 15%, internetu stále jen 9% tázaných. Čeští gymnazisté jsou téhož názoru, když jejich preference pro jednotlivé předměty se lišily maximálně o procento. Mladí lidé už tolik netouží po nových informacích o české minulosti. Většina středoškoláků si dnes nežádá posílení českých témat v dějepisných učebnicích v žádné oblasti, nechce se víc dovědět ani o významných postavách českých dějin, ani o české kultuře. A to za situace, kdy se nabídka slovenských středoškolských učebnic dějepisu nijak výrazně nerozšířila. Jsou vědomosti slovenské mládeže v této oblasti skutečně dostačující?

Výzkum ve SR:

ZŠ 103 respondentů 1998, 42 respondentů 2002

SŠ 101 respondentů 1998, 103 respondentů 2002

ZŠ+SŠ 204 respondentů 1998, 145 respondentů 2002

VŠ 85 respondentů 2002

SR 230 respondentů 2002

⁸ Srovnání bylo možné pouze u žáků a gymnazistů, úsudek studujících historie by hodnocení mírně, nikoliv však zásadně pozměnil. Výsledky šetření z roku 2001/2 u českých a 2002 u slovenských respondentů srovnávány s údaji z roku 1998. Viz citovaná diplomová práce B. ČECHOVÉ, s. 98-99.

⁹ ČECHOVÁ, B.: c.d., s. 100.

Znám tyto české politiky:

	ZŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SR
V. Havel	89,32	94,06	91,67	53,4	61,38	57,39
V. Klaus	55,34	89,11	72,06	42,72	50,34	54,35
M. Zeman	26,21	65,35	45,59	31,07	44,14	46,09
S. Gross	0	0	0	1,94	4,83	5,22
T.G. Masaryk	0	4,95	2,45	3,88	4,55	4,35
Neodpověděli	4,85	0	2,45	8,74	6,21	6,09
	1998	1998	1998	2002	2002	2002

údaje v %

Z českých politiků jsou slovenské mládeži nejznámější Václav Havel, Václav Klaus a Miloš Zeman. Zatímco v roce 1998 jistý ohlas zaznamenal zesnulý předseda KDU-ČSL Josef Lux a radikálními názory někdejší vůdce republikánů Miroslav Sládek, v roce 2002 se nově v anketách objevilo jméno Stanislava Grosse (ve všech případech šlo o 5-6% odkazů). Dotázaní se ve svých odpovědích zaměřili převážně na politiky posledních deseti let, eru společného státu připomnělo několik respondentů především z řad středoškoláků jmény T.G. Masaryka, Edvarda Beneše a Klementa Gottwalda.

Na stejnou otázku odpovídali rovněž respondenti polských lyceí. 70% z nich spojuje českou politiku se jménem Václava Havla, Václav Klaus byl zmíněn 2% tázaných. Více než čtvrtina středoškoláků nereagovala vůbec. Další osobnosti této sféry, zejména Edvard Beneš a T.G. Masaryk, jsou známy už jen studujícím historie. Ti mezi české politiky zařadili také Alexandra Dubčeka.

Znám tyto české herce a režiséry:

	ZŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SR
B. Polívka	40,78	38,61	39,71	36,89	37,24	30,00
Z. Svěrák	7,77	46,53	26,96	21,36	23,45	30,00
M. Forman	0,97	20,79	10,78	13,59	18,62	16,52
J. Svěrák	2,91	13,86	8,33	12,62	13,10	13,48
M. Donutil	0	0,99	0,49	6,80	8,97	9,13
H. Růžicková	10,68	22,77	16,67	2,91	11,03	8,70
J. Bohdalová	2,91	16,83	9,80	4,85	6,90	7,39
D. Veškrnová	20,39	21,78	21,08	0,97	2,76	3,04
Neodpověděli	16,50	3,96	10,29	7,77	7,59	6,96
	1998	1998	1998	2002	2002	2002

údaje v %

Na 60 jmen osobností českého filmu dokládá blízký kontakt české kinematografie se slovenskými diváky. Z českých herců na Slovensku nejvíce upoutal Bolek Polívka. Lze konstatovat, že na obou stranách hranice jsou nejpopulárnější představitelé komediálního žánru. Druhé nejčastěji připomínané jméno znělo Svěrák. V roce 1998 se vyskytlo méně často u žáků ZŠ, kde však bez problémů rozlišovali otce Zdeňka a syna Jana. Na gymnáziích znalo herce, scénaristu a představitele Divadla Járy Cimrmana Zdeňka Svěráka i držitele Oscara - mladého úspěšného režiséra Jana Svěráka 15% respondentů, dalších 30% neupřesnilo, kterého z nich má na mysli. O čtyři léta později se větší část preferencí týkala staršího ze Svěráků. Skutečným „pojmem“ je i na Slovensku světově

proslulý filmový režisér Miloš Forman. Nejznámější českou herečkou byla v roce 1998 manželka prezidenta Dagmar Havlová, důsledně uváděná svým dívčím příjmením Veškrnová. V posledním šetření byly vyšším procentem mladých lidí připomínány Helena Růžičková, Jiřina Bohdalová i Libuše Šafránková.

Necelé čtvrtině polských středoškoláků českou filmovou tvorbu symbolizuje Miloš Forman. Překvapivě se na polských anketách vůbec neobjevilo jméno Svěrák. Polská mládež zřejmě nesleduje filmy české provenience, když nepadlo jméno žádného českého herce ani herečky. V současné době asi 8% tázaných ocenilo tělesné půvaby modelky Evy Herzigové. Pro dvě třetiny polských respondentů je však český film naprostou neznámou. Vysokoškoláci mají v povědomí už jen tvůrce večerníků Zdeňka Smetanu a tradičně připomínají některá jména jejich postav.

Znám tyto české básníky a spisovatele:

	ZŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SR
K. Čapek	47,57	79,20	63,24	66,02	74,48	64,78
B. Němcová	25,24	14,85	20,10	20,39	20,69	19,13
K. J. Erben	49,51	9,90	29,90	19,42	16,55	17,83
J. Hašek	3,88	28,71	16,18	7,77	14,48	13,91
J. Neruda	8,74	34,65	21,57	14,56	14,48	13,04
J. Wolker	3,88	33,66	18,63	6,80	17,93	13,04
J. Seifert	11,65	11,85	11,76	4,85	14,48	11,74
A. Jirásek	0	24,75	12,25	0,97	4,14	7,39
K. H. Mácha	0	14,85	7,25	4,85	3,45	6,96
P. Bezruč	10,68	9,90	10,29	3,88	6,21	4,35
V. Nezval	0	24,75	12,25	0	0	1,30
Neodpověděli	1,94	0	0,98	3,88	2,76	3,91
	1998	1998	1998	2002	2002	2002

údaje v %

Vědomosti o českých literátech jsou na Slovensku uspokojivé. Za nejvýznamnější osobnost je pokládán Karel Čapek, v roce 1998 především zásluhou gymnazistů. Mladší respondenti tehdy znali zřejmě díky pohádkám kromě Čapka také Karla Jaromíra Erbena a Boženu Němcovou. Poslední jmenovanou jistě rovněž pro její obdiv ke slovenskému prostředí, umocněný pobyty na Slovensku. Středoškoláci zase připomínali básníky Jana Nerudu, Jiřího Wolkra, Vítězslava Nezvala a K. H. Máchu, z prozaiků Jaroslava Haška a Aloise Jiráska. Výčtem rozdílných jmen se projevila odlišná čtenářská zkušenost obou věkových skupin respondentů. Vyrovnaná, byť nižší byla informovanost o jediném českém nositeli Nobelovy ceny za literaturu Jaroslavu Seifertovi, a pak ještě o Petru Bezručovi. V posledním průzkumu 4% středoškoláků neznala žádného českého básníka ani spisovatele a odpovídající se navíc omezili na menší počet odkazů. S výjimkou Vítězslava Nezvala však zmiňovali stejné zástupce českého slovesného umění.

Vědomosti polských středoškoláků jsou podstatně slabší, na 60% jejich dotazníků zůstala příslušná rubrika prázdná. V Polsku je však znám především Jaroslav Hašek (20%), a německy píšící Franz Kafka (13%). S literaturou je zde spojován rovněž Václav Havel (8%). Vysokoškoláci byl připomínán také Bohumil Hrabal.

Když jsme roku 1998 požadovali od českých respondentů vyjádření, která osobnost českého původu nejvíce proslavila naši kulturu v evropském či světovém měřítku, pak prvenství mezi literáty přisoudili tázání Karlu Čapkovi, následovanému Jaroslavem Seifertem. Jak je vidět, v polském prostředí se jejich očekávání nepotvrdilo. České hudbě věhlas podle mínění české mládeže zajistili Bedřich Smetana a Antonín Dvořák¹⁰. Byli známi tito naši hudební skladatelé rovněž na Slovensku a v Polsku?

Znám tyto české hudební skladatele a hudebníky:

	ZŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SR
B. Smetana	24,27	61,39	42,65	48,54	57,93	61,30
A. Dvořák	8,74	35,64	22,06	4,85	20,00	23,04
K. Gott	32,04	20,79	28,92	14,56	13,10	10,43
L. Bílá	30,10	27,72	28,92	8,74	9,66	9,57
D. Hůlka	0,97	2,97	1,96	8,74	6,90	6,52
K. Kryl	4,85	22,77	13,73	9,71	6,90	5,22
F.+J. Nedvědové	0,97	17,82	9,31	6,80	6,90	5,22
J. Korn	2,91	5,94	4,41	5,83	5,52	4,78
J. Nohavica	1,94	19,80	10,78	3,88	4,14	3,91
H. Vondráčková	20,39	3,96	12,25	2,91	2,76	2,61
L. Vondráčková	17,48	13,86	15,69	0	0	0
Neodpověděli	7,77	3,96	5,88	8,74	7,59	7,83
	1998	1998	1998	2002	2002	2002

údaje v %

Českou klasickou hudbu reprezentuje na Slovensku skutečně Bedřich Smetana a Antonín Dvořák. Roku 1998 si 7% gymnazistů vzpomnělo také na Leoše Janáčka, sporadicky byli uváděni i další hudební skladatelé jako Zdeněk Fibich, Bohuslav Martinů, Josef Mysliveček a Vítězslav Novák. Jistěji se respondenti cítili v oblasti hudby populární. Z více než čtyř desítek jmen zpěváků hudebních skupin různých žánrů a směrů byli a jsou pro mladé lidi podle našeho zjištění nejznámější Lucie Bílá a Karel Gott. U středoškoláků nalezly v době prvního šetření patřičnou odezvu intelektuální texty písničkářů Karla Kryla a Jaromíra Nohavici. Dřívější popularita Lucie Vondráčkové byla v současné době vystřídaná zájmem o písně Daniela Hůlky či bratrů Nedvědových. Zatímco u české mládeže mají ohlas téměř výhradně zástupci soudobé pop-muziky, slovenští respondenti projeví větší informovanost i o české „vážné“ hudbě.

Nejpopulárnější českou zpěvačkou v Polsku je Helena Vondráčková (45%). 18% mladých lidí uvedlo Halinu Mlynkovou, vystupující se skupinou Bratanki. Tezi o světové proslulosti reprezentantů české vážné hudby potvrdila asi desetina vysokoškoláků.

¹⁰ GRACOVÁ, B. - TLOLKOVÁ, Š.: Z výzkumu národní identity u studentů a žáků z Ostravska. In: *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska 19*. Tilia 1999, s. 7-33.

Znám tyto české vědce a vynálezce:

	ZŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SR
J. E. Purkyně	0,97	28,71	14,71	20,39	14,48	13,04
J. G. Mendel	0	13,86	6,86	10,68	8,28	6,09
J. Heyrovský	0	4,95	2,45	11,65	8,97	6,52
J. Grygar	0	0,99	0,49	0	8,97	5,65
Neodpověděli	94,17	51,49	73,04	52,43	53,79	52,17
	1998	1998	1998	2002	2002	2002

údaje v %

Žádné vědomosti ze sféry vědy a techniky nemohli prokázat slovenští respondenti ZŠ, ovšem téměř 30% (20%) zástupců druhé sledované skupiny připomenulo objevitele buněčné teorie, přírodovědce Jana Evangelistu Purkyně, zhruba sedmina (desetina) středoškoláků znala také zakladatele genetiky Johanna Gregora Mendla. Českého nositele Nobelovy ceny, tvůrce polarografie Jaroslava Heyrovského má v současné době v povědomí 12% gymnazistů. V roce 1998 se sporadicky vyskytovala jména J. Á. Komenského, Bedřicha Hrozného, Františka Křižíka a chemika Bohuslava Braunera. Překvapivá byla zmínka o Aleši Hrdličkovi, americkém antropologovi českého původu, a lékaři Prokopu Málkovi, šéfredaktorovi časopisu Vesmír. Z pěti jmen evropsky proslulých českých vědců, která uváděli čeští respondenti, chybělo na Slovensku jediné, jméno objevitele krevních skupin Jana Janského¹¹. V posledním průzkumu se odpovědi středoškolských respondentů koncentrovaly na tři postavy české vědy, když polovina tázaných o této sféře nikdy neslyšela. Přesto potvrdili mladí lidé na Slovensku větší informovanost než jejich polští vrstevníci (95% absentujících odpovědí). 5% z nich znalo pouze Gregora Mendela.

I když české výtvarné umění 40% slovenských gymnazistů ztotožnilo s Alfonsem Muchou a žádné další jméno malíře, sochaře či architekta se v dotaznících nevyskytlo, vyznívá tato skutečnost pro slovenskou mládež příznivě. Vždyť o sporadické reakce jejich českých vrstevníků se postaralo sotva 8% dotázaných. Představitel secese byl připomenut i v posledním šetření, avšak už jen čtvrtinou gymnazistů. Někteří respondenti však uvedli ještě Mikoláše Alše. Na 5% dotazníků polských středoškoláků figuroval pouze Alfons Mucha. Ten je i v českém prostředí pokládán za ve světě nejznámějšího českého výtvarného umělce¹².

Znám tyto české sportovce:

	ZŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SŠ	ZŠ+SŠ	SR
J. Jágr	43,69	45,94	44,61	36,89	43,45	37,39
D. Hašek	38,83	29,70	34,31	16,50	29,66	22,17
J. Železný	19,42	32,67	25,98	34,95	35,17	39,13
E. Zátopek	3,88	4,95	4,41	14,56	13,10	10,87
P. Nedvěd	1,94	3,96	2,94	7,77	6,21	6,96
T. Dvořák	0	0,99	0,49	0,97	2,07	4,78
Neodpověděli	18,45	10,89	14,71	13,59	11,03	14,78
	1998	1998	1998	2002	2002	2002

údaje v %

¹¹ Tamtéž, s. 27.¹² Tamtéž, s. 28.

Za hranicemi naší země se významně zapsali čeští sportovci. Dotázali jsme se proto slovenských respondentů rovněž na osobnosti z této oblasti. Naši sousedé jich znali celou řadu, nejlépe hokejisty NHL Jaromíra Jágra a Dominika Haška, což byl pravděpodobně i ohlas zlaté olympijské medaile z Nagana, o kterou se oba jmenovaní právě v roce průzkumu nemalou měrou zasloužili. O čtyři léta později vyzvedly preference trojnásobného olympijského vítěze Jana Železného na úroveň špičky hokejové reprezentace. Další jména zahrnovala sportovní odvětví, v nichž se ČR výrazně prosadila, ať už máme na mysli atletiku (T. Dvořák, R. Šebrle), tenis (Petr Korda, Jana Novotná) či kopanou (Karel Poborský, P. Nedvěd, T. Rosický). Reakce na Slovensku vyplývaly pochopitelně z aktuální situace, první šetření probíhalo ještě před Kordovou dopingovou aférou a za aktivní činnosti Jany Novotné. Lze tedy konstatovat, že ze starších sportovních „legend“ zůstává v povědomí slovenské mládeže jediná, československý olympijský vítěz Emil Zátopek.

Polští středoškoláci uváděli stejná jména, byť jejich počet byl výrazně nižší a naopak vyšší bylo procento neodpovídajících. Výrazný rozdíl však spočíval ve znalosti českých skokanů na lyžích, soupeřů Adama Malysze.

Ani v případě sportovců se názor české mládeže příliš nelišil, snad s tím rozdílem, že respondenti tipovali více evropsky či světově proslulých osobností, z tenistů kupříkladu Ivana Lendl a Martinu Navrátilovou¹³.

A jaké jsou vědomosti české a slovenské středoškolské mládeže o jejich dalším slovanském „sousedovi“? Pokusíme se o srovnání opět na příkladu významných osobností polské vědy, umění, politiky a sportu. Komparace je vzhledem k počtu slovenských respondentů možná pouze u středoškoláků.

Znám tyto polské spisovatele:

	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ SR
H. Sienkiewicz	42,12	34,40	47,84	44,66
A. Mickiewicz	70,21	23,30	46,88	25,24
B. Prus	1,03	1,80	3,85	1,94
S. Lem	3,08	2,30	2,64	-
Neodpověděli	14,04	46,41	23,32	33,01
	1996	1998	2001/2	2002

údaje v %

Polská literatura je v obou republikách bývalého Československa spojována výhradně se dvěma postavami. S básníkem Adamem Mickiewiczem a autorem proslulých historických románů Henrykem Sienkiewiczem. Zatímco představitel romantismu je probírán v kontextu historie literatury, druhého jmenovaného proslavily spíše velkofilmy natočené podle jeho předloh. Současné vědomosti českých respondentů jsou nepatrně lepší nejen vzhledem k procentu neodpovídajících, ale i počtem zmíněných jmen. Nevyrovňají se sice stavu z roku 1996, ale oproti předchozímu šetření před čtyřmi lety se přece jen zlepšily. Čeští studenti připomínají vždy více než desítku různých spisovatelů a básníků, mezi nimi i polské nositele Nobelovy ceny C. Miłosze či W. Szymborskou. Na Slovensku byl kromě jmenovaných dvou „velikánů“ zaznamenán už jen Boleslav Prus.

¹³ Tamtéž, s. 29.

Stejně tak polská věda je ztotožněna se dvěma jmény. S objevitelkou radia a nositelkou Nobelovy ceny Marií Skłodowskou a astronomem Mikulášem Koperníkem. Po značném propadu znalostí roku 1998 se informovanost české mládeže i v tomto směru o něco zvýšila. Ani z výraznějšího rozdílu ve vědomostech českých a slovenských gymnazistů nelze vyvozovat žádné závěry, neboť vzorek slovenských respondentů byl podstatně menší.

Znám tyto polské vědce:

	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ SR
M. Curie-Skłodowska	79,79	14,36	50,72	28,16
M. Koperník	32,88	2,31	9,62	13,59
Neodpověděli:	15,41	82,56	43,03	63,11
	1996	1998	2001/2	2002

údaje v %

Znám tyto polské herce a režiséry:

	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ SR
A. Wajda	4,45	0,51	5,53	0,97
R. Polański	17,12	1,54	4,33	1,94
Neodpověděli:	61,99	97,44	80,77	97,09
	1996	1998	2001/2	2002

údaje v %

Prokázali jsme už malý zájem polské studující mládeže o českou kinematografii, zredukovaný pro respondenty na jméno v zahraničí působícího českého režiséra. Čeští a ještě více slovenští gymnazisté však nepotvrdili ani takovou informovanost. Podstatně menšímu procentu z nich je známa jednak vynikající osobnost polské poválečné filmové tvorby Andrzej Wajda a rovněž ve Spojených státech působící režisér polského původu Roman Polański. Počet jmen na českých dotaznících sice dosahoval dvou desítek, zahrnoval řadu dalších významných polských režisérů, avšak šlo o odkazy jednotlivců. Z herců mají mladí lidé zafixováni protažisty koprodukčního snímku Vladimíra Michálka¹⁴ Sergeje Lubaszenka a Bogusława Lindu. Zaslouhou „Sexmise“ bývá vždy připomínán také Jerzy Stuhr.

Znám tyto polské hudební skladatele a hudebníky:

	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ SR
F. Chopin	71,23	19,74	37,98	27,18
Neodpověděli:	26,71	79,5	59,86	74,76
	1996	1998	2001/2	2002

údaje v %

Polská hudba, to je Fryderyk Chopin. Alespoň tak usoudilo 38% českých a 27% slovenských středoškoláků. Jednotlivci z jejich řad znali klavírního virtuóza, skladatele a politika I. Paderewského, tvůrce polské národní opery Stanisława Moniuszka a zpěvačku Marylu Rodowicz. Chybě se vyskytla jména ruských skladatelů nebo umělců, kteří se bezesporu hudbě profesionálně nevěnovali. Absence odpovědí u 60% českých a 75% slovenských respondentů vyznívá opět ve prospěch znalostí polské mládeže.

¹⁴ „Je třeba zabít Sekala“.

Absolutní ignoranci polského výtvarného umění potvrzují všechny tři průzkumy u českých gymnazistů i šetření na Slovensku. Tentokrát nebyl ani jednou vzpomenut ani J. Matejko.

	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ ČR	SŠ SR
L. Wałęsa	70,89	27,95	37,74	28,16
A. Kwaśniewski	51,71	21,03	30,53	9,71
Neodpověděli:	15,75	56,41	40,87	65,05
	1996	1998	2001/2	2002

údaje v %

Oblast politiky většinou zachraňuje respondenty, kterým se nevybaví žádný jiný reprezentant sousední země. Této možnosti využilo 60% českých a 35% slovenských středoškoláků. Stálíci ve vědomí české i polské mládeže je bývalý vůdce Solidarity a také prezident Lech Wałęsa. V českém prostředí je populární rovněž Aleksander Kwaśniewski. Avšak Václav Havel je v Polsku známější. V anketách se kromě prezidentů objevovala jména dřívějších i současných premiérů i stranických funkcionářů komunistické éry. Česká mládež připomenula zásluhy Karla Wojtyły o politickou proměnu střední Evropy.

Rovněž polský sport reprezentuje podle mínění dotázaných především jeden muž, a tím je úspěšný skokan na lyžích Adam Malysz. Tuto skutečnost potvrdila třetina českých a čtvrtina slovenských respondentů. Ojediněle se vyskytovala jména polských atletů či krasobruslařů. Pro většinu testovaných středoškoláků obou republik ani sport nepředstavuje doménu jejich zájmu.

Část dotazníků věnovaná významným polským postavám zůstala nevyplněna u 6% českých a 22% slovenských studentů. Tento poměr zhruba odpovídá rozdílu v informovanosti o polském prostředí na české a slovenské straně. Uváděná jména se shodovala, odlišnost spočívala v počtu jednotlivců zmiňovaných osobností, která vyzněla ve prospěch českých gymnazistů. Nutno ovšem zohlednit nereprezentativní vzorek slovenských respondentů. Sonda také nesledovala vědomostní rozdíly, ale shody ve vědomí, které bylo možno očekávat jako důsledek dlouholetých úzkých vazeb. A ty nám průzkum skutečně potvrdil.

Naši slovenští sousedé však prokázali v obou průzkumech celkově lepší znalosti českých reprezentantů umění, vědy a politiky než jejich čeští vrstevníci. V roce 1998 byli všeobecně známi především spisovatelé, politici a hudebníci (absence odpovědí u slovenských respondentů 1-6%, u českých 11-58%). 90% dotázaných na Slovensku (78% v ČR) dokázalo jmenovat nejméně jednoho českého herce či herečku. Na osobnosti výtvarného umění a vědy byla schopna reagovat polovina slovenských gymnazistů (ale jen 8 a 6% českých) a téměř nikdo ze žáků ZŠ. U slovenského vzorku respondentů se projevil také výraznější rozdíl vědomostní úrovně mezi mladšími a staršími respondenty.

Slovenští středoškoláci sice v nejnovějším šetření nedosáhli úrovně z roku 1998, nicméně jejich vědomosti o významných postavách sousedního národa jsou stále výrazně lepší, především v oblasti slovesného umění, vědy, sportu, ale i hudby, malířství a filmu. Pouze politikové jsou stejně často uváděni mládeží na obou stranách státní hranice.

Důvodem lepší informovanosti na slovenské straně může být skutečnost, že slovenská televize zařazuje do svého programu více českých filmů, více se píše o České republice, na Slovensko jsou častěji zváni čeští interpreti i další umělci, kdežto u nás jsou známi především ti slovenští umělci, kteří žijí v České republice.

Dlouholetý výzkum historického vědomí české studující mládeže ověřil přetrvávající nadstandardní zájem o slovenskou kulturu. Totéž ve vztahu k českému prostředí naznačila šetření na Slovensku. Věřme, že snížení pasivní znalosti slovenštiny v ČR a češtiny na Slovensku nepovede k dalšímu vědomostnímu poklesu a vzájemnému odcižení. Taková obava je s ohledem na společné perspektivy ve sjednocené Evropě jistě předčasná.

Summary

Important Personalities of Science, Arts and Politics and Their Knowledge by Czech, Slovak and Polish Students

The contribution is the analysis of the results of an empirical research carried out on a sample of students in the Czech Republic (1998/9, 2001/2) and in Slovakia (1998, 2002). The probe into a historical awareness follows respondents' knowledge of important personalities of science, arts and politics of the neighbouring nation. Another level of comparison is the knowledge of Czech and Slovak young people of the Polish past and present.

If we compare the answers of Czech respondents in relation to our other neighbours, namely their knowledge of German, Austrian and Polish science, arts and politics, we reach the conclusion that Slovak political scene and film production is unequivocally known best. It is an understandable consequence of living together in a common state for many years and of the language affinity, enabling most members of our society to approach works of art coming from our closest nation. Nevertheless, it is not completely true about verbal art and music. The Czech youth are more familiar with German literature and with science and music of German-speaking countries than with the production of a Slovak origin. A generally low level of knowledge of any area of fine arts is a problem for students not only as far as Slovakia is concerned. Still, the names of German painters and sculptors are remembered better than the names of Slovak ones. As for Hungarian culture and the representatives of a political life of that country, a complete lack of knowledge describes the situation best.

However, in both pieces of research Slovak students demonstrated a generally better knowledge of Czech representatives of arts, science and politics than did their Czech contemporaries of Slovakia. In 1998 mainly writers, politicians and musicians were generally known (the absence rate among Slovak respondents 1-6 %, among Czech ones 11-58 %). 90 % of the respondents in Slovakia (78 % in the Czech Republic) were able to name one Czech actor or actress at least. Half of the Slovak grammar school students was able to react to personalities of fine arts and science (but only 8 and 6 % of Czech ones) and almost no primary school learner. As for Slovak respondents, a noticeable difference also appeared between the knowledge of younger and older respondents.

In the most recent investigation Slovak secondary school learners have not reached the level from 1998, nevertheless their knowledge of important personalities of their neighbouring nation is still markedly better, mainly in the field of verbal art, science, sport, but also music, painting, and film. Only politicians are given with the same frequency on both sides of the state frontier.

The reason for a better knowledge on the Slovak side can be connected with the fact that the Slovak television broadcasts more Czech films, that in Slovakia the Czech Republic is more

frequently written about and that Czech singers and other artists are more often invited to Slovakia, while in the Czech Republic especially Slovak artists living here are known.

A long-term research into historical awareness of Czech students proved a continuing above-average interest in Slovak culture. Investigations in Slovakia seem to show the same in relation to the Czech environment. We may believe that the lowering of passive knowledge of Slovak in the Czech Republic and Czech in Slovakia will not lead to further deterioration of knowledge and to mutual estrangement. Regarding common prospects in the united Europe, such a concern is undoubtedly premature.

STEREOTYPNÍ EVROPANSTVÍ V POSTOJÍCH ČESKÉ MLÁDEŽE

Denisa Labischová

Katedra historie, FHV UMB, Banská Bystrica
(externá doktorantka)

Výchova k evropanství a interkulturní výchova usilují o bližší poznání a pochopení sociálních a etnických skupin, podporují vzájemné respektování a úctu vůči lidským odlišnostem, jejich smyslem je utváření *komunikativní identity*, která má potenci vzít v národním sebepoznání v úvahu obrazy jiných v našem „my“. ¹ Úkolem současné pedagogiky je zabývat se také sociálními stereotypy ², jejich genezí, funkcemi a konkrétní podobou, neboť právě struktura stereotypů nezřídka vytváří základ pro vznik a odůvodnění mnohých antagonizujících, xenofobních až rasistických postojů vůči jiným sociálním skupinám, nejčastěji etnickým menšinám a národním celkům. Důkladné poznání stereotypních obrazů podmiňuje jakoukoliv vědomou korekci jejich forem, přičemž zřetel je nutno brát také na stereotypy nové, moderní (např. stereotyp Evropana či „typického“ občana Evropské unie).

V českém prostředí dosud není tento fenomén dostatečně reflektován, jiná je situace například v sousedním Německu či Polsku. Zásadní význam mají publikace polského lingvisty J. Bartmińského ³, jenž vypracoval výzkumnou metodiku pro bádání v oblasti stereotypů, dále německého autora B. Müttera ⁴, který přináší nový pohled na význam pedagogiky v cíleném působení na podobu národních stereotypů, z českých prací zasluhují pozornost především výsledky několikaletých výzkumů realizovaných katedrou historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity, koordinovaných B. Gracovou ⁵.

Jistý deficit ve vědeckém zkoumání této problematiky se stal popudem k uskutečnění **výzkumu** (realizován byl v dubnu až červnu 2000), jehož cílem bylo jednak zjištění aktuálních postojů české školní mládeže k některým aspektům evropanství, především sympatie a antipatie vůči evropským národům a stereotypní obrazy vybraných evropských národů, jednak historické vědomí událostí a osobností, které výrazně přispěly či naopak bránily evropskému sblížení.

Použili jsme **výzkumnou metodu** dotazníku, sestávajícího jak z otevřených, tak z uzavřených otázek. Koncept výzkumu byla inspirována zmiňovanými pracemi Bartmińského i ostravskými průzkumy z předchozích let, výběr zkoumaného souboru

¹ KREJČÍ, J.: Česká a polská mládež o sobě. (ve světle českých a polských historických a sociologických výzkumů). Sborník prací v red. M. MYŠKY. Ostrava 1998, s. 25.

² Definici a teoretickými úvahami v oblasti sociálních a etnických stereotypů se zabývá např. DRABINOVÁ, D.: Etnické stereotypy a studující mládež. In: Školní výuka dějepisu a překonávání stereotypních obrazů sousedních národů. (Red. GRACOVÁ, B.), Ostrava 1999.

³ BARTMIŃSKI, J.: Nasi sąsiedzi w oczach studentów. In: Narody i stereotypy. Kraków 1995, s. 258-269.

⁴ MÜTTER, B.: Stereotypen und historisches Lernen. In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 4/00, s. 250-258.

⁵ GRACOVÁ, B.: Obraz Čechů, Poláků a jejich minulosti u studující mládeže. FF OU, Ostrava 1998.; Školní výuka dějepisu, c.d.

korespondoval s výzkumným záměrem a zahrnoval 750 respondentů z šesti českých měst ve třech věkových kategoriích. ⁶

Nastíníme zde nejdůležitější **výzkumná zjištění**.

Převážná část českých žáků a studentů pociťuje hrdost na to, že žije v Evropě (86%). V případě možnosti volby by si 70% české mládeže, nejvíce vysokoškoláci, vybralo pro svůj budoucí život Evropu, a to zejména pro evropskou kulturu, vyspělost, historii, pocit domova a vlasti, přičemž kulturní a vlastenecký aspekt nabývá na významu především u starších respondentů a žáci základních škol obdivují spíše evropskou hospodářskou vyspělost. Z dalších kontinentů si 32% dotazovaných získala Austrálii, lákající zejména gymnazisty, 30% českých respondentů oslovila Amerika, nejatraktivnější pro nejmladší respondenty. Jen nízké procento žáků a studentů by chtělo žít v Asii či Africe.

Nejvýznamnější pozitivní přínos Evropy dějinám lidstva je spatřován hlavně v kulturním vývoji (73%) a rozvoji vzdělanosti (72%), nadpoloviční většina oslovených vidí pozitiva také ve vědeckém rozvoji. Méně intenzivní je pak vědomí evropského systému lidských práv.

Evropanství je chápáno nejčastěji geograficky (48%), z hlediska moderního života ve vyspělé společnosti (46%) a respektování kulturní či jazykové různorodosti (44%), jakož i ve vědomí provázanosti evropských dějin (41%). Identita nadnárodního společenství oslovuje respondenty méně (14%). Studenti historie volí častěji historickou dimenzi evropanství (56%), gymnazisté geografický rozměr (54%), žáci základních škol preferují hospodářskou vyspělost spojenou v jejich vědomí s Evropskou unií (49%).

Ohrožení národní identity evropskými integračními procesy pokládá za reálné 45% české mládeže, 40% vidí naopak v evropském sjednocování možnost pro posílení identity jednotlivých regionů.

Za nejdůležitější vlastnost stereotypně nazírané „**povahy**“ **moderního Evropana** je pokládána vzdělanost (63%), tolerance (55%), pracovitost a přátelskost. Příslušník evropské společnosti by se měl oprostít zejména od negativních charakteristik jako je povýšenost (30%), rasismus, nacionalismus, agresivita, závistivost či sobeckost (viz. graf č. 1 a graf č. 2).

Téměř 90% žáků a studentů bylo ochotno popsat český národní charakter ve vztahu k evropanství. Nejvíce „evropským“ rysem Čechů je podle nich pracovitost, vyzdvihovaná zejména žáky základních škol, smysl pro humor, vzdělanost, vynalézavost, inteligence, vztah k umění a přátelskost. K „neevropským“ vlastnostem patří především závistivost, vychytralost a netolerance.

Z evropských národů jsou největší **sympatie** pociťovány k Francouzům (46%), a to převážně pro jejich přátelskost, kulturnost, jazyk, mentalitu a historii, a dále k Britům (29%), jimž jsou připisovány nejčastěji přívlastky vyspělost, bohaté tradice a rozvážnost. Třetí pozici zaujímají Slováci (22%) jako národ Čechům nejbližší, přátelský a pohostinný. Do jisté míry překvapivé je následující pořadí Italů (22%) a Španělů (17%), kteří „odsunuli“ tradičně velmi oblíbené Rakušany (15%) na šesté místo. Důvod nárůstu sympatií k středomořským národům spatřujeme zejména ve zkušenostech z cestování.

⁶ Brno, Hradec Králové, Ostrava, Plzeň, Praha a Ústí nad Labem, respondenty tvořili vysokoškoláci, studenti učitelství historie: gymnazisté ve věku 17-18 let a žáci 9. ročníku základních škol.

Němci jsou v kontinentální perspektivě českým respondentům nejméně oblíbeným evropským národem (38%). I nadále je do popředí stavěna historická zkušenost, zmiňovaná hlavně vysokoškoláky, zřídka naopak žáky ZŠ, a stereotypně vnímaná povýšenost či pedantství. Rusové zaujímají druhé místo v pořadí nejmenších sympatií (30%), opět zejména v postojích nejstarších respondentů. Ti kritizují období sovětizace a současnou politiku, oproti tomu gymnazisté a žáci ZŠ vnímají spíše zaostalost a nízkou ekonomickou úroveň. 14% české mládeže označilo za nesympatické také Brity, a to pro namyšlenost, chladnost, konzervativnost a odměřenost. Následují Poláci, Maďaři a Italové. Potěšující je zjištění, že 15% respondentů zcela odmítlo antipatie vyjádřit, což učinila jen 3% oslovených v případě sympatií.

Z událostí, jež pozitivně ovlivnily evropské sblížování, jsou v historickém povědomí zapsány především světové války (47%), pád komunizmu (25%), vznik Evropského společenství a Evropské unie (17%) a studená válka (16%). Z českých osobností jsou za „největší Evropany“ považováni T.G. Masaryk (73%), Karel IV. (39%), J.A. Komenský (36%), V. Havel, Jiří z Poděbrad a E. Beneš, první v řadě „Evropanů“ nečeského původu stojí W. Churchill, dále A. Hitler, Karel Veliký, Jan Pavel II., M. Gorbačov. Adolf Hitler, postava, jejíž role v evropském sblížování je chápána rozporuplně, je nejčastěji uváděn mezi odpůrci evropské integrace, stejně jako další diktátoři J.V. Stalin, B. Mussolini, L. Brežněv.

Evropské dějiny jsou středem zájmu 35% žáků a studentů a představují tak nejatraktivnější geografickou perspektivu dějin. Jistou přitažlivost vykazují také dějiny národní (27%) a dějiny vzdálených civilizací (21%). Regionální dějiny (8%) a historie středoevropského prostoru (4%) si naopak získaly zájem jen nízkého procenta školní mládeže, v čemž vidíme výzvu pro didaktiku dějepisu, která by měla tuto skutečnost zohlednit v procesu zavádění evropské dimenze do výuky dějepisu, jež zdůraznění regionální perspektivy předpokládá.

Z obecnějších faktorů, ovlivňujících utváření postojů k evropským národům, je škola řazena na druhé místo za televizi, je tedy označována za faktor významnější než četba tisku, sledování filmů či získávání zkušeností z cest. Ze skladby školních předmětů přitom nejvíce informací o historii a kultuře Evropy přináší dějepis, dále zeměpis a občanská výchova.

Etnické a národní stereotypy, ústřední položka výzkumu⁷, našly odezvu u 96% žáků a studentů. Nejintenzivnějším národním stereotypem z deseti vybraných národů je autostereotyp Čecha a stereotyp Němce, naopak nejslabší je obraz našich severních sousedů. Heterostereotypy Němce a Rusa jsou zároveň nejvíce zatíženy negativními charakteristikami, i když zahrnují rovněž prvky pozitivní. Sebekritičnost daná podílem negativních vlastností se projevuje také v českém autostereotypu. Stereotypy ostatních národů jsou spíše pozitivní a popisné. Míra přátelskosti koresponduje s intenzitou sympatií; lze konstatovat, že obliba určitého národa je jeho stereotypní přátelskostí podmíněna.

O dvou „českých“ vlastnostech je přesvědčena nadpoloviční většina respondentů; dominuje jednak smysl pro humor (58%) jako charakteristika pozitivní, jednak si oslo-

vení přiznávají nelichotivou závistivost (54%). Následují vesměs kladně sebeoceňující označení jako přátelský, veselý (36%), vzdělaný (35%), pohostinný, pracovitý (32%), výrazně se do povědomí české mládeže zapisuje také alkoholismus (32%).

Stereotyp *Slováků*, vnímaných jako národ Čechům nejvíce podobný a velmi sympatický, třetí v pořadí obliby, je jakýmsi mírně rozmazaným (kvantitativně poněkud slabším) odrazem v zrcadle českého charakteru. Dominuje v něm „typická“ pohostinnost (31%), přátelskost (29%), veselost (20%) a smysl pro humor (20%), zaznamenána je také závistivost (22%). Čeští žáci a studenti se však rovněž domnívají, že naši východní sousedé jsou méně vzdělaní než my, že se nevyznačují podnikavostí a jsou naopak mnohem horkokrevnější a zbožnější.

Heterostereotyp *Poláka* je ze všech vybraných národů nejméně výrazný. Pouze zbožnost (43%) se zapsala do českého povědomí poměrně hluboko. Ostatní vlastnosti nepřesahují 20%. Polský obraz se blíží obrazu Slováka, intenzivněji je vnímána podnikavost (19%), Poláci v českých očích nejsou příliš horkokrevní. Upozorňujeme opět na nízké hodnoty vzdělanosti a chytrosti.

Rakouský národní charakter v očích české mládeže získal vesměs pozitivní přívlastky, nejvíce je ceněna pracovitost (30%), vzdělanost (26%) a slušnost (24%), v popisu není obsažena závistivost ani agresivita. Výrazný je ovšem nárůst nacionalismu (19%), pravděpodobně v souvislosti s mediálně akcentovanými aktivitami Haiderových přívrženců na rakouské politické scéně, a to u všech kategorií respondentů (VŠ 21%; G 21%; ZŠ 17%) ve srovnání s rokem 1998 (VŠ 5%; G 7%; ZŠ 8%). Jaký podíl má na posunu v percepci rakouských sousedů demonstrováný odpor proti Temelínu a tradičně odmítavý postoj vůči atomovým elektrárnám na území České republiky provázející celá devadesátá léta, nemůžeme jednoznačně konstatovat, neboť vyostření aktivních opatření z rakouské strany spadá do období po ukončení realizační fáze průzkumu.

V centru zájmu zkoumání nepřátelských obrazů stojí jednoznačně *Němci*. Ti představují výrazný objekt pro černobílé charakteristiky ze strany snad všech národů, s nimiž mají Němci společnou hranici. Také v našem výzkumu byli Němci stereotypně popisováni s téměř stejnou intenzitou, s jakou se vykresloval český sebeobraz (jedenáct vlastností nad 25%). Čeští žáci a studenti obdivují „německé“ vlastnosti jako pracovitost (34%), vzdělanost (28%), podnikavost (30%), bohatství (35%) a sebevědomí (34%), negativně však chápou pedantství (32%), chladnost (28%), nacionalismus (44%), povýšenost (40%) a agresivitu (35%). Němci obdrželi nejvíce nepříznivě hodnotících přívlastků ze všech zkoumaných heterostereotypů, v čemž je možno spatřovat příčinu velmi nízké obliby našich západních sousedů.

Rusové si získali značné nesympatie žáků a studentů českých škol. Nadpoloviční většina dotazovaných považuje příslušníky ruské národnosti za alkoholiky (57%), chudobné (27%), agresivní (28%), avšak pohostinné (25%; pohostinnost jistě souvisí s alkoholismem reprezentovaným nadměrnou konzumací vodky), nacionalisty. Příznačná je pro ně dle názoru české mládeže lenost, nevzdělanost, nerozvážnost a rovněž závistivost. Část oslovených připisuje Rusům pracovitost.

Které rysy zahrnuje profil „typického“ *Francouze*? Jeho obraz sestává výhradně z pozitivních charakteristik a představuje jakýsi ideál. Stereotyp Francouze je poměrně zřetelný (sedm vlastností nad 20%, z toho pět vlastností nad 35%) a zahrnuje přátelskost (38%), vzdělanost (38%), pohostinnost (36%), veselost (36%), smysl pro humor (36%)

⁷ Respondentům byl předložen seznam dvaceti pěti vlastností, jejichž výběr byl inspirován uvedeným šetřením J. Bartmišského a optimalizován po zkušenostech z realizace ostravského výzkumu z let 1998-99.

a slušnost (24%). Následují adjektiva neagresivní, bohatý, sebevědomý a jediný negativní rys povýšenecký.

Britové se jeví jako vzdělaní (42%), rozvážní (32%), chytří (33%), chladní (34%), pracovití (29%), sebevědomí (26%) a bohatí.

Italové, jejichž středomořská země je častým cílem českých turistů, se vyznačují především horkokrevností (52%), v očích české mládeže jsou také přátelští (34%), pohostinní (29%), veselí, sebevědomí a mají smysl pro humor. Zčásti je připomínána agresivita, zbožnost, podnikavost a nerozvážnost. V postojích české mládež převažují sympatie k příslušníkům italské národnosti a jejich heterostereotyp je vcelku pozitivní.

Občané USA byli do dotazníku zařazeni jako určitý kontrast vůči národům evropským. Stereotyp Američana, „žvýkajícího suveréna s širokým úsměvem“ se odráží v častém užívání charakteristik sebevědomý (44%), bohatý (32%), podnikavý (32%), neskromný (28%) a povýšenecký. Občanům Spojených států ovšem není upírána ani přátelskost a pracovitost (26%). Patrně jsou rozdíly ve vnímání vzdělanosti (VŠ 8%; G 14%; ZŠ 23%) a chytrosti (VŠ 5%; G 12%; ZŠ 16%) mezi jednotlivými věkovými kategoriemi respondentů.

Většina stereotypů je podbarvena určitými rysy, odlišujícími se svou typičností od ostatních (český smysl pro humor a závistivost, polská zbožnost, ruský alkoholismus, německá povýšenost a pedantství, italská horkokrevnost, sebevědomí občanů USA), zároveň však můžeme vysledovat analogické stereotypní komponenty prolínající charakteristiky „příbuzných“ národů. Slované jsou tak bez ohledu na míru obliby pohostinní a kromě Čechů, radících se tímto k západní Evropě, nepříliš vzdělaní a chytří. Členové Evropské unie, resp. obecněji západoevropské národy, jsou naopak hodnoceni jako vzdělaní, chytří a pracovití, výjimku představují tentokrát Italové. Francouzi se do značné míry podobají Britům, Slováci Polákům, také Rakušané Němcům, pomineme-li sociální aspekt. Stereotypní češství, nezřídka proklamované jako „most mezi západem a východem“, skutečně slučuje prvky „slovanské“ i „germánské“.

Porovnejme nyní procentuální hodnoty vlastností jednotlivých národů s vlastnostmi „ideálního“ Evropana v stereotypních představách českých respondentů. Vzdělání preferují respondenti všech věkových kategorií. Za nejvzdělanější evropské národy jsou považováni v následujícím pořadí Britové, Francouzi, Češi, Němci a Rakušané (nad 25%), nejméně je vzdělanost připisována Rusům, Italům, Polákům a Slovákům. S výjimkou českého autostereotypu a stereotypu Itala je pozitivně oceňována vzdělanostní úroveň západní Evropy, národy bývalého východního bloku s výjimkou Čechů se vzdělaností dle mínění českých žáků a studentů vyznačují méně.

Tolerance, další aspekt moderního evropanství v pojetí české mládeže, nedosahuje u žádného z vybraných národů vyšších číselných hodnot (pod 20%). Nejtolerantnější jsou Francouzi, Britové a občané USA, nejméně Rusové.

Pracovitost (existenční aspekt) je stereotypně přiznávána především germánským národům – Němcům, Rakušanům a Britům. Nápadné je vysoké ohodnocení „české“ pracovitosti (vyšší hodnota než u Rakušanů), nejlenivější jsou v očích českých respondentů Italové.

Přátelskost, základní pozitivní vlastnost z hlediska sociálního, figuruje v národní „povaze“ Francouzů, Čechů, Italů a Slováků, upírána je především Němcům.

Slušnost, rovněž nezbytný předpoklad koexistence národů v moderní Evropě, přísluší Britům, Rakušanům a Francouzům, nejméně slušní jsou dle názoru respondentů

Rusové, Italové a Američané.

Bystrým intelektem v pozitivním významu, tedy nikoliv „chytráctvím“, se mohou dle českých žáků a studentů „pochlubit“ Britové, ale také Češi, Francouzi a Rakušané. Chytrost je naopak nepříliš často jmenována v případě Poláků, Italů a Rusů.

Sebevědomí je připisováno nejvíce Američanům, kteří získali signifikantní „náskok“ před národy evropskými. Z těch jsou nejsebevědomější členové Evropské unie Němci, Britové, Francouzi a Italové.

Smysl pro humor, vyzdvihovaly našimi respondenty jako zásadní přínos současného češství modernímu evropanství, je jedinou vlastností, v níž Češi v porovnání s ostatními národy vynikají. S odstupem následují Francouzi, Italové a Slováci.

Z „neevropských“ charakteristik je nejvíce odmítána povýšenost, pokřivující zejména obraz Němce. Povýšenost je vytýkána také občanům USA a částečně Britům.

Zásadní překážkou soužití evropských národů v atmosféře tolerance jsou nepochybně projevy nacionalismu. Ty registrují respondenti nejvíce u Němců, další místo zaujímají Rusové a aktuálně rovněž Rakušané. Nejnižší je míra nacionalismu v stereotypech Čechů, Italů, Francouzů a Britů.

Za agresivní jsou pokládáni Němci a Rusové, nejnižší mírou agresivity hodnotí česká mládež Francouze, Brity a Rakušany.

V závistivosti si Češi připisují další primát, tentokrát negativní. Zčásti se závistivost objevuje v charakteristice Slováků. U většiny ostatních národů není tento aspekt v heterostereotypech zahrnut.

Zbabělost není dle mínění respondentů typická pro žádný z námi vybraných národů (žádná hodnota nepřevyšuje 20%), nejčastěji je uváděna u Čechů.

Z hlediska evropanství je nejoblíbenějším Francouzům a Britům připisováno nejvíce „evropských“ vlastností, naopak nejméně korespondují s představou moderního Evropana stereotypy Rusa a Němce. Ze slovanských národů považuje česká mládež za „evropský“ zejména národ vlastní, Poláky pak více než Slováky. Stereotyp Američana vykazuje nižší index evropanství⁸ než „nejtypičtější“ evropští představitelé Francouzi a Britové, je však srovnatelný s indexem Italů a vyšší než index Slováků, Němců a Rusů (viz. graf č. 3).

V současnosti neexistuje jednotné pojetí významu sociálních stereotypů, názory na nevyhnutelnost jejich odbourávání se různí. Pro aktivní potírání hovoří jejich charakter – hrubě zkreslují, „pokřivují“ pravdivost informací, jsou soudy nedokonalými, rigidními, často slouží k odůvodnění předsudků a xenofobních postojů. Jmenované znaky však poukazují na obtížnost až nemožnost vědomého racionálního odstraňování stereotypních představ z kognitivního aparátu osobnosti. Utváření stereotypů (nejen sociálních, máme na mysli širší význam), je ovšem záležitostí přirozenou, ekonomizující a třídící množství informací a podnětů, jež musí lidská psychika zpracovat, a blíží se tak svým významem prototypu. Právě takovéto stereotypy, deskriptivní, popisující souhrn „typických“ znaků objektu, nemají jednoznačně negativní význam. Evropská identita jednoty v rozdílném, jinakost zrcadlená v „úsporných“ myšlenkových vyjádřeních ne-soucích rysy stereotypu je součástí přirozené lidské identity stejně jako stereotyp Evro-

⁸ Index evropanství byl získán součtem váženého průměru „evropských“ a „neevropských“ (záporné hodnoty) vlastností. Vyjadřuje míru shody stereotypních vlastností jednotlivých národů a stereotypních atributů „ideálního“ Evropana.

pana vymezující se vůči ostatnímu světu. Není jisté nezbytné „vymazávat“ stereotypy deskriptivní, pozitivní či oceňující (např. *přátelský, vzdělaný, pracovitý*), které vzájemnou toleranci spíše posilují. V případě stereotypů nepřátelských, antagonizujících, zesměšňujících a ponižujících jsou samozřejmě snahy o jejich zmírnění žádoucí. Nosným se v tomto ohledu jeví přístup stavějící na kultivaci stereotypů, objasnění jejich původu a ozřejmění iracionálního charakteru, jejich korekce je pak uskutečnitelná prostřednictvím interkulturality chápané jako princip výchovy k evropanství.

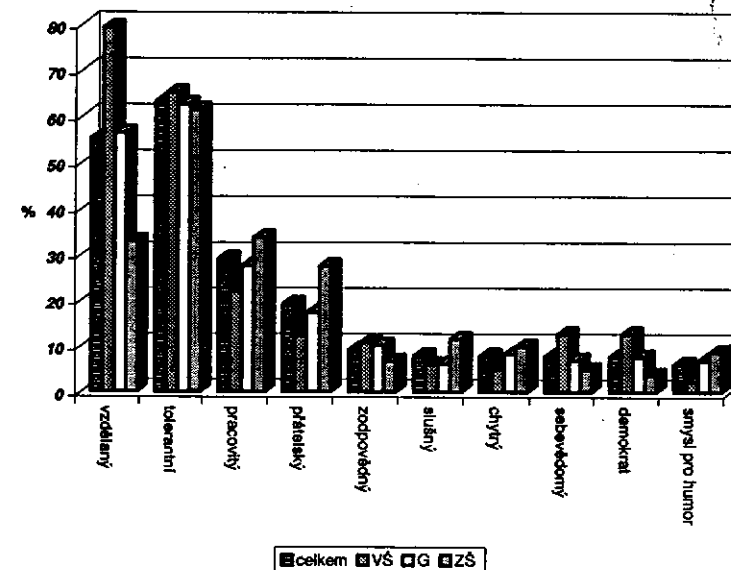
Summary

Stereotypeal Europeanship in the Attitudes of the Czech Youth

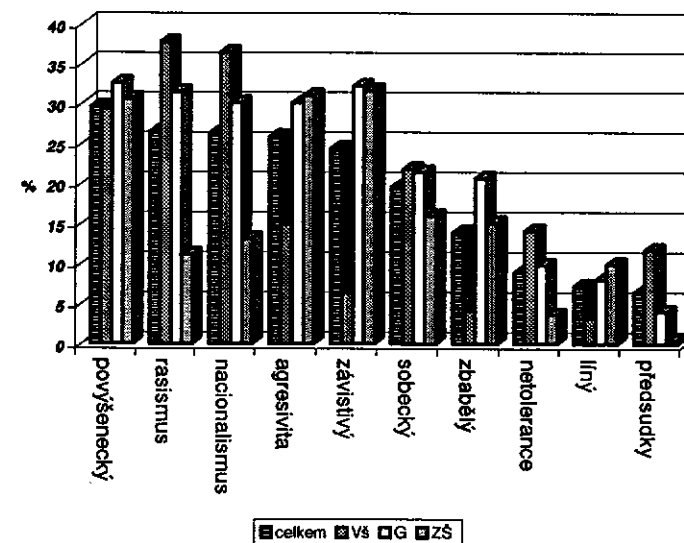
This contribution outlines the results of the research of stereotypes in reading of european identity (centrally the model of "ideal" European) and topical cognizance of Czech school youth, realized in the spring of 2000. The results of the research point out prevailing positive or neutral aspect on heterostereotypes of European nations except the image of German and Russian, and more critical elements are included in the Czech stereotype as well. Reduction of positive and descriptive stereotypes as a component of social identity is not necessary, pedagogical science should concentrate rather on profound description and "cultivation", while the unfriendly and antagonistic stereotypes are to be corrected by the means of intercultural and European education.

PŘÍLOHY:

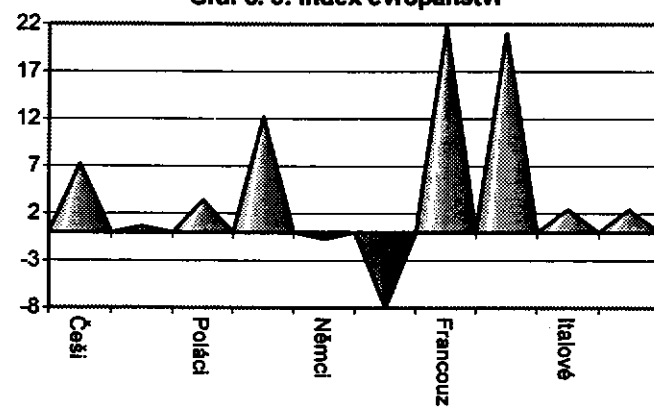
Graf č.1: "Ideální" Evropan

Graf č. 2: "Neevropské" vlastnosti

Graf č. 3: Index evropanství

RECENZIE

Paul Ricoeur: *Čas a vyprávění*. Praha : OIKOYMENH, 2000.
319 s. ISBN 80-7298-017-3

Juraj Šuch

Katedra filozofie, FHV UMB, Banská Bystrica

Slovenskí a českí historici majú od roku 2000 možnosť bližšie sa zoznámiť s prvým dielom z trilógie *Čas a rozprávanie* od významného francúzskeho filozofa Paula Ricoeura. Jeho úvahy a analýzy súvisiace s problémom narácie vychádzajú z tézy, že „čas sa stáva ľudským časom potiaľ, pokiaľ je artikulovaný naratívnym spôsobom, rozprávanie je zmysluplné potiaľ, pokiaľ sa vyznačuje určitými rysmi naratívnej skúsenosti“ (s. 17).

Prvá kapitola úvodnej časti s názvom Kruh medzi rozpráváním a temporalitou sa venuje teórii času v diele sv. Augustína *Vyznania*. Na základe Augustínovho objavu (spočívajúceho na redukování extenzie času na distenziu duše, spojenú s trhlinou neustále vstupujúcou medzi prítomnosť minulú, prítomnosť budúcu a prítomnú prítomnosť) a jeho meditácií o večnosti sa domnieva, že tendencie modernej teórie rozprávania v historiografii a v naratológii (smerujúcej k „dechronologizácii“ rozprávania) nemusia nevyhnutne vyústiť len do „logizácie“ rozprávania, ale skôr môžu „viesť k prehĺbeniu jeho časovosti“ (s. 54). V druhej kapitole sa autor venuje teórii zápletky, ktorá v Aristotelovej Poetike súvisí najmä s pojmami dejovej zápletky (mythos) a mimetického pôsobenia (mimesis), obsahujúcej tri momenty (označované ako *mimesis I, II, III*). Podrobnejšie ich charakterizuje v nasledujúcej kapitole, pričom ich prepojením sa ustanovuje sprostredkovanie medzi časom a rozpráváním. Tie zároveň sledujú „osud prefigurovaného času, ktorý sa sprostredkovaním konfigurovaného času stáva časom refigurovaným“ (s. 90). Prefigurovaný čas vo fáze *mimesis I* súvisí s časovou skúsenosťou spätou s predporozumením ľudského sveta (jeho inteligibilných štruktúr, symbolických základov a časovému charakteru). Záverečná fáza *mimesis III* predstavuje recepciu diela, ktorou sa „vyznačuje priesečník sveta textu a sveta poslucháča alebo čitateľa“ (s. 113). Prostredníkom týchto dvoch fáz je *mimesis II*, ktorá nás v spojení s textom vedie k historickému porozumeniu. Pre historickú obec bude pravdepodobne zaujímavejšia druhá časť s názvom Dejiny a rozprávanie, v ktorej sa Ricoeur nesnaží o zdôvodnenie naratívnej povahy dejín, alebo o obranu rozprávanych dejín, ako skôr o poukázanie, že „historické poznanie sa odvodzuje nepriamou cestou z rozprávačského porozumenia bez toho, aby stratilo čokoľvek zo svojich vedeckých ambícií“ (s. 138). V prvej kapitole tejto časti sa najskôr zameriava na tendencie ústupu rozprávania v modernej francúzskej historiografii, reprezentovanej dielami predstaviteľov školy Annales (M. Blocha, F. Braudel, L. Febvre a G. Duby, ktorých záujem sa upriamil na dejiny sociálnych skupín a hlbinných tendencií súvisiacich s „geografickým časom“) a obhajcov uplatnenia nomologického modelu navrhnutého Carlom G. Hempelom v stati *Funkcia všeobecných zákonov v dejinách* (1942). Snaha o „akceptovateľnosť“ nomologického modelu, vychá-

dzajúceho z myšlienky analogického fungovania všeobecných zákonov v histórii a v prírodných vedách nevyhnutne viedla k modifikáciám (ako napr. u Ch. Frankela), ktoré nakoniec dospeli k takému oslabeniu, že tento model stratil na význame a revalvovalo sa rozprávanie.

Druhú kapitolu, venujúcu sa predovšetkým rôznym problémom narativistického prístupu k histórii, ktorý sa objavuje s rozpadom nomologického modelu, dokumentuje aj podrobnejšie analyzovaná práca W. Draya *Zákony a výklad v dejinách*, v ktorej autor upúšťa od Hempelovej myšlienky výkladu implikujúceho zákony, ale obhajuje kauzálnu analýzu a prichádza so zdôvodňujúcim výkladom na báze určitého racionálneho modelu. Za zásadný prelom v kritike nomologického modelu považuje Ricoeur práce Georga Henrika von Wrighta pokúšajúceho sa o kvázi-kauzálny model výkladu. V porovnaní s anglickým prekladom sa tu nestretávame s grafickým znázornením Wrightovho riešenia historickej explanácie, čo je možné považovať len za chybičku krásy českého vydania, ak si uvedomíme význam tohto prekladu pre českých a slovenských historikov. Okrem týchto dvoch filozofov pozornosť venuje analýze naratívnej vety Arthura Danta, pojmu *sledovanosti* (followability) W. B. Gallieho a riešeniu špecifickosti historického porozumenia navrhnutého Luisom Minkom. Zároveň predstavuje stručné, ale výstižné „literárne“ chápanie štruktúry historickej narácie Haydena Whitea v jeho knihách *Meta-história a Trópy diskurzu*, pričom v závere tejto kapitoly sa stretne s autorovým pohľadom na knihu Paula Veyna *Ako sa píše dejiny?*. Podľa Ricoeura Veynova kniha nastolila pre narativistickú teóriu dejín vážnu otázku „kam až je možné rozšíriť pojem zápletky bez toho, aby prestala byť zápletkou“ (s.247).

V záverečnej kapitole s názvom Historická intencionalita sa prostredníctvom kladenia otázok *à rebours* na intencionalitu historického poznania (zmysel noetického smerovania, ktorý robí dejiny dejinami) zaoberá tiež problémom epistemologického predelu medzi historickým poznaním a schopnosťou sledovať príbeh v rovinách výkladových postupov, entít a časovosti. Na úrovni postupov jadrom historického výkladu je prisudzujúca (přičítající) singulárna kauzalita, ktorá je sprostredkujúcou fázou medzi pólom výkladu a porozumenia, pričom vzhľadom na „príbuznosť so zápletkou je ju možné nazvať kvázi-zápletkou“ (s. 255). Podľa Ricoeura dejiny sú vtedy dejinami keď odkazujú k prvoradým entitám, pod ktorými rozumie národy, civilizácie, populácie majúce nespochybniteľný vplyv na sféru praxe a rozprávania. Tieto sa tak stávajú kvázi-postavami, sprostredkovateľmi medzi artefaktami historiografie a postavami možného príbehu, v ktorom sa vzájomne prelínajú s prisudzovanou singulárnou kauzalitou. Entity druhého a tretieho rádu nie sú jednotlivosti, ale triedy druhové bytia prevzaté zo spoločenských vied a historik môže s nimi narábať ako s „nepremennými veličinami, ktoré majú v singulárnych spoločenstvách len svoje varianty, alebo skôr svoje premenné a má sklon chápať ich ako historickú skutočnosť“ (s. 285). Ako príklad druhotnej entity uvádza Veynove chápanie nepremenej veličiny - imperializmu. Na základe analýzy prác Fernanda Braudela a jeho plurality časov dospieva k záveru, že „každá zmena na poli dejín sa prejavuje ako kvázi-udalosť“ (s. 313). Prvú časť trilógie ukončuje záver (pre niektorých čitateľov možno netradične s názvom Závery), v krátkosti sumarizujúci dokázané tézy z jednotlivých kapitol a naznačujúci smerovanie úvah v nasledujúcich dieloch. Zároveň tu konštatuje, že aj keď využitie rozprávačských kategórií vedeckou historiografiou je analogické, je „analógia výrazom slabučkej a skrytej väzby, ktorá

dejiny udržuje v závislosti od rozprávania a tým uchováva i samotnú historickú dimenziu“ (s. 319).

Prvý diel *Času a rozprávania* Paula Ricoura je nepochybne jedným z najdôležitejších prác na poli teórie histórie v 80. rokoch. Čitateľ sa pri jeho zoznamovaní s ním presvedčí o Ricoeurovom neobyčajne detailnom poznaní širokého spektra diel súvisiacich s epistemológiou a filozofiou dejín, ktoré sú podrobené jeho precíznej analýze. Aj keď s jeho fenomelogickým pohľadom na historické narácie uvažujúc o nich ako o osobitom druhu alegórie časovej skúsenosti, ktorá je svojou povahou tragická nemusíme jednoznačne súhlasiť, akákoľvek diskusia sa vďaka jeho argumentácii musí sa posunúť na novú, kvalitatívne vyššiu úroveň. Aj keď uplynulo takmer už 20 rokov od prvého vydania tejto práce a počas tohto obdobia sa do diskusií o historických naráciach zapojili noví autori (Ankersmit, La Capra a ďalší), táto publikácia hodnotovo zostala pre čitateľa stále aktuálna svojím teoreticko-filozofickým posolstvom. Zostáva len veriť, že sa čoskoro objaví v českom preklade aj druhý a tretí diel trilógie spolu s jeho novou knihou *Pamäť, dejiny a zabudnutie* (2000), ktorá sa bude pravdepodobne vyjadrovať k najaktuálnejším problémom posledných dvoch desaťročí.

Hana Chorvátová

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Edith Ennenová (1907-1999) je nemeckou bádateľkou, ktorá zasvätila svoje vedecké bádanie stredoveku a to najmä hospodárskemu a sociálnemu vývoju stredovekých miest. Popri tomto bádani sa venovala i problematike komplikovaného právneho postavenia žien v stredovekej spoločnosti. Pozornosť sústredila na ženy všetkých sociálnych kategórií: šľachtické, meštianky a vidiecke ženy. Sledovala zmeny v ich postavení v rámci rodiny a spoločnosti počas celého trvania stredoveku. Zaznamenala niekoľko zmien, ktoré niekedy viac, inokedy menej ovplyvnili život žien a vývoj európskej spoločnosti. Edith Ennenová sa rozhodla svoju knihu *Ženy ve středověku* napísať až po mnohých rokoch výskumu postavenia žien v stredovekých mestách. Pri písaní knihy sa opierala o výsledky vedeckého bádania a zároveň čerpala z dobových písomných prameňov. Autorka uvádza, že nechcela lipnúť na izolovaných výpovediach, ale sa pokúsila vypracovať vývojové línie. Pri vytváraní týchto línií považuje za najdôležitejšie radiť a interpretovať doklady podľa ich časovej postupnosti a priestorovej viazanosti. Upozorňuje na to, že v stredovekej Európe panovali veľké kultúrne odlišnosti, vznikali v nej výrazné inovačné centrá a zároveň tu prežívali zaostané oblasti. A právne rozdiely boli obrovské (s. 29)

Vďaka podrobnej znalosti dochovaného pramenného materiálu k právnemu postaveniu žien v stredovekej spoločnosti umožnila Edith Ennenová odbornej i laickej čitateľskej obci nazrieť touto erudovanou prácou do neznámeho sveta stredovekých žien. Časový úsek, v ktorom Edith Ennenová sledovala zmeny v postavení ženy, vymedzila rokmi 500 až 1500 a rozdelila ho na tri etapy. Na včasný, ktorý kladie do rokov 500 – 1050, vrcholný do rokov 1050 – 1250 a neskorý do rokov 1250 – 1500. Toto rozdelenie podmienilo i štruktúru knihy, ktorá je rozdelená práve do troch hlavných kapitol podľa jednotlivých období. Veľmi pútavou pozvánkou do sveta stredoveku je úvod tejto knihy. Edith Ennenová ho napísala s obrovskou znalosťou stredovekých dejín; pomerov a s nesmiernym nadhľadom nad touto problematikou.

V prvej kapitole sa zaoberala postavením germánskych žien a zmenou ich postavenia v strete s antickým svetom, v procese prijímania kresťanstva a porovnávala postavenie žien v jednotlivých germánskych zákonníkoch - *Leges*. Venovala sa pravidlám uzatváraní sobášov. Objasnila niektoré zvyklosti a termíny z germánskych *Leges*. Hneď na začiatku zhodnotila i postavenie žien v rímskom cisárstve, kedy mala žena pomerne dobre právne postavenie a bola samostatnou právnou osobou s možnosťou viesť všetky právne jednania. Veľmi závažná zmena prišla v roku 76 po Kristovi. Senát rozhodol uznesením, že žena o túto právnú slobodu prišla. Nemohla už ručiť za iné osoby a stratila tým slobodné postavenie vo všetkých oblastiach, najmä v obchode. Toto ustanovenie ovplyvnilo postavenie žien v hospodárskej sfére v stredoveku.

Germáni po usídlení v blízkosti Rímskej ríše i priamo v nej sa zoznámili s vyspelou antickou civilizáciou. Ich dovtedajšia kultúra bola vo všetkých oblastiach

(v materiálnej i spoločenskej) ovplyvnená antickým svetom, nevyhli sa tomu ani germánske kmeňové *Leges*. Edith Ennenová uvádza, že germánske kmeňové právo nemožno považovať za „pragermánske“, bolo ovplyvnené nielen rímskym zvykovým právom, ktoré platilo len v západorímskej ríši, ale aj kresťanskými predstavami. Prvá skupina *Leges* vznikala od konca 5. storočia (najskôr u kmeňov usídlených v oblastiach s veľkým podielom rímskeho obyvateľstva: Góti, Burgundi, sálski Frankovia) až do 7. storočia. Druhá skupinu tvoria *Leges*, ktoré vznikli v 7. až 8. storočí za franskej nadvlády v oblastiach najmä s germánskym obyvateľstvom (*Leges* ripuárskych Frankov, Alamanov, Bavarov). Obsahom *Leges* sú katalógy trestov za prečiny proti majetku a životu, stavovsko-právne ustanovenia, zákony sobášov a dedičské právo, ktoré je, ako uvádza Edith Ennenová, v agrárnej spoločnosti veľmi dôležité. Z germánskych *Leges* sa dozvedáme, že žena podľa zákonníkov nebola úplne bezprávná, ale nemohla sa zúčastňovať na právnych jednaniach, nemohla samostatne vystupovať pred súdom a spravovať svoj majetok.

Rímsky a germánsky právny svet spájalo niekoľko spoločných javov, napr. patriarchálna štruktúra rodiny. Deti ako u Germánov, tak i Rimanov patrili výlučne otcovi. Rovnako spoločné obom právam je to, že *svadobný dar* je znakom legitímneho sobáša v protiklade s konkubinátom. Bol však chápaný inak u Rimanov a inak u Germánov. Autorka sa venovala preto podrobne pravidlám uzatvárania sobášov. Objasnila niektoré zvyklosti a objasnila termíny z germánskych *Leges*. Obvyklou formou germánskych sobášov bolo ich uzatváranie prostredníctvom daru, ktorý ženich odovzdal poručníkovi. Svadobný dar nie je kúpnu cenou, ale zrušením osobne právneho mocenského pomeru rodiny voči žene. Popri plnom poručníckeho sobáša existovalo aj manželstvo únosom. Z právneho hľadiska bol však tento sobáš znevýhodnený. Sobáše sa uzatvárali vo veľmi nízko veku dievčaťa už po dvanástom roku života. Žena mala tú nevýhodu, že počas svojho života patrila najmenej dvom rodinám. Najskôr podliehala pod poručníctvo otca alebo u najbližšieho príbuzného, čo znamená, že len poručníci mali právo ženu vydať. Neskôr bol k sobášu potrebný dobrovoľný súhlas nevesty – ženy. Po sobáši patrila žena zase poručníctvu manžela, resp. jeho príbuzným. Ani v jednej rodine nepodliehala žena do takej miery ako muž podliehal rodine, v ktorej sa narodil. Táto štruktúra rodiny sa vinula po celý stredovek a miestami pretrvávala dodnes (s. 40-43). V germánskom práve existovali aj prípady (langobardské právo), kedy si žena mohla vziať za manžela slobodného muža podľa vlastnej voľby. Túto možnosť mala len vtedy, ak bola vdovou. Ani poručník ju nemohol vydať proti jej vôli. Podobné nariadenia existuje v niekoľkých českých zákonníkoch (napr. u Ondřeje z Dubé).

Žena bola obmedzovaná najmä v dedičskom práve. Podľa *Leges* prevažovala právna zásada prednosť synov pred dcérami v rámci prvej dedičskej línie. Podľa *Lex salica*, zákonníka sálskych Frankov ženám neprislúchalo žiadne právo dediť pozemky – terra, alebo terra salica (ide o dedený pozemkový majetok, nie novo kupovaný). Tento právny výrok, v sfaľšovanej podobe, prispel v 14. stor. k tomu, že ženy boli vo Francúzsku vylúčené z dedičských nárokov na kráľovskú korunu (s. 38). Disponovať mohla len majetkom, ktorý tvorila jej osobná výbava – šaty, šperky nazývané *Gerade*.

Vysoké peňažné pokuty zaznamenané v sálskom a ripuárskom zákonníku za zabitie ženy, ktorá sa nachádzala v plodnom veku a za tehotnú naznačujú, že ženy boli vysoko cenené. Peňažná hodnota tehotnej ženy sa rovnala cene celého stáda volov a kráv, alebo

sa mohol vyzbrojiť veľký počet mužov s brnením, ktoré pozostávalo z drátenej košeľe, prilby, chráničov nôh, meča, štítu a kopije (s. 39).

Do zaužívaných tradičných sobášnych pravidiel Germánov vstúpila katolícka cirkev po prijatí kresťanstva. Snažila sa o zmenu formy sobášov. Zasadzovala sa o to, aby bol sobáš uzatváraný verejne a pod jej dohľadom. Snažila sa tým zaistiť nezrušiteľnosť manželstva a vylúčenie príbuzenských sobášov. Ale až do Tridentského koncilu sa táto podmienka cirkvi nepodarila úplne presadiť (podrobnejšie k vývoju foriem uzatvárania manželstva pozri: Bologne, J. C.: *Dejiny svadobných obradov na Západe*. Praha 1995).

Osobitnú kapitolu venovala Edith Ennenová ženám z panovníckych a šľachtických rodov z obdobia včasného stredoveku, najmä z franských. Opísala v nej mnohé osudy kráľovských a šľachtických dcér, ktoré boli vydávané veľmi skoro do cudzích krajín a ich svadby mali najmä politické pozadie. Veľakrát sa stali vdovami veľmi skoro a museli sa postarať o budúcnosť svojich detí. Zároveň i zomierali vo veľmi mladom veku (27 – 31 rokov). Boli zbožné, chodili do kostola a obdarovávali kláštory (s. 77).

Veľmi významná oblasť, v ktorej sa kráľovné a ženy z vyšších vrstiev včasného stredoveku zaskveli, bola vzdelanosť. Edith Ennenová uviedla k tejto problematike v knihe veľa zaujímavých poznatkov. Uvádza, že vedľa tradičných kláštorov, ktoré vznikali od 4. storočia, existovali i konventy vyhradené pre dámy alebo – šľachtické kláštory, v ktorých nemuseli ženy skladať rádový sľub chudoby a panenstva na celý život: „Takýto kláštor in ponúkal možnosť, aby prežili život naplnený modlitbami za živých a mŕtvych z rodín zakladateľov kláštora a venovali sa charitatívnej činnosti, výchove alebo vychovávaní mladých dievčat (s. 81).“ V týchto priestoroch sa venovali poézii, histórii, filozofii, knižnej maľbe, komponovaniu a pod. Kláštory mali vo včasnom stredoveku niekoľko dôležitých funkcií: boli jedinými dobročinnými inštitúciami, špitálmi pre chorých, útočiskom pre pútnikov alebo školami. Založenie kláštora a jeho zaistenie pozemkovým vlastníctvom bolo veľmi významným kultúrnym počinom. Ženy vedeli čítať, zaujímal sa o literatúru, boli veľmi vzdelané, veľakrát predstihli i svojich manželov. Edith Ennenová dokonca tvrdí, že podiel žien na duchovnom živote v uvádzanom období bol veľmi vysoký a prevyšoval i podiel mužov (s. 80-82).

V období včasného stredoveku sa Edith Ennenová zaoberala i ženami a ich spoločenským postavením zo skupiny neslobodného obyvateľstva. Pre ženy a mužov zo spomínanej spoločenskej skupiny dlho platili právne obmedzenia. Poddané ženy a muži sa nesmeli bez súhlasu ich pána zosobášiť. Keď tak urobili, boli prísne potrestaní (bitie), dokonca pochovaní za živa. Právo na sobáš pre neslobodných ľudí sa muselo presadiť. Existuje domnienka, že neslobodné obyvateľstvo a snažilo získať od cirkvi ochranu ich sobášov. Aj po uvoľnení zákazu sobášov naďalej existovali problémy pánmi. Bolo treba zvláštnych dohôd medzi vrchnosťami, v ktorých sa dohodli, u koho zostanú manželka spolu s deťmi žiť a pracovať. Cirkev rôznymi nariadeniami postupne zlepšovala životné podmienky poddanému obyvateľstvu (neďaleko ako voľný pracovný deň).

Druhej kapitole venovanej vrcholnému stredoveku sa Edith Ennenová venovala vplyvu mestského spôsobu života na postavenie žien v stredovekých mestách. Mesto ponúkalo nové možnosti, či už k lepšiemu postaveniu alebo k majetku pre ľudí, ktorí sa oslobodili od služobných povinností voči pánovi. Mestské prostredie zrušilo mnohé obmedzenia a nevýhody známe z poddanského prostredia. Zrušenie obmedzení sú jedným z najdôležitejších výdobytkov stredovekého meštianstva, ktoré postihovali najdôležitejšie oblasti života každého jednotlivca – i každej ženy, uvádza Edith Ennenová

(s.98). Veľmi skoro došlo k zrovnoprávneniu manželských partnerov. Menej urodzený manžel, či manželka má v rámci meštianskej slobody rovnaké právne postavenie ako jeho manželský partner. Ďalšou dôležitou zmenou bolo zrovnoprávnenie synov a dcér pri dedení majetku. Zmenu zaznamenalo i vývoj manželského (vlastníckeho) práva k majetkovému spoluvlastníctvu, obom manželom patril rovnoprávny spoluvlastnícky podiel. Ženy majú podiel na mestskej slobode, vykonávajú meštiansku prísahu a sú zapisované do kníh mešťanov. Meštianske vdovy a dcéry sprostredkovávajú ľahší prístup k meštianskemu právu. Táto forma manželského majetkového práva sa uplatňovala hlavne v mestách. Edith Ennenová popritom dodáva ja, že v prameňoch sa nevykytujú doklady o tom, že by ženy nejakým spôsobom prispeli k získaniu týchto slobôd. „Pojem slobody v stredoveku nie je určený predstavou osobnej slobody, ale je pojatý korporatívne – ľudia usilujú o slobodu mešťanov, mestskej obce a pod. (s. 100).“ Naďalej však zostávala zachovaná patriarchálna štruktúra rodiny. Zodpovedala kresťanskému zjaveniu a Aristotelom ovplyvnenej scholastickej náuke o nedokonalosti ženy.

Iným fenoménom obdobia vrcholného stredoveku, podľa Edith Ennenovej, je široké a silné hnutie ženskej zbožnosti, ktoré má všetky znaky „hnutia“: je emocionálne a angažované, často je iba nestálym hľadaním „apoštolského života“, nasledovaním chudobného a nahého Krista. Veľakrát je na pomedzí medzi kacírstvom, rádovým životom a voľnými náboženskými spoločenstvami (s. 118). V tomto vzniklo množstvo ženských kláštorov (dominikánky, cisterciacky a klarisky). Zakladateľkami ženských kláštorov boli ženy – dcéry výlučne šľachtického pôvodu. Neskôr mnohé konventy sa stali mestskými kláštorami. Rehoľníčky týchto kláštorov vedeli latinsky, opisovali rukopisy a iluminovali ich, vyrábali lieky, učili v školách,.... Starostlivosť o kláštor bola úlohou konvršiek, laické sestry a ženy s. (120, 130). Staré rády a kláštory benediktíniek však hnutie chudoby nezasiahlo. Edith Ennenová venovala pozornosť životu a pôsobeniu Hildegardy z Bingenu, ktorá je podľa autorky najvýznamnejšia rehoľníčka 12. storočia (písala, komponovala). V kláštoroch existovali výrazné rozdiely medzi rehoľníčkami z šľachtických rodov a z chudobných pôvodu.

V poslednej tretej kapitole sa venovala autorka obdobiu neskorého stredoveku. V tomto období nastáva i vrchol rozmachu remesiel a cechov nastúpený už v predchádzajúcich rokoch. Edith Ennenová na základe písomných prameňov zistila, že ženy sa nezanedbateľnou mierou podieľali na ekonomickom vzostupe mnohých miest. V mnohých mestách sa ženy stávajú majsterkami v dielňach, buď ako vdovy po manželovi alebo sami si založili dielňu, či obchod. Môžu si zobrať do učenia niekoľko dievčat. Ženy vynikali predovšetkým v textilných odvetviach. Podiel žien na hospodárskom živote jednotlivých miest bol rozdielny, bol závislý na konkrétnom mestskom práve. Autorka sa podrobnejšie zamerala na tri mestá Lüneburg, Lübeck a Kolín. Ženy sa uplatnili i iných povolaniach. Chudobné ženy boli často zamestnané ako slúžky. Oproti zamestnaným mužom - paholkom boli ženy menej platené, v priemere o polovicu menej. V spomínanom časovom úseku nájdeme ženy napr. i v mestských službách: ako pôrodné babice, ošetrovatelky, lekárnice, ale i učiteľky, výberkyne cla atď.

E. Ennenová upozorňuje v tejto kapitole i na skutočnosť, že v tomto období nastupuje nový trend zmien v partnerskej oblasti, ktorý sa výrazne presadil až v novoveku. Za jednu z najdôležitejších zmien, ktorá nastupuje v tomto období, považujú niektorí autori a aj E. Ennenová *posúvania sobášneho veku žien do dospelosti*. Táto zmena je zaznamenaná prvýkrát v Anglicku na základe tzv. Poll Tax Records, zoznamov dane z hlavy

z roku 1377. Neskorší vek vstupu žien i mužov do manželstva ovplyvnilo jednotlivé dovtedajšie etapy ľudského života. Tento systém predĺžil obdobie dospievania a mladosti, vznikol čas na vzdelanie. Vo vývoji mestskej spoločnosti sa postupne presadzovalo vylúčenie dievčat zo vzdelávacieho procesu, hoci dovtedy ženy zastávali povolania náročné na vzdelanie (pozri vyššie). Vzdelanie na gymnáziách a na univerzitách bolo kvôli vysokým finančným nákladom určené len a len mužským potomkom, či už meštianskemu synovi alebo sedliackemu. Univerzity tým narušili stavovský poriadok, ale zároveň znevýhodnili postavenie žien v spoločnosti. Ženy sa vytratil z kultúrnej, hospodárskej i vzdelanostnej oblasti (po roku 1500 sa v listinných materiáloch už nenachádzajú zmienky o ženách lekárkach).

V knihe E. Ennenová uvádza i zaujímavé informácie z každodenného života (nem. Alltag). O stravovaní v kláštore a mestskom dome, o hospodárení domácnosti, ale aj o kultúre odievania a bývania a ich zmenách počas obdobia stredoveku. Nie menej pozoruhodná je informácia z niektorých miest o nariadeniach proti luxusu a pokutách za ich previnenie (178, 179). Uvedenie týchto poznatkov v knihe pomáha lepšiemu poznaniu stredovekého spôsobu života a najmä zaradeniu žien v rámci spoločnosti.

Kniha Edith Ennenovej *Žena v stredoveku* je orientovaná prevažne na právne postavenie žien v jednotlivých spoločenských vrstvách stredoveku. Málo sa zaoberala problematikou ženy v rodine v postavení manželky a matky. Autorka uvádzala síce podiel žien v kultúrnej oblasti, ale veľmi okrajovo písala o ženách ako nositeľkách kresťanstva a rodinných tradícií. Napriek týmto drobným výhradám je preklad spomínaného odborného diela E. Ennenovej spolu s prekladmi prác G. Dubyho (*Vznešené paní 12. stoley*. Praha 1998.) a R. Pernoudovej (*Žena v době katedrál*. Praha 2002) nesmiernym prínosom k dôkladnejšiemu poznaniu prínosu žien k dejinám.

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Ročenka katedry histórie FHV UMB Banská Bystrica

Zostavovatelia:

Prof. PhDr. Karol Fremal, CSc.

Prof. PhDr. Pavol Martuliak, CSc.

Doc. PhDr. Vladimír Varinský, CSc.

Jazyková úprava:

Zodpovedajú autori príspevkov

Technická úprava:

Mgr. Imrich Nagy

Mgr. Rastislav Kožiak

Rozsah: 227 strán

Formát: B5

Náklad: 200 výtlačkov

Vydanie: prvé

Vydavateľ: Katedra histórie FHV UMB v Banskej Bystrici

Tlač: TRIAN, s.r.o., Banská Bystrica, 2002

ISBN 80-8055-703-9v

UNIVERZITNÁ KNIŽNICA
Univerzity Mateja Bela
Tajovského 40
974 01 BANSKÁ BYSTRICA
-3-